

Georgije Ostrogorski

POVIJEST BIZANTA 324.-1453.

Zagreb, 2002.

PREDGOVOR POSEBNOM IZDANJU

Ovom je djelu osnova najnovije izdanje knjige *Geschichte des byzantinischen Staates* (Povijest bizantske države), koja tvori jedan svezak u *Byzantinisches Handbuch* (Priručnik o Bizantu) u okviru *Handbuch der Altertumswissenschaft* (Priručnik starovjekovnih znanosti). U tom priručniku prikaz prate mnogobrojni navodi izvora i literature kao i uvod o razvoju bizantologije te detaljniji pregledi o stanju izvora uz pojedine odjeljke. U ovom zasebnom izdanju odrekli smo se znanstvenog aparata, ali je sam prikaz ostao gotovo neizmijenjen.

Opisujući burnu sudbinu Bizantskoga Carstva, Povijest bizantske države dovodi vanjskopolitička zbivanja u vezu s unutarnjim promjenama te nastoji pokazati ekonomske i socijalne osnove bizantskog razvoja i stvoriti jasniju sliku države i prava te pojedinih oblika upravnoga poretka. Ona također posvećuje veću pozornost okružju Bizanta, a osobito odnosima Carstva prema susjednim slavenskim državama u usponu. Jedinstveno značenje Bizantskoga Carstva za politički i duhovni razvoj srednjovjekovne Europe povijesnoj je znanosti postalo jasnim tek u novije doba. Utoliko je međutim znatniji napredak novije bizantologije, a čini se da se danas sve više javlja i opći interes za dugo zapostavljenu bizantsku povijest. Znakom toga sve većeg zanimanja može se zacijelo smatrati i činjenica da je Povijest bizantske države u Priručniku starovjekovnih znanosti doživjela već tri izdanja te da je već prevedena na više jezika, a i dalje se prevodi. Pisac je mogao samo pozdraviti namjeru izdavača C. H. Becka da je kao zasebno izdanje učini dostupnom širemu krugu čitalaca. Ugodna mu je dužnost iskreno zahvaliti izdavaču za brigu pri nastanku ovog izdanja i za sav trud. Osobitu zahvalnost dugujem dr. E. Buchneru (München) za pomoć pri pripremi zasebnog izdanja.

GEORGIJE OSTROGORSKI

I. OSNOVNE CRTE RAZVOJA RANOBIZANTSKE DRŽAVE (324.-610.)

1. Pokršteni Imperium Romanum

Rimska državnost, grčka kultura i kršćanska vjera glavni su izvori razvoja Bizanta. Bizantsko biće ne može se zamisliti oduzme li se neki od tih triju elemenata. Tek sinteza helenističke kulture i kršćanske religije s rimskim oblikom države dopustila je nastanak one povijesne tvorevine koju obično nazivamo Bizantskim Carstvom. Tu je sintezu omogućilo premještanje težišta Rimskoga Carstva na Istok, koje je bilo rezultat kriznog doba 3. stoljeća. Ona je svoj najvidljiviji izraz našla u pokršćavanju Imperium Romanuma te u osnivanju novoga glavnog grada na Bosporu. Ta dva događaja, pobjeda kršćanstva i konačno prenošenje državnoga središta na helenizirani Istok, simboliziraju početak bizantske ere.

Bizantska povijest isprva je samo novo razdoblje rimske povijesti, a bizantska država samo daljnji oblik starog Imperiuma Romanuma. Oznaka "bizantska" izraz je koji potječe iz kasnijeg doba i takozvani Bizantinci nisu ga poznavali. Oni su se uvijek nazivali Rimljanima, a njihovi su se carevi smatrali rimskim vladarima, nasljednicima i baštinicima starorimskih cezara. Ime Rima fasciniralo ih je sve dok je trajalo njihovo carstvo, a rimske su državne tradicije sve do kraja vladale njihovim političkim mišljenjem i htijenjem. Rimska državna misao držala je na okupu to etnički heterogeno carstvo, a rimska ideja univerzalnosti određivala je njegov položaj u odnosu prema okruženju.

Kao nasljednik rimskog imperija, Bizant želi biti jedino carstvo na svijetu: on polaže pravo na vladanje svim zemljama koje su nekad pripadale rimskom orbisu, a sada čine dijelove kršćanske oikumene. Gruba realnost postupno gasi te pretenzije, ali države koje nastaju na području kršćanske oikumene na staromu rimskom tlu uz rimsko-bizantsko carstvo nisu na njegovoj razini u pravnom i idejnom pogledu. Razvija se složena hijerarhija država na čijem je čelu vladar Bizanta kao rimski car i kao poglavar kršćanske oikumene. Kao što je u doba ranog Bizanta os oko koje se vrti politika Carstva borba za neposrednu vlast nad Orbisom Romanusom, tako je ona u doba srednjega i kasnog Bizanta održavanje te idejne supremacije.

No ma koliko Bizant uvijek bio svjestan svoje veze sa starim Rimom i ma koliko se ustrajno - kako iz idejnih razloga tako i radi očuvanja moći - držao rimskoga nasljeđa, s vremenom se ipak sve više udaljava od izvornih rimskih osnova. Dok u kulturi i jeziku pobjedonosno napreduje grecizacija te se istodobno jače izražava teokratizacija bizantinskog života, razvoj na ekonomskom, socijalnom i političkom području nužno vodi stvaranju novoga ekonomskog i društvenog poretka te već u ranomu srednjem vijeku nastaje u bitnome nova država s novim upravnim sustavom. Suprotno nekada uvriježenu mišljenju, razvoj bizantske države odlikovao se izrazitom dinamičnošću. Tu je sve u tijeku, u stalnoj pregradnji i dogradnji. Na kraju svojega povijesnog razvoja carstvo Bizantinaca više i nije imalo ništa zajedničko s nekadašnjim rimskim imperijem osim imena i tradicija s njihovim pretenzijama koje se nije moglo ispuniti.

U doba ranoga Bizanta Carstvo je, naprotiv, doista još rimsko i čitav je njegov život prožet rimskim elementima. Ta epoha, koja se može nazvati i ranom bizantskom i kasnom rimskom, pripada kako razvoju Rima tako i Bizanta, obuhvaćajući tri prva stoljeća bizantske i tri posljednja rimske povijesti. To je tipična prijelazna epoha koja nas od rimskog imperija vodi u srednjovjekovno Bizantsko Carstvo te u kojoj postupno odumiru stari rimski oblici života, a sve se jače probijaju novi bizantski.

Ishodište razvoja Bizanta tvori Rimsko Carstvo kakvo je proizašlo iz krize 3. stoljeća. Ekonomsko rasulo kriznoga doba imalo je osobito razorne posljedice za zapadnu polovinu Carstva. Istok se pokazao otpornijim, i ta činjenica određuje daljnji razvoj te objašnjava "bizantinizaciju" Rimskoga Carstva. No i Istok je ipak prošao kroz istu krizu koja je bila opća

kriza kasnoga rimskog državnog sustava i njegova trulog ekonomskog i društvenog poretka. Ni istočna polovina Carstva nije izbjegla ekonomski slom praćen teškim socijalnim i političkim potresima. Ako se opadanje broja stanovništva ovdje i nije toliko teško osjećalo, a rasulo gradskog života i privrede nije bilo ni izdaleka onoliko beznadno kao na Zapadu, nedostatak radne snage ipak je nagrizao privredni život cijeloga Carstva i posvuda se zapažalo slabljenje trgovine i obrta. Naposljetku, kriza 3. stoljeća značila je slom antičke gradske kulture. Opća je pojava bilo stalno bujanje latifundija. Na cijelom se području Carstva privatni veleposjedi nezaustavljivo povećavaju na račun maloga zemljoposjeda i državnih domena. Posljedica pak propadanja maloga zemljoposjeda jest sve veće vezivanje seljaka za rodnu grudu, koje je k tome ubrzano velikim nedostatkom radne snage. Podložnost seljaštva je inače samo poseban slučaj općega prinudnog vezivanja stanovništva za zanimanje, koje kasna rimska država sustavno provodi od doba krize 3. stoljeća. A prinudna privreda tvori osnovu države prinude.

Rimski principat je propao u olujama kriznog razdoblja, a smijenio ga je Dioklecijanov dominat iz kojega se razvija bizantska autokracija. Staro municipalno uređenje rimskih gradova u krajnjem je rasulu. Cjelokupna gradska uprava koncentrirana je u rukama cara i njegova činovničkog aparata koji, izgrađen na veličanstven način, postaje kičmom bizantske države prinude. Rimski magistrati prepuštaju mjesto bizantskoj birokraciji. Carska vlast više nije najviša magistratura, već despotska vlast, i ta se vlast ne oslanja toliko na zemaljske faktore moći koliko na Božju volju. Jer krizno doba sa svojim teškim nevoljama i kušnjama uvodi u eru religioznosti i okretanja prema onostranosti.

Doduše, pojam narodne suverenosti nije potpuno odumro i senat, gradsko stanovništvo organizirano u demama i vojska čine političke snage u kojima carska vlast, osobito u doba ranoga Bizanta, još nalazi realno ograničenje. No postupno se i značenje tih faktora, utemeljenih u rimskoj prošlosti, utapa u carskoj svemoći. Obratno, Crkva kao duhovna snaga u kršćanskoj državi s vremenom postaje sve važnija. Dok je u epohi ranoga Bizanta car na gotovo neograničen način odlučivao o crkvenom životu, odnoseći se prema religiji svojih podanika po rimskom načelu kao prema dijelu *ius publicuma*, u srednjem se vijeku Crkva i u Bizantu nužno nameće kao važan faktor moći - i tu nastaju najjača ograničenja za carsku vlast. To pokazuju sukobi između svjetovne i duhovne vlasti koji ni u Bizantu nisu bili rijetki i u kojima pobjeda nije uvijek na carevoj strani. No za Bizant ipak nije karakteristična napetost između imperiuma i sacerdotiuma, već bliska i čvrsta veza države i Crkve, obuhvatno srastanje ortodoksne države i ortodoksne Crkve u jedan jedini državno-crkveni organizam. Karakteristična je prepletenost interesa tih dviju sila i njihovo sustavno zajedničko djelovanje protiv svake opasnosti za bogomdani svjetski poredak, dolazila ona od carevih unutarnjih i vanjskih protivnika ili od razjedajućih snaga protucrkvениh hereza. No takva potreba neizbježno dovodi Crkvu pod tutorstvo moćne carske vlasti. Tako prevaga carske vlasti nad crkvenom u svako doba ostaje za Bizant tipičnim i takoreći normalnim stanjem.

Car nije samo vrhovni vojni zapovjednik, najviši sudac i jedini zakonodavac, nego je i zaštitnik Crkve i prave vjere. On je Božji izabranik i kao takav nije samo vladar i gospodar nego i živi simbol kršćanskoga carstva koje mu je povjereno od Boga. Takoreći izdvojen iz zemaljsko-ljudske sfere, on se nalazi u izravnom odnosu s Bogom i postaje predmetom posebnoga političko-religioznog kulta. Taj se kult iz dana u dan odigrava na carskom dvoru u impresivnim ceremonijalnim radnjama, uz sudjelovanje Crkve i svih dvorjana; on se izražava u svakoj slici koja prikazuje kristoljubivog vladara, u svakom predmetu koji okružuje njegovu posvećenu osobu, u svakoj riječi koju on izriče pred javnošću ili koja se njemu upućuje. Podanici su mu sluge. Svaki put kad smiju pogledati u njegovo lice, oni ga, čak i najviši među njima, pozdravljaju proskinezom, padajući pred njim ničice. No i bujna je raskoš bizantskoga dvorskog ceremonijala, baš kao i sama carska svemoć koja se u njemu očituje, ukorijenjena

već u rimsko-helenističkom razvoju. Iz tog razvoja, već prožetog orijentalnim elementima, proizlaze osebujna raskoš bizantskoga carskog dvora te mnogi oblici života u Bizantskom Carstvu koji se doimaju orijentalnima i koji se potom samo još jače naglašavaju neposrednim utjecajima s Orijenta, iz sasanidskoga kraljevstva te potom arapskoga kalifata.

Bizantinstvo s helenizmom nije povezano samo genetski već i dubokom srodnošću u biti. Poput helenizma, i bizantinstvo je unificirajuća, izjednačavajuća duhovna snaga. Oboma je svojstvena epigonska, eklektična crta, bizantinstvu u još većoj mjeri nego helenizmu. Oba žive od nasljeđa velikih, stvaralačkih kultura, i povijesna zasluga ni jednoga ni drugoga nije toliko u vlastitu stvaralaštvu koliko u sintezi. Poput čovjeka helenizma, i Bizantinac je po svojem kulturnom tipu sakupljač. Ali iako sakupljaštvu nedostaje prava svježina duha, iako oponašanje može učiniti površnim smisao i sadržaj predloška te izvornu ljepotu oblika često pretvara u praznu konvencionalnu retoriku, ipak ostaje istinitim da je brižno čuvanje antičkoga kulturnog dobra, njega rimskog prava i grčkog obrazovanja, velika povijesna zasluga Bizanta. Dva vrhunca te ujedno dva protivna pola antike, grčko i rimsko nasljeđe, srastaju na bizantskom tlu; njihova najviša djela, rimska država i grčka kultura, sjedinjuju se u novu životnu sintezu i neraskidivo se povezuju s kršćanstvom u kojemu su stara država i stara kultura nekada vidjele svoju najjaču negaciju. Kršćanski Bizant ne prezire ni pogansku umjetnost ni pogansku mudrost. Kao što rimsko pravo u svim vremenima ostaje osnovom pravnoga života i pravne svijesti Bizantinaca, tako i grčka kultura u svim vremenima ostaje osnovom njihova duhovnog života. Grčka znanost i filozofija, grčka historiografija i pjesništvo pripadaju obrazovnom dobru i najpobožnijega Bizantinca. I sama bizantska Crkva prisvaja idejno dobro antičke filozofije i upotrebljava njezin pojmovni aparat kada razrađuje kršćanski dogmatski nauk.

Zadržavanje antičkih tradicija bilo je poseban izvor snage Bizantskoga Carstva. Oslonjen na tradicije grčke kulture, Bizant je stoljećima najvažnije kulturno i obrazovno središte na svijetu. Oslonjen na tradicije rimske države, on zauzima iznimno mjesto među srednjovjekovnim državama. Bizantska država raspolaže jedinstvenim upravnim mehanizmom s razgranatim, školovanim činovničkim aparatom, ona posjeduje nadmoćnu vojnu tehniku te visoko razvijen pravni, ekonomski i financijski sustav. Ona raspolaže velikim bogatstvima, a sve jačim postaje i novčano-ekonomska utemeljenost njezina državnog budžeta.

Po tome se bizantska država u osnovi razlikuje od drugih zemalja kasne antike i srednjega vijeka s njihovom primitivnom naturalnom privredom. Jer prije svega se na novčanom bogatstvu temelje moć i ugled Bizanta, čija se sposobnost plaćanja u najboljim vremenima činila jednostavno neiscrpnom.

Naravno, naličje toga je nemilosrdan državni fiskalizam koji sve i sva podređuje financijskim potrebama. Izvrsno uređen upravni aparat bio je također sredstvo bezobzirnog izrabljivanja. Okretno je bizantsko činovništvo, kičmu birokratske države, karakterizirala najgora korupcija. Njegova poslovična potkupljivost i pohlepa uvijek je bila najstrašniji bič za stanovništvo. Bogatstvo i visoka kultura države kupljeni su bijedom narodnih masa, njihovom obespravljenosti i neslobodom.

Nove okolnosti koje je stvorilo doba krize 3. stoljeća izražene su u velikoj Dioklecijanovoj reformi. Povlačeći zaključke iz prethodnog razvoja i sustavno sažimajući promjene koje su se dogodile, Dioklecijan je proveo temeljitu reorganizaciju cjelokupne uprave Carstva. Njegovu je reformu razradio i usavršio Konstantin Veliki te je tako nastao nov upravni poredak od kojega će nastati bizantski sustav. Dioklecijansko-konstantinski poredak u svemu se bitnome održao tijekom cijeloga doba ranog Bizanta. Njegova su pak vodeća načela, autokracija carske moći, centralizacija i birokratizacija države, opstali sve dok je trajala bizantska država.

U osnovi je svih Dioklecijanovih i Konstantinovih mjera očita namjera da učvrste u nemirnom razdoblju uzdrman autoritet cara te da povećaju njegovu moć. Odatle potječe ne

samo težnja da se ograniči utjecaj senata i drugih faktora koji se temelje na republikanskoj prošlosti Rima nego i da se točno odrede ovlasti pojedinih državnih službi te da se tako spriječi svako veće gomilanje moći na bilo kojemu mjestu. Brižno se razgraničuju civilna i vojna uprava, središnja i provincijska uprava. Pojedine upravne grane povezuje osoba cara, koji se nalazi na vrhu hijerarhijski strukturirane države i iz središta upravlja cjelokupnim državnim aparatom.

No s obzirom na golemo prostranstvo Carstva poduzima se podjela njegova teritorija i vlasti kako bi se postigla najveća moguća učinkovitost carske kontrole. Oslanjajući se na institut suvladarstva, poznat već prijašnjemu carskom dobu, Dioklecijan je stvorio četveročlano vladarsko tijelo koje se sastojalo od dvojice augusta i dvojice cezara. Jedan je august imao zapovijedati istočnom, a drugi zapadnom polovinom carstva; uza svakoga je od njih bio jedan cesar koji je - ne krvno povezan sa svojim augustom, već adopcijom - imao biti izabran s obzirom na svoje osobne sposobnosti. Nakon odstupanja augusta, na njihovo su mjesto trebali stupiti cezari te dopuniti tetrarhiju imenovanjem novoga cezarskog para. No posljedica tog prelogično zamišljenog sustava bili su beskrajni građanski ratovi. Proizlašvši kao pobjednik iz krvavih borbi i došavši do samovlašća, Konstantin Veliki je ponovno uspostavio višočlanu jedinstvenu vlast i poduzeo novu podjelu teritorija Carstva. On je doduše odustao od Dioklecijanova umjetnog principa izbora već je, naprotiv, podijelio Carstvo među svojim potomcima; ali i porodična vladavina Konstantinovih sinova dovela je do teških, krvavih zapleta. No sustav podjele Carstva ipak se zadržao i viševlašće je i nadalje bilo pravilo.

Preoblikovanje provincijske uprave, koje je poduzeo Dioklecijan, značilo je kraj posebnom položaju Italije te je ukinulo već beznačajno razlikovanje između carskih i senatorskih provincija. Odsad je uprava u svim provincijama bila podređena samo caru te je poput drugih dijelova Carstva i nekadašnja gospodarica Italija podijeljena na provincije i podvrgnuta poreznoj obvezi. Jednako je karakteristično i to što su veće provincije bile razbijene na manje jedinice. Tako se broj provincija znatno povećao: od vremena Dioklecijana Carstvo ih ima oko 100, a u 5. stoljeću čak i više od 120. Nadalje je Dioklecijan podijelio teritorij Carstva na 12 dijeceza; krajem 4. stoljeća njihov se broj povećao na 14. Naposljetku je Carstvo pod Konstantinom podijeljeno na prefektore, tako da je svaka prefektura obuhvaćala više dijeceza, a svaka dijeceza veći broj provincija, te su tako provincije bile dijelovi dijeceza, a ove dijelovi prefektura: centralistički, hijerarhijski strukturiran upravni sustav. Veličina i broj prefektura na početku su bili promjenljivi i tek su od kraja 4. stoljeća njihove granice čvrsto ocrtane.

Golema prefektura Istoka (praefectura praetorio per Orientem), koja se sastojala od pet dijeceza Egipta, Orijenta, Ponta, Azijane i Trakije, obuhvaćala je Egipat s Libijom (Kirenaikom), prednju Aziju i Trakiju. Na nju se zatim nadovezivala Ilirska prefektura (praefectura praetorio per Illyricum) koja se sastojala od dijeceza Dacije i Makedonije, tj. obuhvaćala je Grčku i srednji Balkan. Talijanskoj su prefekturi (praefectura praetorio Illyrici, Italiae et Africae) uz Italiju pripadali s jedne strane najveći dio latinske Afrike, a s druge Dalmacija, Panonija, Norik i Recija. Galska se prefektura (praefectura praetorio Galliarum) sastojala od rimske Britanije, Galije, Iberskoga poluotoka i, njemu nasuprot, zapadnoga dijela Mauretanijske. Tako se svaka od prefektura protezala područjem koje obuhvaća više današnjih država. Na čelu svake prefektore nalazio se jedan pretorijski prefekt, a tu i tamo su službom kolegijalno upravljala i dva prefekta. Pretorijski prefekt Istoka, koji je rezidirao u Carigradu, i prefekt Italije bili su najviši činovnici Carstva; za njima su slijedili prefekt Ilirika, koji je imao sjedište u Solunu, i prefekt Galije.

Najvažnija značajka dioklecijansko-konstantinskog upravnog poretka bilo je načelno odvajanje vojne i civilne vlasti. Civilna vlast provincije sada je bila podređena isključivo provincijskom namjesniku, a vojna duxu koji je zapovijedao u jednoj ili u više provincija. Taj je princip brižno proveden u cjelokupnoj provincijskoj upravi. Čak je i pretorijska

prefektura, jedini organ vlasti koji je još pod Dioklecijanom imao i civilne i vojne ovlasti, pod Konstantinom nepovratno izgubila svoj nekadašnji vojni karakter i postala čisto civilnom institucijom. No kao takva je u cijelom razdoblju ranog Bizanta imala izvanredno široke ovlasti. Količina moći koju pretorijski prefekti imaju kao carevi namjesnici te koju pokušavaju i povećati u neprikrivenu nadmetanju s organima središnje uprave upadljiva je karakteristika ranoga bizantskog upravnog poretka koja na neki način obilježava čitav sustav. S druge pak strane carska vlast uvijek iznova teži obuzdati moć pretorijskih prefekata tako što ograničuje krug njihova djelovanja, pokušava protiv njih upotrijebiti njihove vikare, dijecezanske namjesnike, te prije svega na njihov račun proširuje ovlasti nekih organa središnje uprave. U toj međusobnoj internoj borbi pojedinih organa vlasti sadržan je dinamični moment u ranom razvoju bizantskoga upravnog sustava.

Rim i Carigrad bili su izuzeti iz područja djelovanja pretorijskih prefekata i podređeni svojim vlastitim gradskim prefektima. Oni su nakon pretorijskih prefekata imali najviši položaj među svim činovnicima Carstva. Gradski je prefekt slovio za najvišega predstavnika senata i na neki je način utjelovljivao ono što je u gradskom životu još preostalo od starih republikanskih tradicija. On je bio jedini činovnik u Carstvu koji nije nosio vojnu odoru, već rimski građanski ogrtač, togu. Carigradski eparh nije imao vodeću ulogu u životu glavnoga grada samo u ranom Bizantu nego i u kasnije doba. Njemu je bilo podređeno sudstvo u Carigradu, on je morao brinuti o održavanju mira i reda te o opskrbi glavnoga grada živim namirnicama: pod njegovim je nadzorom bio sav privredni život grada, njegova trgovina i obrt.

Ako je već vlastita uprava Carigrada i Rima značila osjetno ograničenje moći pretorijskih prefekata, ta je moć bila još više ograničena nastankom središnje uprave pod Konstantinom Velikom. Najutjecajniji činovnik središnje uprave sada je bio magister officiorum. Od skromnih početaka on se uzdigao do velike moći, i to prvenstveno na račun uprave prefektura. Pod njegovim su nadzorom, naime, bila sva officia u Carstvu, dakle praktično čitava uprava Carstva, uključujući i prefektorsku. Jer officia, uredi pojedinih upravnih službi s njihovim činovnicima, glavni su kotači birokratske upravne mašinerije. Njegov vlastiti officium tvorili su pak *agentes in rebus*, koji su kao carski kuriri te ujedno kao državni agenti putovali provincijama te kao *curiosi* obavljali špijunsku službu, ispitujući aktivnosti i uvjerenja činovništva i podanikâ: doista opsežna služba, koja je oko sredine 5. stoljeća samo u bizantskom dijelu Carstva brojila više od 1200 namještenika. Magister officiorum bio je mjerodavan i za carevu osobnu sigurnost i zato je zapovijedao tjelesnim stražarima *scholae palatinae*. Kao vrhovni meštar ceremonija nadgledao je sve ceremonije na carskom dvoru i odatle je proizlazila još jedna državno važna funkcija: on je primao strana poslanstva te i inače uređivao sav promet s inozemnim silama. Napokon, on je od kraja 4. stoljeća upravljao i poštanskom službom Carstva (*cursus publicus*) koja je izvorno bila podređena pretorijskim prefektima.

Uz magistra officiorum, najvažniji je činovnik središnje uprave od vremena Konstantina Velikog bio *quaestor sacri palatii*. On je bio voditelj pravosuđa, u krug njegovih djelatnosti pripadala je razrada zakona, on je potpisivao carske ukaze. Voditelji financijske uprave bili su dvojica predstojnika zaduženi za *fiscus* i *res privatae* koji su se od vremena Konstantina zvali *comes sacrarum largitionum* i *comes rerum privatarum*. Naravno, njihovo je značenje bilo sve više ograničeno time što je u provincijama Carstva najvažniji danak, *annona*, neposredno pritjecao pretorijskoj prefekturi.

Budući da je sve što je okruživalo osobu cara dobivalo veće značenje, raslo je i značenje *sacrum cubiculum*a, čijem je krugu djelatnosti pripadalo upravljanje carevim privatnim imetkom, a osobito briga za carsku garderobu (*sacra vestis*). *Praepositus sacri cubiculi* bio je jedan od najviših i najutjecajnijih dostojanstvenika. Kad je žezlo bilo u rukama slaboga vladara, predstojnik njegove "ložnice" često je bio najmoćniji čovjek u Carstvu. Pod

utjecajem orijentalnih običaja, praepositi sacri cubiculi bili su gotovo uvijek eunusi, a i njima podređena careva osobna posluga najvećim se dijelom sastojala od eunuha.

Carigradski je senat, koji se konstituirao još pod Konstantinom, bio prije svega savjetodavno tijelo. Ako je senat svoje nekadašnje značenje uglavnom izgubio već u rimsko doba, pritisnut sve većim carskim apsolutizmom, krug se njegovih djelatnosti u Bizantu razumljivo još više smanjio. No on ipak nije potpuno niti odmah izgubio svoje konstitutivne i legislativne funkcije i njegov se nekadašnji sjaj ugasio tek nakon dužeg vremena.

Carigradski synkletos više je stoljeća - premda samo sjena staroga rimskog senata - igrao znatnu ulogu u životu bizantske države. O svemu je, doduše, odlučivala careva volja, ali senat je ipak savjetodavno sudjelovao u zakonodavstvu i ponekad se pojavljivao kao mjesto proglašenja zakona. On je podnosio prijedloge (senatus consulta) kojima je car, kada je to držao primjerenim, davao zakonsku snagu. Mnogi su zakoni prije svoje promulgacije bili čitani u senatu. Senat je također na carevu zapovijed mogao djelovati kao vrhovni sud. Ali najvažnije je to što je senat pri promjeni vlasti imao pravo izbora i potvrđivanja novoga cara. Uz cara on ne znači mnogo, ali je utoliko veće njegovo značenje u slučaju upražnjenosti prijestolja. Naravno, glas senata nije bio doista važan pri svakoj smjeni vlasti. Kada bi car već unaprijed bio odredio svojega prijestolonasljednika, odnosno okrunio ga za suvladara, potvrda od strane senata bila je samo formalnost. No kada bi prijestolje ostalo prazno, a da još nije bio određen kandidat ili da nije bilo predstavnika odnosno predstavnice carske kuće koji bi ga još mogli odrediti, odluka o novom vladaru bila je na senatu i vojnom vodstvu.

Članovi carigradskog senata nekad su bili po nasljednom pravu potomci rimskih senatorskih porodica i, premda se pravno izjednačenje carigradskog senata s rimskim dogodilo tek pod Konstancijem, već je Konstantin Veliki znao kako predstavnike stare rimske senatorske aristokracije u većem broju primamiti u Carigrad. No u bizantski su senat prije svega mogli ući i carski činovnici triju viših klasa, illustres, spectabiles i clarissimi. Senatori su uglavnom - bilo da su potjecali iz starih aristokratskih porodica ili iz novoga činovničkog plemstva - bili bogati zemljoposjednici. U tome je i u njihovu položaju u carskoj službi, a ne u pripadnosti vijeću senata, bila prava važnost toga najvišega društvenog sloja. Većina je senatora, čiji je broj već oko sredine 4. stoljeća iznosio oko 2000, također više voljela živjeti na svojim seoskim imanjima. Kao aktivni članovi senata zapravo su djelovali vjerojatno samo predstavnici najviše i brojčano najmanje grupe illustres, kojoj su pripadali najviši činovnici Carstva.

Od sredine 6. stoljeća najviši su dostojanstvenici osim toga nosili novu titulu gloriosi. Sve veća careva velikodušnost pri podjeli titula s vremenom je smanjila vrijednost dotadašnjih počasti. Budući da se titula clarissimus dodjeljivala sve češće i sve širim krugovima, njezini su nekadašnji nosioci napredovali u rang spectabiles, a nekadašnji spectabiles pak u rang illustres, i tako se napokon za dotadašnje illustres morao stvoriti novi, viši rang: gloriosi. To je tipičan primjer obezvređivanja titule kakvo se u mnogo jačoj mjeri ponovno javilo u doba kasnog Bizanta.

Uz senat je kao carevo uže vijeće postojao sacrum consistorium, varijanta ranijeg consiliuma principis. Sada stalni članovi vijeća, comites consistorii, potjecali su iz redova najviših činovnika središnje uprave. Katkad su međutim na vijećanje bili pozivani i senatori koji nisu pripadali consistoriumu. Nasuprot tome, iz njega su ispali pretorijski prefekti, koji su izvorno bili najvažniji članovi carskog vijeća. Carski je savjet dugovao svoje novo ime činjenici da su članovi vijeća sada morali stajati (consistere) pred carem. A na odnos vijeća prema njegovu carskom gospodarstvu još čudnovatije svjetlo baca podatak da su se njegovi sastanci zvali silentium ili - ako su na "zasjedanjima" sudjelovali i senatori - silentium et conventus. Ta rječična oznaka u kasnijem je dobu postala pravim nazivom carskog vijeća, pri čemu kasniji silention nije tvorio stalni organ nego ga je car sazivao od slučaja do slučaja pri odlučivanju o važnijim državnim ili i crkvenim poslovima. Pod konsistorionom se, naprotiv, u

srednjovjekovnom Bizantu razumio samo još posve ceremonijalan nastup viših činovnika na svečanostima na carskom dvoru.

Dok se država dioklecijansko-konstantinskim reformama činila ponovno uređenom, a državna vlast učvršćenom, široki su se slojevi stanovništva i dalje nalazili u bijednom položaju. Koloni, koji čine veliku većinu seljaka i na selu su noseća snaga proizvodnog procesa kasnoga Rimskog Carstva, sve više padaju pod nasljednu obvezu. Dioklecijanovim se poreznim propisima taj razvoj još zaoštava i ubrzava. Stara su novčana davanja postala beznačajna zbog pada vrijednosti novca. Zato su veće značenje dobila naturalna davanja. Ta davanja, koja su u doba krize bila nužna, Dioklecijan je sada ustanovio kao trajna.

Tako nastala annona čine otad najvažniji porez i glavni izvor državnog prihoda. No njezin teret nosi samo seosko stanovništvo. Po Dioklecijanovu su sustavu capitatio-iugatio, glavarina i zemljarina, međusobno usklađeni kao glavni dijelovi annone. Poreznu jedinicu s jedne strane čini komad zemlje određene veličine i kvalitete (iugum), a s druge čovjek koji ga obrađuje (caput). Pri razrezivanju se poreza iuga i capita doduše zasebno broje, ali kao što se neki iugum ne može oporezivati ako mu ne odgovara neki caput, tako se po Dioklecijanovu sustavu ni caput ne može opteretiti annonom ako ne postoji odgovarajući iugum. Zato državna blagajna nužno nastoji uspostaviti ravnotežu između iuga i capita, tj. za svaki raspoloživi iugum pronaći caput. U uvjetima znatnog opadanja broja stanovništva u Carstvu i nedostatne vezanosti seljaka uz tlo, budući da su ih nedaće i nesigurnost tjerali na sve strane, to nije bila laka zadaća i zato je državna vlast činila sve što je mogla da bi pronađeni caput zadržala na iugumu koji mu je dodijeljen. Tako je i Dioklecijanov sustav capitatio-iugatio pridonio tome da su sve širi slojevi seoskog stanovništva izgubili slobodu kretanja. Stanovnik grada, koji nije posjedovao zemljišno vlasništvo, nije podlijegao annoni i tako se najprije nalazio u vrlo povlaštenu položaju. No već od vremena Konstantina je gradsko stanovništvo, koje se bavilo trgovinom i obrtom, opterećivala također vrlo teška auri lustralis collatio koja se plaćala u zlatu.

Nedostatak poljoprivredne radne snage doveo je i do pojave sustava epibole (adiectio sterilium), vrlo važnog za bizantske porezne propise. Taj je sustav nastao u Egiptu, gdje se već u doba Ptolemejeve dinastije neobrađivana državna zemlja prinudno dodjeljivala na obrađivanje privatnim zemljoposjednicima te se primatelju nametala dužnost podmirivanja poreza za dobivenu zemlju. Od kasnog 3. stoljeća taj se sustav primjenjuje na cijelom području Carstva i otada se ne odnosi samo na državne domene nego i na zapuštenu zemlju privatnih posjednika.

Rimski je novac u 3. stoljeću posve propao. Posljedica toga nije bila samo izvanredno velik rast cijena nego i opći prijelaz na robnu razmjenu i naturalnu privredu. Na Zapadu se naturalna privreda i dalje održala te zatim u novim srednjovjekovnim državama postaje vladajućim privrednim oblikom, iako se neki elementi novčane privrede održavaju još duže vrijeme. No na ekonomski jačemu Istoku novčana privreda ubrzo ponovno stječe prevlast, premda i ovdje još duže vrijeme postoje pojavni oblici naturalne privrede. Jačanje novčane privrede na području Bizanta osobito se razgovijetno izražava u tome što se annona i druga naturalna davanja u sve većoj mjeri aderiraju, tj. pretvaraju se u plaćanja u novcu. Već je Konstantin Veliki uspio stvoriti nov, vrlo solidan sustav kovanog novca. Njegovu je osnovu tvorio zlatni solidus čiji je normalni zlatni sadržaj iznosio 4,48 g, tako da su jednu zlatnu funtu činila 72 solida; uz njega je postojala srebrna seliqua koja je težila 2,24 g i - ako se vrijednost srebra odnosila prema vrijednosti zlata kao 1:12 - činila dvadeset i četvrti dio solida. Taj sustav kovanog novca pokazao se jedinstveno trajnim. Konstantinov je solid (grčki nomisma, kasnije hyperpyron) puno tisućljeće činio osnovu bizantske novčane privrede i mnoga je stoljeća uživao najveći ugled u svjetskoj trgovini. Naravno, on nije bio pošteđen kriza, ali vrijednost mu je počela osjetno opadati tek oko sredine 11. stoljeća kada je počelo propadati i Carstvo.

U Dioklecijanovo i Konstantinovo je doba temeljno preuređenje doživjela i vojska. Vojska nekadašnjega carskog doba u bitnome je bila pogranična vojska. Gotovo su sve vojne snage bile raspoređene kao posada u utvrdama duž beskrajskih rimskih granica. Nedostajale su pokretljive trupe i jača vojna rezerva u unutrašnjosti Carstva; kao takva je zapravo bila na raspolaganju samo pretorijanska straža u Rimu. Da taj sustav nije mogao biti dovoljan za povećane vojne potrebe, to se bilo već odavno pokazalo, i on je tijekom krize u 3. stoljeću doživio potpun slom. Dioklecijan je sada prvo znatno pojačao pograničnu vojsku. No prije svega je - i to ne samo vojno, nego i politički - bilo nužno stvoriti jaku pokretnu vojnu silu u unutrašnjosti Carstva koja bi mogla služiti i kao vojna rezerva protiv navale vanjskih neprijatelja i kao oslonac carske moći protiv svakoga unutarnjeg prevratništva. Tu dvostruku zadaću trebao je ispuniti *exercitus comitatensis*, koji je stvoren pod Dioklecijanom i snažno razvijen pod Konstantinom. Čete *comitatensisa* imale su posve drukčije značenje i posve drugu težinu od stare pretorijanske straže; nju je zbog njezine nepouzdanosti i poznate sklonosti da uzdiže pretendente na prijestolje oslabio već Dioklecijan, a Konstantin ju je poslije bitke na Milvijskom mostu konačno raspustio. Nove su "pratilačke trupe" ubrzo postale pravom jezgrom rimske vojske jer Konstantin nije oklijevao da zaštitu granica, koju je Dioklecijan pojačao, ponovno znatno smanji u korist *comitatensisa*. No time je *exercitus comitatensis* izgubio svoj izvorni gardistički karakter. Njegovi najbolji vojnici odlikovani su titulom *palatini*, ali pravu tjelesnu stražu činile su *scholae palatinae* pod zapovjedništvom *magistra officiorum*.

Vojno je zapovjedništvo od vremena Konstantina bilo u rukama *magistra militum*, i to tako da je najprije cjelokupno pješništvo bilo pod zapovjedništvom *magistra peditum*, a konjica pod zapovjedništvom *magistra equitum*. Takva podjela zapovjedništva nedvojbeno je proizlazila iz uvjerenja kako onaj tko naređuje samo jednom od dvaju rodova ne može postati opasan za carsku vlast. No od te se osebuje podjele ubrzo odustalo i dovoljno se jamstvo vidjelo u tome što su se na svakomu carskom dvoru postavljala po dva ravnopravna zapovjednika koja su obojica nosili titulu *magister equitum et peditum praesentalis*. U istočnom se dijelu Carstva uz to javljaju i tri zapovjednika s regionalno ograničenim područjima zapovijedanja: *magistri militum per Orientem*, *per Thracias* i *per Illyricum*. Oni zapovijedaju onim trupama *comitatensisa* koje su stacionirane u njihovim oblastima te su im podređeni i *duces* kao zapovjednici pograničnih trupa u pojedinim provincijama, dok dva *magistri militum praesentales* zapovijedaju trupama u palači. Tako je na području Bizanta bilo pet vrhovnih zapovjednika s podijeljenim ovlastima; svi su oni bili neposredno podređeni caru koji je jedini utjelovljavao jedinstvo vrhovne zapovjedne vlasti.

Tek od stvaranja jake pokretne vojske *comitatensisa*, i pogranična vojska *limitanei* dobiva značenje posebne vojne kategorije koja osobito služi obrani granica. Pogranični vojnici, stacionirani na području *limesa*, kao plaću za svoju obrambenu službu posjeduju vlastiti zemljoposjed. Oni dakle čine miliciju sjedilačkih seljaka koji žive od prinosa svojih imanja i brinu se za zaštitu granice: institucija s velikom budućnošću u Bizantskom Carstvu.

Karakteristična je sve veća barbarizacija rimsko-bizantske vojske. Najsposobniji i najcejenjeniji element u carskoj vojsci čine barbari, osobito Germani, a među pripadnicima Carstva Iliri. Broj stranih plaćenika stalno raste, a od 4. stoljeća istaknuti barbari prodiru i u časnički kadar. Nadalje je karakteristično sve veće značenje konjice u rimsko-bizantskoj vojsci, što je ne ponajmanje povezano s tim što se Carstvo moralo prilagoditi načinu borbe novoperzijskoga sasanidskoga kraljevstva čija je vojna sila pretežno počivala na konjičkim trupama.

Premještanje težišta Carstva prema istoku bilo je s jedne strane i prije svega određeno većom privrednom snagom bolje naseljene istočne polovine Carstva, no s druge i novim vojnim zadaćama koje se pred Carstvo postavljaju na istoku: na donjem Dunavu, gdje se sve snažnije osjeća prodiranje barbara sa sjevera, i u prednjoj Aziji, gdje je sve snažniji pritisak od

strane novoperzijskog carstva Sasanida. Carstvo perzijskih Sasanida bilo je mnogo opasniji protivnik od partske države koju je smijenilo. Kao što su se bizantski carevi smatrali nasljednicima rimskih cezara, tako su se sasanidski kraljevi smatrali nasljednicima starih Ahemenida i polagali su pravo na sva područja koja su nekada pripadala perzijskom kraljevstvu. Već u predbizantsko doba, od sredine 3. stoljeća, i u cijelom razdoblju ranoga Bizanta Carstvu je neprekidno prijetila perzijska opasnost: borba s perzijskim velikim kraljevima za bizantsku je državu postala jednom od najvažnijih političkih i vojnih zadaća.

Već je Dioklecijan, koji se opredijelio za istočnu polovinu Carstva i najčešće boravio u Nikomediji, dok je svom suvladaru Maksimijanu prepustio zapadnu polovinu, uzeo u obzir promijenjeno stanje. Ali tek je Konstantin dao Carstvu čvrsto gradsko središte na Istoku tako što je izgradio staru grčku koloniju na Bosporu, Bizantion, te je učinio prijestolnicom. Izgradnja je počela u studenome 324., odmah nakon pobjede nad Licinijem koja je Konstantinovu moć proširila na istok, i već je 11. svibnja 330. svečano proglašen novi glavni grad. Malo je gradova u svjetskoj povijesti čije je utemeljenje imalo slično značenje. Mjesto je bilo izabrano genijalno oštroumno. Položen na granici dvaju kontinenata, na istoku oplakivan Bosporom, na sjeveru Zlatnim rogom, na jugu Mramornim morem i samo s jedne strane dostupan s kopna, novi je glavni grad imao jedinstven strateški položaj. Osim toga je vladao prometom između Europe i Azije, kao i morskim putem iz Egejskog u Crno more te je ubrzo postao najvažnijim trgovačkim i prometnim središtem tadašnjega svijeta. Carigrad će kao državno, vojno i privredno središte Bizantskoga Carstva te kao njegov duhovni i crkveni centar cijelo tisućljeće najjače utjecati na svjetska politička događanja i na kulturni razvoj čovječanstva.

Dok su se značenje i broj stanovništva Rima stalno smanjivali, novi je glavni grad nezadrživo rastao. Jedva da je prošlo stoljeće od njegova utemeljenja, a Carigrad je imao više stanovnika od Rima te je u 6. stoljeću njihov broj vjerojatno iznosio gotovo pola milijuna. Bio je to novi Rim koji je imao stupiti na mjesto staroga te ga smijeniti i nadomjestiti kao novo središte vlasti. Čak je i u planu gradnje novi glavni grad u svemu bio sličan starome te su se na njega prenijele sve predaje koje su bile povezane sa starim Rimom. Povlastice koje je imao Rim pripale su i Carigradu i već ni Konstantin Veliki nije propuštao ništa što je moglo povećati sjaj i bogat

stvo novoga glavnoga grada. Ukrasio je grad raskošnim građevinama i umjetničkim spomenicima koje je dao pribaviti iz svih dijelova Carstva. Posebno su se žustro gradile crkve. Carigrad je od početka dobio kršćansku notu, a od početka je i najveći dio njegova stanovništva bio grčkog jezika. Pokršćavanjem Carstva i podizanjem novoga glavnoga grada na Bosporu Konstantin je na dvostruki način izrazio povijesnu pobjedu Istoka.

Nema mnogo pitanja o kojima se u povijesnoj znanosti tako često i žustro raspravljalo te na koja se tako različito odgovaralo kao što je pitanje o Konstantinovu odnosu prema kršćanskoj vjeri. Dok je za jedne Konstantin bio religiozno indiferentan te je kršćanstvo podupirao samo iz političkih razloga, drugi vjeruju u njegovu obraćenje i u njemu vide razlog velikog obrata u religijskoj politici Carstva. I za jednu i za drugu tezu navodilo se mnoštvo argumenata i doista se čini da mnogo toga govori u prilog Konstantinovu kršćanskom usmjerenju, mnogo toga drugoga opet u prilog njegovu ustrajanju u starim poganskim tradicijama, a mnogo toga i u prilog obome.

Sigurno je da su za Konstantina odlučujući bili politički ciljevi. Ta svakome je bilo jasno da je Dioklecijanova politika progona kršćana doživjela slom, pa čak i njegovu najvjernijem pomagaču Galeriju, a nije više moglo biti dvojbe ni o tome da se političko težište nije moglo premjestiti na Istok a da se pritom zadrži protukršćanski stav. No jednako je tako izvjesno da je Konstantinov život bio nadasve bogat religioznim doživljajima (kršćanskim i nekršćanskim, odnosno pretkršćanskim) te da mu se nepravедno predbacuje, odnosno pripisuje religiozna ravnodušnost. Ali ne smije se zaboraviti da je religiozno uzbuđeno doba

kojemu je on pripadao bilo doba religijskog sinkretizma kojemu se činilo posve prirodnim istodobno se opredijeliti za više različitih kultura. Ako se Konstantin najkasnije od 312. i stavio pod zaštitu kršćanskoga Boga te je otada stalno i sve odlučnije podupirao kršćanstvo, to ne znači da se posve predao kršćanstvu, da je definitivno raskinuo sa svim poganskim tradicijama i postao kršćaninom u onom smislu u kojemu su to kasnije bili njegovi bizantski nasljednici. Poznato je da nije uskraćivao svoju podršku ni poganskim vjerskim običajima te da je čak i sam njegovao neke od tih običaja, a pogotovo se ne može tako lako interpretacijom ukloniti njegovo naglašeno ustrajanje u kultu Sunca. Dobu religijskog sinkretizma ništa nije bilo tako strano i nepojmljivo kao religijska isključivost svojstvena kršćanstvu. Ona je bila strana i "prvom kršćanskom caru". Bilo je potrebno duže vrijeme da pobijedi religijska ekskluzivnost i da se i u rimskom svijetu utvrdi razumijevanje kršćanstva kao religije koja je jedina u posjedu apsolutne istine i koja svaki drugi nauk isključuje kao zabludu. Naravno, nužna je posljedica religijskopoličkog smjera kojim je krenuo Konstantin bila ta da je kršćanska vjera naposljetku stekla monopolistički položaj u rimsko-bizantskom carstvu. No do toga je, kako je poznato, došlo tek znatno kasnije (usp. str. 25). Nije samo Konstantin zadržao titulu Pontifexa Maximusa nego i njegovi nasljednici do 379.

Najjača i povijesno najvažnija manifestacija pokršćavanja rimske države u Konstantinovo doba bilo je zasjedanje ekumenskog koncila u Niceji (325.), prvog od onih ekumenskih koncila koji su položili temelj kršćanske Crkve u dogmatskomu i kanonskom smislu. Car, koji je bio sazvao koncil i vodio njegove rasprave, vrlo je snažno utjecao i na njegove odluke. Iako još nije formalno pripadao Crkvi, jer se pokrstio tek na smrtnoj postelji, on je već bio njezin faktični vođa i u tome uzor svojim nasljednicima na bizantskom prijestolju. Predmet rasprava bio je nauk aleksandrijskog prezbitera Arija koji je držao da kao monoteist ne može priznati jednakost Oca i Sina te je zato nijekao Kristovo božanstvo. Arijevski je nauk osuđen, postavljena je dogma da je Sin po biti jednak Ocu (homousios) i tako je formulirana vjeroispovijed koja s dopunama drugoga ekumenskog koncila u Carigradu (381.) čini samu vjeroispovijed kršćanske Crkve.

Savez države i Crkve kojemu je Konstantin položio temelj za oba je partnera bio velik dobitak, ali je pred njih postavio i sasvim nove teškoće. Rimsko-bizantska država u kršćanskoj je religiji našla jaku duhovnu sjedinjavajuću silu, a carski apsolutizam jaku moralnu potporu. Crkva je dobivala od države bogata materijalna sredstva, kao i podršku u misionarskoj djelatnosti i u borbi protiv protucrkvjenih strujanja, ali je baš stoga Crkva dospjela i pod državno tutorstvo. Država, koja je za Crkvu vezala svoju sudbinu, bila je pak uvučena u sve beskrajne sukobe njezinih grupacija. Vjerske borbe više nisu bile unutarnja stvar Crkve. Usložnjene političkim momentima, one su postale bitnim sastavnim dijelom ne samo razvoja Crkve već i države. Pritom se ciljevi države nisu uvijek podudarali s ciljevima Crkve. Zajedničko djelovanje Crkve i države često je izazivalo i antagonizam među tim dvjema silama. Svi su se ti momenti - sudjelovanje države u crkvenim borbama, zadiranje političkih i religioznih ciljeva jednih u druge, suradnja kao i antagonizam Crkve i države - pokazali već u Konstantinovo doba. Presudom Nicejskoga koncila arijanizam nije nestao; car, koji je, čini se, isprva podcijenio snagu druge strane, promijenio je taktiku i iznudio ponovno primanje Arija u zajednicu Crkve. Ali time je ušao u sukob s ortodoksnim klerom, prije svih s velikim Atanazijem koji je od 328. bio aleksandrijski biskup i koji je, povlačen od progonstva do progonstva, do kraja svojega života (373.) ustrajao u borbi za ortodoksiju.

Vjerski je problem zaoštrio i svađu između Konstantinovih sinova te ujedno produbio rascjep između dviju polovina Carstva. Konstancije, koji je vladao istočnim dijelom, opredijelio se za arijanizam; rano poginuli Konstantin (340.) i mladi Konstans, koji su vladali na Zapadu, podržavali su nicejsku vjeru. Koncil koji je u jesen 343. održan na granici dviju polovina Carstva, u Serdici, nije uspio dovesti do pomirenja. No nadmoćna je sila mlađeg brata, koji je sada zapovijedao čitavim Zapadom, prinudila Konstancija na popustljivost i

ponovno postavljanje prognanih ortodoksnih biskupa. Na to se politički pobijedeni arijanizam raskolio na dva dijela: takozvani poluarijanci nisu doduše prihvaćali jednakost po biti Oca i Sina, ali jesu sličnost po biti (*homoiusios*, a ne *homousios*), dok je radikalnije krilo oko Eunomija i dalje zastupalo potpunu različitost po biti. No situacija se promijenila kada je Konstans poginuo u borbi s poganskim uzurpatorom Magnusom Magnencijem (350.), a Konstancije je uzurpatora svladao u vrlo krvavoj bitki (351.).

Pobjeda istočnoga cara ponovno je naglasila značenje istočnog dijela Carstva. Konstancije je po uzoru na svojega oca nastojao postići pravno izjednačenje Carigrada s Rimom što je zapravo značilo potiskivanje staroga, polupoganskog Rima od strane novoga kršćanskog glavnoga grada. Njegov je posjet Rimu obilježio čin koji je simbolizirao propast staroga svijeta: iz dvorane u kojoj je zasjedao rimski senat dao je ukloniti oltar božice pobjede. No Konstancijeva je pobjeda istodobno značila i trijumf arijanizma. Careva volja imala je neograničeno odlučivati i u Crkvi i u državi. On je svladao opoziciju koja mu se suprotstavila na čelu s Atanazijem iz Aleksandrije te je na sinodama u Sirmiju i Riminiju dao proglasiti arijanizam državnom vjerom (359.). Sada je i među poluarijancima došlo do raskola: umjereniji među njima stupili su u opoziciju i otada se sve više približavali nicejcima, a drugi su se povezali s eunomijancima i pod carevim vodstvom postali vladajućom strankom. No veće je povijesno značenje od prolazne pobjede arijanizma u rimsko-bizantskom carstvu imala okolnost da je u doba prevlasti arijevske nauka počelo obraćanje Gota na kršćanstvo te da su zbog toga germanska plemena primila novu vjeru u njezinoj arijevske varijanti. Prevodioca Biblije Ulfilu posvetio je za biskupa 343. arijevac Euzebij iz Nikomedije i još se dugo nakon sloma arijanizma u Bizantu većina germanskih plemena držala arijevske vjeroispovijedi.

Stanje religioznog vrenja pod Konstancijem zamijenila je poganska reakcija pod Julijanom (361.-363.). Time je problem suživota stare kulture s novom vjerom, jedan od osnovnih problema razvoja bizantske kulture, dospio u stadij akutne krize. Čarolija svijeta koji nestaje, strasna ljubav prema njegovoj umjetnosti, obrazovanju i mudrosti, posljednjeg je predstavnika Konstantinove kuće navela na to da objavi borbu novoj vjeri. Činilo se da njegovu pokušaju uspjeh obećava jalova svađa kršćanskih crkvenih stranaka. Pogani su još uvijek bili brojčano jaki, osobito u zapadnoj polovini Carstva i pogotovo u Rimu, a poganska je velikim dijelom bila i snažno barbarizirana vojska. Broj onih koji su sada ponovno otpadali od kršćanstva nije bio malen. Ali Julijanovo neprijateljstvo prema kršćanima nije uspjelo izazvati jak pokret. U borbi protiv nove vjere on je prije svega ostao idejni vođa obrazovana poganskog višeg sloja novoplatonovskih filozofa i retora čijem je krugu i sam pripadao. U istočnom dijelu Carstva, a osobito u Antiohiji, koju je odabrao za rezidenciju, car je doživio samo teška razočaranja. Unutarnja nemoć njegova pokušaja reakcije i prerasgovijetno se pokazivala u tome što je on u organizaciji svojega novog poganskog klera kopirao kršćansku crkvenu organizaciju. Entuzijazam s kojim se trudio ponovno oživjeti stare poganske kultne radnje, te i sam prinosio bogovima životinjske žrtve, nije izazivao podrugljivo čuđenje samo među kršćanima. Poput svake reakcije koja se oduševljava za staro kao takvo i bori protiv novoga kao takvog, njegov je pothvat bio osuđen na neuspjeh. Kada je u smjelom vojnom pohodu protiv Perzije preminuo u vojnom logoru smrtno pogođen kopljem, s njim je u grob palo i njegovo djelo. Njegov brzi neuspjeh naposljetku je samo dokazao da je u pobjedi kršćanstva bilo povijesne nužnosti.

2. Doba selidbe naroda i kristoloških sporova

Religioznim je borbama i čestim građanskim ratovima u kojima je rimska vojska izgubila mnogo krvi bio uzdrman vanjski položaj Rima kao sile. Već se pod Konstancijem pokazala

snažna premoć Perzijanaca na području Mezopotamije. Nakon tragičnog svršetka Julijanova vojnog pohoda, Jovijan (363.-364.), izrazito kršćanski nasljednik posljednjega poganskog vladara Rima, zaključio je mirovni ugovor s Perzijancima koji je prisilio Carstvo da se odrekne svojih povlastica u Armeniji i nanio mu osjetne teritorijalne gubitke u Mezopotamiji.

Ali s početkom selidbe naroda javili su se za Carstvo novi problemi nesagledivih posljedica. Sada je i sjeverna granica istočne polovine Carstva postala poprištem stalnih borbi. Počela je zamorna borba na dvjema frontama, koja se više neće smiriti za cijelog trajanja Bizantskog Carstva. Otada se i tijekom cijele svoje povijesti Bizant gotovo neprestano nalazio u dvostrukoj borbi protiv velikih carstava koja su nastala na istoku i naroda na sjeveru i zapadu koji su se uvijek iznova javljali kao protivnici.

Prvi car koji je vodio sudbonosnu borbu na dvjema frontama i podlegao joj bio je arijevac Valens. Poput Konstancija i Konstansa, braća Valentinijan I. (364.-375.) i Valens (364.-378.) zastupala su suprotne religiozne smjerove. Valentinijan I., koji je vladao Zapadom, bio je pristaša nicejske vjeroispovijedi; Valens, koji je zapovijedao Istokom, opredijelio se za arijanizam. Tako se u vjerskoj suprotnosti ponovno izražavala suprotnost Istoka i Zapada. I doista je povezanost dviju polovina Carstva postajala sve labavijom. No sada su sva pitanja dospjela u pozadinu gorućih vanjskopolitičkih zadaća. Provala Sasa i Iraca u Britaniju, teške borbe s Alemanima na Rajni i Neckaru, sa Sarmatima i Kvadima u Podunavlju bile su samo vjesnici velike krize koju je izazvala pojava Vizigota na Dunavu. Naseljeni u tračkoj dijecezi, Vizigoti su počeli pustošiti Carstvo, a pridruživali su im se pridošli Ostrogoti i Huni, tako da je uskoro čitava Trakija bila preplavljena barbarima. Valens, koji se s perzijskoga ratišta požurio preko Carigrada, suprotstavio se neprijatelju kod Drinopolja. Tu je 9. kolovoza 378. bila presudna bitka u kojoj su Vizigoti, uz potporu Ostrogota, uništili rimsku vojsku i u kojoj je poginuo i sam car.

Posljedice te katastrofe bile su neizmjerne. S germanskim se problemom, koji je otada bio u prvom planu, istočni dio Carstva borio puno stoljeće, a zapadni je zbog njega propao. Činilo se da nema izgleda da se Goti vojno svladaju. Iz očajnog položaja u koji je Carstvo dospjelo nije bilo drugog izlaza do mirovne nagodbe. Tim je smjerom krenula politika Teodozija I. kojega je Gracijan (375.-383.), sin i nasljednik Valentinijana I., 19. siječnja 379. proglasio za augusta i povjerio mu upravljanje istočnom polovinom Carstva.

Nakon potiskivanja Gota iza Balkana, carevi su s njima zaključili foedus. Ostrogoti su se naselili u Panoniji, a Vizigoti u sjevernom dijelu tračke dijeceze. Dobili su potpunu autonomiju, oslobođenje od poreza i visoke plaće te su trebali služiti u carskoj vojsci kao federati. Mnogi su stupili i u carevu neposrednu službu. Tako je za neko vrijeme bila otklonjena opasnost od nasilnoga germanskog preplavlivanja Carstva, uljezi su učinjeni korisnima za Carstvo, a rimska je vojska, čiji se sastav vrlo prorijedio, znatno povećana pridolaskom germanskih federata. To rješenje međutim nije značilo ništa drugo nego da se neprijateljsko prodiranje Germana pretvorilo u miroljubivo. Ionako sve veća germanizacija vojske sada je dosegla vrhunac, velika većina trupa bila je germanska, a ubrzo su i najvažnije zapovjedničke službe dospjele u ruke Germana. Drugo naličje Teodozijeve politike prema Gotima bilo je veliko povećanje državnih izdataka te stoga i povišenje financijskih opterećenja. Bijeda stanovništva postajala je sve većom i u svim je dijelovima Carstva sve više maha uzimao patrocini, protiv kojega su se uzalud borili već Teodozijevi prethodnici. Ekonomski uništen i teško zadužen seljak, bez zaštite izložen samovolji i zloupotrebi carskih činovnika, stavlja bio se pod patronat nekoga moćnog veleposjednika i, odričući se mukotrpne slobode, postajao podložnikom svojega zaštitnika. Tako se na prijelazu iz 4. u 5. stoljeće u cijelom Carstvu dovršava proces vezivanja kolona za zemlju.

Valensova propast dovela je i do konačnog sloma arijanizma. Pobjedu pravovjerja zapečatio je Drugi ekumenski koncil u Carigradu (381.) koji je, potvrđujući i dopunjujući nicejske odredbe, kršćanskoj vjeroispovijedi dao njezin konačan oblik. Kao vatreni pristaša

nicejske vjere, Teodozije I. je svim snagama podržavao ortodoksiju i nemilosrdno se borio kako protiv poganstva, tako i protiv heterodoksnih kršćanskih sekti. Tek je pod njegovom vlašću dovršeno pokršćavanje Carstva. Ortodoksno je kršćanstvo kao državna religija steklo monopolistički položaj, a svim je drugim religijama i ispovijedima uskraćeno pravo na život.

Nakon dugoga građanskog rata u zapadnoj polovini Carstva, Teodozije je kratko prije svoje smrti još jednom ujedinio cijelo Carstvo pod svojim žezlom. No na samrtnoj je postelji odredio ponovnu podjelu onoga što je s mukom sjedinio. Pritom je, premda je potjecao s krajnjeg Zapada, nedvoznačno naznačio prevagu Istoka. Jer dok je Konstantin Veliki svojemu najstarijem sinu dao na upravljanje Britaniju, Galiju i Španjolsku, dok je još Valentinijan I. za sebe zadržao zapadnu polovinu Carstva, a svojemu mlađem bratu ustupio Istok, Teodozije je 395. godine postavio svojega starijeg sina Arkadija u istočnom, a mlađeg Honorija u zapadnom dijelu Carstva. Ubrzo potom su Istoku priznate i sporne dijeceze Dacija i Makedonija te su sjedinjene u prefekturu Ilirik sa središtem u Solunu; Zapadu je od ilirskog posjeda ostala samo panonska dijeceza koja se otada obično zvala dijeceza Ilirik. Time je povučena povijesna granica između Zapada i Istoka, koja se vremenom sve oštrije ocrtavala kao crta razdvajanja između zapadnog-rimskog i istočnog-bizantskoga kulturnog područja.

Teodozijeva podjela po sebi nije značila ništa novo. No važno je da je od te podjele do propasti zapadnorimske carske vlasti Carstvo ostalo trajno podijeljeno na dva dijela. Doduše, ideja jedinstva Carstva i dalje je postojala: nisu postojala dva carstva, nego samo dva dijela jednog jedinoga, koje je bilo pod upravom dvojice careva. Cesto su proglašavani zakoni u ime obojice careva, a zakoni koje je donio jedan od njih imali su pravnu snagu u čitavu Carstvu ako su bili poslani na objavljivanje njegovu carskom kolegi. U slučaju smrti jednoga cara drugome je pripadalo pravo da mu odredi nasljednika. No faktično je povezanost između dviju polovina postajala sve labavijom, tim više što se stanje na Istoku i Zapadu razvijalo vrlo različito i što su odnosi među dvjema vladama po pravilu bili sve prije nego prijateljski. Već je za vrijeme Teodozijevih sinova postojalo trajno suparništvo između istočnih regenata koji su, brzo se izmjenjujući, vodili vladarske poslove za slabog Arkadija, i moćnoga Germana Stiliha koji je u ime mladog Honorija više od desetljeća vladao Zapadom.

Teodozijeva politika prema Gotima doživjela je tešku krizu. Vizigoti su se pod Alarikom pobunili te su poharali cijeli Balkanski poluotok sve do zidina Carigrada i do najjužnijega dijela Grčke. Sukob između dviju rimskih vlada oslabio je protuakciju i naposljetku je mir kupljen tako da je istočnorimska vlada imenovala Alarika carskim magistrum militum per Illyricum. Got Gainas je dobio službu magister militum praesentalis i sa svojim je trupama ušao u Carigrad. U međuvremenu je u glavnom gradu Bizanta postajala sve zamjetnijom protugermanska reakcija i oko prijelaza stoljeća taj je smjer dospio na vlast. Germani su isključeni iz vojske i provedena je temeljita reorganizacija rimskih snaga. međutim, ubrzo je ponovno postalo nužno namjestiti Germane u većem broju i do 7. stoljeća oni su tvorili najvažniji i najvredniji element u vojsci Carstva. No sada su se kao plaćenici vrbovali pojedinačno te su im zapovijedali carski časnici, dok su gotski federati pod Teodozijem činili zatvorene autonomne grupe i bili podređeni svojim vlastitim vođama. Na Zapadu je to stanje i dalje trajalo te je naposljetku dovelo do propasti zapadnorimske carske vlasti u germanskoj poplavi. Za različitost stanja u dijelovima Carstva karakteristično je, a bilo je i presudno za različitost njihove daljnje sudbine, to što je protugermanska reakcija na Istoku ostvarila svoj cilj, dok su česti protugermanski ispadi na Zapadu ostali bez rezultata. Istočni je dio ubrzo oslobođen i od Alarika. On je sa svojim trupama otišao u Italiju i nakon trostrukog je opsjedanja godine 410. osvojio Rim. Položaj na Zapadu postajao je sve beznađniji dok je na Istoku, naprotiv, od početka 5. stoljeća nastupilo duže smirenje.

U to razdoblje relativnog mira pada utemeljenje carigradskog sveučilišta i nastanak Codexa Theodosianusa. Slabi car Teodozije II. (408.-450.) na početku je bio pod starateljstvom svoje energične sestre Pulkerije, a u kasnijim godinama pod utjecajem svoje

supruga Atenaide-Eudokije, kćeri poganskoga profesora retorike u Ateni. Osobnost te carice, koja je cijelog života ostala vjerna obrazovnom idealu svojega rodnoga grada, ali je ujedno i svim srcem bila uz novu vjeru, koja je pisala i svjetovne stihove i crkvene pjesme, odličan je primjer za bizantski suživot kršćanstva s antičkom kulturom. Vjerojatno treba njezinu utjecaju pripisati to što je u Carigradu godine 425. reorganizacijom i proširenjem visoke škole iz doba Konstantina Velikog utemeljeno novo sveučilište. Na novom sveučilištu, koje je postalo najvažnije obrazovno središte Carstva, poučavalo je deset grčkih i deset latinskih gramatičara, pet grčkih i tri latinska retora, jedan filozof i dva pravnik.

Jednako kao reorganizacija višeg obrazovanja u kulturnom razvoju, tako je u pravnom razvoju Carstva bilo epohalno objavljivanje Codexa Theodosianusa. Kao najvažnije djelo pravne kodifikacije prije Justinijanova Corpusa iuris, Codex Theodosianus, objavljen 438. godine, službena je zbirka carskih propisa donijetih od vremena Konstantina Velikog. Novi je zakonik postavio pravni život Carstva na čvršću osnovu i uklonio je pravnu nesigurnost koja je postojala zbog nedostatka službene zbirke zakona. U Codexu Theodosianusu, koji je objavljen i na Istoku i na Zapadu u ime obaju careva, Teodozija II. i Valentinijana III., snažno je naglašena ideja jedinstva Carstva. No zapravo je jedinstvo Carstva postajalo sve upitnijim, i to je, naravno, imalo utjecaja i na području prava. Karakteristično je da su nakon objavljivanja Codexa Theodosianusa istočnorimski carevi svoje zakone tek vrlo rijetko slali na Zapad, a zakoni zapadnorimskoga cara više uopće nisu stizali na Istok. Iako je nakon uzdizanja Valentinijana III. (425.-455.), kojega je na zapadno prijestolje bila dovela istočna vlast, između dijelova Carstva duže vladao nepomućen mir, uzajamno je otuđivanje postajalo sve očitiije. U političkom su pogledu dvije polovine Carstva vodile odvojene živote, a u kulturnom su se sve više udaljavale. Upadljiv i krajnje važan znak tog udaljavanja jest produbljivanje jezičnoga razdvajanja. Dok na Zapadu poznavanje grčkoga gotovo potpuno nestaje, na Istoku latinski jezik sve više uzmiče pred grčkim, premda je i dalje službeni jezik cijelog Carstva i kao takav se umjetno promiče. Grecizacija Istoka je nezadrživa i posebno napreduje u doba cara Teodozija II. i carice Atenaide-Eudokije. A i na novom sveučilištu su profesori koji su poučavali na grčkom bili čak nešto brojniji od onih koji su poučavali na latinskom.

U to doba pada i nastanak nacionalno-crkvene kulture u susjednoj Armeniji, pronalazak armenskog pisma i prijevod Biblije na armenski. Od vremena Teodozija I. jedan je dio te zemlje bio pod bizantskom, a najveći je dio ostao pod perzijskom vrhovnom vlašću. Bizant je podupirao jačanje nacionalno-crkvene svijesti u susjednomu kršćanskom narodu kao što se zalagao i za progonjene kršćane u Perziji. To je dalo povoda novom sukobu između dviju velikih država. No rat nije doveo ni do kakvih teritorijalnih pomaka i 422. je zaključen mirovni ugovor koji je trebao trajati sto godina, a zapravo nije izdržao ni dvadeset.

No u četrdesetim je godinama 5. stoljeća Istočno Carstvo ponovno doživjelo tešku vanjskopolitičku krizu koju je prouzročilo hunsko kraljevstvo pod Atilom. Harajuće provale Huna smjenjivale su se s privremenim mirovnim sporazumima koji su Carstvu svaki put nametali sve teže i više ponižavajuće uvjete. Čitav je Balkanski poluotok bio opustošen i opljačkan kada je Atila, koji je Istočno Carstvo i financijski iscijedio, krenuo na Zapad. Pri napadu na Galiju pobijedio ga je zapadnorimski vojskovođa Ecije u borbi na Katalaunskom polju (451.). Godinu dana potom Huni su stravično poharali Italiju, ali već je 453. Atila iznenada umro i neposredno potom se raspalo njegovo golemo carstvo. No ni oslobođanje od hunske opasnosti nije više moglo popraviti stanje u iznutra trulomu zapadnom dijelu Carstva. Situacija je postajala sve tmurnijom. Nakon ubojstva Ecija (454.) i Valentinijana III. (455.), stanje u Italiji postalo je kaotično. A najvažnija područja izvan Italije nalazila su se u rukama germanskih naroda koji su ondje pomalo - kao Vandali u Africi, Vizigoti u Galiji i Španjolskoj - osnivali vlastita kraljevstva.

Ali iz kaosa koji je progutao zapadnorimsku carsku vlast, naglo se uzdigla sila koja će stari carski grad, koji je postao poprištem obračunavanja barbarskih naroda, ponovno učiniti

duhovnim svjetskim centrom: rimska Crkva. U doba provala Huna i pljačkanja Rima od strane Vandala, usred beznadnih previranja i najstrašnijega državnog rasula, papa Leon Veliki (440.-461.) uspio je naglasiti primat rimske Crkve kao nitko prije njega. U dogmatskim borbama 5. stoljeća, koje su ujedno bile i borbe crkvenih središta za vodstvo u Crkvi, Rim je igrao glavnu ulogu.

Još jače nego u doba arijeuskog spora, razvoj Bizantskoga Carstva u 5. stoljeću pokazuje se određenim religijskim sukobima. Ako se u borbi protiv arijanizma kao dogma prihvatilo potpuno božanstvo Sina i njegova jednakost po biti s Ocem, sada se pojavilo pitanje o odnosu božanskoga i ljudskog principa u Kristu. Po nauku antiohijske teološke škole, u Kristu usporedno postoje dvije odvojene naravi: božanstvo je odabralo od Marije rođenog čovjeka Krista kao posudu, te odatle i tvrdnja da se Marija ne može nazivati Bogorodicom (Theotokos), već samo Kristorodicom (Christotokos). U gruboj suprotnosti s tim racionalističkim shvaćanjem nalazio se aleksandrijski mistički nauk o bogočovjeku u kojemu su se sjedinile božanska i ljudska narav Godine 428. na biskupsku stolicu u Carigradu došao je Nestorije, predstavnik antiohijske škole, i s tog je visokoga mjesta počeo propagirati antiohijsku kristologiju. No u osobi patrijarha Aleksandrije, Ćirila, pojavio mu se velik protivnik, nadmoćan i kao teolog i kao političar. Uz Ćirila je sjedinjeno stajalo odano mu egipatsko monaštvo, koje je činilo jaku silu te je i Rim stupio na Aleksandrinčevu stranu. Iako je Nestorija podržavala carska vlast, on je poražen na Trećemu ekumenskom koncilu u Efezu (431.) i osuđen kao heretik. Ćiril je izborio veliku pobjedu. Pobijedio je patrijarha glavnoga grada i carsku vlast koja je stajala iza njega, uzdignuo se do vođe Istočne crkve, a znao je i svoju svjetovnu vlast u Egiptu uzdignuti iznad lokalnih carskih predstavnika. Aleksandrijski patrijarhat, čiji je ugled od doba Atanazija Velikog stalno rastao, pod njim je došao do vrhunca svoje moći.

Pod Dioskorom, nasljednikom Ćirila (u. 444.), Aleksandrija je najprije zadržala jednako moćan položaj. Carska vlast priznala je svoj poraz i posve se prilagodila aleksandrijskim tokovima; na dvoru je bio svemoćan arhimandrit Eutih, predstavnik aleksandrijske stranke u Carigradu. Ali sada su se protiv Aleksandrije, koja je postala prejakom, udružile crkvene stolice Carigrada i Rima. U crkvenopolitičkom su pogledu Dioskor i Eutih bili Ćirilovi najvjerniji sljedbenici, no u dogmatskom je Eutih nadmašio Ćirilov nauk tvrdnjom da su dvije Kristove naravi nakon utjelovljenja postale jedna jedina božanska narav. Kao kod Nestorija božanski, tako je kod Eutiha zanemaren ljudski princip u Kristu: u obrani protiv Nestorijeve nastala je monofizitska hereza. Sinoda patrijarhata u Carigradu osudila je Eutiha kao krivovjerca, a papa Leon I. izjasnio se suglasnim s carigradskim patrijarhatom postavivši u svojem glasovitu Tomusu načelo da se u jednoj Kristovoj osobi i poslije utjelovljenja trebaju razlikovati dvije savršene naravi. Tako se Rim našao u zajedničkoj borbi s Carigradom protiv prevlasti Aleksandrije. Aleksandrijska je strana, doduše, još jednom trijumfirala na takozvanoj razbojničkoj sinodi u Efezu (449.), koja se nakon nasilnog potiskivanja opozicije pod predsjedanjem Dioskora opredijelila za monofizitizam. Nakon toga je međutim došlo do naglog obrata. Tome je nemalo pridonijela okolnost da je poslije smrti Teodozija II. godine 450. vladavinu preuzeo vješti časnik Marcijan tako što se oženio Augustom Pulkerijom, energičnom sestrom svojega prethodnika.

Novi je car (450.-457.) godine 451. sazvao koncil u Kalcedonu i taj je koncil, četvrti ekumenski kršćanske Crkve, formulirao dogmu o dvjema savršenim Kristovim naravima koje se ne mogu odvojiti, ali također ni pomiješati. Osuđeni su bili kako monofizitizam, tako i nestorijanizam, između kojih je dogmatska formula Kalcedona na neki način držala sredinu. Jer spas se činio zajamčenim samo ako je spasitelj bio i savršen Bog i savršen čovjek.

Ništa manja od dogmatske nije bila ni crkvenopolitička pobjeda Carigrada. Pretenzija novoga Rima na vodeće mjesto u Istočnoj crkvi bila je formulirana već na Drugom ekumenskom koncilu 381.; jer po trećem kanonu tog koncila, uz rimskog papu najviši položaj

u kršćanskoj Crkvi pripada carigradskom biskupu. Nakon pobjede nad Aleksandrijom, izborne u savezu s Rimom, ta je pretenzija bila realizirana i sada je Carigrad učinio daljnji korak, koji je rimskom savezniku uvelike pokvario radost zbog zajedničke pobjede. Glasoviti 28. kanon Kalcedonskoga koncila papi je, doduše, osiguravao prvi počasni položaj, ali je inače odredio potpunu ravnopravnost biskupa novoga i starog Rima. Time se naviještala predstojeća natjecateljska borba između dvaju crkvenih središta. No neposredna posljedica kalcedonskih odredaba bilo je produbljenje jaza između bizantskoga središta i orijentalnih provincija Carstva. Uz monofizitizam nije stao samo Egipat nego i Sirija, nekadašnje središte nestorijevske hereze, te se pobunila protiv kalcedonske dogme. Suprotnost između diofizitske Bizantske crkve i monofizitskih crkava kršćanskog Orijenta otada je postala jednim od gorućih problema crkvene i državne politike ranoga Bizantskog Carstva. Monofizitizam je postao izrazom posebnih političkih stremljenja Egipta i Sirije; koptskom je i sirijskom separatizmu služio kao lozinka u borbi protiv bizantske vladavine.

Uz religijske su sporove za Carstvo 5. stoljeća - i to ne samo za Zapad već i za bizantski Istok - u prvi plan povijesnog razvoja uvijek iznova izbijale i posljedice obrata izazvanog selidbom naroda. U istočnoj se polovini Carstva doduše već oko 400. činilo da je akutna etnička kriza prevladana, ali nakon raspada hunskog imperija i tu je počelo novo naseljavanje germanskih plemena, ponovno je rastao utjecaj germanskog elementa na bizantsku državu i vojsku te se u doba kada je zapadnorimska carska vlast vodila svoju zadnju borbu i Bizant još jednom našao postavljenim pred germanski problem. Već je oko polovine 5. stoljeća Alan Aspar stekao mjerodavan utjecaj na državno vodstvo u Carigradu. Njemu je svoju krunu dugovao Marcijan, a prije svih njegov nasljednik Leon I. (457.-474.).

Leon I. je prvi car koji je primio krunu iz ruku carigradskog patrijarha. Svi njegovi ma koliko kršćanski prethodnici zadovoljili su se time da po rimskoj tradiciji prime dijademu od nekoga visokog vojnika ili činovnika, budu podignuti na štit i da im kliče vojska, narod i senat. Novost iz 457. godine važna je u kontekstu položaja moći koji je carigradska stolica stekla na posljednjemu ekumenskom koncilu. Otada je sve bizantske careve okrunjivao patrijarh glavnoga grada i tako je čin krunidbe stekao značenje religijskog posvećenja. Svjetovnoj se krunidbi cara vojnog karaktera pridružila crkvena krunidbena ceremonija koja je postupno potpuno potisnula stari rimski način krunidbe te se u srednjemu vijeku javlja kao pravi čin krunidbe.

Kako bi se oslobodio Asparova tutorstva i uspostavio protutežu njegovoj ostrogotskoj pratnji, Leon I. se obratio ratničkom narodu Izaurijaca. Izaurijski poglavar Tarasikodisa pojavio se s jakom pratnjom u glavnom gradu Carstva, uzeo grčko ime Zenon i oženio se carevom najstarijom kćeri Arijadnom (466.). Asparovo degradiranje imalo je za posljedicu da je istočna vlast, koja se dotad pod utjecajem Alana uporno oglašivala na sve pozive upomoć zapadnorimske vlasti, promijenila stav i 468. poslala veliku ekspediciju protiv vandalskoga kraljevstva u Afriku. Ali zahvaljujući spretnosti velikoga vandalskog kralja Geiserika i potpunosti nesposobnosti carskog zapovjednika Baziliska, šurjaka Leona I., taj je pothvat, koji je stajao Carstvo 130 000 funti zlata, jedno propao usprkos golemoj vojnoj nadmoći Bizantinaca.

Nakon toga je još jednom zasjala Asparova zvijezda: njegov sin Patricije dobio je ruku druge careve kćeri i kao vjerojatni je prijestolonasljednik, bez obzira na svoje tuđinsko podrijetlo i svoju arijevsku vjeroispovijed, uzdignut za cezara. No u Carigradu se ubrzo ponovno razvio protugermanski pokret i godine 471. Aspar i njegov sin Ardabur pogibaju kao žrtve atentata, dok je Patricije, koji se spasio iako teško ranjen, rastavljen od careve kćeri i lišen titule cezara. Sada je Zenon bio na vlasti, izaurijski je val smijenio germanski. Kada je početkom 474. umro Leon I. i njegov unuk Leon II., sin Zenona i Arijadne, nastupio kao nasljednik, Zenon je postao suvladar svojega malog sina i, kada je ovaj umro u jesen iste godine, Izaurijac se popeo na carigradsko prijestolje kao samovladar.

U kulturnom su smislu Izaurijci nesumnjivo bili na znatno nižoj razini od Gota, kojima su se rano otvorila blaga grčko-rimskog obrazovanja. No, suprotno Germanima, oni su bili podanici Carstva i stoga u grčko-rimskom smislu nisu pripadali barbarima. Bizantsko ih je stanovništvo međutim ipak osjećalo kao strance i izaurijska uprava nije izazivala manje otpora od germanske prevlasti u doba Aspara. Već je u siječnju 475. Zenonu urotom oteta kruna. Ali kako urotnici nisu našli dostojnijega kandidata za prijestolje od Baziliska, predvodnika neslavnog rata s Vandalima 468., Zenon je za 20 mjeseci ponovno dospio u posjed najviše vlasti i održao se punih petnaest godina (476.-491.) usprkos brojnim urotama i teškim građanskim ratovima.

Njegov drugi dolazak na vlast pao je u doba kada se zapadnorimska carska vlast bližila kraju. Carigradskoj vlasti nije preostalo ništa drugo nego snaći se u danoj situaciji. To joj je olakšao pomirljiv stav Odoakra koji je izričito priznao vrhovnu vlast istočnorimskoga cara. Tako je novi vladar Italije imenovan carskim *magister militum per Italiam* i upravljao je zemljom takoreći kao carev opunomoćenik. Privid je bio sačuvan, no Carstvo je faktično izgubilo Italiju koja se, kao gotovo čitav Zapad, nalazila pod germanskom vlašću.

Nasuprot tome, istočna se polovina Carstva imala potpuno riješiti Germana. Uklanjanjem Aspara bio je učinjen tek prvi korak jer su se na Balkanskom poluotoku i dalje nalazili jaki ostrogotski kontingenti: u Trakiji pod Teoderikom Strabonom i u Meziji pod Teoderikom Amalcem. Germanski su poglavari čas stupali u carsku službu i zauzimali najviše vojne činove u Carstvu, a čas se bunili protiv carske vlade i puštali da njihove trupe pustoše Carstvo. Oni su sudjelovali u svim građanskim ratovima i stranačkim borbama u Carstvu i često su imali odluku u svojim rukama. Od Teoderika Strabona Carstvo je oslobodila smrt (481.), no Teoderika Amalca bizantska je vlast 488. uspjela potaknuti na povlačenje prema Zapadu: on je trebao ukloniti Odoakra s kojim se carska vlada zavadila te umjesto njega preuzeti upravljanje Italijom. Teška borba među germanskim kraljevima završila je pobjedom Teoderika, koji je vlastitom rukom usmratio protivnika i postao vladarom Italije (493.). Tako je nastalo kraljevstvo Teoderika Velikog u Italiji. Bizant se nije morao sam sukobljavati s Odoakrom i povrh toga se riješio nemirnih Ostrogota. Ništa drukčije nego ona iz doba Alarika, ova je posljednja germanska kriza za Istočno Carstvo također završila odlaskom Gota na zapad. Tako se dogodilo da se Istok konačno oslobodio Germana u razdoblju kada je Zapad posve pao pod njih.

Ali oslobađanje od Germana nije značilo zbiljsko rješenje etničkog problema sve dok je Carstvo opterećivala izaurijska vladavina. Carstvo koje je bolovalo od germanskog pritiska, u potrazi za lijekom je uzelo izaurijski protuotrov. Lijek je djelovao, ali doza je bila prejaka i od svoje je strane počela trovati državni organizam. Carstvo je postalo poprištem krvavih obračuna između izaurijskih poglavara od kojih je jedan nosio carsku krunu, a drugi su je nastojali steći: Zenon je više godina vodio pravi rat protiv svojega nekadašnjeg vojskovođe Ila i svojega sunarodnjaka Leoncija koji se proglasio protucarem.

Neriješen je ostao i religijski problem. Monofizitizam, koji je u Kalcedonu bio osuđen, u istočnim je područjima stjecao sve veći utjecaj i zbog toga je sve većim postajao jaz između središnjih zemalja Carstva i njegovih orijentalnih provincija. Bazilisk se na brzinu bacio u naručje monofizitizma i samovlasno u carskoj okružnici osudio zaključke iz Kalcedona i *Tomus Leonis*. Ali ta je mjera, koja je među ortodoksnim Bizantincima izazvala krajnju ogorčenost, samo ubrzala njegovu propast. Nasuprot tome, Zenon je na putu kompromisa nastojao postići nagodbu između orijentalnih monofizita i diofizitskoga bizantskog stanovništva. On je 482. u dogovoru s carigradskim patrijarhom Akakijem objavio takozvani Henotikon, edikt o sjedinjenju, koji se priklanjao odredbama prvih triju ekumenskih koncila, a pravi je predmet spora nastojao zaobići tako što je izbjegavao izraze "dvije naravi" i "jedna narav". No vrlo se brzo pokazala nemogućnost kompromisa na tlu religije jer Henotikon, razumljivo, nije mogao zadovoljiti ni pristaše Kalcedona ni monofizite. Umjesto dviju, sada

su se suprotstavljale tri zavađene strane: uvjereni monofiziti, uvjereni diofiziti te k tome oni umjereni iz obaju tabora koji su se priklonili carevoj vjerskoj formuli. I papa je odlučno odbacio Henotikon te je izopćio carigradskog patrijarha. Na to je ovaj izbrisao papino ime iz diptiha te je tako došlo do shizme između Rima i Carigrada koja je potrajala više od trideset godina.

Kada je 491. godine umro Zenon te se pristupilo izboru novoga cara, narod je carici Arijadni dovikivao: "Daj zemlji ortodoksnog cara! Daj zemlji rimskog cara!" Svatko je imao pred očima dva goruća pitanja, etničko i religijsko, koja su još uvijek čekala na rješenje. U Carigradu više nisu željeli da njima vladaju tuđinski došljaci i heretici. Izbor je pao na postarijega dvorskog činovnika Anastazija (491.-518.) koji se pokazao dobrim upraviteljem i stekao zasluge osobito u uređivanju financija. On je usavršio sustav kovanog novca koji je stvorio Konstantin Veliki tako što je bakreni follis, čiji je tečaj bio podložen jakim oscilacijama, nastojao dovesti u čvrst vrijednosni odnos sa zlatnim novcem. No prije svega je iznova uredio sustav ubiranja poreza. Brigu za utjerivanje poreza u gradovima prenio je s osiromašenih i onemoćalih kurijala na vindices, koji su bili podređeni pretorijskoj prefekturi. Nadalje je ukinuo takozvani chrysargyron, staru auri lustralis collatio koja je opterećivala trgovačko i obrtničko gradsko stanovništvo. Ta mjera, koja je izazvala veliku radost kod gradskoga stanovništva, značila je znatnu olakšicu za gradsku trgovinu i obrt. Seosko stanovništvo naprotiv nije imalo razloga za radost. Jer otpadanje chrysargyrona nadoknađeno je tako što se annona odsad u cijelosti ubirala u novcu, a ne više u naturalijama. Načelno aderiranje zemljišnog poreza jasan je znak da se čak i poljoprivreda sve više preustrojavala na novčanu privredu. Ali ujedno se potreba države za naturalnim davanjima pokrivala primjenom tzv. coemptio, prinudne prodaje živežnih namirnica po niskim cijenama koje je utvrđivala vlada. Dok je, dakle, opterećenje trgovaca i obrtnika značajno olakšano, tereti seoskog stanovništva po svoj su se prilici osjetno povećali, kako prilično jasno pokazuju i česti nemiri i pobune pod Anastazijem I. No carev je strogi fiskalizam imao uspjeha utoliko što se u državnoj blagajni u trenutku njegove smrti skupilo golemo bogatstvo od 320.000 funti zlata.

Izbor Anastazija I. značio je kraj izaurijske vladavine. No car je duže vrijeme morao voditi pravi rat protiv Izaurijaca da bi slomio njihov otpor (498.). Nakon toga su Izaurijci bili u većem broju preseljeni iz svoje domovine u Trakiju, njihova je moć bila razbijena, a etnička kriza u Bizantu konačno prevladana. Nasuprot tome, religijska je kriza doživjela daljnje zaoštavanje. Iako se Anastazije pri stupanju na vlast na zahtjev patrijarha zavjetovao na ortodoksiju, bio je vatreni pristaša monofizitizma. Najprije je stao na tlo Henotikona, ali je pomalo davao crkvenoj politici sve oštiri monofizitski smjer i naposljetku je u potpunosti dospio u monofizitske vode. To je bila velika satisfakcija za monofizitske Kopte i Sirijce, ali je jednako tako i ogorčilo ortodoksne Bizantince. Anastazijeva se vladavina pretvorila u niz pobuna i građanskih ratova, pogotovo budući da su represivne metode u upravi obilno pothranjivale nezadovoljstvo. Stanovništvo se nalazilo u stalnom previranju, a borbe između dema postale su neobično oštre.

Bizantske stranke 'plavih' i 'zelenih' nisu bile samo sportske, nego i političke organizacije. One su se, doduše, nadovezivale na stare hipodromske stranke i nosile su njihove boje i imena; ali Hipodrom je u Carigradu, kao i Forum u Rimu i Agora u Ateni, bio glavno mjesto izražavanja političkih težnji naroda. Narodne stranke plavih i zelenih, čije je vođe imenovala vlada, obavljale su i važne javne funkcije tako što su služile kao gradska milicija te sudjelovale u izgradnji gradskih zidina. Čini se da su jezgru dema tvorili upravo dijelovi naroda organizirani kao gradska milicija. Oko te su se jezgre u tim dvjema strankama skupljale široke mase stanovništva koje su pristajale uz plave ili zelene, zalagale se za tu jednu stranku i borile se protiv druge. Tako su plavi i zeleni igrali vrlo važnu ulogu kao nosioci i predstavnici političkih težnji naroda u svim većim gradovima Carstva. Većinu su u

objema strankama činile šire mase stanovništva, a vodeći se sloj u stranci plavih izgleda sastojao prije svega od predstavnika stare veleposjedničke grčko-rimske senatorske aristokracije, a u stranci zelenih od predstavnika trgovačkoga i obrtničkog staleža te od elemenata koji su se uzdigli u dvorskoj službi i u financijskoj upravi, a koji su pretežno potjecali iz orijentalnih dijelova Carstva. Zato su plavi i zastupali grčku ortodoksiju, dok su zeleni pristajali uz monofizitizam i druge istočnjačke hereze. Antagonizam između tih dviju stranaka očitovao se u ostrim i čestim borbama: od sredine 5. stoljeća politički je život Carstva bio u znaku stalnih borbi između plavih i zelenih. Središnja je vlast bila prisiljena računati s demama kao političkim faktorima moći te favorizirati bilo jednu bilo drugu stranku, tako da je redovito jedna od njih podržavala vladu dok je druga utjelovljavala protuvladinu struju. No ponekad su se obje deme sjedinjavale u zajedničkoj borbi protiv carske vlade kako bi branile svoja nastojanja za slobodom od apsolutizma središnje vlasti. Jer u organizacijama dema dalje su živjele slobodarske tradicije antičkih gradova.

Car Anastazije I., čija je privredna politika pogodovala trgovini i obrtu i čija je religijska politika otvoreno podržavala monofizite, bio je blizak zelenima. Posljedica toga bila je da su se plavi okrenuli protiv njega. Više puta je bio podmetan požar u javnim zgradama, carevi su kipovi obarani i vučeni ulicama; na Hipodromu su se više puta održavale neprijateljske demonstracije protiv careve posvećene osobe: starog se vladara vrijeđalo, čak ga se i gađalo kamenjem. Zbog jedne je monofizitske dopune trishagionu ("trokratni zaziv Boga" u liturgiji) godine 512. u Carigradu izbila pobuna koja je Anastazija gotovo stajala prijestola. Vrhunac krize bila je međutim pobuna zapovjednika Trakije Vitalijana koji se od 513. s vojskom i flotom triput probio do carigradskih zidina. Car, koji se u trenucima najveće opasnosti odlučivao na ustupke, svaki se put ipak vraćao staroj politici čim bi došlo do smirivanja te tako Carstvo nije izlazilo iz stanja stalne groznice. Naravno, Vitalijanova pobuna nije bila samo, pa ni u ponajprije, uvjetovana religijskim razlozima, ali činjenica da je nastupio protiv monofizitskog cara kao borac za pravovjerje dala je njegovu pothvatu posebnu udarnu snagu. Anastazijeva vlada bila je dokaz da je monofizitska crkvena politika vodila u slijepu ulicu. Smirivanje u dalekom Egiptu i Siriji, čija je trajnost bila krajnje upitna, bilo je kupljeno time što su se središnje zemlje Carstva nalazile u stanju stalnog nemira.

3. Justinijanova restauracija i njezin slom

Krizu, zbog koje je propala zapadna polovina Rimskog Carstva, zdraviji je organizam privredno jačega i gušće naseljenoga istočnog dijela izdržao. Ali i taj je dio Carstva prošao istu krizu, doživio sve užase selidbe naroda i puno se stoljeće borio s opasnošću barbarizacije svoje države i vojske. U doba kada su se nad Zapadom sklapali valovi selidbe naroda, i sam je Bizant bio posve paraliziran i samo se rijetko usuđivao napustiti ulogu pasivnog promatrača. Ali na prijelazu iz 5. u 6. stoljeće etnička je kriza na Istoku bila konačno prevladana i sada se Bizant napokon našao u stanju da provodi aktivniju politiku i pokuša spasiti izgubljeno zapadno područje. Kao što se usprkos odvojenoj upravi dviju polovina Carstva ipak mogla održati ideja njegova jedinstva, tako je usprkos germanskim osvajanjima na Zapadu ipak ostala živa i ideja univerzalnosti Rimskoga Carstva. Rimski je car i dalje važio za poglavara cjelokupnoga rimskog orbisa i kršćanske oikumene. Područja koja su nekad pripadala rimskom imperiju vrijedila su kao njegov vječan i neopoziv posjed, iako su njima upravljali germanski kraljevi. Ipak su i sami ti kraljevi, bar na početku, priznavali suverenost rimskog cara i provodili samo vlast koju im je on delegirao. Prirodno je pravo rimskog cara bilo da restituira rimsko nasljeđe. Štoviše, njegova je sveta misija bila oslobađanje rimske zemlje od vladavine tuđinskih barbara i arijevske heretike kako bi se imperij ponovno uspostavio u

svojim starim granicama kao jedinstveno rimsko i ortodoksno kršćansko carstvo. U službu te misije stavila se politika Justinijana I. (527.-565.).

Justinijan je faktično vodio politiku Carstva već pod svojim ujakom Justinom I. (518.-527.) koji je, rođen u selu Tauresiumu (vjerojatno u blizini Niša), stupio u carsku vojsku, uzdignuo se do časnika te zatim i zapovjednika ekskubitske straže te naposljetku, poslije smrti Anastazija I., bio izabran za cara. Raskid s monofizitskom politikom Anastazija I. treba pripisati Justinijanu, a njegovo je djelo bila i ponovna uspostava crkvenog zajedništva s Rimom, koje je bilo nužna pretpostavka za realizaciju velikih političkih zadaća na Zapadu. Ne može se zamisliti jači dokaz za civilizatorsku snagu bizantskoga glavnoga grada od toga da je seljački sin Justinijan, koji je potjecao iz balkanske provincije, postao najobrazovanijim i najučenijim duhom svojega stoljeća. Neosporan je dokaz Justinijanove osobne veličine pak univerzalna širina njegovih političkih ciljeva i izvanredna mnogostranost njegova djelovanja. Slabosti njegova karaktera, koje su doduše bile mnogobrojne i doista neugodne, blijede pred moći njegova sveobuhvatnog duha. Naravno, velike osvajačke ratove nije vodio on nego Belizar te uz njega Narzes, nije on proveo veliku kodifikaciju prava nego Tribonijan, nije on donio najvažnije upravne mjere nego pretorijski prefekt Ivan Kapadocijski. Ali Justinijan je bio inspirator svih velikih djela svoje velike epohe. Ponovna uspostava univerzalnoga rimskog carstva bila je vječna čežnja Bizantinaca. Toj je čežnji najveličanstveniji izraz dala Justinijanova politika restauracije. Zato je ona za kasniji svijet vrijedila kao velik primjer, premda djelo restauracije nije potrajalo i premda je njegov slom imao vrlo teške posljedice za Carstvo.

S malom je silom od ukupno oko 18 000 ljudi Belizar 533. krenuo u Afriku. Prošlo je doba vandalske moći pod kraljem Geiserikom: dok je velika ekspedicija 468. godine bila jedno propala (usp. str. 30), Belizar je vrlo brzo srušio vandalsko kraljevstvo. Odlučujuće poražen kod Decimuma i Tricamaruma, vandalski se kralj Gelimer morao pokoriti i 534. je Belizar kao trijumfator svečano ušao u Carigrad. Doduše, na to je slijedio iscrpljujući gerilski rat s lokalnim maurskim plemenima, koja su duge godine (do 548.) pružala žilav otpor bizantskoj vlasti. No već 535. je Belizar pošao u pohod na ostrogotsko kraljevstvo. I taj je rat na početku izgledao slavodobitno. Dok je jedan dio bizantske vojske napredovao kroz Dalmaciju, Belizar je zauzeo Siciliju i prodrio u Italiju; jedan za drugim pali su Napulj i Rim. No tada je počela teška borba, Belizar je u Rimu morao izdržati dugu opsadu i samo mu je uz krajnje napore uspjelo probiti se na sjever, zauzeti Ravennu i svladati hrabroga gotskoga kralja Vitigesu koga je, kao prije toga Vandala Gelimera, kao zarobljenika doveo u Carigrad (540.). Ali pod Totilinim su se energičnim vodstvom Ostrogoti oporavili i u cijeloj je Italiji počela ogorčena borba protiv bizantske vladavine. Položaj je bio ozbiljniji nego ikada, Belizar je više puta poražen, plodovi njegovih ranijih uspjeha su nestajali. Otpor je slomio tek genijalni strateg i lukavi diplomat Narzes nakon dugoga i napornog ratovanja. Zemlja je ležala Justinijanu pred nogama poslije dvadesetogodišnje borbe pune obrata (555.). Restauraciju bizantske vlasti pratila je ponovna uspostava starih socijalno-ekonomskih odnosa. Veleposjednička aristokracija, kojoj su Ostrogoti oduzeli imovinu, ponovno je dobila svoja imanja i svoje privilegije.

Velika osvajanja zaključena su ratom protiv Vizigota u Španjolskoj. I ovdje se bizantska vojska umiješala u sporove lokalnih vlastodržaca te je uspjela pristati u Španjolskoj i zauzeti jugoistočni dio Iberskog poluotoka (554.). Činilo se da je uskrsnuo stari imperij. Doduše, još je nedostajao znatan dio nekadašnjega rimskog područja, ali su Italija, najveći dio sjeverne Afrike, dio Španjolske i sredozemni otoci bili oteti od Germana i nalazili su se pod žezlom rimskog cara u Carigradu. Sredozemno je more opet bilo unutarnje more Carstva.

Ubrzo se pokazalo i naličje tih velikih uspjeha. Ratovi na zapadu učinili su ranjivom granicu na Dunavu, a paralizirana je bila i obrambena snaga Carstva u odnosu na Perziju. Već su pod Anastazijem I. Martiropol, Teodoziopol, Amida i Nisibis bili privremeno pali u ruke

Perzijanaca. Godine 532. Justinijan je s perzijskim velikim kraljem Kosrauom I. Anuširvanorn (531.579.) sklopio "vječni" mir i po cijenu plaćanja danka perzijskom kraljevstvu dobio slobodu kretanja na zapadu. No već je 540. Kosrau prekršio vječni mir, provalio u Siriju, razorio Antiohiju i probio se do morske obale. Na sjeveru su Perzijanci opustošili Armeniju, Iberiju i zavladaali područjem Lazike na istočnoj obali Crnog mora. Povišenjem plaćanja danka Justinijan je osigurao primirje na pet godina, koje je dvaput produžavano i tek se 562. pretvorilo u čvrst mirovni sporazum na 50 godina. Cijena je bila novo povišenje danka, ali bizantski car mogao je postići bar to da se Perzijanci povuku iz Lazike. Započeo je veliki uspon perzijske sile i Bizant je u prednjoj Aziji očito počeo gubiti svoje položaje.

Još su teže posljedice imali događaji na Balkanu. Velika germanska selidba naroda tek je završila, a na granicama Carstva pojavili su se novi narodi. Posebno je važno bilo nadiranje Slavena. Anti su jednom napali Carstvo već u vrijeme Justina I. No od prvih godina Justinijanove vladavine slavenska su plemena u savezu s Bugarima stalno upadala na područje Balkana. Veliki osvajački ratovi u Africi i Italiji oduzeli su Carstvu snagu potrebnu za obranu Balkana. Naravno, Justinijan je u Aziji i jednako tako i u Europi na granicama izgradio moćan sustav utvrda; na Balkanskom su se poluotoku iza utvrđene linije na Dunavu i u unutrašnjosti protezali jaki pojasevi utvrda. Ali ni najjače utvrde nisu bile od pomoći jer je nedostajala potrebna vojska. Slaveni su se prelili preko cijeloga Balkanskog poluotoka sve do Jadrana, do Korinskog zaljeva i do obale Egejskog mora. Tako su središnje zemlje Carstva opustošene dok su bizantske snage na dalekom zapadu slavile pobjede. Doduše, barbarske mase su se u svojem napredovanju najprije zadovoljavale pljačkanjem zemlje i sa svojim bi se plijenom opet povlačile iza Dunava. Ali plima slavenske selidbe već se širila Carstvom i više nije bio daleko trenutak kada će se Slaveni početi trajno naseljavati na Balkanskom poluotoku.

Vanjskopolitičkim su se opasnostima pridružili teški unutarnji nemiri. između autokratske središnje vlasti i narodnih političkih organizacija izbila je ogorčena borba i već u siječnju 532. u Carigradu je izbio strašan ustanak Nike. Za vrijeme vladavine Justina I. Justinijan je protiv zelenih, koje je bio favorizirao Anastazije, podržavao stranku plavih u kojoj je oslonac nalazila njegova državna i crkvena politika. No kada je došao na vlast, pokušao se posve osloboditi utjecaja dema i vladini su organi poduzimali oštre mjere protiv nemirnih narodnih stranaka. Kaznene mjere, koje su pogađale obje stranke, učinile su i od plavih i od zelenih careve neprijatelje, pogotovo budući da je njegova politika, povezana s velikim zadaćama, od stanovništva. tražila nadasve teške žrtve. Obje su se deme ujedinile u zajedničkoj borbi protiv središnje vlasti. Na Hipodromu je odjekivao neobičan poziv: "Živjeli milostivi zeleni i plavi!". Ustanak je poprimio velike razmjere, glavni grad je bio u plamenu, jedan je nećak Anastazija I. proglašen za cara te je na Hipodromu odjeven u purpur. Justinijan je već od svega odustao i spremao se na bijeg. Od toga ga je odvratila neustrašivost carice Teodore, a prijestolje su mu spasile Belizarova odlučnost i Narzesova spretnost. Pregovorima s plavima Narzes je razjedinio jedinstvo ustaničke fronte, a Belizar je s četom ratnika vjernih caru provalio na Hipodrom i naredio ubijanje iznenađenih ustanika. Strašan pokolj, koji je uništio tisuće života, okončao je pobunjenički pokret. Bizantska autokracija pobijedila je slobodarska nastojanja gradova utjelovljena u demama. Carevi najvažniji suradnici, koje je bio morao smijeniti na zahtjev naroda, ponovno su postavljeni. Hagia Sofia zablistala je u novom sjaju: na mjestu spaljenoga starog svetišta podignuta je Justinijanova raskošna građevina s kupolom, epohalno djelo u razvoju kršćanske arhitekture. Ali gušenje ustanka dovelo je samo do prividnog smirivanja. Opterećenja koja je Justinijanova politika nametala stanovništvu postajala su sve teža i zbog velikih su ratnih pothvata, kao i careve vrlo žive graditeljske djelatnosti, rasla unedogled. Cijena Justinijanovih osvajanja bilo je potpuno financijsko iscrpljenje cijele zemlje.

Pretorijski prefekt Ivan Kapadocijski, koji je imao nezahvalnu zadaću pribavljanja sredstava za skupe pothvate svojega gospodara, navukao je na sebe ogorčenu mržnju stanovništva. Ali njegovo je djelo bio i pozitivan razvoj u upravi koji se dogodio u Justinijanovo doba; na njega je adresirana većina Justinijanovih novela i ponajprije se njemu treba pripisati što je Justinijanova vlada poduzela energične mjere protiv premoći veleposjedničke aristokracije. Ipak, uspjeh tih mjera je izostao, veleposjedi su se i dalje povećavali, kako na račun manjega privatnog posjeda, tako i na račun državnih domena. Justinijanove administrativne mjere težile su discipliniranju upravnog sustava, eliminaciji kupnje činovničkih položaja i prvenstveno osiguranju prihoda od poreza. Odustalo se od dioklecijansko-konstantinskog načela strogog odvajanja vojne i civilne vlasti u provincijama. No sjedinjenje tih dviju vlasti provedeno je samo na nekim područjima, i to tako da je prednost negdje dobila vojna, a negdje pak civilna vlast. Justinijanovim je upravnim reformama nedostajao jasan smjer i one nisu mogle dovesti do temeljitog preuređenja zastarjele uprave. One su stvorile mješovite oblike i činile su samo prijelaz od jasnoga dioklecijansko-konstantinskog poretka prema suprotstavljenome mu, jednako jasnom, Heraklijevu upravnom sustavu.

Justinijanova je vlada bila vrlo aktivna i u ekonomskoj politici potičući trgovinu i obrt. Kao prirodno središte u trgovinskom prometu između Azije i Europe, Carigrad je vladao robnom razmjenom između kontinenata. Sredozemna trgovina bila je posve u rukama grčkih i sirijskih trgovaca. Za Bizantsko Carstvo, međutim, glavnu ulogu nije igrao privredni promet s osiromašenim zemljama zapada već prije trgovina s Orijentom, s Kinom i Indijom. No njegova je trgovina s Orijentom bila pasivna, jer iako je Bizant iz sirijskih radionica na Orijent izvezio skupocjene tkanine i posuđe, taj je izvoz znatno zaostajao za potrebama Bizantinaca za luksuznom orijentalnom robom, pogotovo za svilom. Još je važnija bila činjenica da je trgovina s Kinom bila ovisna o perzijskom posredovanju, što je čak i u mirnodopskim uvjetima stvaralo nepotrebne troškove te još povećavalo otjecanje zlata iz Carstva, a za vrijeme čestih neprijateljstava sa sasanidskim kraljevstvom dovodilo do obustavljanja uvoza svile. Put prema Kini vodio je kroz perzijsko područje, a i pomorskim su prometom na Indijskom oceanu vladali perzijski trgovci, koji su od Perzijskog zaljeva jedrili prema Taprobaneu (Cejlon) i ondje preuzimali robu koja je dolazila iz Kine.

Justinijanova je vlada sada pokušala uspostaviti vezu s Kinom zaobilaznim putem, preko svojih uporišta Kersona i Bospora na Krimu te preko Lazike na Kavkazu. Odatle su Bizantinci održavali i žive trgovinske odnose sa stepskim narodima sjeverno od Ponta, kojima su nosili tkaninu, ukrasne predmete i vino, a od kojih su dobivali krzna, kožu i robove. Zato je Bizantu bilo toliko stalo do jačanja utjecaja na Krimu i na području Kavkaza. Pitanje trgovine svilom Bizantince je također prvi put dovelo u dodir s Turcima, koji su tada bili proširili svoju vlast do sjevernoga Kavkaza te se, baš kao i Bizantinci, radi trgovine svilom sukobili s Perzijancima. Pod Justinijanovim su nasljednikom Justinom II. Bizantinci sklopili savez s Turcima i zajedno se s njima borili protiv perzijskoga kraljevstva.

S druge je strane Justinijanova vlada pokušavala osigurati morski put prema Indijskom oceanu kroz Crveno more; nastojala je ojačati svoj vlastiti pomorski promet s Istokom te je stupila u vezu i s aksumskim etiopskim carstvom. Ali ni bizantski ni etiopski trgovci nisu mogli ugroziti perzijsku vladavinu u Indijskom oceanu. Kopneni je put od obala Crnog mora prema unutrašnjosti Azije bio pak težak i pun opasnosti. Zato je bila sreća za Carstvo što je njegovim agentima uspjelo otkriti tajnu proizvodnje svile te u Bizant prokrijumčariti svilenu bubu. Bizantska proizvodnja svile ubrzo je procvala, pogotovo u samom Carigradu, u Antiohiji, u Tiru i Bejrutu, a poslije i u Tebi. Ona je u Bizantu postala jedna od najvažnijih grana obrta i kao državni monopol jedan od najvažnijih izvora prihoda Bizantskoga Carstva.

Najvažnije i najtrajnije djelo Justinijanove epohe bila je kodifikacija rimskoga prava. Pod Tribonianovim vodstvom taj je rad obavljen u začuđujuće kratkom vremenu. Najprije je uz

pomoć Codexa Theodosianusa te privatnih zbirki koje su nastale pod Dioklecijanom, Codexa Gregorianusa i Codexa Hermogenianusa, priređena zbirka važećih carskih konstitucija od Hadrijanova doba. Ta je zbirka objavljena 529. kao Codex Justinianus, a pet godina kasnije pojavilo se upotpunjeno izdanje. Još su mnogo veći uspjeh bila 533. objavljena Digesta (Pandekta). One čine zbirku onih spisa klasičnih rimskih pravnika koji su uz carske zakone tvorili drugu skupinu važećeg prava. Codex Justinianus je, doduše, uvelike nadmašivao svoje uzore, ali se ipak oslanjao na radove prethodnih stoljeća. Digesta su bila potpuno novo djelo. Prvi put su bezbrojna i često uzajamno proturječna mišljenja rimskih pravnika sklopljena u uređen sustav. Uz Codex i Digesta stoje Institucije, zamišljene kao nit vodilja za studij prava, koje nude izbor iz obaju glavnih djela. Justinijanov Corpus iuris civilis upotpunjuje zbirka novela u koju su uvrštene uredbe koje su donijete poslije objavljivanja Codexa. Codex, Digesta i Institucije objavljeni su na latinskom, a većina novela već na grčkom jeziku. Uskoro su se pojavili i grčki prijevodi, izvodi i komentari uz glavna djela.

Centralističkoj je državi kodifikacija rimskoga prava dala jedinstvenu pravnu osnovu. Rimsko pravo, kako su ga zapisali bizantski pravници s nenadmašnom misaonom jasnoćom i pregnantnošću, regulira cjelokupan javni i privatni život, kako život države tako i pojedinca i njegove obitelji, međusobne odnose građana, njihov poslovni promet i njihove vlasničke odnose. Doduše, Corpus iuris civilis nije mehanička te zato ni posve vjerna reprodukcija staroga rimskog prava. Justinijanovi pravници nisu samo kratili klasičnu rimsku pravnu literaturu nego su je ponegdje i mijenjali kako bi kodificirano pravo prilagodili društvenom poretku i odnosima svojega vremena te ga uskladili sa zapovijedima kršćanskog morala i običajnim pravom heleniziranog Istoka. U mnogo je slučajeva, osobito u porodičnom pravu, utjecaj kršćanstva doveo do humanijih pravnih shvaćanja. S druge je strane pak dogmatska ekskluzivnost kršćanske religije imala za posljedicu potpuno uskraćivanje svake pravne zaštite pripadnicima drugih vjera. Dakle, unatoč tome što Justinijanovi zakoni proglašavaju slobodu i jednakost svih ljudi, ne smije se precijeniti praktična učinkovitost tih visokih ideja. Ublažavanje položaja robova u Justinijanovu pravu i olakšavanje te čak zagovaranje njihova oslobođanja također se samo dijelom treba smatrati posljedicom tih visokih principa i kršćanskih shvaćanja. Važnije je to što je u privrednom životu 6. stoljeća, osobito u poljoprivredi, rad robova igrao samo još sporednu ulogu. Noseća snaga u proizvodnom procesu već je odavno bio kolon, i u odnosu prema njemu Justinijanovo pravo ne zna za blagost. Nemilosrdno se pooštrava vezanost kolona za zemlju te se time još jednom zakonski utvrđuje podložnost velike većine poljoprivrednog stanovništva.

Eminentna karakteristika Justinijanova zakonodavstva je snažno naglašavanje carskog apsolutizma. Pravnim utemeljenjem monarhijske vlasti Corpus iuris civilis nije samo u Bizantu nego i na Zapadu trajno djelovao na razvoj političkih ideja. U Bizantu rimsko pravo u svim vremenima čini temelj pravnoga života. Justinijanovo zakonodavstvo u osnovi je sveg daljnje pravnog razvoja Bizantskoga Carstva. Zapad je pak ponovno posegnuo za rimskim pravom tek u 12. stoljeću. Recepcija rimskoga prava kroz studij Justinijanova Corpora iuris civilis imala je golemo značenje za formiranje pravnih i političkih shvaćanja Zapada i otada je rimsko pravo, u verziji koju su mu dali Justinijanovi pravници, do u najnovije doba tvorilo jedan od glavnih elemenata pravnog razvoja cijele Europe.

Justinijan je bio posljednji rimski imperator na bizantskom prijestolju. No on je ujedno bio i kršćanski vladar, ispunjen osjećajem božanskog podrijetla svoje carske moći. Njegova univerzalistička težnja nije bila samo rimski nego i kršćanski utemeljena. Pojam rimskoga imperija za njega je bio identičan s pojmom kršćanske oikumene, a pobjeda kršćanske religije za njega je bila jednako sveta zadaća kao i ponovna uspostava rimske moći. Od Teodozija I. nijedan vladar nije toliko ustrajao u pokršćavanju Carstva i istrebljenju poganstva. Ma koliko su pogani bili malobrojni, utjecaj poganstva u znanosti i obrazovanju još je uvijek bio velik. Justinijan je poganima oduzeo pravo poučavanja te je 529. zatvorio Akademiju u Ateni,

pribježište poganskoga novoplatonizma. Protjerani učenjaci otišli su na dvor perzijskoga velikog kralja i odnijeli u Perziju plodove grčke kulture. U Bizantu je stara religija bila mrtva i tako je završilo jedno veliko razdoblje povijesti čovječanstva.

Kršćanska crkva u Justinijanovoj osobi nije našla samo predanog zaštitnika nego i svojega gospodara. Jer i kao kršćanin, Justinijan je ostao Rimljanin i ideja autonomije religijske sfere bila mu je posve strana. Pape i patrijarhe smatrao je svojim slugama i tako se prema njima i odnosio. Na isti način na koji je vodio državu, upravljao je i crkvenim životom, osobno posežući u svaku pojedinost ustroja Crkve. Odlučivao je čak i u pitanjima vjere i obreda, vodio je crkvene sabore, pisao teološke traktate i crkvene pjesme. U povijesti odnosa Crkve i države Justinijanova je epoha vrhunac carskog utjecaja na crkveni život. Nijedan bizantski car ni prije ni poslije njega nije vladao Crkvom tako neograničeno kao Justinijan.

Glavni gorući problem crkvene politike i dalje je bio odnos prema monofizitizmu. Osvajačka politika na Zapadu zahtijevala je postizanje suglasnosti s Rimskom crkvom te stoga i antimonofizitski stav. To je pak produbilo staru odbojnost Egipta i Sirije prema bizantskom središtu i pothranilo koptske i sirijske separatističke snage. No ako se mir sa Zapadnom crkvom mogao kupiti samo produbljenjem suprotnosti na istoku, tako je, obratno, i približavanje monofizitskim Crkvama Sirije i Egipta bilo moguće samo po cijenu raskida kako sa Zapadom, tako i sa stanovništvom središnjih bizantskih zemalja. Justinijan je uzalud pokušavao postići nagodbu. Njegova osuda takozvanih Triju poglavlja - spisa Teodora iz Mopsuestije, Teodoreta iz Kira i Ibe iz Edese, koji su osumnjičeni za nestorijevske tendencije - na Petom ekumenskom koncilu u Carigradu (553.) samo je izazvala nove svađe, no nije zadovoljila monofizite, a i njegovi su daljnji pokušaji približavanja monofizitizmu samo zaoštrili suprotnosti u Carstvu.

Uza sve svoje slabosti, Justinijanovo carstvo neosporno svjedoči o silnoj moći. Kao da je još jednom htio dati sve od sebe, stari je imperij razvio sve svoje snage te u političkom i kulturnom pogledu doživio posljednji veliki uzlet. U svojem teritorijalnom prostranstvu dosegao još jedan vrhunac, obuhvativši cijeli sredozemni svijet. U književnosti i umjetnosti stara je kultura u kršćanskom ruhu doživjela jedinstven procvat, kojemu je ubrzo potom slijedilo dugo razdoblje kulturnog propadanja. Justinijanovo doba nije značilo početak jedne nove ere, kako je on to htio, nego kraj velike epohe koja je odumirala. Justinijanu nije bilo suđeno da obnovi Carstvo. On ga je samo - nakratko - uspio izvanjski restaurirati, dok unutarnju regeneraciju zastarjela kasnorimska država pod njim nije doživjela. Zato je teritorijalnoj restauraciji nedostajao čvrst temelj i zato su posljedice nagloga sloma Justinijanova restauratorskog djela bile dvostruko teške. Nakon svih veličanstvenih uspjeha, Justinijan je svojim nasljednicima ostavio iznutra iscrpljeno, privredno i financijski potpuno uzdrmano carstvo. Oni su sada morali nadoknađivati velike propuste velikoga cara kako bi spasili što se još spasiti moglo.

Najteži je udarac pogodio Carstvo u Italiji, najvažnijemu području restauriranog imperija, čije je ponovno osvajanje zahtijevalo najviše napora i stajalo najtežih žrtava. Onamo su već 568. provalili Langobardi i u kratkom vremenu osvojili velik dio zemlje. U Španjolskoj je počela protuofenziva Vizigota. Najvažnije bizantsko uporište, Cordoba, prvi put ponovno zauzeta već 572., za Carstvo je bila definitivno izgubljena 584., a četiri desetljeća potom Vizigotima su ponovno pripali i posljednji ostaci Justinijanovih osvajanja u Španjolskoj. Naravno, Carstvo je, premda u trajnoj, iscrpljujućoj borbi s lokalnim maurskim plemenima, sačuvalo svoj položaj u Sjevernoj Africi sve do velike arapske invazije, a i u samoj Italiji pripadala su mu još uvijek znatna područja. Tako su ostaci Justinijanova srušenoga restauratorskog djela tvorili podlogu na kojoj se temeljila buduća bizantska moć na Zapadu. No željene univerzalne moći više nije bilo.

Težište bizantske politike nužno se ponovno premješta na Istok. Jer kao prva se zadaća Justinijanovim nasljednicima nameće nužnost jačanja poljuljanog položaja Carstva u prednjoj Aziji. Čvrst stav prema perzijskom kraljevstvu glavna je značajka bizantske vanjske politike sljedećih desetljeća. Usprkos unutarnjoj iscrpljenosti Carstva, Justinijanov nećak i nasljednik Justin II. (565.-578.) nije oklijevao perzijskomu velikom kralju uskratiti dužni danak. Time je bio prekršen mirovni ugovor oko čijeg se zaključivanja Justinijan bio toliko trudio. Izbio je težak i dugotrajan rat. Prije svega se radilo o Armeniji, toj strateški i trgovinski nadasve važnoj zemlji, koja je od davnina bila jabuka razdora između tih dviju velikih sila. Bizantu je u to doba bilo više nego ikada stalo do zaposjedanja armenskih zemalja. Iako je pritjecanje Germana nekada bacilo Carstvo u tešku krizu, ipak je i njihov odlazak na zapad prouzročio akutnu krizu jer Bizant više nije mogao zadovoljiti svoju potrebu za plaćenicima. U većoj se mjeri moralo posegnuti za novačenjem domaćeg stanovništva te se pogledavalo prema vojnički vještom narodu Armenije. Punih se dvadeset godina pod carevima Justinom II., Tiberijem Konstantinom (578.-582.) i Mauricijem (582.-602.) vodio rat uz upotrebu svih snaga i s promjenjivim uspjehom, sve dok nemiri koji su izbili u perzijskom kraljevstvu nisu omogućili sretan obrat te je energija cara Mauricija dovela do odluke koja je odgovarala Bizantu. Uz njegovu je podršku mladi Kosrau II. Parviz, unuk velikoga Kosraua, dospio na kraljevsko prijestolje i potom zaključio mirovni ugovor s Bizantskim Carstvom, po kojemu je velik dio perzijske Armenije pripao Bizantincima (591.).

Mauricije spada u najvažnije bizantske vladare. Doba njegove vladavine tvori važnu etapu u razvoju od staračke kasnorimske države prema novomu zdravom poretku srednjovjekovnoga Bizantskog Carstva. Okretanje prema Istoku i prinudno prepuštanje većine zapadnih područja koja su bila anektirana pod Justinijanom nisu značili načelno žrtvovanje interesa Carstva na Zapadu. Epohalnim je organizacijskim mjerama Mauricije spasio Carstvu za duže vrijeme bar dio zapadnog posjeda. Sažimajući ostatke Justinijanove moći, stvorio je egzarhate u Ravenni i Kartagi, koje je nastojao obrambeno osnažiti strogom vojnom organizacijom. Sjevernoafričko područje i područje Ravenne, okruženo langobardskim osvajanjima, organizirao je kao vojna namjesništva te egzarsima u njihovu području nije podredio samo vojnu nego i svu civilnu upravu. Ta su dva egzarhata postala pred stražama bizantske moći na Zapadu. No njihova je organizacija otvorila epohu militarizacije bizantske uprave i poslužila kao uzor za kasniji tematski ustroj.

Koliko je Mauricije bio nesklon odreći se zapadnog posjeda pokazuje testament koji je, pogođen teškom bolešću, sastavio 597. godine. Po njemu bi njegov najstariji sin Teodozije trebao u Carigradu vladati istočnim područjem, a drugi, Tiberije, u Rimu Italijom i zapadnim otocima. Rim je kao drugi glavni grad Carstva trebao ponovno postati carskim gradom. Od ideje univerzalnoga Carstva nije se odustalo, a živa je ostala i tradicija suvladarstva i podjele Imperium Romanuma.

No ako je u Aziji - premda privremeno - bio uspostavljen mir, ako je na Zapadu bilo spašeno ono što se od Justinijanova slavnog djela moglo spasiti, stanje na Balkanu postajalo je sve kritičnije. Zbrka koja je tu vladala od slavenskih upada još se povećala nakon provale Avara u srednju Europu. U Panonskoj nizini pojavio se moćan savez naroda i otada se Bizant nalazio pod sve većim pritiskom Avara i podložnih im slavenskih plemena na srednjem Dunavu. Ubrzo se rasplamsala oštra borba za bizantske pogranične utvrde koje su štitile prijelaze preko Save i Dunava. Nakon duge i teške opsade avarski je kagan Bajan 582. ušao u Sirmij. Dvije godine potom pali su Viminacij te privremeno i Singidunum. Bizantski obrambeni sustav bio je probijen i sada se avarsko-slavenska poplava širila preko cijeloga Balkanskog poluotoka. Istodobno su sve dublje u bizantske provincije prodirala i slavenska plemena s donjeg toka Dunava, koja su bila neovisna o Avarima. Tada je došlo do prvih slavenskih i avarsko-slavenskih napada na Solun (584. i 586.). No najvažnije je što je od osamdesetih godina 6. stoljeća počelo naseljavanje Slavena na Balkanskom poluotoku.

Slavenska se plemena više nisu zadovoljavala pljačkanjem, već su se naseljavala na bizantskom tlu i uzimala zemlju u stalnu posjed.

Od velikih vanjskopolitičkih događaja u razdoblju ranog Bizanta nijedan nije bio toliko značajan za daljnji razvoj Carstva kao prodiranje Slavena na Balkanu. Sve druge provale barbara kojima je Carstvo tada bilo izloženo bile su prolaznog karaktera te se čak i velika selidba Germana, ma koliko duboko utjecala na razvoj Bizanta, naposljetku otkotrljala mimo istočnoga dijela Carstva. No Slaveni su ostali na Balkanu za sva vremena i njihovim je zauzimanjem zemlje započeo proces koji je poslije doveo do nastanka neovisnih slavenskih država na bizantskom tlu.

Osvajački ratovi na zapadu u Justinijanovo doba i trajne borbe s Perzijom u doba njegovih nasljednika prisilili su Bizant da zauzme obrambeni stav na Balkanskom poluotoku. Tek je pobjedonosni završetak rata s Perzijancima omogućio veliku ofenzivu protiv Slavena u Podunavlju. Doista se činilo kako samo veći uspješan pothvat protiv glavnih slavenskih uporišta s one strane Dunava može sačuvati sjevernu granicu Carstva od daljnjih neprijateljskih provala i osigurati mu posjed Balkanskog poluotoka. Tako je 592. počela borba koja je trebala odlučiti o sudbini Balkanskog poluotoka. Isprva se činilo da se ona razvija povoljno za Bizantince. Oni su više puta prešli Dunav i izborili više pobjeda nad Slavenima i Avarima. No takvi pojedinačni uspjesi imali su samo neznatan učinak na golemu slavensku masu. Borba se odužila, vođenje rata na udaljenu području bilo je teško i borbenost vojske zabrinjavajuće se smanjivala.

Vlasti je od neuspjeha Justinijanove restauracije znatno opao autoritet. Kao prirodna reakcija na Justinijanov apsolutizam nije raslo samo političko značenje senata nego i slobodarski pritisak naroda. U kritičnim godinama oko prijelaza 6. u 7. stoljeće aktivnost dema dosegla je nov vrhunac. Socijalne i religijske suprotnosti, koje su se stalno zaoštravale, izražavale su se u unutarnjim borbama i čestim sukobima između plavih i zelenih u svim većim gradovima Carstva. U vojsci se zamjećivao znatan pad discipline i često je dolazilo do otvorenih iskazivanja nezadovoljstva, tim više što je vlada, prinuđena na štednju, škrtarila na vojničkim plaćama. Dubok nemir koji je zahvatio Carstvo ovladao je i izmorenom vojskom obeshrabrenom bezizglednošću borbe. Kada su trupe 602. ponovno dobile zapovijed da prezime na svojim položajima na onoj strani Dunava, izbila je otvorena pobuna. Foka, polubarbarski podčasnik, podignut je na štit i na čelu buntovnih vojnika krenuo je prema Carigradu. Sada je izbio ustanak i u glavnom gradu. Suparničke stranke počele su borbu protiv carske vlade. Mauricije je svrgnut i Foka je uz suglasnost senata proglašen carem.

Neuspjeh ekspedicije na Dunavu nakon deset godina uzaludne borbe nije presudio samo o sudbini Balkanskog poluotoka, koji je sada bio nepovratno izložen Slavenima. Doveo je i do izbijanja dugo zadržavane unutarnje krize u Carstvu. U godinama Fokine vladavine u Carigradu (602.-610.) ostarjela, obeskrvljena kasnorimska država vodila je svoju zadnju borbu na život i smrt. Fokin režim straha tvorio je vanjski okvir iza kojega se zbivao raspad kasnorimskoga državnog i društvenog poretka.

Grozница koja je zahvatila Carstvo izrazila se u neobuzdanoj strahovladi i u teškim unutarnjim borbama. Nakon ubojstva svrgnutoga Mauricija i njegovih sinova, koji su bili pogubljeni pred očevim očima, uslijedio je val masovnih smaknuća. Teror je prvenstveno pogađao predstavnike najuglednijih rodova i ponajprije je izazivao njihov otpor. Na teror vlasti aristokracija je odgovorila dugim nizom urota, koje su uvijek završavale novim smaknućima.

Foka je naišao na odjek samo na jednom mjestu: u Rimu. između Carigrada i Rima bio je naime već krajem 6. stoljeća izbio vruć spor zbog vatrenih prosvjeda Grgura I. protiv titule "ekumenski patrijarh", koju su si carigradski patrijarsi pridijevali već cijelo stoljeće. Mauricije je na te prosvjede odgovarao suzdržanom hladnoćom. Nasuprot tome, Foka je spremno popustio: njegova naglašeno prorimska politika imala je vrhunac u pismu upućenom papi

Bonifaciju III. godine 607., u kojemu je priznao apostolsku crkvu sv. Petra kao glavnu među svim crkvama. Spomenik posebne milosti koju je Foka uživao u Rimu jest stup na rimskom Forumu, čiji natpis glorificira bizantskoga tiranina.

U samom Bizantu Foka je na sebe navlačio sve veću mržnju, pogotovo u prednjoj Aziji, gdje je njegova ortodoksna crkvena politika dovela do krvavih progona monofizita i Židova. Unutarnje su borbe poprimale sve veće razmjere i postajale sve ogorčenije. Stranka zelenih, koja je isprva bila uz Foku, tada mu se tako neprijateljski suprotstavila da je njezinim predstavnicima bilo potpuno zabranjeno obnašanje državnih službi, dok su sada plavi stali u službu njegova režima straha. Borbe između dema krajnje su se zaoštrile. Carstvom se širio plamen građanskoga rata.

Sada je i izvana provalila katastrofa čije je izbjegavanje bilo cilj svih teških borbi prethodnih desetljeća. Kao na Balkanu, i u Aziji je došlo do potpunoga vojnog sloma. Perzijski kralj Kosrau II., koji se postavio kao osvetnik ubijenoga Mauricija, pokrenuo je velik napad na Bizant. Obrambena snaga i volja iznutra rastrojenog Carstva slabile su iz godine u godinu. Borbe su najprije bile doista teške, iako su za Bizant uvijek nesretno završavale. Ali nakon slamanja otpora u pograničnom području i pada utvrde Dare godine 605., perzijska je vojska u prednjoj Aziji brzo uznapredovala, prodrla čak i u Malu Aziju i zauzela Cezareju. Jedan se njezin dio probio sve do Kalcedona. Na Balkanu se pak proširila slavensko-avarska poplava. Nije bilo od velike pomoći što je Foka 604. povicio danak koji je plaćao avarskom kaganu. Balkanski je poluotok ubrzo bio preplavljen golemim slavenskim masama. Carstvo je bilo na rubu propasti.

Spasila ga je snaga periferije. Kartaški egzarh Heraklije ustao je protiv Fokine strahovlade te je, nakon što mu se pridružio i Egipat, poslao na Carigrad svojega istoimenog sina na čelu flote. Na otocima i u lukama u kojima je putem pristajao, Heraklije Mlađi bio je oduševljeno priman od stanovništva i osobito od stranke zelenih. Njegov se odred pojavio pred Carigradom 3. listopada 610. I tu pozdravljen kao osloboditelj, on je brzo okončao Fokinu strahovladu i 5. listopada primio carsku krunu iz ruku patrijarha. Poslije smaknuća svrgnutoga tiranina, njegov je kip na Hipodromu - kao simbolična *damnatio memoriae* - srušen i javno spaljen, a s njim je spaljena i stranačka zastava plavih.

Godine anarhije pod Fokom posljednji su odjek povijesti kasne rimske države. Ovdje završava epoha kasnoga Rima, odnosno ranoga Bizanta. Iz te krize Bizant izlazi kao bitno nova tvorevina, oslobođen od nasljeđa trule kasne rimske države i ojačan novim snagama. Počinje povijest Bizanta u pravomu smislu, povijest srednjovjekovnoga grčkog carstva.

II. BORBA ZA OPSTANAK I OBNOVA BIZANTSKE DRŽAVE (610.-711.)

1. Ratovi protiv Perzijanaca i Avara i Heraklijeva reforma

Carstvo je bilo u ruševinama kada je na vlast došao Heraklije (610.641.), jedan od najvećih vladara u povijesti Bizanta. Zemlja je bila privredno i financijski uništena. Zastarjeli je upravni aparat zakazao. Organizacija vojske, zasnovana na vrbovanju plaćenika, više nije funkcionirala jer je nedostajalo novca, a stari su izvori prihoda vojske bili iscrpljeni. Središnje je zemlje Carstva zauzeo neprijatelj: na Balkanskom poluotoku nalazili su se Avari i Slaveni, a u srcu Male Azije Perzijanci. Samo je unutarnja regeneracija mogla spasiti Carstvo od propasti.

Spas je stigao kada je Bizant u sebi našao snage za temeljitu socijalnu, političku i kulturnu obnovu. No isprva je Carstvo, oslabljeno i osiromašeno kakvo je bilo, bilo nemoćno pred

prodiranjem neprijatelja. Neko se vrijeme Heraklije čak bavio mislju da premjesti svoju rezidenciju u Kartagu kako bi odande organizirao protuofenzivu, kao što je svojedobno odande potekao i napad na Fokinu strahovladu. Duboka obeshrabrenost koju je ta odluka izazvala među carigradskim stanovništvom te protivljenje patrijarha Sergija naveli su cara da odustane od svojega plana. No to što je takav plan mogao nastati, dokaz je krajnje težine položaja na Istoku i visokog vrednovanja zapadnog područja.

Ako je već krajem 6. stoljeća dolazilo do pojedinačnog naseljavanja Slavena na Balkanskom poluotoku, od prvih je godina 7. stoljeća, nakon neuspjeha Mauricijeve ekspedicije na Dunav, počelo veliko slavensko zauzimanje zemlje. Nepregledne mase Slavena i Avara prelijevale su se preko cijeloga Balkanskog poluotoka do obala Jadrana na zapadu i Egejskoga mora na jugu i istoku. Nakon teškog pljačkanja i razaranja, Avari su se najvećim dijelom povukli natrag iza Dunava, no Slaveni su se trajno naselili na Balkanskom poluotoku i zaposjeli zemlju. Bizantska je vladavina na Balkanu doživjela slom. Goleme mase Slavena nisu zauzele samo podunavske provincije nego i cijelu Makedoniju te su opustošile Trakiju do zidina Carigrada. Osobito su ogorčeni bili napadi na Solun, koji su više puta opkoljavali i napadali bezbrojni Avari i Slaveni. Grad se održao, ali sva je njegova okolica pala u ruke Slavenima, a preko Tesalijske se avarsko-slavenski val valjao dalje prema srednjoj Grčkoj i Peloponezu. Odande su vješti pomorci Slaveni prešli i na grčke otoke te su pristali čak i na Kreti. Ništa manje nisu bili teški ni napadi u Dalmaciji. Oko 614. razorena je Salona, središte rimsko-bizantske uprave u Dalmaciji, i time je propast rimsko-bizantske vlasti i kulture bila zapečaćena i na zapadu poluotoka. Poput Salone i mnogo kojega drugoga grada u Dalmaciji, u to je vrijeme pala i većina najvažnijih gradova u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka, poput Singidunuma (Beograd), Viminacija (Kostolac), Naissusa (Niš), Serdike (Sofija). Jedina preostala uporišta moći Bizanta na Balkanskom poluotoku bili su - uz sam Carigrad - s jedne strane prvenstveno Solun, a s druge nešto malo gradova na jadranskoj obali, kao Jader (Zadar, Zara) i Tragurium (Trogir) na sjeveru, Butua (Budva), Scodra (Skadar) i Lissus (Lješ) na jugu.

Na cijelom području Balkana počela je velika etnička preobrazba, pogotovo s obzirom na to da je pritjecanje Slavena i dalje trajalo. Cijeli je poluotok do svoje najjužnije točke bio preplavljen Slavenima. Naravno, to ne znači da je došlo do beziznimnoga i konačnog slaviziranja grčkog područja, ali Slaveni su ipak više od dva stoljeća vladali i Peloponezom. No bizantska se uprava u Grčkoj i u drugim priobalnim područjima postupno uspjela ponovno učvrstiti i tako su ta područja sačuvala ili ponovno stekla svoj grčki karakter. Pod pritiskom navirućih Slavena staro se stanovništvo posvuda povuklo u priobalna područja i na obližnje otoke; taj je proces pridonio da je u južnom i istočnom primorju ponovno ojačao grčki, a u zapadnom romanski element te je postupno pretegnuo nad slavenskim. Ipak, čak su i ta područja bila puna Slavena, a najveći je dio Balkanskog poluotoka, cijela njegova unutrašnjost, postao posve slavenskom zemljom i nalazio se u rukama pojedinih slavenskih plemena. Bizantski se Balkan raspao na određen broj "Sklavinija": tako se otada u bizantskim izvorima zovu područja koja su pripala Slavenima, u kojima faktično više ne postoji bizantska vlast.

Ujedno se prednjom Azijom širilo perzijsko osvajanje. Uspjelo se doduše prisiliti neprijatelja da napusti Cezareju (611.). Ali pokušaj bizantske protuofenzive u Armeniji i Siriji posve je propao. Kod Antiohije je carska vojska 613. teško poražena i nakon toga su Perzijanci počeli posvuda brzo napredovati. Krećući se prema jugu, zauzeli su Damask. Na sjeveru su si utrljali put prema Ciliciji i zauzeli važnu utvrdu Tarsos. Bizantinci su istodobno potisnuti i iz Armenije. Osobito težak moralni udarac pogodio je kršćane 614. kada je Perzijancima nakon trodnevne opsade pao u ruke sveti grad Jeruzalem. U osvojenu gradu više su dana vladali ubojstva i požari, a crkva Svetog groba koju je sagradio Konstantin Veliki nestala je u plamenu. Učinak koji je to imalo u Bizantu bio je porazan, pogotovo s obzirom na

to da je u ruke osvajača pala i najvrednija od svih relikvija, Sveti križ, te je bila otpremljena u Ktesifon. Godine 615. počele su nove provale u Maloj Aziji i jedan je dio perzijske vojske ponovno prodro sve do Bospora. Neprijatelji su se približavali bizantskomu glavnom gradu s dviju strana, s istoka Perzijanci, sa sjevera Avari i Slaveni. Sam je car gotovo postao žrtvom izdajničkog atentata za vrijeme pregovora koje je u lipnju 617. držao s avarskim kaganom u Herakleji. U proljeće 619. počelo je osvajanje Egipta: Carstvo je ubrzo izgubilo i tu najbogatiju provinciju te je stoga i opskrba glavnoga grada žitom postala neizvjesnom.

Tako je gotovo cijela prednja Azija bila pod perzijskom vlašću. Izgledalo je kao da je uskrsnulo staro carstvo Ahemenida, kao nekoć pod Justinijanom stari Imperium Romanum. Ali nova je Perzija još brže doživjela nepovoljan obrat i njezin je pad bio još teži. U godinama užasa, kada se slavensko-avarska invazija prelila preko Balkanskog poluotoka, a perzijska preko orijentalnih provincija Carstva, u Bizantu počinje proces pribiranja i unutarnjeg učvršćivanja. Škrti izvori omogućuju nam da duboke promjene koje su tada nastupile u unutarnjem razvoju Bizantskoga Carstva razaberemo samo u glavnim obrisima. Svi znakovi upućuju na to da je upravo u tim kritičnim godinama poredak bizantske vojske i uprave doživio temeljito preoblikovanje i da je počela izgradnja tematskog ustroja. Područje Male Azije, koje neprijatelj još nije osvojio, dijeli se na vojne oblasti - teme - i time se polaže kamen temeljac sustavu koji će stoljećima obilježavati upravu provincija srednjovjekovne bizantske države. Tematski ustroj okončava dioklecijansko-konstantinski poredak i time započinje razvoj koji je bio pripremljen organizacijom egzarhata. Poput egzarhata Ravenne i Kartage, i maloazijske su teme izrazito vojne upravne jedinice. Na čelu tema nalaze se stratezi, koji u svojim oblastima provode vrhovnu vojnu i civilnu vlast. Organizacija tema bila je dakako dugotrajan proces i tek je postupno stjecala svoj konačan oblik. Prijašnja podjela na provincije osnivanjem tema nije bila neposredno ukinuta, već su stare provincije duže vrijeme i dalje postojale unutar tema te je uz tematskog stratega kao voditelj civilne uprave isprva postojao tematski prokonzul. No strateg je od početka imao prednost, pogotovo budući da je jedna tema obuhvaćala nekoliko provincija.

Riječ tema značila je vojni odred i zatim je prenijeta na nove vojne oblasti, što baca jasno svjetlo na genezu novog poretka. On je nastao naseljavanjem trupa - "tema" - u maloazijskim oblastima te su se upravo stoga same te oblasti nazivale temama. One, naime, nisu činile samo upravne jedinice nego i područja na kojima su se naseljavale vojne trupe. U zamjenu za obvezu nasljedne vojne službe, vojnicima se kao nasljedni posjed dodjeljuju zemljišta koja se u kasnijim izvorima zovu stratiotskim imanjima. Tako se tematska organizacija nadovezuje na staru instituciju u području limesa s ondje naseljenim vojnicima, limitaneima. Sustav obrane granica bio se slomio pod pritiskom neprijateljske invazije, trupe iz limesa povučene su u unutrašnjost Male Azije i naseljene u područjima koja su ostala pod bizantskom vlašću. Uz vojnike s područja limesa u Maloj Aziji su naseljene i elitne jedinice bizantske vojske i tako su već pod Heraklijem nastale teme Opsikija, Armenijaka i Anatolika, a možda je već tada nastala i pomorska tema Karabizijanaca na južnoj obali Male Azije.

Upadljivo je da je izgradnja tematske organizacije u toj prvoj etapi ostala ograničena na područje Male Azije. Na Balkanskom se poluotoku uvođenje tematskog poretka tada nije činilo mogućim; ta činjenica i predobro svjedoči o razmjerima bizantske katastrofe na području Balkana. Bizantska uprava te tako i tematski ustroj mogli su se tek poslije i postupno učvrstiti na nekim dijelovima Balkana, prije svega u priobalnim područjima (usp. str. 69 i 102).

Tematska je organizacija pružala osnovu za nastanak jake domaće vojske i učinila je Carstvo neovisnim o skupom vrbovanju uvijek nesigurnih stranih plaćenika, kojih nije uvijek bilo dovoljno. Uz vojnike pogranične vojske, uz bizantske elitne trupe, koje su se prije svega popunjavale iz vojnički vještih maloazijskih i kavkaskih plemena, sigurno je i dio bizantskih seljaka dobio vojnička dobra i tako se obvezao na vojnu službu. Tome su se pridružile velike

mase Slavena koje je bizantska vlada kasnije preselila u Malu Aziju i naselila u ondašnjim temama kao stratiote (usp. str. 60 i 68 i d.). Tako se brojnost bizantske vojske, čije su oscilacije, neizbježne u plaćeničkom sustavu, već često priredile Carstvu velike teškoće, pritjecanjem novih snaga znatno povećala u okviru novoga, zdravijega vojnog i upravnog sustava. Nova tematska vojska bila je sastavljena od vojnika seljaka vezanih za zemlju, koji su sredstva za život i za opremu crpili iz stratiotskih imanja. Kako pokazuju kasniji izvori, stratiot je imao dužnost na poziv se pojaviti u vojsci opremljen i na konju; naravno, i on je dobivao stanovitu, ali samo posve neznatnu plaću. Tako je novi sustav rezultirao izvanrednim smanjivanjem državnih izdataka. Povrh toga, stvaranje stratiotskih dobara značilo je jačanje slobodnoga malog zemljoposjeda (usp. str 69 i d.).

Kao u provincijalnoj upravi, u to se doba i u središnjoj upravi odvijaju duboke promjene koje imaju trajno značenje za bizantsku državu i raskidaju s upravnim sustavom ranoga Bizanta. Nestala je moć pretorijske prefekture, jedno od glavnih obilježja rane bizantske države. Kao organ vlade prefektura je sada bila osuđena na prividnu egzistenciju jer joj je tematski ustroj izmaknuo tlo pod nogama, a ondje gdje tematski poredak još nije bio uveden, uređena uprava faktično više nije postojala zbog neprijateljskih napada. Kako je bizantska vlast na tim područjima postupno postajala čvršćom, tako je i ondje uveden tematski ustroj te je naposljetku nestala i prividna egzistencija prefektorskog ustroja (usp. dolje str. 69 i 102 i d.). No proširena financijska uprava prefekture raspala se i oslobodila je mjesto za nekoliko samostalnih financijskih organa. Time je u razvoju bizantske središnje uprave počeo na neki način unatrag proces jer je velik rast pretorijske prefekture (usp. str. 14) u prethodnim stoljećima doveo do slabljenja starih središnjih službi financijske uprave, *comituae sacrarum largitionum* i *comitivae rerum privatarum*. Kako bi zadovoljila svoje sve veće financijske potrebe, prefektura je bila prisvojila prihode *res privatae*, a osobito prihode od *largitiones*. Osiromašena *comitiva sacrarum largitionum* morala se stalno puniti iz careve privatne škrinje, *sakelliona*, i posljedica je toga bila da je početkom 7. stoljeća *sakellarios* u potpunosti stupio na mjesto *comesa sacrarum largitionum* te očito preuzeo i zadaće oslabljene *comitivae rerum privatarum*. Ali uskoro potom se raspala neumjereno narasla prefektorska financijska uprava. Financijski uredi pretorijske prefekture postaju samostalnim organima i njihovi nekadašnji predstojnici stupaju na čelo novih financijskih organa kao *logoteti stratiotikona*, *genikona* i *idikona*. Uz logotete kojima su povjerene financije kasnije se javlja i *logotet dromosa*, koji u bitnome preuzima zadaće nekadašnjega *magistra officiorum* te postupno postaje vodećim činovnikom Carstva.

Poput tema u provincijalnoj upravi, u središnjoj će upravi logotezije stoljećima obilježavati bizantsku državu. Značenje reorganizacije vojske i uprave može se očitati na daljnjim događajima. U perzijsko-bizantskoj borbi u dvadesetim godinama 7. stoljeća nastupa potpuni obrat. Nevjerojatni uspjesi smjenjuju poraze prethodnog razdoblja. Pokleklo se Carstvo uspravlja i postiže uvjerljivu pobjedu protiv dotada nadmoćnog neprijatelja.

Tom je uspjehu nemalo pridonijela podrška moćne Crkve. Za predstojeću borbu protiv nevjernika ona je osiromašenoj državi dala na raspolaganje svoja blaga. Rat je počeo u atmosferi religioznog uzbuđenja kakvo prijašnje doba nije poznavalo. Bio je to prvi tipično srednjovjekovni rat, koji podsjeća na kasnije križarske pohode. Sam je car osobno stao na čelo vojske i za vrijeme svoje odsutnosti iz glavnoga grada povjerio je regentstvo za svojega maloljetnog sina patrijarhu Sergiju i patriciju Bonu. U tome je, uostalom kao i u mnogo čemu drugome, slijedio primjer cara Mauricija, koji je bio osobno vodio jedan pohod protiv Avara. Taj je postupak bio krajnje neobičan te je - kao nekada Mauricije - i Heraklije isprva naišao na snažan otpor svojih savjetnika, budući da od vremena Teodozija I. nijedan car nije osobno išao na bojište.

Heraklije je najprije po cijenu visokih plaćanja sklopio mir s avarskim kaganom (619.). Nakon toga je mogao premjestiti trupe iz Europe u Aziju. Drugog je dana Uskrsa, 5. travnja

622., nakon svečanoga bogoslužja napustio glavni grad. Stigavši u Malu Aziju, car je pošao na "područje tema". Tu je skupio svoju vojsku i cijelo ljeto vježbao s novim trupama. Heraklije se vrlo intenzivno bavio vojnom znanošću i razradio je novu taktiku. U bizantskoj je vojsci sve važnija postajala konjica, a Heraklije je, kako se čini, osobito značenje pridavao lako naoružanim konjičkim strijelcima. Tek je na jesen počeo pravi pohod. Car si je spretnim manevrom utro put u Armeniju. To je prinudilo Perzijance da napuste svoje položaje na maloazijskim planinskim prijevojima te su išli za carevom vojskom "kao pas na lancu". Sudar dviju vojski na armenskom tlu završio je blistavom pobjedom Bizantinaca nad velikim perzijskim vojskovođom Šahrbarazom. Prvi je cilj bio postignut: Mala Azija bila je očišćena od neprijatelja.

Prijeteći stav avarskoga kagana potaknuo je cara na povratak u Carigrad. Tada su vjerojatno povišena plaćanja Avarima, a bliski carevi rođaci poslani su kaganu kao taoči. Tako se Heraklije već u ožujku 623. mogaoponovno vratiti ratu s Perzijancima. Usprkos porazu pretrpljenom prethodne godine, Kosrau II. nije htio ni čuti za sklapanje mira i poslao je caru pismo s krajnje uvredljivim izrazima i blasfemičnim izljevima o kršćanskoj vjeri. Preko Kapadocije se Heraklije ponovno uputio u Armeniju. Napao je i razorio Dvin, a ista je sudbina zadesila i mnoge druge gradove. Zatim se car probio na jug i krenuo na Ganzak, rezidenciju prvoga Sasanida Ardašira, važno religijsko središte Perzijanaca. Kosrau je morao pobjeći iz grada koji je pao u ruke Bizantinaca, te je njegovo najveće svetište, Zaratustrin vatreni hram, razoreno kao odmazda za pljačku Jeruzalema. Preko zime se car sa svojim mnogobrojnim zarobljenicima povukao preko Araksa. Tu je uspostavio kontakt s kršćanskim kavkaskim plemenima i ojačao svoje snage priključivanjem Laza, Abazga i Iberijaca. Ipak, položaj je bio težak i sljedeća je godina protekla u iscrpljujućim borbama s Perzijancima, koji su napadali unutar armenskoga područja. Proboj prema Perziji nije uspio i godine 625. Heraklije je pokušao prodrijeti u neprijateljsku zemlju zaobilaznim putem preko Cilicije. Ali i ovaj je put izostao presudan uspjeh i usprkos nekoliko pobjeda car se početkom zime preko Sebasteje povukao na područje Ponta.

Perzijanci su sada prešli čak i u napad, i godine 626. Carigrad se našao u strašnoj opasnosti dvostrukoga napada Perzijanaca i Avara, opasnosti koje se Heraklije stalno plašio i koju je pokušavao otkloniti ponižavajućim ustupcima avarskom kaganu. Na čelu povelike vojske Šahrbaraz je prokrstario Malom Azijom, zauzeo Kalcedon i ulogorio se na Bosporu. Uskoro potom (27. srpnja) pred Carigradom se pojavio avarski kagan s nepreglednom masom Avara, Slavena, Bugara i Gepida te započeo opsadu grada s kopna i s mora. Patrijarh Sergije je održavao religiozni entuzijazam stanovništva propovijedima, noćnim molitvama i svečanim crkvenim procesijama. Vješta posada odbijala je sve neprijateljske napade. Naposljetku je presudila pomorska nadmoć Bizantinaca: za vrijeme odlučujućeg napada 10. kolovoza slavenski su brodovi poraženi u borbi s bizantskom flotom. Avari su morali prekinuti opsadu i u najvećem su se neredu počeli povlačiti. A poraz avarskoga kagana značio je i propast perzijskih planova za napad. Šahrbaraz je napustio Kalcedon i sa svojim se trupama povukao prema Siriji; drugom je perzijskom vojskovođi, Šahinu, carev brat Teodor nanio težak poraz. Kritični je trenutak prošao. Sada je mogla početi velika bizantska ofenziva.

U vrijeme kada se glavni grad Bizanta nalazio u smrtnoj opasnosti, Heraklije je sa svojom vojskom boravio u dalekoj Laziki. Kao već prije s kavkaskim plemenima, ondje je uspostavio kontakt s hazarskim kraljevstvom. Otada datira bizantsko-hazarska suradnja, koja je s vremenom postala jednim od glavnih stupova bizantske politike na istoku. U savezu s carskim trupama, Hazari su se na kavkaskim i armenskim područjima borili protiv Perzijanaca. U jesen 627. počeo je carev veliki pohod na jug, u unutrašnjost neprijateljske zemlje. Ovdje je on, naravno, bio upućen na vlastite snage, jer Hazari nisu podnijeli napore pohoda i vratili su se u svoju zemlju. No Heraklije je ipak već početkom prosinca stajao pred Ninivom, gdje je došlo do vrlo vruće bitke, u kojoj je pala odluka o ishodu perzijsko-bizantskoga rata. Perzijska

je vojska bila potučena do uništenja: Bizant je dobio rat. Slavodobitni pohod Bizantinaca se nastavio; već početkom siječnja 628. ušli su u Kosrauovu omiljenu rezidenciju Dastagerd koju je veliki kralj bio napustio u bijegu. Zatim su u proljeće 628. u perzijskom carstvu nastupili događaji koji su daljnju borbu učinili suvišnom: Kosrau je svrgnut i ubijen, a na prijestolje je došao njegov sin Kovrad-Široe, koji je odmah sklopio mir s bizantskim carem. Rezultat velike pobjede Bizanta i sloma perzijske moći bilo je vraćanje svih područja koja su nekada pripadala Bizantskom Carstvu. Armenija, rimska Mezopotamija, Sirija, Palestina i Egipat imali su biti restituirani bizantskom caru. Nekoliko mjeseci kasnije Široe je na smrtnoj postelji odredio bizantskog cara za staratelja svom sinu, i dok je nekoć Kosrau II. zvao cara svojim robom, sada je Široe svojega sina i prijestolonasljednika nazvao robom vladara Bizanta.

Nakon šestogodišnje odsutnosti Heraklije se vratio u svoj glavni grad. Njegov sin Konstantin, patrijarh Sergije, kler, senat i narod dočekali su ga na obali Male Azije, u Hijereji, kao slavnog pobjednika nad Kristovim neprijateljima, s maslinovim grančicama i upaljenim svijećama, pobjedničkim klicanjem i crkvenim pjesmama. Dok su Perzijanci napuštali rimske provincije, Heraklije je u proljeće 630. krenuo u Jeruzalem. Ondje je uz slavlje naroda 21. ožujka ponovno podigao Sveti križ što ga je bio oteo od Perzijanaca. Taj svečani čin simbolizirao je slavodobitni svršetak prvoga velikoga vjerskog rata kršćanske ere.

Oba protivnika pred čijom je silom Bizant nekada drhtao bila su na tlu. Jer kao što je bitka kod Ninive do temelja potresla perzijsku moć, tako je bitka kod Carigrada potresla avarsku. Poraz Avara imao je odjeka daleko izvan granica Bizantskoga Carstva. Za narode koji su dotad bili podložni Avarima, a osobito za mnogobrojna slavenska plemena, bio je to signal za ustanak i oslobađanje od avarskog jarma. U borbi protiv Avara Zapadni su Slaveni u to vrijeme pod Samovim vodstvom stvorili prvo veliko slavensko carstvo. Od avarske se vlasti nekoliko godina potom oslobodio i bugarski savez naroda sjeverno od Crnoga mora i Kaspijskog jezera pod knezom Kuvratom. U borbi protiv Avara Kuvrata je podržao Bizant: on je sklopio savez s carem Heraklijem, dobio od njega patricijsku titulu i u Carigradu se pokrstio. U okvir selidbi naroda, koje su pratile nastupajuće promjene, pripada i selidba Srba i Hrvata, o kojoj nam je opširan izvještaj ostavio Konstantin Porfirogenet. I ona se dogodila u dogovoru s Bizantom i u borbi protiv uzdrmane avarske sile. Hrvati i Srbi napustili su svoj dotadašnji zavičaj s one strane Karpata i uz pristanak cara Heraklija pojavili se na Balkanskom poluotoku. U pobjedničkoj borbi protiv Avara Hrvati su utvrdili svoj položaj na sjeverozapadnom dijelu poluotoka. Susjedno jugoistočno područje zauzeli su Srbi. Tako se slavenski element na Balkanskom poluotoku opet znatno povećao. Car Konstantin VII. neumorno ponavlja da su Srbi i Hrvati po svom dolasku na Balkanski poluotok priznali suverenost bizantskog cara, i s obzirom na situaciju koja je nastala nakon bizantske pobjede nad Avarima i Perzijancima, to nije nevjerojatno. No ne smije se precijeniti značenje takva priznanja i u njemu se nipošto ne smije vidjeti stvarna ponovna uspostava bizantske vladavine. No u svakom je slučaju i za Bizant na području Balkana došlo do osjetnog rasterećenja. Zauvijek su prestali strašni avarski napadi.

Ali ma koliko briljantne bile Heraklijeve vojne pobjede, veličina i značenje njegova doba ipak nisu u vanjskopolitičkim uspjesima. Osvajanja na istoku nakon nekoliko su godina poništili Arapi. No ono što je ostalo bio je novi vojni i upravni poredak. Na njemu počiva bizantska moć sljedećih stoljeća, njegovim raspadom počinje raspad bizantske države. Tematski ustroj, za koji je Heraklije položio kamen temeljac, kičma je srednjovjekovne bizantske države.

No Heraklijeva epoha nije za Istočno Carstvo bila doba obrata samo u političkom već i u kulturnom pogledu. S njome završava rimsko i počinje bizantsko doba u pravom smislu. Konačna grecizacija i snažna teokratizacija cjelokupnoga javnog života daju Carstvu novo lice. Rana se bizantska država zapanjujuće uporno držala latinskoga službenog jezika. Tek je

polako i oklijevajući popuštala sve većoj grecizaciji Carstva, ne odlučujući se na presudno preustrojavanje. Dvojezičnost vlade i naroda ostala je značajkom rane bizantske države: u cjelokupnoj upravi Carstva, kao i u vojsci, vladao je službeni latinski jezik, koji većina istočnoga stanovništva nije razumjela. To je stanje sada okončano. Grčki je postao službeni jezik Bizantskoga Carstva. Jezik naroda i Crkve postao je i jezikom države. Umjetno sprečavani proces grecizacije sada se tim brže razvijao. Već je u sljedećim generacijama poznavanje latinskog postalo rijetkošću čak i u krugovima obrazovanih Bizantinaca.

Grecizacija bizantske države imala je za posljedicu i jednu važnu promjenu te ujedno i bitno pojednostavnjenje vladarske titulature. Heraklije je odustao od komplicirane latinske titulature i pridjenao si je narodnu grčku oznaku *basileus*. Na mjesto rimskih carskih titula *Imperator*, *Caesar*, *Augustus* stupila je stara grčka kraljevska titula, koja se bizantskim carevima dotad samo neslužbeno pridijevala. Tako je oznaka *basileus* postala službenom titulom bizantskih vladara i otada je u Bizantu vrijedila kao prava carska titula. Istu je titulu Heraklije dao i svojem sinu i suvladaru, Herakliju mlađem Konstantinu, a poslije i drugom sinu Herakloni. Otada su je pa do propasti Carstva nosili svi bizantski carevi i suvladari, dok je titula cezara definitivno izgubila svoj carski karakter.

Institut suvladarstva u Bizantu je prije svega služio regulaciji nasljeđivanja prijestolja. Budući da u Bizantu baš kao ni u Rimu nije bilo odgovarajućeg zakona o tome, naumljeni prijestolonasljednik krunio se još za vladareva života i otada je kao njegov suvladar - neslužbeno nazivan "drugim" ili "malim" bazilejem - nosio krunu i carsku titulu, na kovanicama je najčešće predstavljan uz glavnog cara te je uz njega često imenovan i u zakonima. Poslije smrti starijeg cara on je potom preuzimao vladavinu u punom posjedu carskih prava. Tako su bili omogućeni nasljeđivanje krune u carskoj obitelji i nastanak dinastija. No trebalo je duže vrijeme da se konačno probije monarhijski poredak nasljeđivanja prijestolja. Sam je Heraklije unio nejasnoću u sustav time što je uz svojega prvorođenog sina u suvladara uzdignuo i drugoga te ga postavio kao nasljednika prijestolja.

Vraćanje orijentalnih provincija postavilo je Carstvo iznova pred problem monofizitizma. Ozbiljnost toga problema posebno je jasno uviđao patrijarh Sergije te se stalno trudio uspostaviti mir u Crkvi. Njegova su nastojanja našla uporište u nauku o jednoj energiji u Kristu, nauku koji je nastao u istočnim provincijama Carstva. Činilo se da pretpostavka kako dvjema Kristovim naravima odgovara jedan jedini način djelovanja (*energeia*), premošćuje jaz između kalcedonske dogme i monofizitizma. Sergije je usvojio monenergetski nauk i počeo pregovore s predstavnicima orijentalnih Crkvi. Činilo se da politički događaji opravdavaju patrijarhov trud jer se nije moglo previdjeti da je stari vjerski raskol između Carigrada i monofizitskog stanovništva na istoku bitno olakšao perzijsko osvajanje. Tako je i sam Heraklije pristupio monenergetizmu. On je već za vrijeme svojih istočnih pohoda, osobito s lokalnim svećenstvom u Armeniji, pregovarao o crkvenoj uniji. Nakon vraćanja monofizitskih provincija, pregovori su nastavljeni u višem stilu i s većom energijom jer se više nego ikada činilo nužnim pomirenje s monofizitima. Početak je mnogo obećavao. Činilo se da je postignut sporazum, i to kako u Armeniji, tako i u Siriji i u Egiptu, gdje se Kir, koji je 631. uzdignut za patrijarha, posve posvetio tom cilju. Svoj je pristanak crkvenoj politici koju su zagovarali Sergije i Kir dao i papa Honorije.

No ubrzo su nastupila i razočaranja. Sjedinjenje je u Siriji i osobito u Egiptu uspjelo samo zahvaljujući primjeni sile. Opozicija je rasla, kako na monofizitskoj, tako i na ortodoksnoj strani. Vođom ortodoksne opozicije postao je monah Sofronije, poznat po svojoj retoričkoj vještini, koji je 634. postao patrijarh Jeruzalema. On je nemilosrdno napadao novi nauk kao varijaciju monofizitizma i kao krivotvorenje ortodoksne kalcedonske dogme. Vjerojatno pod utjecajem te opozicije, kao i s obzirom na tumačenja pape Honorija, koji se suzdržano izjašnjavao o problemu energija i nasuprot tome zastupao jednu volju u Kristu, Sergije je modificirao svoj nauk: pitanje energija je stavio u drugi plan i naučavao da se u Kristu treba

pretpostaviti jedna volja (thelema). Ta nova - monoteletska - formulacija temelj je edikta koji je on sastavio, a koji je car 638. objavio pod imenom Ekthesis te izvjesio u narteksu Hagije Sofije. Ali iako su se vođe države i Crkve odlučili za monoteletizam te je nakon smrti patrijarha Sergija (9. prosinca 638.) na carigradsku stolicu došao uvjereni monotelet Pir, vrlo se brzo pokazalo da je Ekthesis bila jalov pokušaj. Odbacili su je i ortodoksi i monofiziti, a i Honorijevi su je nasljednici u Rimu energično odbili. Monoteletizam nije pridonio miru ništa uspješnije od crkvenopolitičkih pokušaja kompromisa prethodnih stoljeća. Poput tih pokušaja, on je izazvao samo nove sporove i tako povećao zbrku. Osim toga su se 638. Sirija i Palestina već nalazile pod arapskom vlašću, a i Egiptu je neizbježno prijetila ista sudbina. Monoteletizam je tako promašio svoj politički cilj. A religiozno je vrenje u istočnim provincijama poslužilo kao najveća pomoć arapskim osvajanjima, kao nekoć perzijskim.

2. Era arapske invazije

Godina kada su počele pobjede Bizantskoga Carstva protiv Perzije jest arapska godina hedžre. Dok je Heraklije pokoravao perzijsko kraljevstvo, Muhamed je polagao kamen temeljac za religijsko i političko sjedinjenje Arapa. Duhovno siromašno i nerazvijeno, ali puno iskonske energije, Muhamedovo je djelo posjedovalo neodoljivu snagu. Već nekoliko godina nakon Prorokove smrti počela je velika arapska selidba. Arape je elementarna sila tjerala iz neplodna zavičaja. Njihov cilj nije bilo toliko obraćivanje naroda na novu vjeru koliko podvrgavanje novih zemalja i vladavina nad nevjernicima. Prve žrtve njihova osvajačkog nagona bila su dva susjedna velika carstva: Perzija je propala pod prvim naletom, a Bizant je izgubio svoje istočne provincije jedva desetljeće nakon Prorokove smrti. Stalna međusobna borba bila je oslabila obje države i tako utrla put Arapima. U poraženoj je Perziji vladala velika zbrka, jedan je uzurpator na prijestolju smjenjivao drugoga, kičma sasanidskoga kraljevstva bila je slomljena. Ali i snage pobjednika Bizanta bile su iscrpljene dugim, napornim ratovanjem. Uz to je neotklonjiva religijska svađa između Carigrada i njegovih orijentalnih provincija podigla zid mržnje, ojačala separatističke težnje sirijskoga i koptskog stanovništva te definitivno potkopala njihovu obrambenu volju. Loše stanje u organizaciji vojske i upravi rastrojenoj zbog premoći lokalnoga veleposjeda, učinilo je svoje i osobito u Egiptu osvajačima olakšalo zadaću.

Već 634. Arapi su pod vodstvom kalifa Omara, velikog osvajača, provalili na područje Carstva i u brzom pobjedonosnom pohodu prokrstarili provincijama koje su nedavno bile otete iz ruku Perzije. U presudnoj bitki na Jarmuku Arapi su 20. kolovoza 636. izborili uvjerljivu pobjedu nad bizantskom vojskom. Time je bio slomljen bizantski otpor i odlučena borba za Siriju. Sirijska metropola Antiohija i većina gradova u zemlji predali su se pobjedniku bez borbe. U Palestini je otpor bio jači. Pod vodstvom patrijarha Sofronija Jeruzalem je dugo prkosio neprijatelju, ali naponi opsade naposljetku su prisilili i Sveti grad da otvori vrata kalifu Omaru (638.). U međuvremenu je bilo pobijedeno perzijsko kraljevstvo, poslije toga je zauzeta i bizantska Mezopotamija (639./40.). Odatle su Arapi provalili u Armeniju i osvojili najjaču armensku utvrdu Dvin (listopad 640.). Istodobno je počelo osvajanje Egipta.

Upadljivo je da Heraklije, koji je osobno vodio sve ratne pohode protiv Perzije, nije doista sudjelovao u borbama s Arapima. Na početku je još pokušavao voditi vojne operacije iz Antiohije, no nakon bitke na Jarmuku od svega je odustao i posve se povukao. Pred očima mu je propadalo životno djelo. Junačko ratovanje protiv Perzije izgledalo je uzaludnim: podvrgavanjem perzijskoga kraljevstva samo je pripremio tlo za Arape. Područjima koja je bio izborio od Sasanida nakon neizrecivo teške borbe, sada se poput elementarne katastrofe širila arapska poplava. Svetom zemljom, za koju je vjerovao da ju je spasio za kršćanstvo,

ponovno su zavladaali nevjernici. Ta strašna sudbina duševno je i tjelesno slomila već ostarjelog vladara. Vrativši se iz Sirije, duže je vrijeme ostao u palači Hijereji na obali Male Azije. Grozio se povratka u Carigrad jer nije mogao podnijeti pogled na more. Tek kada je u Carigradu otkrivena urota, pribrao se i utoliko svladao svoj strah da se na mostu od brodova prekrivenih pijeskom i zelenilom preko Bospora uputio u glavni grad.

Tragično se odvijao i Heraklijev obiteljski život. Na dan svoje krunidbe oženio se Fabijom-Eudokijom, koja mu je rodila jednu kći i jednog sina, Heraklija mlađeg Konstantina. No bolovala je od epilepsije i umrla je nekoliko mjeseci poslije rođenja sina (612.). Godinu dana potom car se oženio svojom nećakinjom Martinom. Taj je brak izazvao veliko nezadovoljstvo. Crkva i narod smatrali su to rodoskrvnućem, i takva je veza s obzirom na blisko krvno srodstvo doista značila kršenje kako kanonskih propisa, tako i državnih zakona. Martina je u Carigradu bila omražena, ali car joj je usprkos mržnji svojih podanika bio privržen velikom ljubavlju i ona je s njim dijelila radost i bol te ga pratila na njegovim najtežim pohodima. No za cara je to ipak bilo teško iskušenje i po općem je shvaćanju očit znak Božje mržnje bilo to što je od devetoro djece koje mu je Martina rodila četvero umrlo u najranijoj dobi, dok su oba starija sina došli na svijet kao bogalji. Neprijateljstvo naroda prema Martini bilo je tim veće stoga što je ona častohlepno nastojala osigurati nasljeđe prijestolja svojem vlastitom potomstvu, zaobilazeći Eudokijina sina. Iz toga je proizašao raskol u obitelji, koji je caru još otežao ionako gorak svršetak života, a nakon njegove smrti gurnuo Carstvo u velika previranja. Heraklije je umro 11. veljače 641. nakon teških muka.

U nastojanju da Martininu potomstvu osigura udio u vladavini, ne lišavajući carskih prava svojega prvorodenog sina Konstantina, Heraklije je ostavio Carstvo obojici svojih starijih sinova. Usprkos znatnoj razlici u godinama - Konstantin je tada bio star 28, a Martinin sin Heraklona tek 15 godina - polubraća su po Heraklijevoj izričitoj volji trebali zajedno vladati kao ravnopravni vladari. To je jedan od najčišćih primjera zajedničke vladavine za koje zna povijest rimsko-bizantskih careva. Kako bi i samoj Martini osigurao neposredan utjecaj na poslove vlasti, Heraklije je u svojoj oporuci nadalje odredio da je oba vladara trebaju smatrati "majkom i caricom".

No kada je Martina obznanila oporučnu volju svojega pokojnog supruga, protiv te se odredbe stvorila jaka opozicija, u kojoj su se osim stare mržnje protiv caričine osobe izražavala i shvaćanja općega državnopravnog značenja. Narod je ne protusloveći pozdravio oba sina i dotadašnja Heraklijeva suvladara kao svoje vladare; no nije htio ni čuti za Martinino sudjelovanje u vlasti i odbio ga je s obrazloženjem da ona kao žena ne može zastupati rimsko pravo ni primati inozemne poslanike.

Martina se morala povući, ali nije se predala. Raskol između dviju linija u vladarskoj kući naočigled se zaoštavao: neprijateljski su se suprotstavljale dvije stranke, od kojih je jedna stajala uz Konstantina, a druga uz Martinu i Heraklonu. Konstantin III. je nesumnjivo imao jače sljedbenike, ali je bolovao od teške bolesti - izgleda od sušice - i umro je već 25. svibnja iste godine, nakon jedva tri mjeseca vladavine.

Sada je vlast pripala samo mladom Herakloni. No faktično je Martina preuzela uzde vlade, dok su najugledniji pristaše pokojnoga Konstantina morali otići u progonstvo. S Martinom je novi utjecaj stekao i patrijarh Pir, a to je značilo ponovno oživljavanje monoteletske crkvene politike, od koje je Konstantin III. htio odustati. Sada se i uvjereni monotelet Kir vratio na biskupsku stolicu u Aleksandriji. Poput mnogih svojih prethodnika, nije preuzeo samo crkveno nego i državopolitičko vodstvo Egipta. Po nalogu nove vlade koja je, čini se, daljnju borbu protiv Arapa smatrala bezizglednom, pokrenuo je pregovore s osvajačima i zaključio s njima mirovni ugovor, kojim im je faktično izručio cijeli Egipat. No taj je mirovni ugovor, koji je zahtijevao duge pregovore, zaključen tek nakon svrgavanja Martine i Heraklone početkom studenoga 641.

Od početka su se nad glavama Martine i Heraklone skupljali teški oblaci. Viši slojevi u Carstvu, senatorska aristokracija, vojno zapovjedništvo i ortodoksni kler, okrenuli su se protiv njihove vlasti, a i narod je bio ustrajan u svojoj mržnji prema carici kao i prema monoteletskom patrijarhu Piru. Rana se smrt Konstantina III. pripisivala Martinu i Pirovu trovanju i zahtijevalo se da prijestolje pripadne njegovu malom sinu. Jedan je pristaša Konstantina III., Armenac Valentin Arsakid (Aršakuni), nahuškao maloazijske trupe protiv Martine i Heraklone te se pojavio na njihovu čelu pred Kalcedonom.

Iako je sada Heraklona, popuštajući pritisku, okrunio sina Konstantina III. za suvladara, krajem rujna 641. ipak je došlo do obrata. Martina i Heraklona su smijenjeni po zaključku senata i taj je čin zapečaćen tako što je Martini odsječen jezik, a Herakloni nos. Tu prvi put na bizantskom tlu susrećemo orijentalni običaj sakaćenja odsijecanjem nosa: ono je vrijedilo kao znak nesposobnosti osakaćenoga za službu. Majka i sin su prognani na Rodos; u progonstvo je morao i patrijarh Pir, a novi je patrijarh postao Pavao, dotadašnji oikonomos Sv. Sofije.

Senat je prenio vlast na sina Konstantina III. koji je tada bio u jedanaestoj godini života. Kao i njegov otac, on je pri krštenju dobio ime Heraklije, ali je zatim pri krunidbi primio ime Konstantin. Narod ga je zvao Konstans, što je umanjeno od Konstantin, kao što je Heraklona umanjeno od Heraklije. Kasnije je međutim dobio pridjev Pogonatos (bradati) jer ga je u zrelijim godinama karakterizirala osobito duga bujna brada.

Moć senata, koja je našla jasan izraz u odluci o svrgavanju Martine i Heraklone, očitovala se i u tome što je mladi car Konstans II. isprva dospio pod starateljstvo senatora. U govoru koji je pročitao pred skupštinom senata stupajući na vlast, Konstans je naglasio da su Martina i Heraklona odstranjeni "odlukom senata koja je bila donijeta uz Božju pomoć" jer senatori "zbog svoje dobro poznate izvanredne pobožnosti nisu htjeli trpjeti bezakonje u carstvu Romeja". Zamolio je senatore da i ubuduće budu "savjetodavci i upravitelji općeg dobra podanika". Naravno, te su riječi mladome caru stavili u usta sami senatori, ali one zato nisu ništa manje karakteristične za visok položaj i značenje koje je u ono doba uživao bizantski senat.

Justinijanovim apsolutizmom gurnut daleko u pozadinu, carigradski je senat uskoro ponovno stekao veće značenje i od 7. stoljeća je doživio poseban procvat. Pod Heraklijevom dinastijom on obavlja važne funkcije kao carsko vijeće i kao vrhovni sud (usp. str. 61). Pri promjenama na prijestolju njegova se uloga, naravno, posebno isticala (usp. str. 16) i ne čudi što se mladi Konstans najprije morao prepustiti zaštiti i vodstvu senatora. Dakako, on se nije dopustio dugo držati u tom položaju: poput većine predstavnika Heraklijeve loze, bio je izrazite vladarske naravi i u svojim je zrelijim godinama pokazivao i suviše samovolje.

Vanjskopolitički položaj Carstva i dalje je obilježavalo prodiranje Arapa. Provođeci odredbe onog ugovora koji je patrijarh Kir iz Aleksandrije sklopio s Arapima po Martinu nalogu i koji je predviđao određeni rok za odlazak Bizantinaca iz zemlje, bizantske su trupe 12. rujna 642. napustile Aleksandriju i brodovima se prebacile na Rodos, na što je pobjednički arapski vojskovođa Amr 29. rujna ušao u grad Aleksandra Velikog. Odande je širio arapsku moć duž sjevernoafričke obale, podvrgnuo Pentapolis i 643. zauzeo grad Tripolis na Sirtisu. Ali poslije Omarove smrti (studen 644.), novi ga je kalif Otman opozvao. To je ohrabrilo Bizantince na protunapad. Na čelu jake flote bizantski je vojskovođa Manuel krenuo prema Egiptu; uspio je iznenaditi arapsku posadu i zauzeti Aleksandriju. Ali taj uspjeh nije bio dugog vijeka. Amr, koji je brzo bio poslan natrag u Egipat, pobijedio je Manuelovu vojsku kod Nikiua i zatim u ljeto 646. ponovno ušao u Aleksandriju. Manuel je morao pobjeći u Carigrad dok se koptsko stanovništvo Aleksandrije s monofizitskim patrijarhom Benjaminom na čelu spremno predalo Arapima i svoju predaju i formalno utvrdilo ugovorom, time još jednom pokazujući kako im je arapski jaram draži od bizantskoga. Nakon toga ponovnog zauzimanja Aleksandrije, Egipat je konačno ostao pod muslimanskom vlašću. Bizantsko je Carstvo zauvijek izgubilo najbogatiju i privredno najvažniju od svojih provincija.

Još je veći vojskovođa od Amra bio tadašnji namjesnik Sirije Muavija. Nakon što su osigurali posjed Sirije i Mezopotamije, Arapi su se okrenuli Armeniji i Maloj Aziji. Već su 642./43. ponovno provalili na armensko područje. Godine 647. je Muavija prodro u Kapadociju i zaposjeo Cezareju. Odande je krenuo prema Frigiji; njegov pokušaj zauzimanja dobro utvrđenoga grada Amorija doduše nije bio uspješan, ali je prokrstario plodnom provincijom i vratio se u Damask s bogatim plijenom i velikim brojem zarobljenika.

Prodor na obale Sredozemnog mora postavio je pred Arape zadaću stvaranja jake flote. Za pustinjski je narod to bio posve nov problem. Čak je i velikom osvajaču Omaru još posve nedostajalo razumijevanja za važnost flote. Muavija je bio prvi arapski državnik koji je shvatio kako se borba protiv Bizanta ne može voditi bez jake flote. On je počeo s njezinom izgradnjom ubrzo nakon Omarove smrti i 649. je u more krenula prva pomorska ekspedicija. Pod Muavijinim osobnim vodstvom arapska je flota krenula na Cipar i napala glavni grad otoka, Konstanciju. Nije pomoglo ni to što je bizantska vlada znatnim plaćanjima uspjela kupiti trogodišnje primirje. Vrijeme primirja Muavija je iskoristio za daljnju izgradnju svoje flote i nakon isteka utvrđenog roka nastavio je pomorsku akciju s novom snagom. Godine 654. poharao je Rodos; slavni kolosalni kip Helijs, koji se srušio za vrijeme potresa 225. pr. Krista, ali i dalje je jednako slovio kao jedno od sedam svjetskih čuda, prodat je jednom židovskom trgovcu iz Edese, koji je metalnu masu prevezao na 900 deva. Ubrzo potom u arapski je posjed pao i otok Kos, dok je Kreta morala izdržati pljačkaški pohod. Nema sumnje da je Muavijin pravi cilj već tada bio Carigrad: to posve razgovijetno pokazuje ruta Cipar, Rodos, Kos. Bizant nije mogao skrštenih ruku promatrati to sustavno napredovanje. Konstans II. je 655. na likijskoj obali poveo bitku s Arapima u kojoj je sam preuzeo vodstvo bizantske flote. Ta prva velika bizantsko-arapska pomorska bitka završila je potpunim porazom Bizantinaca. Sam je car dospio u veliku opasnost i spasila ga je samo požrtvornost jednoga mladog bizantskog junaka.

Bizantska hegemonija na moru bila je uzdrmana. No velika arapska pobjeda nije imala neposrednih posljedica zbog unutarnjih zapleta u kalifatu. Nemiri koji su vladali arapskim carstvom već posljednjih godina Otmanove vlasti još su se intenzivirali nakon njegova ubojstva (17. lipnja 656.). između Muavije, koji je u Siriji proglašen kalifom, i u Medini postavljenoga ortodoksnog kalifa Alija, Prorokova zeta, izbio je težak građanski rat koji je završio tek Alijevim ubojstvom 661. U tim se okolnostima Muavija morao potruditi oko sporazuma s Bizantincima. Zaključio je s njima mir (659.) i čak se obvezao na plaćanja Carstvu. Raspoloženje se okrenulo i u Armeniji: najuglednije su armenske porodice obnovile veze s Bizantom.

Oslobađanje od opasnosti na istoku omogućilo je caru Konstansu da se posveti europskim područjima Carstva. Godine 658. je poduzeo pohod na Balkan koji su držali Slaveni: pošao je u "Sklaviniju" gdje je "mnoge zarobio i pokorio". Kakav je bio doseg toga pohoda Konstansa II., ne može se detaljno vidjeti iz ovoga šturog izvještaja. No čini se da je sigurno to da je Konstans II. od jednog dijela Slavena - vjerojatno u Makedoniji - iznudio priznanje bizantske suverenosti. To je bila prva veća protuofenziva koju je Bizant poduzeo protiv Slavena od Mauricijeva doba. Čini se da su taj Konstansov pohod pratila preseljenja većih slavenskih masa u Malu Aziju. Od tog vremena znamo za Slavene u Maloj Aziji i za slavenske vojnike u carevoj službi. Godine 665. je vojna jedinica od 5000 slavenskih vojnika prešla Arapima, koji su ih naselili u Siriji.

Nakon uspješnog pohoda na Balkan, Konstans II. se okrenuo područjima Carstva na daljem zapadu, gdje su odnosi bili vrlo zapleteni, što je ne ponajmanje bilo posljedica crkvenoga spora koji je bio izazvao monoteletizam. Posljedice religijskih sporova bile su posebno kobne u latinskoj Africi koja se nakon osvajanja Egipta činila krajnje ugroženom. Kao što je ogorčenost sirijskih i egipatskih monofizita prema Bizantu olakšala osvajanje orijentalnih provincija, tako je sada prijetila mogućnost da nezadovoljstvo zapadnoga

pravovjernog stanovništva donese istu sudbinu i latinskoj Africi. Sjeverna je Afrika tada bila pribežište ortodoksije u borbi protiv monoteletizma. Tu je dugo djelovao vođa ortodoksne opozicije Maksim Priznavalac, najvažniji teolog toga vremena. Vjerojatno su na njegov poticaj početkom 646. održane sinode u više sjevernoafričkih gradova, i na njima je monoteletski nauk, koji je promicala bizantska vlada, jednoglasno osuđen kao hereza.

Ta opozicija bizantskoj središnjoj vlasti ubrzo je urodila opasnim političkim posljedicama. Kartaški egzarh Gregorije proglasio se carem i našao podršku ne samo među bizantskim sjevernoafričkim stanovništvom već i kod susjednih maurskih plemena. Zapravo su Arapi oslobodili bizantsku vlast od opasnosti koje su odatle mogle nastati. Nakon učvršćivanja svoje moći u Egiptu, Arapi su 647. napali sjevernoafrički egzarhat. U borbi s njima poginuo je protucar Gregorije. Pošto su opljačkali Sufetulu, rezidencijalni grad protucara, te ubrali bogat danak, Arapi su opet otišli.

Tako je kartaški egzarhat i dalje ostao u posjedu Bizantskoga Carstva. Ali događaji koji su se tu odigrali bili su prvo upozorenje, pogotovo stoga što su snažno odjeknuli u Rimu. Car Konstans nije zanemario nužnost religijskog pomirenja. Težeći kompromisnom rješenju, donio je 648. godine svoj glasoviti Typos koji je, doduše, propisivao uklanjanje Ekthesisa, iz narteksa Hagije Sofije, ali je baš kao Heraklijev edikt, samo još naglašenije, pokušao zaobići pravi predmet spora tako što je zabranio svaku raspravu ne samo o problemu energija nego i o problemu volje te zaprijetio kaznama za kršenje te zabrane.

Time se s problemom energija i volje stiglo do one točke na kojoj se s problemom naravi stajalo prije više od stoljeća i pol, nakon objavljivanja Zenonova Henotikona (usp. str. 32). I baš kao tada Henotikon, ni Typos sada nije mogao poslužiti kao osnova za sporazum jer nije mogao zadovoljiti ni uvjerene pristaše ortodoksnog nauka ni uvjerene monotelete. Nakon vrlo kratkog vremena, pokazala se neprovedivost pokušaja da se borba religijskih mnijenja razriješi prešućivanjem pravog problema i despotskom zabranom izražavanja.

Papa Martin koji je, ne traživši potvrdu carskoga egzarha, 5. srpnja 649. zauzeo stolicu sv. Petra, održao je u listopadu iste godine velik koncil u crkvi sv. Spasa na Lateranu u Rimu. Sudjelovalo je 105 biskupa i oni su većinom pripadali rimskoj eparhiji, ali je u teološkom smislu sinoda posve bila pod grčkim utjecajem i u cijelom se svojem postupku oslanjala na uzor bizantskih ekumenskih koncila. Lateranska je sinoda osudila i Ekthesis i Typos, ali krivicu za te vjerske dekrete iz političkih obzira nije pripisala carskoj vladi, nego patrijarsima Sergiju i Pavlu koji su, kao i Pir, izopćeni. Papina enciklika obraćala se svim biskupima i svom kleru kršćanske Crkve, a grčki je prijevod koncilskih akata poslan caru zajedno s izrazito ljubaznim pismom.

Ali već je provokativan način Martinova imenovanja bio dovoljan povod za brzu i despotsku intervenciju Konstansa II. Egzarh Ravenne, Olimpije, trebao je poći u Rim, zarobiti papu kojega car nije priznavao i od svih biskupa Italije iznuditi potpisivanje Typosa. No Olimpije je, stigavši u Rim još prije kraja lateranske sinode, ubrzo shvatio kako ondje vlada nepovoljna atmosfera za provedbu njegove zadaće. Umjesto da izvrši carev nalog, odlučio je iskoristiti neraspoloženje Rima prema Carigradu da bi Italiju odcijepio od Carstva i stavio je pod svoju vlastitu vlast. Crkvena politika bizantske vlade dovela je dakle i u Italiji, kao u sjevernoj Africi, do pobune nosioca vrhovne lokalne vlasti protiv središnje vlasti u Carigradu. Čini se da protiv uzurpatora, koji je sa svojom vojskom krenuo na Siciliju, bizantska vlada nije poduzela ništa, što se sigurno objašnjava time što je tada, u doba prve Muavijine pomorske ekspedicije, bila posve zaokupljena na istoku. Pobuna je prirodno završila Olimpijevom smrću 652.

Do obračuna s papom Martinom došlo je tek godinu dana potom. Novi se egzarh pojavio u Rimu 15. lipnja 653. na čelu svoje vojske i uhapsio je teško bolesnog papu kako bi ga noću odveo iz uznemirenoga grada. Martin je otpremljen u Carigrad i krajem prosinca doveden pred senat. Proces je imao izrazito politički karakter. Optužba se odnosila na veleizdaju jer se

Martina - možda ne bezrazložno - okrivljavalo za podržavanje Olimpija. Nasuprot tome je religijsko pitanje dospjelo posve u pozadinu i papin pokušaj da govori o Typosu suci su grubo spriječili. Nakon presude, koja je isprva bila smrtna kazna, teško je bolesni starac po carevu osobnom nalogu bio javno zlostavljan i naposljetku prognan u daleki Kerson gdje je, u gladi i bijedi, u travnju 656. završio njegov život.

Ubrzo nakon Martinove presude i Maksim je prevezen iz Italije u Carigrad kao zarobljenik te ga je jednako tako saslušavao senat bizantskoga glavnoga grada. Kao što je Martin bio okrivljen za vezu s Olimpijem, tako je Maksim okrivljen za podržavanje buntovnoga sjevernoafričkog egzarha Gregorija, ali prije svega i za nepriznavanje careva Typosa. Dok se papi Martinu održao kratak proces, bez zanimanja za njegova religiozna shvaćanja, vlada je sve uložila u to da obrati Maksima, duhovnog vođu ortodoksnih Grka. Ali sva su nastojanja bila uzaludna, iako su Maksima više godina vukli s jednog mjesta progonstva na drugo i izlagali najtežim zlostavljanjima. Svoje je progonstvo završio u utvrdi Shemarion u Laziki (nedaleko od današnjega Murija); tu je umro kao osamdesetogodišnji starac 13. kolovoza 662.

Dogmatski je spor imao crkvenopolitičke posljedice u pobuni opozicije protiv podvrgavanja Crkve od strane carske vlasti. Maksim je proglasio načelo da car kao laik nema prava odlučivati o vjerskim pitanjima jer je to samo stvar Crkve. Ta misao po sebi nije bila nova, susrećemo je već kod crkvenih otaca u doba ranoga Bizanta. Ali još nitko nije tako oštro vodio borbu za neovisnost Crkve. Maksim, prvi doista srednjovjekovni crkveni otac u Bizantu, koji je u Crkvi legitimirao mistiku Pseudo Dionizija, unio je u svijet antičkih predodžaba i crkvenopolitički nova, srednjovjekovna shvaćanja. U osobi cara Konstansa i monaha Maksima sudarila su se dva svijeta. Maksim je podlegao carevoj svemoći, ali ideje koje je zastupao ponovno su oživjele u vjerskim borbama sljedećih stoljeća.

Nakon dvadesetogodišnje vladavine na Bosporu, car Konstans je donio čudnu odluku da napusti Carigrad i premjesti svoju rezidenciju na Zapad. Ne radi se o tome da je odustajao od Istoka: sve dok je bjesnjela borba na Istoku, on je ustrajao na svojem mjestu, i otišao je iz glavnoga grada tek kada je prošla akutna opasnost. Njegov odlazak na Zapad pokazuje koliko je Bizantskom Carstvu još u to doba bilo stalo do zadržavanja zapadnih posjeda. Poveže li se odluka Konstansa II. s nekadašnjim planovima careva Mauricija i Heraklija (usp. str. 42 i 46), primjetan je zanimljiv kontinuitet političkih nastojanja koji jasno pokazuje da Bizantincima tada ništa nije bilo tako teško zamislivo kao to da se ograniče na Istok kako bi možda - kako je to bilo u sljedećem stoljeću - odricanjem od Zapada postigli snažnije jedinstvo istočnih snaga.

No posljednji su poticaj za provedbu te nakane caru zacijelo pružili oni motivi koje naši izvori navode kao prave i jedine razloge njegova odlaska na Zapad. Svojom crkvenom politikom i strašnim načinom na koji se obračunao s Martinom i Maksimom bio je proigrao simpatije pravovjernoga bizantskog stanovništva. No ni to nije bilo sve: 660. je najprije svojega brata Teodozija nasilno učinio svećenikom, a zatim i ubio, navodno zbog veleizdajničkog djelovanja, ali vjerojatno zapravo zato što je on po shvaćanjima tog doba - kako pokazuje povijest Heraklijevih sinova te kasnije sinova samog Konstansa - imao pravo na suvladarski položaj, a Konstans nije htio trpjeti takvo krnjenje svoje vladarske moći. Neposredan je povod za sukob s Teodozijem možda bio u činjenici da je Konstans, koji je svojega starijeg sina Konstantina (IV) već za Uskrs 654. okrunio za suvladara, 659. dodijelio carske časti i svojim mladim sinovima Herakliju i Tiberiju te na taj način ponovno zaobišao brata. Krvavi svršetak spora izazvao je golemo ogorčenje bizantskog stanovništva. Cara je pratila mržnja stanovništva, koje ga je nazivalo Kainom. Taj je osebujan raskol sa stanovništvom vlastitoga glavnoga grada Konstansa možda učvrstio u odluci da napusti Carigrad; on je također razlogom što je carev odlazak na Zapad dobio karakter raskida sa starom rezidencijom.

Izgleda da je Konstans imao namjeru posjetiti najvažnija mjesta europskog dijela Carstva. Najprije se zaustavio u Solunu, zatim je duže ostao u Ateni i tek je 663. stigao u Taranto. Odatle je započeo rat s Langobardima. Na početku je imao dosta uspjeha, više mu je gradova bez otpora otvorilo svoja vrata, te je započeo opsadu Beneventa. No usprkos bezobzirnom cijedenju talijanskih podanika, ni vojna ni financijska careva sredstva nisu dostajala za duži rat te je Konstans ubrzo bio prinuđen prekinuti opsadu i povući se u Napulj. Tako je usprkos početnim uspjesima propao pokušaj da se Italija očisti od Langobarda.

Iz Napulja je Konstans krenuo u Rim. Vladara koji je papu Martina mučio do smrti, papa Vitalijan je primio na čelu rimskoga klera šest milja izvan gradskih zidina i svečano ga uveo u stari glavni grad, koji je tada čuvao samo još uspomenu na svoju nekadašnju veličinu. Konstans je bio prvi car koji je posjetio Rim nakon pada Zapadnoga Rimskog Carstva. Njegov boravak u Rimu dakako i nije bio više od posjeta. Trajao je samo dvanaest dana i bio je ograničen na svečanosti i bogoslužja. Konstans je 17. lipnja 663. napustio vječni grad i uskoro se potom iz Napulja zaputio na Siciliju, koju je trebalo braniti od arapskih napada. Ondje si je u Siracuzi uredio novu rezidenciju. Imao je čak i namjeru dovesti na Siciliju i svoju obitelj, ženu i sinove, no tome se suprotstavio Carigrad, gdje plan premještanja carske rezidencije na Zapad razumljivo nije naišao na dobar odjek.

Mjesto za novu rezidenciju bilo je dobro izabrano jer je na Siciliji, koju je svojedobno i uzurpator Olimpije odabrao za središte, car mogao zadržati ključni položaj između talijanskog područja koje su ugrožavali Langobardi i sjeverne Afrike izložene arapskim napadima.

O vladavini Konstansa II. u Siracuzi malo je poznato. Sigurno je samo da je održavanje dvora i carske vojske bilo veliko opterećenje za zapadni dio Carstva te da je carev svojevolutni apsolutizam i ovdje ubrzo sve odbio od njega. To objašnjava katastrofu kojom je završio Konstansov boravak u Siracuzi. Došlo je do urote u njegovoj najbližoj okolini i 15. rujna 668. na kupanju ga je ubio jedan sluga. U uroti je sudjelovalo više predstavnika uglednih bizantskih i armenskih porodica. Armenac je bio i onaj Mezezije kojega je vojska nakon Konstansova ubojstva proglasila carem. No pobunu je početkom 669. ugušila vojska ravenskoga egzarha. Uzurpator i više vodećih urotnika su smaknuti. Carevo tijelo prevezeno je pak u Carigrad i sahranjeno u Apostolskoj crkvi.

3. Obrana Carigrada i stvaranje novoga poretka

Nakon smrti Konstansa II., na carigradsko je prijestolje sjeo njegov mladi sin Konstantin IV (668.-685.). Počela je jedna od svjetskopovijesno najvažnijih vladavina bizantske povijesti: vladavina koja je dovela do glavne odluke u bizantsko-arapskom sukobu.

Još dok je Konstans II. boravio na Zapadu, Muavija je nakon smirivanja stanja u kalifatu obnovio borbu protiv Bizantskoga Carstva. Godine 663. Arapi su se još jednom pojavili u Maloj Aziji i otada su se njihove provale ponavljale iz godine u godinu. Zemlja je bila potpuno opustošena, stanovništvo odvedeno u zarobljeništvo; katkad su Arapi prodirali sve do Kalcedona, a često su i preko zime ostajali na tlu Carstva. No presudna se borba, borba za Carigrad i stoga i za opstanak Bizantskoga Carstva, odigrala na moru. Osvajačkom planu, koji je nekada razmatrao kao sirijski namjesnik, kalif Muavija se vratio na onoj točki na kojoj je prije više od jednog desetljeća morao prekinuti akcije. Pošto je linija tada zauzetih otoka Cipar - Rodos - Kos bila upotpunjena zauzimanjem Hiosa, jedan je Muavijin vojskovođa 670. zaposjeo poluotok Kizik u neposrednoj blizini bizantskoga glavnoga grada. Time je stekao sigurnu operativnu bazu za akcije protiv Carigrada. No prije nego što je uslijedio veliki napad na bizantsko državno središte, 672. je jedan dio kalifove flote zauzeo Smirnu, dok je drugi napao obalu Cilicije.

U proljeće 674. započela je glavna akcija: jedan se snažan odred pojavio pred zidinama Carigrada. Borbe su trajale cijelo ljeto, a na jesen se arapska flota vratila u Kizik. Sljedećeg se proljeća opet pojavila kako bi ponovno cijelo ljeto opsjedala glavni grad, a ista se igra ponovila i sljedećih godina. Ali svi su pokušaji Arapa da osvoje najjaču utvrdu tadašnjega svijeta ostali bez uspjeha. Morali su odustati od borbe i 678. su napustili bizantske vode nakon što su u pomorskim bitkama pod carigradskim zidinama pretrpjeli teške gubitke. Tada je vjerojatno prvi put upotrijebljena poznata "grčka vatra", koja je Bizantincima otada bila od velike pomoći. Grčka vatra, pronalazak grčkog arhitekta Kalinika, koji je iz Sirije preselio u Bizant, bila je eksplozivna tvar čija je priprema bila poznata samo Bizantincima; njome su se uz pomoć takozvanih sifona s velike udaljenosti gađali neprijateljski brodovi i tako izazivali veliki požari. Arapska je flota u povlačenju pretrpjela i daljnje gubitke zbog oluje koja ju je zatekla uz pamfilijsku obalu. Istodobno je težak poraz doživjela i arapska vojska u Maloj Aziji. Ostarjeli Muavija bio je prinuđen sklopiti s Bizantom mirovni ugovor na trideset godina. Obvezao se svake godine plaćati caru 3000 zlatnika i slati mu 50 zarobljenika i 50 konja.

Neuspjeh velikoga arapskog napada ostavio je snažan dojam i s one strane granica Bizantskoga Carstva. Avarski kagan i poglavari slavenskih plemena na Balkanskom poluotoku poslali su u Carigrad poslanstva koja su bizantskom caru nosila darove, molila ga za mir i prijateljstvo te priznavala suverenost Bizantskoga Carstva. "I nastupio je", tako Teofan završava svoj izvještaj, "nepomućen mir i na Istoku i na Zapadu".

Značenje bizantske pobjede 678. zaista se ne može precijeniti. Prodiranje Arapa prvi je put zaustavljeno. Arapska invazija, koja je dotad napredovala takoreći bez otpora, poput lavine, doživjela je prvi snažan udarac. U velikoj borbi za obranu Europe od arapskog prodiranja pobjeda Konstantina IV označuje točku obrata od svjetskopovijesne važnosti, slično kasnijoj pobjedi Leona III. godine 718. i pobjedi koju je nad Arapima izborio Karlo Martel 732. na drugom kraju tadašnjega svijeta, kod Poitiersa. među tim trima pobjedničkim pothvatima, koji su Europu spasili od muslimanske poplave, pobjeda Konstantina IV nije samo prva, nego i najveća. Bez sumnje je tadašnji napad Arapa na Carigrad bio najjači što ga je kršćanski svijet ikada doživio s arapske strane. Carigrad je pak bio posljednji obrambeni nasip koji se tada suprotstavljao arapskoj invaziji. Činjenica da je taj nasip izdržao nije značila samo spas za Bizantsko Carstvo, nego i za cjelokupnu europsku kulturu.

No Carstvo je pred nove velike teškoće stavila provala turkijskog plemena Bugara na Balkanskom poluotoku. Bugarsko, odnosno onogursko-bugarsko kraljevstvo, s kojim je Bizant pod Heraklijem održavao prijateljske veze, raspalo se sredinom 7. stoljeća pod pritiskom Hazara koji su prodirali prema zapadu. Dok se dio Bugara pokorio Hazarima, više je bugarskih plemena napustilo svoje dotadašnje prebivalište. Jedna je veća grupa pod Asparuhom (Isperih na starobugarskom popisu vladara) krenula na zapad i u sedamdesetim se godinama pojavila na ušću Dunava. Konstantin IV je uvidio opasnost što ju je za bizantsku državu značilo pojavljivanje toga ratničkog naroda na sjevernoj granici Carstva. Nakon sklapanja mira s Arapima, odmah je počeo s pripremama za ekspediciju protiv Bugara i već je 680. izbio rat. Jedan je veći dio flote pod carevim osobnim vodstvom preplovio Crno more i pristao sjeverno od ušća Dunava, a istodobno su Dunav prešle i bizantske konjičke trupe, koje su pristigle iz Male Azije preko Trakije. No močvarno je područje Bizantincima znatno otežavalo vođenje rata; Bugarima je pak pružilo mogućnost da izbjegnu svaki ozbiljniji susret s nadmoćnim neprijateljem. Bizantska se vojska iscrpila bez uspjeha i naposljetku se, nakon što se i sam car razbolio i morao napustiti svoje trupe, počela povlačiti. Pri prelasku Dunava Bugari su je napali i nanijeli joj teške gubitke; zatim su, slijedeći neprijatelja u bijegu, prešli Dunav i prodrli na područje Varne. Tako je ekspedicija Konstantina IV sama dovela do nesreće koju je htjela spriječiti te neprijatelju samo olakšala presudan korak.

Zemlja u koju su Bugari upali tada je već uglavnom bila slavizirana: nastanjivali su je pleme Severa i sedam drugih slavenskih plemena. Ona su morala početi plaćati Bugarima danak i očito su zajedno s njima nastupala u borbi protiv Bizantinaca. Na području stare provincije Mezije, između Dunava i Balkanskoga gorja, nastala je slavensko-bugarska država. Tako je provala Bugara u sjeveroistočnom dijelu Balkanskog poluotoka zaposjednutog od Slavena ubrzala proces stvaranja države i dovela do nastanka prvoga južnoslavenskog kraljevstva. Naravno, Bugari i Slaveni su na početku činili dvije različite etničke skupine, i još se duže vrijeme u bizantskim izvorima razgovijetno razlikuju jedni od drugih, no postupno će se Bugari potpuno utopiti u slavenskoj masi.

Bizantski je car prinuđen priznati nastalo stanje sklapanjem formalnoga mirovnog ugovora i čak se "na najveću sramotu rimskog imena" obvezao na godišnja plaćanja mladoj bugarskoj državi. Tako je prvi put na starom bizantskom području nastala neovisna država koju je Bizant priznavao kao takvu. Ta činjenica svakako je krajnje značajna, iako se ne smije precijeniti realan gubitak koji su Carstvu nanijela bugarska osvajanja; ipak je osvojena zemlja već od doseljenja Slavena faktično bila oteta bizantskoj moći.

Razvoj na istoku za bizantsku je vladu značio nužnost crkvenopolitičkog preustrojavanja. Budući da se očito više nije moglo računati s povratkom provincija koje su pripale Arapima, daljnje je ustrajanje na monoteletizmu postalo nepotrebno. Monoteletska se politika nije iskazala kao sredstvo religijskog pomirenja s kršćanskim stanovništvom Istoka, a na Zapadu i u samom Bizantu dovođila je do kobnih zapleta. U dogovoru s Rimom Konstantin IV je sazvao koncil u Carigradu, koji je trebao raskinuti s monoteletizmom. Taj koncil, VI. ekumenski kršćanske Crkve, koji je imao neobično velik broj od osamnaest sjednica i trajao je od 7. studenog 680. do 16. rujna 681., uzdignuo je u dogmu donedavno zabranjen nauk o dvjema energijama i dvjema voljama. Monoteletizam je osuđen i izopćeni su vodeći pojedinci monoteletske stranke kao i njezini prijašnji vođe, među njima patrijarsi Sergije, Pir i Kir te papa Honorije. Car je intenzivno sudjelovao u raspravama koncila. Bio je prisutan na jedanaest prvih i najvažnijih zasjedanja kao i na završnome, predsjedajući im i vodeći teološke diskusije. Na svečanom završnom zasjedanju, pošto je potpisao zaključke koncila, povicima crkvenog sabora pozdravljen je kao čuvar, čak kao tumač prave vjere: "Živio car mnogo godina! Ti si izložio bit Kristovih naravi. Gospodine, čuvaj svjetionik svijeta! Neka je vječno sjećanje na Konstantina, novog Marcijana. Neka je vječno sjećanje na Konstantina, novog Justinijana! Ti si rastjerao sve heretike!"

Ubrzo nakon zasjedanja ekumenskog koncila u carskoj je porodici izbio težak sukob, u kojemu kao da se ponovio krvavi spor između Konstansa II. i njegova brata Teodozija. Poput Konstansa II., i Konstantin IV je težio neograničenoj samovlasti i zato je odlučio svojoj mlađoj braći Herakliju i Tiberiju, okrunjenima još za očeva života, oduzeti sva carska prava. Pritom je naišao na snažnu opoziciju i u senatu i u vojsci, koja je ostala vjerna dotadašnjemu vladarskom poretku i tumačila ga na osebujan i nov način u kršćansko-mističnom smislu. Svoj su prosvjed protiv careva postupka trupe anatolske teme navodno izrazile sljedećim riječima: "Vjerujemo u Trojstvo i trojicu (vladara) želimo vidjeti okrunjenima." Ali Konstantin se nije dao smesti tim otporom. Svojoj je braći najprije oduzeo vladarske titule koje su im pripadale, a krajem 681. je obojici nesretnih prinčeva dao i odsjeći nosove. Predstavnici anatolske teme, koji su cara pokušali spriječiti u provedbi njegova nauma, smaknuti su.

Državni udar Konstantina IV imao je važne posljedice za daljnji razvoj. Nakon krvavih raskola među braćom u više generacija, samovlašće je sada bilo čvrsto utemeljeno, a to je presudno pogodovalo principu monarhijske regulacije nasljeđivanja prijestolja uz ograničenje prava na nasljeđivanje na vladareva najstarijeg sina. Institut suvladarstva i dalje zadržava veliko značenje kao sredstvo za osiguranje nasljeđivanja prijestolja, no suvladari sada više ne

sudjeluju u provedbi vlasti od trenutka kada glavni car postane punoljetan i sposoban vladati. Cjelokupna je vlast u rukama glavnog cara, autokratora.

Konstantin IV, čija je vladavina ostavila dubok trag i u vanjskopolitičkoj i u unutarnjopolitičkoj povijesti Bizantskoga Carstva, i u crkvenom i u državnom razvoju, imao je svega 33 godine kada je u rujnu 685. umro nakon sedamnaestogodišnje vladavine. Rano umrlog cara na prijestolju je naslijedio njegov sin Justinijan II. (685.-695.; 705.-711.). Poput svojega oca, bio je jedva šesnaestogodišnjak kada je preuzeo vlast. No on nije imao razboritu promišljenost i uravnoteženost koje odlikuju pravog državnika. Bio je strasne i spontane naravi i po tome je više sličio svojemu djedu. Vladarska volja, svojstvena svim predstavnicima Heraklijeve dinastije, kod njega se - kao i kod Konstansa II. - očitovala u nasrtljivu despotizmu koji nije znao za granice i obzire. Uz to je nosio ime koje je obvezivalo na mnogo toga, ali koje je značilo i veliko iskušenje. Imajući pred očima uzor Justinijana I., posve prožet osjećajem uzvišenosti svojega carskog dostojanstva, mladi se, nezreli i neuravnoteženi vladar prečesto prepuštao svojem vatrenom častohleplju i neutaživu slavloljublju. Njegov neobuzdani despotizam i krajnja razdražljivost često su ga navodili na postupke koji su ga među suvremenicima i u sljedećim generacijama doveli na zao glas te zbog kojih i moderni povjesničari previđaju značenje njegove vladavine. A Justinijan II. je ipak, kao pravi predstavnik Heraklijeve loze, bio vrlo nadaren vladar s jasnim pogledom za potrebe države.

Zahvaljujući presudnoj pobjedi Konstantina IV, položaj Carstva na istoku bio je vrlo povoljan dok je, obratno, kalifat od Muavijine smrti bio paraliziran unutarnjim nemirima. Abdalmalik, koji je sjeo na kalifsko prijestolje iste godine kada je Justinijan II. preuzeo vladavinu u Bizantu, nastojao je utvrditi odnose novim mirovnim ugovorom s Bizantom. Taj je ugovor Carstvu donio znatne koristi: ne samo da su povišena plaćanja na koja su se Arapi obvezali Konstantinu IV nego su se među ugovornim stranama dijelili i prihodi s jedne strane s Cipra, a s druge iz Armenije i Iberije. Otada je Cipar više stoljeća bio kondominij dviju sila.

Mir na istoku omogućio je Justinijanu II. da se okrene Balkanu. Već je 687./88. premjestio konjičke trupe iz Male Azije u Trakiju da bi, kako kaže Teofan, "pokorio Bugare i Sklavinije". Na čelu te vojske je godine 688./89. poduzeo velik vojni pohod, usmjeren prvenstveno protiv Slavena. Nakon bitke s Bugarima, prodrio je prema Solunu i "pokorio velik broj Slavena". Tijek toga ratnog pohoda jasno osvjetljava tadašnje stanje na Balkanu: da bi od Carigrada stigao u Solun, car se kroz zemlju zaposjednutu od Slavena morao probijati uz pomoć jače vojne sile, koja je bila stvorena baš za tu prigodu. Njegov proboj prema Solunu smatrao se velikim vojnim uspjehom. Svoju je pobjedu proslavio svečanim ulaskom u grad i darovima crkvi sv. Dimitrija, zaštitnika Soluna. Pokorene je Slavene Justinijan prevezao u Malu Aziju i kao stratiote naselio u temi Opsikija. Tako je - i to u mnogo većim razmjerima - nastavljena kolonizacija Slavena u Maloj Aziji, koju je započeo Konstans II. Slavska plemena koja su sada bila naseljena u Opsikiju navodno su činila vojni potencijal od 30.000 ljudi. Takav priljev novih snaga nije značio samo znatno povećanje bizantske vojske, nego je svakako pridonosio i ekonomskoj regeneraciji zemlje opustošene neprijateljskim provalama.

Preseljenje Slavena u Malu Aziju bilo je najvažnija, ali ne i jedina mjera kolonizacijske politike toga doba. U Carstvo su pozvani i Mardaiti, razbojnički kršćanski narod koji je živio na području Amana i Bizantincima nekada bio od pomoći u borbi protiv Arapa, ali koji je postupno počeo prelaziti u arapsku službu. Oni su kao pomorci naseljeni na Peloponezu, na otoku Kefaloniji, u epirskom lučkom gradu Nikopolu te na području Ataleje na južnoj obali Male Azije. Naposljetku je Justinijan II. preselio stanovnike Cipra na područje Kizika, koje je za vrijeme opsade Carigrada pretrpjelo teške gubitke i kojemu su osobito bili potrebni iskusni mornari.

Preseljenje Ciprana osjetno je pogodilo interese kalifata i budući da je Justinijan II., svjestan svoje nadmoći, s omalovažavanjem odbacio kalifove prigovore, 691./92. došlo je do

ratnog sukoba. U međuvremenu su nove slavenske trupe prešle na stranu neprijatelja, što je za posljedicu imalo težak poraz Bizantinaca kod Sebastopola u Armeniji (današnjeg Sulu-saraja) te je bizantski dio Armenije ponovno pripao kalifatu. Arapi su pak slavenske prebjegce, držeći se bizantskog uzora, naseljavali u Siriji i upotrebljavali ih kao ratnike u kasnijim borbama protiv Bizanta. Naravno, ne smije se povjerovati Teofanovoj izjavi da je Justinijan II. iz osвете dao pobiti sve Slavene u Bitiniji, jednako kao što se ne smije uzeti ozbiljno ni tvrdnja da je preseljenje Mardaita nepotrebno oslabilo istočne granice Bizanta te da je preseljenje Ciprana posve propalo i da je velik dio njih poginuo tijekom putovanja. Ako se i čini da su se Ciprani poslije doista vratili u svoju domovinu, Slavene nalazimo u temi Opsikija još u 10. stoljeću, a Mardaita kako u temi Kibireota, gdje njihov zapovjednik zauzima važno mjesto uz kibireotskog stratega, tako i u Grčkoj, i tu čine efektivnu silu od 5087, odnosno 40871 ljudi. Kolonizacijska politika Justinijana II. pokazala se dakle uspješnom i, ma koliko bila neumoljiva za one koje je pogađala, ipak je odgovarala jednoj vitalnoj potrebi bizantske države. Naseljavanjem stratiota u temama pod Heraklijem je počela regeneracija Carstva. Njegovi su nasljednici nastavili to djelo i dali nov snažan poticaj procesu pomlađivanja, dovodeći na područja koja su izgubila mnogo krvi koloniste izvana i naselivši ih kao vojnike ili kao seljake.

Izgradnja tematskog ustroja jedan je od najvažnijih problema razvoja Bizanta u ranom srednjem vijeku. Iako bizantske kronike nigdje detaljnije ne govore o tom pitanju, u njima se ipak od druge polovine 7. stoljeća teme sve češće spominju, što je dokaz da je tematska organizacija u Bizantskom Carstvu sve čvršća. Jedna povelja Justinijana II. od 17. veljače 687. uz egzarhe Italije i Afrike navodi i pet stratega Opsikija, Anatolika, Armenijaka, pomorske teme Karabizijanaca i temu Trakije. Dok maloazijske teme potječu iz Heraklijeva vremena, ta je tema osnovana pod Konstantinom IV radi obrane od Bugara. Potom je pod Justinijanom II. u srednjoj Grčkoj nastala tema Helada. Justinijan II. je očito i na području Strimona stvorio neke elemente vojno-administrativne organizacije, naselivši i ovdje slavenske stratiote. No kudikamo najveći dio Balkanskoga poluotoka ostao je izvan područja utjecaja bizantske državne vlasti, u rukama Bugara i pojedinih slavenskih plemena. Utjecaj stare ilirske prefekture zapravo je bio ograničen na Solun i njegovu okolicu. Iako nikada nije bila službeno ukinuta, ilirska se prefektura postupno gasila i prefekt Ilirika postao je prefektom grada Soluna.

Tematski poredak, koji se u Maloj Aziji sve jače razvija te se postupno učvršćuje i na nekim područjima Balkanskog poluotoka, tvori okvir unutar kojega se odvija regeneracija Bizantskoga Carstva. Tijekom dužeg razdoblja bizantska se vlast upadljivo uporno trudi dovesti što više Slavena na teritorij Carstva te ih naseliti u novostvorenim temama kao stratiote i seljake kako bi povećala vojnu snagu Carstva i ekonomski ojačala zemlju. Unutarnja obnova, koju Bizantsko Carstvo doživljava od 7. stoljeća, prije svega se sastoji upravo u pojavi snažne klase seljaka i u izgradnji nove stratiotske vojske, tj. u jačanju maloga zemljoposjeda, jer i naseljeni stratioti su mali zemljoposjednici. Stratiota je u izvršavanju vojne službe po pravilu nasljeđivao njegov najstariji sin, koji je preuzimao i vojničko imanje povezano s obvezom služenja. Njegovi drugi potomci činili su pak višak slobodne seljačke snage, kojoj je obilje raspoložive zemlje pružalo prirodno polje privređivanja, a također se i seljak mogao pridružiti staležu stratiota. Slobodni seljaci i stratioti pripadaju jednoj klasi, i ta klasa sada postaje nosećom klasom Bizantskoga Carstva.

Veliki zemljoposjed, koji je dominirao u doba ranoga Bizanta, znatno se prorijedio od doba krize oko prijelaza iz 6. u 7. stoljeće, a zatim su ga poharale neprijateljske provale. Teško je zamisliti kako bi stari veleposjedi mogli u znatnijem opsegu preživjeti napad Avara i Slavena s jedne te Perzijanaca i Arapa s druge strane. Koliko mi možemo vidjeti, oni su zaista najvećim dijelom propali, a na njihovo su mjesto stupili mali zemljoposjednici: slobodni seljaci koji su uzimali u posjed neobrađivanu zemlju, te stratioti nove tematske vojske.

Tako i na bizantskom području u ruralnim krajevima dolazi do prevrata koji socijalnu strukturu Carstva postavlja na novu osnovu i usmjerava razvoj novim putovima. Nasuprot tome, bizantski gradovi pokazuju veliku postojanost. Drukčije nego na Zapadu, gradski život na području Bizanta ne doživljava prekid. Doduše, mnogi su gradovi, osobito na Balkanu, razoreni u neprijateljskim provalama, tako da je na najvećem dijelu Balkanskog poluotoka, koji više nije pod bizantskom vlašću, na duže vrijeme prekinut gradski život. međutim, u Maloj Aziji, koja je ostala pod bizantskom vlašću, gradovi i nadalje postoje i njihov se broj tu bitno ne smanjuje. Ma koliko oskudno bilo naše znanje o životu u bizantskim gradovima u ranomu srednjem vijeku, ne može biti sumnje da su mnogi bizantski gradovi sačuvali svoje značenje kao središta trgovine i obrta, a to objašnjava i činjenicu što je u Bizantu i dalje vladala novčana privreda. Grad je pravi element kontinuiteta u bizantskom razvoju. On osigurava opstanak tradicionalnog oblika države i daljnji život antičke duhovne i materijalne kulture.

Novi odnosi na bizantskom selu najjasnije se izražavaju u glasovitu Zemljoradničkom zakonu (Nomos Georgikos), koji pruža sliku svakodnevnog života bizantskih seljaka u ranomu srednjem vijeku. Moglo bi se činiti da se Nomos Georgikos prije svega odnosi na nova naselja koja su nastajala za vrijeme kolonizacije opustjelih predjela. Stječe se dojam da se seoska naselja nalaze u šumovitim područjima jer je tu često riječ o krčenju šuma i obrađivanju ledina. Seljaci, čije pravne odnose Zakon uređuje, neovisni su zemljoposjednici. Oni nisu obvezani nikakvom vlasniku zemlje, već samo državi kao porezni obveznici. Njihova je sloboda kretanja neograničena. Naravno, to ne znači da u to doba uopće nije bilo podložnih seljaka, ali neovisno je seljaštvo činilo širok sloj i pod seljacima (georgoi) su se tada prvenstveno razumjeli neovisni vlasnici zemlje. Karakteristično je da ih zakon naziva gospodarima njihove imovine i imanja. među ostalim, oni ne posjeduju samo zemlju i stoku nego ponekad i robove, koji u bizantskoj poljoprivredi igraju još uvijek prilično značajnu ulogu. Zemljoradnički se zakon osobito brine o čuvanju vlastitoga posjeda pojedinca.

No stanovnici sela istodobno tvore i zajednicu čije se jedinstvo manifestira na različite načine. Polja, vinogradi, voćnjaci i povrtnjaci potpuno su i osobno vlasništvo seljaka, odnosno seljačke obitelji, a ponekad su u privatnom posjedu pojedinca i šume. Ali privatno vlasništvo izvorno proizlazi iz razdiobe teritorija koji je zaposjela seoska općina i u slučaju potrebe mogu se poduzimati dodatne podjele. Neki dijelovi seoskog teritorija ostaju pak u nepodijeljenom posjedu zajednice. Pašnjaci se koriste zajednički, a stoku sela čuvaju pastiri koje plaća općina.

Državna vlast promatra seosku općinu kao administrativno-fiskalnu jedinicu. Članovi općine odgovorni su za redovitost poreznih prihoda i moraju nadoknaditi davanja susjeda koji nisu u stanju plaćati. Modificirajući kasnorimski sustav epibole, koji je predviđao prinudno prenošenje neobrađene zemlje na posjednike plodnoga tla i tako im nalagao i poreznu obvezu za imanje koje im je dodano (usp. str. 17/18), sada se porez za zapuštena zemljišta prenosi na susjede kojima prema tome pripada i pravo korištenja tih zemljišta. To novo uređenje solidarne odgovornosti za redovitost poreznih prihoda, koje se kasnije javlja pod nazivom allelengyona, prvi put susrećemo u Zemljoradničkom zakonu. Primarni moment sada je prenošenje poreza, a ne više prenošenje zemlje, koje je naprotiv samo prirodna posljedica prenošenja poreza. Jer posjednik je porezni obveznik - to je eminentno bizantsko načelo koje se sada u potpunosti realizira.

Čini se da je krajem 7. stoljeća važnu promjenu doživio i sustav razrezivanja glavnih poreza. Raskida se veza glavarine i zemljarine kakvu je uspostavio Dioklecijanov sustav capatio-iugatio i kakva je postojala još u prvim godinama vladavine Justinijana II. Glavarina se sada ubire odvojeno od zemljarine i pogađa svakoga poreznog obveznika bez razlike. Ubiranje osobnog poreza nije dakle više povezano s pretpostavkom trajne naseljenosti. Tako otpada važan razlog vezivanja poreznog obveznika za zemlju što ga je rana bizantska država

morala sustavno provoditi da bi, s obzirom na tadašnje porezne propise, osigurala prihode u doba koje je bilo siromašno radnom snagom (usp. str. 17 i d.). Tako je i promjena poreznog sustava pridonosila slobodi kretanja seljaka.

Ali u stalnom je porastu i zemljišni posjed crkava i samostana, koji se stalno povećava darovanjima zemlje pobožnih Bizantinaca svih slojeva. Taj proces, kao i neprestan porast broja monaha, izraz je sve veće moći Crkve. Stanovitu predodžbu o velikoj raširenosti samostana u Bizantu u to doba moglo bi pružiti kasnije svjedočanstvo patrijarha Ivana Antiohijskog, s kraja 11. stoljeća, koje se čini dovoljno karakterističnim usprkos svojim očitim pretjerivanjima. Jer taj visoki predstavnik istočnog klera i odlučni branitelj nedodirljivosti samostanskog posjeda, tvrdi da se stanovništvo Bizantskoga Carstva prije izbijanja ikonoklastičkog spora dijelilo na dva jednako velika dijela: monahe i laike. Porastu broja samostana i monaha odgovarao je pak i porast samostanskog zemljoposjeda.

Justinijan II. bio je vrlo religiozan vladar. U natpisima na novcu nazivao se *servus Christi* i bio je prvi među bizantskim carevima koji je na naličje kovanica utisnuo Kristovu sliku. U doba njegove vladavine pada zasjedanje koncila (691./92.) koji je kao dopunu dogmatskim odredbama dvaju posljednjih ekumenskih koncila, Petoga godine 553. i Šestoga godine 680./81., donio velik broj kanona te je zato poznat pod imenom *Quinisextum*, a po svojem se mjestu zasjedanja u dvorani s kupolom carske palače, Trulskoj dvorani, naziva i Trulanski koncil. 102 kanona toga koncila uređuju različita pitanja crkvenog ustroja i crkvenog obreda te polažu osobitu važnost na podizanje i učvršćivanje kršćanskog morala u narodu i kleru. Osuđujući različite navade i običaje dijelom zbog njihova poganskog podrijetla, a dijelom iz moralnih razloga, oni pružaju zanimljive uvide u narodni život toga doba. Tako doznajemo da su se slavile stare poganske svečanosti, među kojima i brumalske svečanosti, pri kojima su muškarci i žene hodali ulicama preodjeveni i maskirani, da su se pri berbi grožđa pjevale pjesme u Dionizovu čast ili da se pri mladom mjesecu pred kućama pripremala lomača te su mladi skakali preko vatre. Ti se običaji - kao i mnogi drugi koji potječu iz poganskih vremena - sada zabranjuju, a među ostalim se i studentima carigradskoga sveučilišta zabranjuje priređivanje kazališnih predstava. No najveće povijesno značenje imaju one odredbe *Quinisextuma* u kojima se izražavaju suprotna shvaćanja Istočne i Zapadne crkve, kao recimo dopuštanje svećeničkih brakova ili izričito odbacivanje rimskoga posta subotom. Tako se, jedva desetljeće nakon što je na VI. ekumenskom koncilu došlo do dogmatskog sporazuma, ponovno pojavljuju suprotnosti između Rima i Bizanta. Ovaj se put ne radi o vjerskim problemima nego o pitanjima koja nam razgovijetno svjedoče o razilaženju dvaju svjetskih središta u pogledu načina života.

Ne čudi što je papa odbacio odredbe *Quinisextuma*. Justinijan II. je vjerovao da će moći brzo okončati sukob po uzoru na svojega djeda. Poslao je u Rim izaslanika koji je trebao uhapsiti papu i dovesti ga u Carigrad kako bi ga se privelo pred carski sud. Ali stanje se promijenilo od Martinovih vremena, carev autoritet u Italiji više nije bio kao nekada, papin se položaj učvrstio. Rimska se milicija, te osobito ravenska, tako snažno suprotstavila naumu carskog izaslanika da se on morao osloniti na papinu velikodušnost da bi sačuvao goli život. To je bila odmazda za poniženje što ga je papinstvo pretrpjelo od strane bizantskoga cara četrdeset godina prije toga. Poniženje koje je sada doživio car ostalo je neosvećeno jer je Justinijan II. uskoro potom svrgnut.

Politika Heraklijeve dinastije, koja je nosećim stupom Carstva učinila mali zemljoposjed stratiota i slobodnih seljaka, nije mogla biti po volji bizantskoj aristokraciji. Pod Justinijanom II, vladina je politika dobila osobito oštro antiaristokratsko usmjerenje, a grub, izazivački stil mladoga cara, koji se nikada nije ustručavao primijeniti silu, doveo je suprotnost do vrhunca. Kako svjedoče dobro obaviješteni orijentalni izvori, Justinijanovi su postupci prijetili aristokraciji potpunim uništenjem. No neke od njegovih mjera svakako nisu mogle dobiti ni simpatije širokih narodnih slojeva. Njegova je kolonizacijska politika, ma koliko odgovarala

potrebama države, bila nemilosrdna prema onima na koje se odnosila jer je nasilno otimala ljude iz njihovih zavičaja te ih bacala na područje koje im je bilo nepoznato i tuđe. Povrh toga, Justinijanova je vladavina za podanike značila teško financijsko opterećenje, pogotovo stoga što se car, nastojeći dostići svojega velikog imenjaka, s rastrošnom strašću odao graditeljstvu. Nemilosrdni fiskalizam ispunjavao je stanovništvo posebnim ogorčenjem prema činovnicima koji su bili zaduženi za vođenje financija, sakelariju Stjepanu i logotetu genikona Teodotu, koji su se, izgleda, odlikovali neobičnom surovošću i bezobzirnošću. Krajem 695. izbila je pobuna protiv vlade Justinijana II. i stranka plavih uzdigla je na carsko prijestolje Leoncija, koji je bio imenovan strategom nove teme Helade. Dok su oba glavna Justinijanova pomagača, sakelarij Stjepan i logotet Teodot, pali žrtvama gnjeva gomile, samom je Justinijanu odsječen nos. Svrgnuti car poslan je u Kerson, gdje je nekada kao prognanik svoj život završio papa Martin.

4. Propast Heraklijeve dinastije

Prevrat 695. godine izbacio je Bizant iz ravnoteže. Počelo je doba nemira koje će potrajati više od dvadeset godina. To doba unutarnjeg rasula dovelo je Carstvo pred nove opasnosti i donijelo mu nove osjetne gubitke. Prvi važniji gubitak bila je sjevernoafrička obala. Napadi Arapa na kartaški egzarhat duže su mirovali, ali njegov je pad bio samo još pitanje vremena nakon što je Konstans II. doživio neuspjeh sa svojim planom učinkovitije obrane zapadnih područja Carstva. Godine 697. Arapi su provalili u latinsku Afriku i nakon brzoga pobjedonosnog pohoda zauzeli Kartagu. Bizantska flota, koju je car Leoncije (695.-698.) hitno poslao u Afriku, uspjela je doduše još jednom zagospodariti situacijom. No kada su se sljedećeg proljeća na moru i na kopnu pojavile jače arapske snage, Bizantinci su se morali povući pred nadmoćnim neprijateljem i prepustiti mu zemlju. Posljedica je tog poraza bila da se bizantska flota pobunila protiv Leoncija i za cara uzdigla Apsimara, kibireotskog drungarija. Vjerojatno uz pomoć gradske milicije iz redova zelenih, on je lako zauzeo glavni grad i popeo se na carsko prijestolje kao Tiberije II. (698.-705.). Jer kao što su njegova prethodnika proglasili plavi, tako su njega, razumljivo, proglasili zeleni. Svrgnuti Leoncije zatvoren je u samostan nakon što mu je, kao i Justinijanu kojega je on svrgnuo tri godine prije toga, odsječen nos.

Vlada Tiberija II. nije pokušala ponovno osvojiti izgubljeni egzarhat Kartage ili bar spriječiti daljnje napredovanje Arapa u Africi. Arapi, koji su se u svojem daljnjem pohodu morali boriti samo s urođeničkim maurskim plemenima, već su u prvim godinama 8. stoljeća stigli na obale oceana. Na snažniji su otpor naišli tek kod Septema (današnjeg grada Ceute na Gibraltarskom tjesnacu), zapadne predstraže Carstva na afričkoj obali. Nakon što je utvrda 711. pala, Arapi su držali u svojim rukama cijelu sjevernoafričku obalu, a istodobno su počeli i s osvajanjem Španjolske, gdje su u nekoliko godina srušili vladavinu Vizigota. Tako su na zaobilaznom putu preko Afrike sa zapada ušli u Europu, nakon što su im put na istoku bile prepriječile snažne carigradske zidine.

Ali Heraklijeva je dinastija u osobi Justinijana II. još jednom došla do vlasti. Justinijanov nemirni duh nije moglo obuzdati ni strašno osakaćenje ni progonstvo u daleki Kerson. Nije se pomirio sa svojom sudbinom, mislio je na povratak i na osvetu. Čini se da ga je osobito osokolila smjena na prijestolju 698. godine: njegovo je držanje postajalo sve sumnjivijim, tako da je lokalna uprava Kersona odlučila izručiti ga carigradskoj vladi. Pravodobno upozoren, Justinijan je pobjegao u hazarsko kraljevstvo, gdje ga je hazarski kagan primio s počastima i gdje se oženio njegovom sestrom, koja je prešla na kršćanstvo i uzela ime Teodora, ime supruge Justinijana I. U Carigradu je Justinijanova aktivnost pobuđivala sve veću zabrinutost i na hazarski je dvor stiglo poslanstvo cara Tiberija, koje je zahtijevalo

Justinijanovo izručenje. Da ne bi pomutio dobre odnose s Bizantom, kagan je odlučio udovoljiti zahtjevu bizantske vlade. I ponovno se Justinijan, pravodobno obaviješten o opasnosti koja mu prijeti, dao u bijeg da bi nakon mnogo pustolovina došao do zapadne obale Crnoga mora. Tu se povezoao s bugarskim kanom Tervelom i osigurao njegovu podršku. Godine 705. se u njegovoj pratnji pojavio pred Carigradom na čelu velike bugarsko-slavenske vojske. No ta je vojska bila nemoćna pred zidinama bizantskoga glavnoga grada. Tri su dana prošla bez rezultata i na Justinijanovo zahtijevanje prijestolja odgovaralo se porugom. Tada se jedne noći s nekoliko odvažnih suboraca ušuljao u Carigrad kroz cijev akvadukta. U iznenađenom je gradu izbila panika, Tiberije je pobjegao prepuštajući mjesto svojem odvažnom suparniku. Justinijan, koji u Carigradu očito nije zatekao samo neprijatelje nego i pristaše, zauzeo je Blahernsku palaču i nakon desetogodišnjeg progonstva, vrlo bogatog pustolovinama, po drugi put sjeo na tron svojih otaca. Šest je godina (705.-711.) u svjetskom gradu na Bosporu vladao car "s odsječenim nosom", rhinotmetos, koji je prevladao strašno sakaćenje i diskvalifikaciju koju je ono simboliziralo. Njegova je volja za moći bila dokaz nedostatne efikasnosti te vrste diskvalifikacije, koja se u 7. stoljeću tako često primjenjivala; otada se ona na pretendentima na prijestolje i na razvlaštenim carevima više nije provodila. S Justinijanom je prijestolje dijelila njegova supruga Teodora, koja je nakon uspješnog prevrata bila iz hazarskog kraljevstva dovedena u Carigrad i svojem je suprugu donijela u međuvremenu rođenog sina. On je dobio ime Tiberije i uzdignut je u suvladara.

Neobična je bila i nagrada koju su dobili Justinijanovi prijatelji i pomagači, a i osveta koja je stigla njegove neprijatelje. Ne samo da se počelo provoditi plaćanje Bugarskoj na koje se Carstvo bilo obvezalo pod Konstantinom IV. Kao osobito je odličje bugarski kan Tervel dobio titulu cezara, koja doduše više nije imala svoje nekadašnje značenje (usp. str. 53 i d.), ali je još uvijek bila najviša bizantska počasna titula nakon carskog dostojanstva. Bilo je to prvi put da je jedan inozemni vladar dobio tu slavnu titulu, koja svojemu nosiocu doduše nije pružala udjela u carskoj moći, ali jest u carskim počastima. Prije nego što je s bogatim darovima otišao u svoju zemlju, Tervel je kao nosilac cezarskoga dostojanstva doživio priznanje bizantskoga naroda tako što je mogao sjesti na prijestolje uz cara. Nasuprot tome, Tiberije-Apsimar, koji je uhvaćen u bijegu, te prije sedam godina svrgnuti i osakaćeni Leoncije izloženi su javnom vrijeđanju i potom smaknuti. Više viših časnika obješeno je na zidinama Carigrada. Patrijarhu Kaliniku su kao kazna za Leoncijevu krunidbu iskopane oči. Ali to su bile samo prve žrtve sustavnog terora koji je trebao istrijebiti sve careve neprijatelje. Justinijan je za vrijeme svoje druge vladavine posve zaslužio glas krvoločnog tiranina što ga je uživao među svojim suvremenicima i u kasnijim generacijama. Opsjednut neutaživom osvetoljubivošću, u svojoj je zaslijepljenosti zaboravljao najvažnije državne zadaće, zanemario je rat s neprijateljima Carstva te je sve snage trošio u iscrpljujućoj borbi sa svojim unutarnjim neprijateljima.

Time su se okoristili Arapi. Godine 709. su opsjeli Tijanu, jednu od najvažnijih utvrda kapadocijskoga pograničnog područja. Bizantska vojska koja im se suprotstavila nije bila dovoljna i bila je loše vođena jer su najsposobniji pojedinci pali žrtvama terora. Potučena je do nogu, na što se Tijana, iscrpljena dužom opsadom i lišena svih izgleda na pomoć, predala neprijatelju. U svojim provalama u Ciliciju 710. i 711. Arapi, čini se, nisu naišli ni na najmanji otpor i uspjeli su zauzeti više utvrda. Jedan se manji dio arapske vojske odvažio sve do Krizopola.

U međuvremenu je car, kojega nisu zadovoljila masovna smaknuća u Bizantu, poduzeo kaznenu ekspediciju protiv Ravenne kao osvetu za neprijateljski stav što su ga Ravenjani prema njemu zauzeli za vrijeme njegove prve vladavine. Grad je morao pretrpjeti tešku pljačku, njegovi su najugledniji građani u okovima odvezeni u Carigrad i ondje smaknuti, a ravenskom su biskupu iskopane oči. No sukob s Rimom zbog odredaba Quinisextuma mirno

je okončan: krajem 710. je papa Konstantin I. na poziv cara otišao u Carigrad, gdje je dočekan s najvećim počastima.

Iako je nakon kaznene ekspedicije u Ravennu iz 709. već krajem 710. ili početkom 711. izbio ustanak, Justinijan je ubrzo zatim poslao sličnu ekspediciju u Kerson, mjesto svojega nekadašnjeg progonstva. Tu je obračun bio još strašniji nego u Ravenni, ali je Justinijana došao glave. Stanovništvo Kersona se pobunilo, a pobuna je potom zahvatila i carsku vojsku i flotu, čiji su zapovjednici za svaki neuspjeh morali računati s osvetom sumnjičavoga vladara. Podržavali su je Hazari, koji su u međuvremenu bili proširili svoju vlast na Krimski poluotok. Carem je proglašen Armenac Bardan, i kada je početkom 711. s jednim dijelom flote stigao pred Carigrad, glavni mu je grad otvorio svoja vrata. Više nije bilo nikoga tko bi branio Justinijana. Svrnutog je cara ubio jedan od njegovih časnika. Njegova je glava poslana u Rim i Ravennu i ondje izložena. Ubijen je bio i njegov mali sin i prijestolonasljednik Tiberije. Tako je slavna Heraklijeva dinastija propala u krvi i užasu.

Bila je to prva bizantska dinastija u pravom smislu te riječi, dinastija čiji su predstavnici vladali Carstvom pet generacija, čitavo stoljeće. Kada promatramo povijest te neobične loze, mimo nas prolazi galerija likova kod kojih prava državnička veličina ide ruku pod ruku sa svojstvenom bolesnom napetošću: veliki Heraklije, koji obnavlja Carstvo, koji na čelu svoje vojske polazi u sveti rat i slavi veličanstvene pobjede nad moćnim perzijskim kraljevstvom te zatim, iznemogao i slab, pasivno promatra prodiranje Arapa i završava život u najdubljem pomračenju duha; Konstans II., sin sušičavog slabića, koji sjeda na prijestolje opterećen sjećanjem na krvave porodične svađe, otkriva se kao samovoljni nasrtljivac i pada kao žrtva velike, ali nerealne ideje; Konstantin IV., junački pobjednik nad Arapima, koji uz svojega pradjeda više od bilo koga drugog zaslužuje naziv spasioca Carstva, veliki vojskovođa i državnik, čiji život završava već u 33. godini; Justinijan II., izvanredno nadaren vladar, koji je pridonio stvaranju nove organizacije države više nego bilo tko drugi, ali si je svojim bezgraničnim despotizmom, neuravnoteženošću i neljudskom, upravo bolesnom okrutnošću pripremio tragičnu sudbinu i skrivio propast dinastije.

Stvaralačka epoha Heraklijeve dinastije završila je s razdobljem prve vladavine Justinijana II. No u razdoblje od Heraklijeva stupanja na vlast do prvoga Justinijanova svrgavanja pada najteža borba za opstanak koju je bizantska država ikada izdržala i najveća unutarnja preobrazba koju je ikada doživjela. Iako pobjednik nad Perzijancima i Avarima, Bizant je morao prepustiti Arapima velika i bogata područja. No Carstvo je nakon teških borbi sačuvalo svoje središnje zemlje i tako muslimanima zatvorilo put u Europu, a samome sebi osiguralo status velesile. Veličina Carstva bitno se smanjila, ali Bizant je u svojim novim granicama iznutra jedinstveniji i čvršći. Ostarjeloj kasnorimskoj državi udahnut je nov život dubokim unutarnjim reformama i pridolaskom novih, neistrošenih snaga izvana. Carstvo dobiva strog, jedinstven vojni upravni poredak i novu organizaciju vojske, koja počiva na snagama naseljenih stratiota; pojavljuje se jak slobodan seljački stalež, koji obrađuje novu zemlju i kao porezni obveznik tvori najsigurniji oslonac državne blagajne. Otada moć bizantske države počiva na osnovama koje je stvorilo 7. stoljeće. Zahvaljujući obnovi pod Heraklijevom dinastijom, Bizant može izdržati obrambene ratove protiv Avara i Bugara te napokon prijeći u presudan i pobjedonosni protunapad u Aziji i na Balkanskom poluotoku.

No ma koliko ta epoha bila bogata herojskim borbama, toliko je siromašna kulturnim stvaralaštvom. Jer odumiranjem staroga aristokratskog sloja, nestaje i stara kultura koju je on reprezentirao te nakon sjaja i bogatstva književnosti i umjetnosti Justinijanova doba od 7. stoljeća slijedi razdoblje kulturne suše. To daje tom dobu tmurnu notu, pogotovo budući da se u Bizantu počela širiti doista orijentalna sirovost običaja. Likovna je umjetnost siromašna. Svjetska književnost i znanost su zanimile. Glavnu riječ vodi teologija, potaknuta novim vjerskim sporovima. Crkva postaje sve važnijom. Bizantski život dobiva svojevrstu mistično-

asketsku crtu. Mističari su i sami ti carevi, "oslobodilac svete zemlje" Heraklije, "svjetionik pravovjerja" Konstantin, "Kristov sluga" Justinijan.

Univerzalno rimsko carstvo sada pripada prošlosti. Dok se na Zapadu formiraju germanska kraljevstva, Bizant, ma koliko se uvijek držao rimskih državnih ideja i tradicija, postaje srednjovjekovnim grčkim carstvom. Grčka kultura i jezik, koji na Istoku odnose konačnu pobjedu nad umjetno njegovanim romanizmom prijelazne epohe ranoga Bizanta, daju tom carstvu vlastit pečat i određuju nov smjer njegova razvoja.

III. DOBA IKONOKLASTIČKE KRIZE (711.-843.)

1. Previranja oko prijestolja

Velika kriza koja je zadesila Bizant u doba ikonoklastičkog spora navješćuje se još za vrijeme vlasti Filipika-Bardana i u tome je povijesno značenje njegove kratke i ne baš sretne vladavine. Jer Filipik nije samo dopustio da ponovno ožive kristološki sporovi, nego je rasplamsao i svojevrsnu borbu oko slika, borbu koja se još doduše nije odnosila na kult slika kao takav, ali se ipak koristila simboličkim karakterom slike kao sredstvom sukobljavanja i utoliko se pokazuje kao vjesnik velikoga ikonoklastičkog spora sljedećeg doba.

Kao Armenac, Filipik-Bardan je po svemu sudeći bio sklon monofizitizmu. On doduše nije išao tako daleko da bi zahtijevao priznanje te hereze, ali je svakako nastupao kao odlučan zagovornik monoteletizma, koji je trideset godina prije toga bio osuđen na VI. ekumenskom koncilu. Iskazujući svoju moć, on je carskim ediktom odbacio odredbe VI. ekumenskog koncila i proglasio monoteletizam jedinim dopuštenim crkvenim naukom. Taj je obrat simboliziran time što je u carskoj palači uništen jedan prikaz VI. ekumenskog koncila te što je uklonjen natpis u spomen koncilu pred palačom na Miljskim vratima, a na njihovo su mjesto postavljene slike cara i patrijarha Sergija. Jednako su tako kasnije ikonoklastički carevi uklanjali slike religioznog sadržaja i osiguravali najveću rasprostranjenost slici cara. Iako se Filipik nije uspio probiti sa svojim monoteletizmom, iako je njegova crkvena politika izazvala snažnu opoziciju i ubrzala njegov pad, on je ipak, čak i u krugovima višega bizantskoga klera, našao dosta pristaša ili bar pomagača, kojima je pripadao i kasniji patrijarh German. Osim toga se opet moglo primijetiti monofizitsko raspoloženje, a to sve dokazuje da monofizitsko-monoteletska hereza u Bizantu nipošto još nije bila prevladana.

Naravno, u Rimu je carevo otvoreno opredjeljenje za herezu koja je odbačena na posljednjem ekumenskom koncilu naišlo na najoštrije odbijanje, koje se također doista osebujno izrazilo. Pri najavi svojeg stupanja na vlast Filipik je papi Konstantinu I. poslao izjavu o vjeroispovijedi u monoteletskom duhu i uz nju svoju sliku. U Rimu je slika heretičkog cara odbijena i tu se nije smjela tiskati ni na novcu, dok se njegovo ime nije spominjalo ni u crkvenoj molitvi ni pri datiranju povelja. Na uklanjanje prizora VI. ekumenskog koncila iz carske palače u Carigradu papa je pak odgovorio tako što je u Petrovoj crkvi postavio slike svih šest koncila. Tako je - kratko prije izbijanja velikoga ikonoklastičkog spora - između heretičkog cara i pape došlo do neobičnog sukoba pri kojemu je slika služila kao oružje, a uvjerenja dviju strana su se izražavala prihvaćanjem ili odbacivanjem određenih slikovnih prikaza.

Teški vanjskopolitički potresi pojačali su nastalu zbrku. Arapi su nesigurnost, što ju je izazvala ponovna smjena vlasti u Bizantu, iskoristili za provale na područje Carstva. No prije svega bugarski kan Tervel nije propustio prigodu da kao osvetnik svojega starog saveznika Justinijana II. povede rat protiv novog bizantskog cara, njegova ubojice. On se probio do

zidina Carigrada i poharao je okolicu glavnoga grada Bizanta. Bugarske su horde opljačkale i opustošile bogate vile i imanja u predgrađu, gdje su otmjeni Bizantinci običavali provoditi ljeto. Činjenica da je Tervel mogao neometano proći cijelom Trakijom i prodrijeti do carigradskih zidina pokazuje kako su slabe bile bizantske snage u europskom dijelu Carstva. Da bi se spasila situacija, u pomoć su preko Bospora morale priteći trupe iz teme Opsikija. Ali Opsikij je ustao protiv Filipika i on je 3. lipnja 713. svrgnut s prijestolja i oslijepljen.

Iako je pobuna proizašla iz vojske, za cara je izabran civilni činovnik, protoasekretis Artemije. Pri krunidbi je dobio ime Anastazije, koje je već na prijelazu iz 5. u 6. stoljeće nosio jedan car koji je prije dolaska na prijestolje također bio civilni činovnik i kao car se istaknuo posebnim sposobnostima na području financijske uprave. Prva je mjera novoga cara bilo opozivanje monoteletskih odluka njegova prethodnika i svečano priznavanje VI. ekumenskog koncila. Prizor koncila što ga je Filipik dao ukloniti ponovno je vraćen, dok su slike Filipika i patrijarha Sergija uništene. Daljnja briga bile su provale Arapa koji su, kako se činilo, pripremali napad na Carigrad. Anastazije II. je velikom energijom pokušao nadoknaditi propušteno, donio je mjere za obranu i opskrbu glavnoga grada, na zapovjednička mjesta postavio najposobnije vojskovođe i naposljetku se odlučio preduhitriti neprijatelja i iznenaditi arapsku flotu napadom pri njezinim pripremama. Za mjesto skupljanja bizantskih snaga bio je određen otok Rodos. No jedva što su i stigli onamo, Opsikijci su opet digli bunu, vratili se na kopno i proglasili carem jednog skupljača poreza iz svoje provincije koji se zvao Teodozije. On se dao u bijeg kako bi izbjegao neočekivanu i opasnu čast, no uhvaćen je i prisiljen da prihvati carsku krunu. Umjesto borbe protiv Arapa došlo je do novoga građanskog rata koji je trajao punih šest mjeseci, sve dok naposljetku Opsikijci uz potporu "Gotogrka", tj. greciziranih Ostrogota koji su od doba selidbe naroda živjeli u provincijama sadašnje teme Opsikija, nisu uspjeli krajem 715. dovesti svojega kandidata na carigradsko prijestolje, a Anastazije se u monaškoj odori povukao u Solun.

Teodozije III., taj car protiv svoje volje, vladao je još kraće od svojega prethodnika. U središtu daljnjih zbivanja nije on, već strateg anatolske teme Leon. Došljak niskog podrijetla, Leon je potjecao iz sjeverne Sirije, ali je za vrijeme prve vladavine Justinijana II. u sklopu mjera njegove kolonizacijske politike sa svojim roditeljima preseljen u Trakiju. To je bila sretna igra sudbine jer je, kada je "car s odsječenim nosom" nakon desetogodišnjeg progonstva godine 705. prolazio kroz Trakiju da bi ponovno osvojio prijestolje svojega oca, mladi stratiot stupio u njegovu službu. Zbog toga je bio proglašen spathariosom i tada je počeo njegov uspon, isprva u službi Justinijana II., a potom u službi njegovih nasljednika koji su se brzo smjenjivali. Dugotrajna, opasna ekspedicija na područje Kavkaza omogućila mu je da dokaže svoje vojne i diplomatske sposobnosti. Anastazije II., koji je nastojao na zapovjednička mjesta postaviti najposobnije vojskovođe, imenovao ga je za stratega anatolske teme i tako ga postavio na čelo jedne od najvećih i najvažnijih bizantskih provincija. To je mjesto Leon iskoristio kao odskočnu dasku kako bi stigao do carskog prijestolja, tako što se nakon Anastazijeva pada podigao protiv slabog Teodozija. Sklopio je savez sa strategom armenske teme Artabazdom, kojemu je obećao ruku svoje kćeri i visoku počasnu titulu kuropalata. Ishod borbe između slabog cara i energičnog uzurpatora nije mogao biti dvojben, pogotovo budući da je Leon raspolagao većom vojnom snagom. Zapravo je to bila borba anatolske i armenske teme protiv teme Opsikija, koja je stajala iza Teodozija III. Leon je prokrstario područjem Opsikija, u Nikomediji je zarobio careva sina s njegovim dvorjanicima te se probio do Krizopola. Na to su počeli pregovori i Teodozije je, pošto je dobio nužna jamstva za sebe i svoje sinove, odložio krunu da bi život završio kao monah u Efezu.

Leon je ušao u Carigrad 25. ožujka 717. i u Hagiji Sofiji je okrunjen za cara. Time je završilo razdoblje previranja oko prijestolja. Carstvo, koje je u dvadeset godina doživjelo

sedam nasilnih smjena vlasti, našlo je u Leonu III. (717.-741.) vladara koji će uspostaviti čvrstu i trajnu vladavinu i zasnovati novu dinastiju.

2. Ikonoklastija i borbe protiv Arapa: Leon III.

Prva i najhitnija zadaća novoga cara bila je obrana od arapske opasnosti koja se sve više približavala i činilo se da opet dovodi u pitanje opstanak Carstva. Budući da je bizantski protunapad pod Anastazijem II. bio onemogućen unutarnjim zapletima, sukob se sada ponovno dogodio pod zidinama bizantskoga glavnoga grada. Leon III. je vrlo užurbano pripremao glavni grad na predstojeću opsadu nastavivši obrambene radove koje je bio započeo razborito oprezni Anastazije II. U kolovozu 717. pred Carigradom je stajao kalifov brat Maslama s vojskom i flotom. Kao u danima Konstantina IV, ponovno je počela ogorčena borba koja je trebala odlučiti o opstanku ili propasti Bizantskoga Carstva. Ali kao i prije četrdeset godina, i sada je Bizant pobijedio u odlučujućoj borbi. Bizantincima je opet uspjelo uz pomoć grčke vatre uništiti neprijateljsku flotu, dok su pokušaji Arapa da na prepad osvoje Carigrad propali zbog čvrstine gradskih zidina. Povrh toga je zima 717./18. bila osobito jaka tako da su Arapi u velikom broju umirali, a napokon je u arapskom logoru zavladała i neizdrživa glad koja je odnijela još veće žrtve. K tome su arapsku vojsku napali Bugari i nanijeli joj teške gubitke. Petnaesti kolovoza 718., točno godinu dana poslije njezina početka, opsada je prekinuta i arapski su brodovi napustili bizantske vode. Tako se arapski napad po drugi put na pragu Europe razbio na zidinama glavnoga grada Bizanta.

No na kopnu je rat ubrzo nastavljen i vođen je s velikom okrutnošću. Od 726. Arapi su svake godine provaljivali u Malu Aziju. Cezareja je bila zauzeta, Niceja pod opsadom, i tek je velika pobjeda Leona III. godine 740. kod Akroinona, nedaleko Amoriona, okončala i s tom nedaćom. Snažnu su podršku Carstvu pružale tradicionalno prijateljske veze s Hazarima, koji su se osjećali povezani s Bizantincima u neprijateljstvu prema kalifatu i koji su namučili Arape provalama na kavkaskom i armenskom području. Savez s hazarskim kraljevstvom osnažen je time što je Leon III. godine 733. oženio svojega sina i nasljednika Konstantina jednom kćeri hazarskoga kagana.

Oslobađanjem Carigrada i čišćenjem Male Azije završila je važna etapa bizantsko-arapske borbe. Kasniji su napadi Arapa doduše više puta osjetno pogodili Carstvo, ali više nisu ugrožavali njegov opstanak. Carigrad više nije doživio arapsku opsadu, a Mala Azija, koja je zahvaljujući tematskoj organizaciji bila otpornija, ostala je čvrstim sastavnim dijelom Carstva usprkos višekratnim udarcima.

Dalje razvijajući novi upravni poredak, Leon III. je poduzeo diobu prevelike anatolske teme. Ta je mjera vjerojatno imala ponajprije svrhu sprečavanja mogućih uzurpacija prijestolja, koje su se u posljednje vrijeme uobićajile. Nitko nije bolje od Leona znao kakve bi posljedice za vladara moglo imati sjedinjenje takvog teritorija u rukama jednog stratega. Tako je zapadni dio anatolskog područja odvojen kao samostalna tema. Činjenica da je nova oblast dobila ime teme Trakežana po europskim trupama koje su nekoć tu bile naseljene i izvorno činile jednu turmu anatolske teme, baca jasno svjetlo na genezu tematskog poretka. No jednako tako velika, ako ne i veća, tema Opsikij ostala je nepodijeljena. Leon je vjerovao da se može zadovoljiti time da zapovjedništvo nad Opsikijem prenese na svojega zeta Artabazda. Koliko je pogriješio, osjetio je kasnije njegov sin i nasljednik, koji je nakon novoga sudbinskog upozorenja prepolovio to golemo područje i proglasio istočni dio samostalnom temom, koja je prema ondje naseljenim starim Bukelarima dobila naziv teme Bukelarija. Nasuprot tome, pomorska je tema Karabizijanaca, koja je izvorno obuhvaćala sve pomorske snage provincija Carstva, ako ne već pod Anastazijem II., onda svakako pod Leonom III., a u svakom slučaju poslije 710. i prije 732., bila podvrgnuta podjeli tako što su oba njezina dijela,

drugarijati koji su dotad bili podređeni strategu Karabizijanaca, postala samostalnim jedinicama: maloazijska obala i susjedni otoci otad su tvorili temu Kibireota, a egejski otoci drugarijat Egejski otoci, koji je kasnije također stekao rang teme i bio podvrgnut novoj podjeli. Vjerojatno je otprilike u isto vrijeme i Kreta postala temom. Podjela prevelikih tema 7. stoljeća nesumnjivo je imala i upravnotehničko značenje, pridonijela je fleksibilnosti upravnog aparata te utoliko i usavršavanju sustava. Tako su carevi 8. stoljeća nastavili veliko djelo Heraklijeve dinastije, pa premda i samo u skromnoj mjeri; dublje promjene tematski je sustav doživio tek u sljedećem stoljeću.

Za povijest kodifikacije bizantskih zakona epohalan je zakonik koji je Leon III. objavio 726. u svoje i u ime svojega sina. Ekloga careva Leona i Konstantina pruža izbor najvažnijih važećih normi privatnoga i kaznenog prava; osobitu pozornost posvećuje porodičnom i nasljednom pravu, dok stvarno pravo ostaje u pozadini. Objavljivanje Ekloge imalo je ponajprije praktičnu svrhu pravnog priručnika za suce, koji je, po opsegu i gradi prilagođen praktičnim potrebama, trebao zamijeniti preobuhvatne i povrh toga teško dostupne zakonike Justinijana I. Ekloga polazi od rimskoga prava kakvo je zabilježeno u Justinijanovu *Corpus iuris* i kakvo je i nadalje tvorilo osnovu pravnog života Bizanta. No ona se ne zadovoljava ekscerpiranjem staroga prava, nego ga želi revidirati u smislu "većeg čovjekoljublja". Ekloga doista znatno odstupa od Justinijanova prava, što se s jedne strane može objasniti utjecajem kanonskog, a s druge istočnoga običajnog prava. Tako se snažno ograničuje *patria potestas*, dok se prava žene i djece značajno proširuju te brak uživa povećanu zaštitu. Osobito valja spomenuti promjene koje doživljuje kazneno pravo. Njih baš i ne diktira duh kršćanske ljubavi prema bližnjemu. Ekloga nudi čitav sustav tjelesnih kazni koje Justinijanovo pravo ne poznaje: odsijecanje nosa, jezika i šake, osljepljivanje, striganje i spaljivanje kose i slične. Te odvratne kazne u nekim slučajevima doduše stupaju na mjesto smrtno kazne, ali u drugima i na mjesto novčanih kazni Justinijanova prava. No orijentalni užitak u sakaćenju i stravičnom tjelesnom kažnjavanju, o kojemu svjedoči Ekloga, u suprotnosti s rimskim pravom, u Bizantu zapravo nije posve nov: brojne primjere za to pruža povijest 7. stoljeća. Ukoliko odstupa od Justinijanova prava, upravo Ekloga pruža katalog običajnog prava kakvo se u Bizantu formiralo tijekom 7. stoljeća. Ona pokazuje preobrazbe koje su od Justinijana doživjeli bizantski pravni život i pravna svijest, preobrazbe koje dijelom valja pripisati dubljem prodiranju kršćanskih shvaćanja, a dijelom i ogrubljenju običaja do kojega je došlo pod orijentalnim utjecajem.

Za pravo i sudstvo je objavljivanje novoga, lako dostupnog i općerazumljivog zakonika svakako bilo od koristi. Valja spomenuti carevu odluku, koju izriče u predgovoru Ekloge, da se suprotstavi podmitljivosti sudova i da svim sucima, počevši od kvestora, osigura državnu plaću. Kao djelo ikonoklasta Leona i Konstantina, Ekloga je kasnije došla na zao glas. Ali ona je ipak snažno djelovala na daljnje zakonodavstvo u Bizantu te je i izvan granica Bizantskoga Carstva imala velik utjecaj na pravni razvoj slavenskih zemalja (usp. str. 126 i d.).

Ikonoklastički spor otvara novo, posebno poglavlje u povijesti Bizanta. Opređeljenje Leona III. protiv štovanja slika izazvalo je veliku krizu koja obilježava to doba i koja za više od stotinu godina pretvara Carstvo u poprište teških unutarnjih borbi. Ta se kriza dugo pripremala. To što je dobila oblik spora o slikama, bilo je uvjetovano posebnim simboličkim značenjem koje je po bizantskom shvaćanju bilo svojstveno slici. U posljednjim se stoljećima, a osobito poslije Justinijana, štovanje svetačkih slika na području Grčke crkve sve više širilo i postalo je jednim od najvažnijih oblika izražavanja bizantske pobožnosti. S druge strane, ni unutar same Crkve nije nedostajalo protivnika slika, kojima se činilo da kršćanstvo kao čisto duhovna religija isključuje kult slika. Takvo je raspoloženje bilo osobito jako u istočnim dijelovima Carstva, starom središtu religijskog vrenja, gdje su i dalje postojali znatni ostaci monofizitizma i gdje je sve jača bila sekta paulikijanaca, koja se suprotstavljala svakomu

crkvenom kultu. No tek je kontakt s arapskim svijetom doveo do rasplamsavanja te prigušene ikonoklastije.

Ikonoklastičko uvjerenje Leona III. njegovi su protivnici objašnjavali katkad židovskim, katkad arapskim utjecajima. Činjenica da je Leon III. progonio Židove i prisiljavao ih na pokršćavanje ne isključuje mogućnost utjecaja od strane Mojsijeve religije s njezinom strogom zabranom slika, jednako kao što ni borba s Arapima ne govori protiv careve prijamljivosti za utjecaje arapske kulture. Progon Židova pod Leonom III., jedan od razmjerno rijetkih progona Židova u povijesti Bizanta, više je znak jačanja židovskog utjecaja u to doba; u bizantskoj teološkoj literaturi od 7. stoljeća nastaje mnogo polemičkih spisa koji se bave židovskim napadima na kršćanstvo. No mnogo je važnije ukazati na arabofilsko uvjerenje Leona, kojega su njegovi suvremenici zvali sarahenophron ("koji saracenski misli"). Arapi, koji su već desetljećima krstarili područjem Male Azije, nisu donijeli u Bizant samo mač, već i svoju kulturu i s njom tipično muslimansko zaziranje od slikanja ljudskog lica. Tako je ikonoklastija rođena u istočnim područjima Carstva iz osebujnog križanja kršćanske vjere, koja je težila čistoj duhovnosti, s naucima ikonoklastičkih sektaša i nazorima starih kristoloških hereza, kao i s utjecajima nekršćanskih religija, židovstva i osobito islama. Nakon svladavanja vojnog napada Orijenta, u obliku ikonoklastičkog spora počeo je sukob s prodiranjem orijentalnih kulturnih utjecaja. Njima je put utro isti onaj car koji je pred vratima Carigrada odbio osvajački pohod Arapa.

Rat je ikonoduliji najprije objavilo carstvo Omajada, koje je poduzelo ikonoklastičke mjere više godina prije izbijanja ikonoklastičkog spora u Bizantu. Ujedno je ojačala i ikonoklastička struja u bizantskoj Maloj Aziji, gdje se formirala utjecajna ikonoklastička stranka. Na njezinu su se čelu nalazili visoki predstavnici maloazijskog klera, metropolit Toma iz Klaudiopola i biskup Konstantin iz Nikoleje, pravi duhovni otac bizantske ikonoklastije, kojega su ortodoksni Bizantinci zvali "herezizarhom". U službu ikonoklastičkoga pokreta sada je stupio i Leon III., koji je i sam potjecao s istoka, mnoge godine proveo u istočnim pograničnim područjima i kao anatolski strateg imao bliže kontakte i s Arapima. Time se latentna ikonoklastija pretvorila u otvorenu.

Godine 726. Leon III. je prvi put otvoreno nastupio protiv štovanja slika. To se dogodilo na inzistiranje maloazijskih ikonoklastičkih biskupa, koji su nedugo prije toga boravili u glavnomu gradu. No čini se da je caru posljednji poticaj dao težak potres koji je on razumio kao znak božanskoga gnjeva zbog običaja ikonodulije. Isprva je držao propovijedi u kojima je pokušavao uvjeriti svoj narod u neprihvatljivost kulta slika. U tome se očitovalo njegovo shvaćanje o vladarskoj službi koju mu je naložio Bog: kako će poslije pisati papi, on se nije smatrao samo carem, nego i prvosvećenikom. No ubrzo je prešao na djelo i jednome je od svojih časnika naredio da ukloni Kristovu sliku iznad brončanih vrata carske palače. Ako je Leon time htio iskušati raspoloženje stanovništva glavnoga grada, rezultat nije bio baš ohrabrujući: ogorčeni je narod na licu mjesta ubio careva službenika. No važniji je od tih uličnih nemira bio ustanak što ga je vijest o carevu ikonoklastičkom činu izazvala u Grčkoj. Tema Helada postavila je protucara i sa svojom flotom krenula na Carigrad. Tako se od samog početka pokazao ikonodulski stav europskih dijelova Carstva, koji će se uvijek iznova očitovati i u daljnjem tijeku ikonoklastičkoga spora. Caru je, naravno, uspjelo brzo ugušiti ustanak, ali pobuna čitave provincije ipak je značila ozbiljnu opomenu.

Usprkos fanatičnoj odanosti ikonoklastičkom nauku, Leon je najprije postupao vrlo oprezno. Tek je u desetoj godini svoje vladavine odlučio javno nastupiti protiv slika, a potom je prošlo još mnogo godina prije nego što je pala krajnja odluka. Te su godine bile posvećene pregovorima s mjerodavnim crkvenim instancijama; da bi bio sigurniji, Leon je nastojao zadobiti pristanak pape i carigradskog patrijarha. No njegov je naum kod starog patrijarha Germana naišao na odlučno odbijanje, a i njegova korespondencija s papom Grgurom II. imala je posve negativan rezultat. Ali premda je neobično oštro odbacio careva ikonoklastička

razmatranja, Grgur II. je pokušavao izbjeći raskid s Bizantom. Štoviše, nastojao je okončati protucarske pokrete koji su tada u Italiji često izbijali. Odvajajući religijska pitanja od političkih, sačuvao je potpunu lojalnost prema bizantskom caru, o čijoj je zaštiti od langobardske opasnosti papinstvo tada ovisilo.

Uz patrijarha Germana i papu Grgura II. najvažniji se carev protivnik pojavio u osobi Ivana Damašćanina. Taj je Grk, koji je obavljao visoku službu na kalifovu dvoru u Damasku, a poslije kao monah stupio u manastir svetog Sabe u Jeruzalemu, bio najveći teolog svojega stoljeća. Ako ne najpoznatije, onda svakako najoriginalnije, a također i umjetnički najsavršenije Damašćaninovo djelo jesu tri govora koja je napisao u obranu slika. U obranu od optužbi da je ikonodulija ponovno rođenje poganske idolatrije, Ivan razvija osebujnu ikonozofiju koja u novoplatonovskom smislu shvaća sliku kao simbol i posredujući član, a sliku Krista utemeljuje dogmom utjelovljenja i tako povezuje problem slika s naukom o spasu. Damašćaninov je sustav odredio smjer svem daljnjem razvoju ikonodulskog nauka.

Nakon što su pregovori na svim stranama propali, Leonu III. je za provedbu njegova plana ostao otvorenim samo još put primjene sile. Tim je putem i krenuo, naredivši jednim ediktom uništavanje svih kulturnih slika. No ipak je pokušavao zadržati privid legalnosti. Sedamnaesti siječnja 730. sazvao je skupštinu najviših svjetovnih i duhovnih dostojanstvenika u carskoj palači, tzv. silention, kojemu je na prihvaćanje dao edikt što ga je trebalo izdati. Ali budući da je patrijarh German uskratio potpis, smijenjen je i već je 22. siječnja na patrijarhovo prijestolje sjeo njegov bivši svnkello Anastazije koji je bio spreman, ne protusloveći, pokoravati se carevim nalogima. Objavljivanjem edikta ikonoklastička je doktrina dobila snagu zakona. Sada je otpočela ikonoklastija: uništavanje slika i progon njihovih štovatelja.

Dalekoj Italiji car nije uspio nametnuti ikonoklastiju. No ikonoklastija koja je izbila u Bizantu imala je dalekosežne posljedice za odnos Carigrada prema Rimu. Nakon objavljivanja ikonoklastičkog edikta, koji je ikonoklastičku doktrinu uzdignuo u službeni državni i crkveni nauk Carstva, više se nije mogao izbjeći dugo pripremani raskid. Papa Grgur III., nasljednik Grgura II., bio je prinuđen na koncilu osuditi bizantsku ikonoklastiju, a Leon III., koji se prevario u nadi da će zadobiti papu, jednako kao i ovaj u nadi da će obratiti cara, bacio je u tamnicu njegove legate. Religijskom je raskolu slijedio politički. Produbljenje jaza između Carigrada i Rima te osjetno slabljenje bizantske pozicije u Italiji bile su prve političke posljedice ikonoklastičkog spora.

3. Ikonoklastija i borbe protiv Bugara: Konstantin V.

Ma kolika bila slava koju je Leon III. uživao kao pobjednik nad Arapima, ispadi tog ikonoklasta ipak su potkopali njegovu popularnost. Nakon Leonove smrti, vladavina je pripala njegovu sinu Konstantinu V (741.-775.). Prava mladoga vladara na prijestolje bila su neupitna jer on je već više od dvadeset godina nosio carsku krunu, koju je iz očeve ruke primio u svojoj drugoj godini (za Uskrs 720.), kao njegov suvladar i prijestolonasljednik. No jedva da je vladao i godinu dana kada mu se suprotstavio jedan protucar i za duže mu vrijeme oteo krunu. Taj protucar nije bio nitko drugi nego Artabazd, koji je svojedobno kao strateg teme Armenijaka pomogao Leonu da dođe na prijestolje i iz zahvalnosti dobio njegovu kćer za ženu, titulu kuropalata i bio postavljen za komesa teme Opsikija. Kao zapovjednik cjelokupne vojske te najveće i najvažnije vojne oblasti, Artabazd se sada mogao odvažiti na uzurpaciju protiv svojega mladog šurjaka. Za njegov je uspjeh presudna bila okolnost da je nastupio kao pristaša šovanja slika. Tako je borba između njega i legitimnoga cara, kao i cijela epoha, bila u znaku ikonoklastičkog spora. Na vojnom pohodu koji je u lipnju 742. poduzeo protiv Arapa, Konstantin je pri prolasku s vojskom kroz temu Opsikija iznenada napadnut i pobijeđen od Artabazda. Na to se Artabazd dao proglasiti carem i počeo je pregovore s Teofanom

Monutom, kojega je Konstantin bio ostavio u Carigradu kao regenta. Ovaj se pridružio protucaru, a jednako je postupilo i više viših činovnika glavnoga grada, što jasno pokazuje da ikonoklastička politika čak ni među najbližim carevim suradnicima nije nailazila na savršen odjek. Artabazd je sa svojom vojskom ušao u Carigrad i primio carsku krunu iz ruku patrijarha Anastazija, koji je još jednom promijenio stranu. Svojega je starijeg sina Nikefora Artabazd postavio za suvladara, a mlađega Niketu imenovao je vrhovnim zapovjednikom vojske i poslao ga u temu Armenijaka. U Carigradu su ponovno postavljene svete slike i činilo se da je razdoblje ikonoklastije prošlo.

Konstantin V. je u međuvremenu pobjegao u Amurij i ondje je, u središtu staroga anatolskog područja kojim je nekada zapovijedao njegov otac, naišao na oduševljen doček. Na stranu mladoga ikonoklasta stala je i tema Trakežana, netom odvojena od anatolske teme. Nasuprot tome, ikonodul Artabazd našao je najvažnije uporište u europskoj temi Trakiji, čiji je strateg, sin Teofana Monuta, preuzeo obranu glavnoga grada Carstva. U Maloj Aziji su na Artabazdovoj strani bile teme Opsikija i Armenijaka, njegove stare oblasti, koje su bile osobno vezane uz njega. No njegova je ikonodulska politika očito i na tim područjima nailazila na vrlo hladan prijam, i ta je okolnost, uz Konstantinov izniman talent vojskovođe, bila presudna za ishod borbe. Tek što su Artabazdove opsikijanske trupe ušle u temu Trakežana i prije nego što je Niketa mogao priteći upomoć svojem ocu s vojskom teme Armenijaka, Konstantin je u svibnju 743. kod Sarda protucaru nanio težak poraz. Tada je krenuo ususret Niketi i u kolovozu je kod Modrine natjerao njegovu vojsku u bijeg. Time je bila osigurana njegova konačna pobjeda i već se u rujnu nalazio pod zidinama Carigrada. Nakon kratke je opsade 2. studenog proslavio ulazak u glavni grad kako bi se u njemu okrutno obračunao sa svojim protivnicima. Artabazd i oba njegova sina, nećaci cara Konstantina, bili su oslijepljeni nakon javnog vrijeđanja na Hipodromu, njihovi pomagači dijelom smaknuti, a dijelom osakaćeni oslijepljivanjem ili odsijecanjem šaka i stopala. Nevjerni patrijarh Anastazije vođen je Hipodromom na magarcu, ali je nakon tog vrijeđanja smio ostati u svojoj službi, što je nesumnjivo značilo namjerno diskreditiranje najvišega crkvenog dostojanstva. Tako je završila vladavina Artabazda, koji je punih šesnaest mjeseci nosio carsku krunu te i u Rimu bio priznat za cara.

Konstantin V. bio je još veći vojskovođa i još strasniji ikonoklast od svojega oca. Po svojoj fizičkoj i psihičkoj naravi nije bio robusni vojnik poput Leona III. Bio je nervozan, bolovao od teških bolesti, mučile su ga nezdrave strasti - ukratko, bio je komplicirane i neuravnotežene naravi. Bezmjerna okrutnost s kojom je progonio i mučio svoje religijske neprijatelje nije potjecala iz primitivne sirovosti nego iz bolesne prenapetosti. Blistave pobjede nad Arapima i Bugarima, koje su ga učinile idolom njegovih vojnika, nije slavio zahvaljujući spontanoj ratobornosti nego nadmoćnoj razboritosti dalekovidnoga stratega sjedinjenoj s velikom osobnom hrabrošću.

Stanje na istoku razvijalo se povoljno za Bizant. Arapska je snaga bila uzdrmana i ratovima u doba Leona III. i teškom unutarnjom krizom. Slavna dinastija Omajada bližila se svojem kraju i godine 750. ju je nakon dužega građanskog rata smijenila dinastija Abasida. Smjenu dinastija pratio je prijenos državnog središta iz Damaska u daleki Bagdad. Popuštao je pritisak kojemu je Bizant bio izložen s te strane. Carstvo je moglo prijeći u protunapad. Već je 746. Konstantin V provalio u sjevernu Siriju i zauzeo Germaniceju, zavičajni grad svoje porodice. Oslanjajući se na provjerene metode bizantske kolonizacijske politike, veći je broj zarobljenika preselio u daleku Trakiju, gdje su još i u 9. stoljeću postojale kolonije sirijskih monofizita. Bizant je i na moru izborio vrijednu pobjedu: zapovjednik bizantske mornarice, strateg Kibireota, kod Cipra je uništio jednu arapsku flotu poslanu iz Aleksandrije (747.). Još je veći uspjeh imao pohod koji je car 752. poduzeo na područje Armenije i Mezopotamije: Bizantinci su osvojili dvije važne pogranične utvrde, Teodoziopol i Melitenu. Zarobljenici su i ovaj put naseljeni u Trakiji, na bugarskoj granici koju je car štitio, i gradeći nove utvrde.

Doduše, ti uspjesi Carstvu nisu donijeli trajne teritorijalne dobiti jer su zauzete utvrde ubrzo ponovno pale u ruke Arapa. No pobjede Konstantina V. na istočnoj granici svakako su imale veliko simptomatično značenje. Prošlo je doba kada se Bizant morao boriti za opstanak. Bizantsko-arapska borba dobila je karakter pograničnog rata, pri čemu je inicijativa dijelom bila čak i u rukama bizantskog cara. Na istoku Bizant više nije bio napadnuta nego napadačka strana.

Dok je tako arapska opasnost izgubila na oštini, prijeteće se isticao bugarski problem. Mjere koje je Konstantin V poduzeo radi zaštite Trakije pokazuju da bizantska vlada više nije mogla računati s trajnošću mira nabugarskoj granici. Bugari su pak na izgradnju utvrda na svojoj granici odgovorili provalom na područje Carstva (756.). Time je počelo doba velikih ratnih sukoba između Bizanta i Bugarske. Već je Konstantin V u Bugarskoj vidio glavnog neprijatelja Carstva. Ona je bila razlogom najvećih vojnih pothvata za vrijeme njegove vladavine: car je vodio ništa manje nego devet vojnih pohoda u bugarsko kraljevstvo. Napetost je došla do vrhunca kada je u Bugarskoj nakon dužih unutarnjih borbi godine 762. došao na vlast Telec, predstavnik agresivnoga protubizantskog usmjerenja. U bugarskom je kraljevstvu još uvijek postojao jaz između mase slavenskog stanovništva i staroga bugarskog plemstva, kojemu je bilo stalo do očuvanja vladajućeg položaja, a osobito nepopustljive stranke boljara koja je sada s Telecom dospjela na kormilo. Nakon njegova preuzimanja prijestolja, velika je masa Slavena iz bugarskog područja iselila u Bizant. Bizantski im je car dodijelio prebivališta u Bitiniji, gdje su već njegovi prethodnici bili naselili velike slavenske mase (usp. str. 59 i 67 i d.). Time je ponovno znatno ojačao slavenski element u maloazijskim temama.

Na provalu bugarskoga kana u Trakiju Konstantin V. je odgovorio ekspedicijom velikih razmjera. Poslao je flotu koja je na ušće Dunava prevezla oveći kontingent bizantske konjice, dok je on sam sa svojom vojskom prodro u neprijateljsku zemlju kroz Trakiju. Konjica, koja se od Dunava probijala prema jugu, spojila se s vojskom koja je iz Trakije napredovala prema sjeveru kod Anhijala na obali Crnog mora. Tu je 30. lipnja 763. došlo do krvave bitke, koja je trajala od zore do sutona i završila potpunim porazom Bugara. Tu je veliku pobjedu, najveću svoje vladavine, Konstantin V. proslavio trijumfalnim ulaskom u Carigrad i svečanim igrama na Hipodromu. Telec je pak pao kao žrtva pobune i potom je Bugarska više godina bila poprište stalnih pobuna i smjena na prijestolju. Sada bi na kormilo došla probizantska strana, sada pak antibizantska, a posljednja bi riječ bila ona bizantskog cara, koji je prisvojio pravo odlučivanja o bugarskim unutarnjim poslovima te je u slučaju nepovoljnog razvoja oružano intervenirao. Tek kada je oko 772. vlast preuzeo sposobni Telerig, Bugarska se pribrala i ponovno stekla svoju nekadašnju borbenu snagu. Na to je Konstantin V u proljeće 773. poduzeo veliki ratni pohod u kojemu je ponovio taktiku dvostrukog napada iz 763. i prisilio Bugare na prihvaćanje mirovnih pregovora. Carske su trupe brzo i lako osujetile i Telerigov pokušaj prodora u Makedoniju u listopadu iste godine. No ma kolika bila premoć bizantskoga cara, on od Bugara ipak nije mogao iznuditi trajan mir. Konstantin V je morao s njima ratovati do kraja svojega života. Umro je za vrijeme pohoda protiv Bugarske 14. rujna 775.

Ratovi protiv Bizanta znatno su oslabili bugarsko kraljevstvo. Njegova je vojna snaga bila uzdrmana, njegova državna organizacija paralizirana. Sam je hrabri Telerig morao tražiti utočište pred unutarnjim nemirima u svojoj zemlji na dvoru nasljednika Konstantina V. Prevlast Bizantskoga Carstva na Balkanskom poluotoku činila se čvrsto utemeljenom. No s obzirom na budućnost nije bilo bezopasno što se Bugarska razvila u ogorčenog neprijatelja bizantske države. To je bio novi faktor u vanjskoj politici Bizanta koji je Carstvu nametao tešku borbu na dvjema frontama.

Veliki uspjesi Konstantina V u ratovima s Arapima i Bugarima bili su kupljeni i jednostranim ograničenjem njegove vanjske politike na istočnu interesnu sferu. Dok je Konstantin slavio svoje pobjede na istoku, bizantska je vladavina u Italiji doživljavala potpun

slom. Udaljavanje Rima od ikonoklastičke carske vlasti na Bosporu bilo je sve intenzivnije. No sve dok je papinska vlast vjerovala kako može računati na pomoć Bizantskog Carstva protiv langobardske navale i sve dok nije bilo druge sile koja bi mogla zamijeniti Bizant, Rim je prelazio preko religijskog sukoba i ostajao lojalnim carskoj vlasti. međutim, 751. se dogodilo nešto što je okončalo bizantsku vladavinu u sjevernoj i srednjoj Italiji i pokopalo posljednju papinu nadu u pomoć od strane bizantskoga cara: Ravenna je pala u ruke Langobarda i ravenski je egzarhat prestao postojati. Istodobno se na rimskom horizontu pojavila nova sila, čije je zaštitništvo obećavalo djelotvorniju zaštitu od Langobarda i koja je Rimskoj crkvi bila u mnogočemu draža od heretičkog Bizanta: mlado franačko kraljevstvo. Papa Stjepan II. osobno se uputio preko Alpa i 6. siječnja 754. u Pontionu sreo s kraljem Pipinom. Taj važan susret označio je početak savezništva Rima s franačkim kraljevstvom i osnivanje rimske crkvene države. Papinska je vlast okrenula leđa bizantskom caru i ušla u savez s franačkim kraljem, iz kojega će ni pola stoljeća kasnije nastati zapadno carstvo.

No ako je Bizant na zapadu doživio težak udarac, učvrstio se njegov položaj na istoku i na jugu. Napetosti s Rimom potaknule su ikonoklastičku bizantsku vladu da poduzme jednu presudnu i dalekosežnu mjeru. Car je odvojio od Rima grecizirane južnotalijanske provincije Kalabriju i Siciliju kao i Ilirik, koji je dotad pripadao Rimskoj crkvi, i podredio ih carigradskom patrijarhatu. Višekratni prosvjedi Rima nisu imali učinka. Nove granice između dvaju crkvenih središta odgovarale su granici između grčkog Istoka i latinskog Zapada, koju je povukao sam povijesni razvoj. Proširenjem carigradske crkvene domene na balkanske provincije Ilirika i na greciziranu južnu Italiju veliki je ikonoklast stvorio osnovu za uzlet koji će Bizantska crkva doživjeti nakon ikonoklastičke krize i za budući snažan utjecaj Bizantske crkve i kulture u slavenskim državama na Balkanu.

Tako je bizantska ikonoklastija produbila jaz između dvaju svjetskih središta i naposljetku dovela do potiskivanja Rima s grčkog Istoka i Bizanta s latinskog Zapada. A to znači da su i univerzalizam bizantske carske vlasti i onaj Rimske crkve počeli gubiti tlo pod nogama.

Vremensko poklapanje tih događaja s početkom plime ikonoklastije u Bizantu sigurno je više od puke slučajnosti.

Pod Konstantinom V ikonoklastija je došla do svojega vrhunca. Naravno, isprva je odjek na koji je Artabazdov ustanak naišao u europskom dijelu Carstva i posebno u samomu glavnom gradu opominjao na oprez. Kao i njegov otac, Konstantin V je znao čekati. Tek je u pedesetim godinama pristupio realizaciji svojega programa. Kao što je Leon III. naredio zabranu slika dekretom državnog vijeća, tako je sada ikonoklastiju trebao sankcionirati crkveni koncil. Da bi osigurao zatvoren sastav koncila, car je pokušao zaposjesti biskupske stolice predstavnicima svoje stranke i osim toga se pobrinuo za osnivanje novih biskupija, na čelo kojih su dolazili pristaše ikonoklastičkog nauka.

Usporedno s tim organizacijskim mjerama odvijala se i žustra propagandistička i literarna aktivnost. Na različitim su se mjestima održavali skupovi na kojima su se vodeći predstavnici ikonoklastičke stranke obraćali narodu i na kojima je ponekad dolazilo i do živih rasprava između ikonoklasta i ikonodula. Ali smjeli su oponenti poslije svršetka debate pritvarani i tako neutralizirani za vrijeme zasjedanja koncila.

Sam je car imao vodećeg udjela u literarnoj aktivnosti. Napisao je ništa manje nego trinaest teoloških spisa, od kojih su međutim fragmentarno sačuvana samo dva, no očito najvažnija. Spisi Konstantina V, koji su trebali postaviti smjernice za zaključke predstojećeg koncila, pridonijeli su bitnom produbljenju ikonoklastičkog nauka. Suprotno ikonodulima, koji su načelno razlikovali između slike i njezina arhetipa i shvaćali sliku kao simbol u novoplatonovskom smislu, Konstantin V, polazeći od magijsko-orijentalnih predodžaba, ustraje na potpunom identitetu, čak i bitnom jedinstvu slike s onime što prikazuje. Prije svega se protivi prikazivanju Krista tako što se oslanja na kristološka razmatranja i time nadilazi argumente starijih ikonoklasta, koji su kult slika napadali prvenstveno kao ponovno rađanje

idolatrije. Dok su ikonoduli, kao već patrijarh German i prije svega Ivan Damašćanin, obrazlagali sliku Krista njegovim utjelovljenjem te prikazivanje Spasitelja u njegovu ljudskom liku smatrali potvrdom realnosti njegova poprimanja ljudske naravi, Konstantin poriče mogućnost istinskog prikazivanja Krista pozivajući se na njegovu božansku narav. Tako se problem oko slika na objema stranama povezuje s kristološkom dogmatikom. U novom je obliku ikonoklastički spor nastavak starih kristoloških sporova. U svojim najradikalnijim izrazima ikonoklastija se presijeca s monofizitizmom i upravo spisi Konstantina V, koji je predstavljao najradikalnije ikonoklastičko krilo, sadrže nepredvidive monofizitske tendencije. To ne čudi uzme li se u obzir da monofizitizam nije prevladavao samo na bizantskim granicama u Siriji i Armeniji, već je - kako se bilo pokazalo u povodu monoteletske reakcije pod Filipikom (usp. str. 77/78) - i dalje živio i u samom Carstvu.

Dobro pripremljeni koncil sastao se 10. veljače 754. u carskoj palači u Hijereji na maloazijskoj obali Bospora; svoju je posljednju sjednicu održao 8. kolovoza u Blahernskoj crkvi u Carigradu. Mjere carske vlade nisu promašile cilj: skupština je brojala ništa manje nego 338 biskupa, koji su se svi opredijelili za ikonoklastiju. Predsjedao je biskup Teodozije iz Efeza, sin nekadašnjeg cara Tiberija-Apsimara, jer je patrijarh Anastazije umro krajem 753., a ni papa ni orijentalni patrijarsi nisu poslali svoje predstavnike. Bez obzira na tu okolnost, koja je koncilu među ortodoksima priskrbila podrugljiv naziv "bezglave sinode", skupština je istaknula svoje pravo da vrijedi kao ekumenski koncil. Pri razradi svojih odredaba sinoda je pošla od carevih programatskih spisa i poput njega je u središte razmatranja postavila kristološki problem, ali je posve zaobišla sve neoprezne formulacije i osobito sve monofizitske izraze Konstantinovih spisa. Skupština koncila držala se teze o Kristovoj neprikazivosti, ali je pazila da ne dođe u proturječje s odredbama prethodnih ekumenskih koncila. Štoviše, vrlo je domišljato izložila kako ikonoduli neizbježno padaju ili u monofizitsku ili u nestorijevsku herezu budući da ili na slici prikazuju samo Kristovu ljudsku narav i tako poput nestorijevaca odvajaju Kristove neodvojive naravi, ili pak poput monofizita slikaju i Božju narav i tako miješaju Kristove nespojive naravi. Objašnjenja, za koja se upotrijebio velik broj mjesta iz Svetoga pisma i patrističke literature, kulminirala su u vrlo oštrom odbijanju svih svetačkih slika i štovanja slika uopće. Car, koji se osjećao gospodarom Crkve, na završnoj je sjednici predstavio skupštini biskupa Konstantina Silejskoga kao novog patrijarha kojega je sam odredio i dao ga je aklamacijom potvrditi od prisutnih biskupa kao njihova novoga vrhovnog pastira. Zatim su 29. kolovoza na carigradskom forumu objavljeni zaključci sinode, koji su najstrože zabranjivali kult slika i naređivali uništenje svih kultnih slika, izopćavali vodeće predstavnike ortodoksne stranke, patrijarha Germana, Ivana Damašćanina i druge, a izricali najveće pohvale caru, kojega se izjednačavalo s apostolom.

Sada je bilo na caru da odredbe koncila provede u djelo. Posvuda su se uništavale svetačke slike i zamjenjivale svjetovnim. I svjetovne zgrade i crkve trebali su ukrašavati ornamentalni ukrasi, životinjski i biljni motivi, a prije svega slike cara i scene iz rata i lova koje su ga glorificirale, slike utrka kolima i kazališnih predstava. Svjetovna umjetnost u Bizantu je opstala uz crkvenu u svim razdobljima i igrala je veću ulogu nego što se najčešće pretpostavlja. Sada se trebala njegovati samo ta umjetnost, koja je prvenstveno služila uzdizanju cara i Carstva koje je on reprezentirao. Ikonoklasti nisu odbacivali umjetnost kao takvu, već samo religioznu umjetnost i njezin kult. Careva je zadaća sada bila istrijebiti tu umjetnost i taj kult. Oslanjajući se na odredbe jedne crkvene skupštine, koja je za njega vrijedila kao ekumenski koncil, Konstantin V je počeo provoditi tu zadaću ognjem i mačem.

No njegovoj fanatičnoj volji za uništavanjem suprotstavila se opozicija koja je bila jednako fanatično odana svojoj vjeri. Rasplamsala se ogorčena borba, koja je došla do vrhunca u šezdesetim godinama. Ikonodulska opozicija okupila se oko osobe opata Stjepana mlađeg s Auksencijeva brda, kojemu su se u sve većem broju priklanjali pristaše iz svih slojeva naroda.

Carevi pokušaji da potakne vođu opozicije da prekine otpor nisu urodili plodom i u studenome 767. Stjepana je na najokrutniji način ubila nahuškana gomila na ulicama Carigrada. Ipak, opozicija nije bila slomljena. Kako je rasprostranjeno bilo nezadovoljstvo režimom Konstantina V, pokazuje činjenica da je morao smaknuti devetnaest viših činovnika i časnika, među kojima i svojega protostratora, logoteta droma, domestika ekskubitske straže, komesa teme Opsikija, stratege Trakije i Sicilije. No ikonoklastičkoj politici najsnažnije se suprotstavljalo bizantsko monaštvo te je i obračun s njime bio osobito oštar. Progoni ikonodula s vremenom su sve više dobivali karakter ratnog pohoda protiv monaha i čini se da je taj protumonaški smjer naišao na odjek u Maloj Aziji, osobito kod maloazijske vojske, kao i kod dijela stanovnika glavnoga grada. Sada se monasi više nisu progonili samo zbog svoje ikonodulije, nego i zbog puke pripadnosti monaškom staležu te su se prisiljavali na odustajanje od monaškog života. Manastiri su se zatvarali ili pretvarali u vojarnje, kupališta i druge javne zgrade, dok je njihove neizmjerne zemljoposjede prisvajala Kruna. Tako je ikonoklastija u doba svojega najvećeg razvoja započela borbu protiv moćnoga bizantskog monaštva i samostanskih posjeda.

Kako je oštro vlada Konstantina V vodila tu borbu, pokazuje djelovanje stratega Trakežana Mihajla Lahanodrakona, jednog od carevih najvatrenijih pomagača, koji je monahe u svojoj temi stavio pred izbor da ili skinu monašku halju i ožene se ili budu oslijepljeni i prognani. Počelo je veliko iseljavanje monaha koje se prije svega usmjerilo prema južnoj Italiji gdje su, osnivajući samostane i škole, stvorili nova središta grčke kulture. U Bizantu su valovi ikonoklastije bili sve snažniji. U svojem radikalizmu daleko nadmašivši odredbe koncila iz 754. i dospjevši čak i u proturječje s njima, car se nije okrenuo samo protiv svetačkih slika i relikvija već je zabranio i kult svetaca i štovanje Marije. U životu Bizantskoga Carstva nastupio bi potpun obrat da smrću Konstantina V njegova radikalna politika nije doživjela slom.

Sljedeće su generacije zapamtile nasilni režim Konstantina V kao epohu užasne strave. Stoljećima je sjećanje na Konstantina Kopronymosa (_ uprljanog imena) pratila goruća mržnja, a njegovo je truplo nakon ponovnog uspostavljanja ortodoksije uklonjeno iz Apostolske crkve. No nadživjela su ga i sjećanja na njegove ratne uspjehe i junačka djela, i kada je Bizant početkom 9. stoljeća pokleknuo pred Bugarima, narod se skupio na njegovu grobu i zaklinjao mrtvoga vladara da ustane iz groba i izbavi Carstvo iz sramote.

4. Slabljenje ikonoklastičkoga pokreta i ponovna uspostava štovanja slika

Kratka vladavina Leona IV (775.-780.) čini prijelaz iz doba ikonoklastičkog vrhunca pod Konstantinom V prema ponovnoj uspostavi štovanja slika pod Irenom. Leon IV, sin Konstantina V iz njegova braka s hazarskom princezom, nije bio borbene naravi. Prestali su ispadi protiv marijanskoga kulta, a odbačena je i protumonaška linija kojom je Konstantin V pošao u drugoj polovini svoje vladavine. Novi car nije oklijevao u tome da najvažnije biskupske stolice dodijeli monasima. No u skladu s tradicijom držao se ikonoklastičkog smjera i čak je dao javno bičevati i baciti u tamnicu više dvorskih činovnika koji su štovali slike (780.). U usporedbi s metodama Konstantina V bila je to doista blaga kazna, a osim toga to je jedini slučaj progona ikonodula u doba Leona IV koji nam je poznat. Ograničavanje ikonoklastije pod Leonom IV bilo je prirodna reakcija protiv maksimalizma Konstantina V. Tome pridolazi i utjecaj energične supruge Leona IV, carice Irene, koja je potjecala iz ikonodulske Atene i bila privržena štovanju slika.

Premda su careva braća Nikefor i Kristofor dobili titulu cezara već 769., dok su Niketa i Antim također već pod Konstantinom V nosili titulu nobilissimusa, a pod Leonom IV je tu titulu dobio i najmlađi brat Eudokim, za suvladara i nasljednika Leona IV nije izabran neki od

cezara, već njegov mali sin Konstantin. Karakteristično je da se to dogodilo na zahtjev vojske, koja je cara izričito pozvala da okruni sina. Dvadeset i četvrti travnja 776. Leon IV je, naizgled samo popuštajući želji svojih podanika, proveo krunidbu svojega sina pošto je senatore, predstavnike carigradske i provincijske vojske te gradskih staleža pismenom prisegom obvezao na vjernost novookrunjenome kao jedinom prijestolonasljedniku. Nastojanje da se osloni na narodnu volju, i inače karakteristično za to doba, zacijelo treba promatrati kao reakciju na despotske režime Leona III. i Konstantina V. Dok se sudjelovanje podanika u stvaranju nekoga novog vladara ili suvladara u Bizantu obično izražavalo u naknadnoj aklamaciji novookrunjenoga od strane naroda i vojske, Leon IV je već i izbor svojega prijestolonasljednika želio prikazati kao akt narodne volje. Karakteristično je i to da su tu uz uobičajene konstitutivne faktore - senat, narod i vojsku - riječ imali i predstavnici carigradskih trgovaca i obrtnika. Naravno, vojska je slijedila mig samoga cara kada ga je pozvala da okruni svojega sina. No ipak se ne može zanijekati da su se shvaćanja bizantske vojske o vladarskom sustavu znatno promijenila od vremena Konstantina IV. Ipak je to bila ista ona vojska koja je tada, prije jedva sto godina, vatreno prosvjedovala protiv isključenja careve braće (usp. str. 66 i d.). Princip samovlašća uz ograničenje prijestolonasljednog prava na vladarova najstarijeg sina znatno je uznapredovao. No taj sustav za Bizantince ipak još uvijek nije bio samorazumljiv, inače ne bi bili nužni ni demonstrativan nastup vojske u prilog prijestolonasljednika ni davanje pismene prisega. Nije izostala ni protuakcija u prilog cezaru Nikeforu, ali urota je pravodobno otkrivena i kažnjena progonom krivaca u Kerson. I u tom se slučaju Leon IV pokušao osloniti na izraz volje svojih podanika tako što je u palači Magnaura sazvao silention, skupštini iznio stvar i pustio je da presudi urotnicima.

Rana smrt Leona IV (8. rujna 780.) dovela je na prijestolje njegova sina Konstantina VI. u dobi od deset godina. Regentstvo je preuzela carica Irena, koja je i službeno dijelila prijestolje sa svojim maloljetnim sinom. Ponovno je došlo do pokušaja prevrata u korist cezara Nikefora, ali energična je carica brzo ugušila prevratnički pokret koji je, izgleda, polazio od ikonoklastičkih elemenata i u svojim redovima brojio više uglednih činovnika, te je braću svojega pokojnog supruga prisilila da stupe u svećenike. Ireninim preuzimanjem državnih poslova pala je odluka o restauraciji štovanja slika. Ipak, ta se restauracija pripremala polako i vrlo oprezno. Brza promjena crkvene politike zaista nije bila moguća jer je ikonoklastički sustav ipak vladao pola stoljeća, a najvažnije su državne i crkvene službe obavljali ljudi koji su - bilo iz uvjerenja, bilo prilagođujući se okolnostima - bili pristupili ikonoklastiji, a nje se držao i velik dio vojske koji je ostao vjeran uspomeni na slavnoga cara Konstantina V. Planovi vlade objelodanjeni su tek 784., nakon što se (31. kolovoza 784.) uspjelo nagovoriti na abdikaciju patrijarha Pavla, kojega je bio postavio Leon IV. Imenovanju novog patrijarha Irena je dala formu narodnog izbora skupivši "sav narod" u palači Magnaura. Izbor je pao na Tarazija, dotadašnjega caričinog tajnika, obrazovanog laika s dobrom teološkom izobrazbom i jasnim političkim pogledom. Pošto je Tarazije 25. prosinca 784. posvećen kao patrijarh, započele su pripreme za ekumenski koncil koji je trebao opozvati odredbe ikonoklastičke sinode iz 754. i ponovno uspostaviti štovanje slika. Bizantska vlada stupila je u vezu s Rimom i orijentalnim patrijarhatima, koji su pozdravili obrat i poslali svoje predstavnike na koncil.

Koncil se sastao u Apostolskoj crkvi u Carigradu 31. srpnja 786. No jedva da su pregovori i počeli, dogodilo se nešto što je pokazalo da je pri pripremi koncila trebalo biti još oprezniji nego što su to bili Irena i Tarazije. Ostavši vjernima zapovijedi Konstantina V, vojnici gardijskih trupa glavnoga grada s isukanim su mačevima provalili u crkvu i rastjerali koncil uz oduševljeno klicanje dijela okupljenih biskupa. Ali caricu taj neuspjeh nije obeshrabrio. Ona je radi navodnog pohoda protiv Arapa, prebacila ikonoklastičke trupe u Malu Aziju i pozvala ikonodulske trupe iz Trakije te im povjerila zaštitu glavnoga grada. U svibnju 787. upućeni su novi pozivi na koncil, koji se ovaj put trebao sastati u Niceji. Tako se dogodilo da

je Sedmi ekumenski koncil - posljednji koji priznaje Istočna crkva - održao svoje sjednice u istom gradu u kojemu je zasjedao prvi ekumenski koncil pod Konstantinom Velikim.

Pod predsjedanjem patrijarha Tarazija, u prisutnosti oko 350 biskupa i velikog broja monaha, tu se od 24. rujna do 13. listopada u brzom slijedu održalo sedam sjednica, što je dokaz temeljite pripremljenosti koncila. Pred važnu crkvenopolitičku odluku koncil je stavio pitanje biskupa koji su bili ikonoklastički aktivni, no koji bi se pod prethodnim trima vladama teško i bili mogli aktivirati na neki drugi način. Kako je rekao jedan od njih, oni su bili "rođeni, odrasli i odgojeni u toj herezi". S razboritim osjećajem za mjeru, koncil je nekadašnje ikonoklaste primio u crkvenu zajednicu nakon što su se pred skupštinom koncila odrekli svoje hereze. No taj tolerantan stav nije naišao na odobravanje monaških predstavnika i došlo je do zaista vrućih rasprava. Tu se prvi put može zamijetiti raskol unutar Bizantske crkve koji se proteže kroz cijelu njezinu daljnju povijest, raskol između radikalnoga monaškog smjera takozvanih zelota, koji se apsolutno strogo drže kanonskih propisa i načelno odbacuju svako kompromisno rješenje, i umjerenoga smjera takozvanih političara, koji se podređuju državnoj nužnosti i prilagođuju političkim odnosima, koji rado surađuju sa svjetovnom vlašću ako se ona drži ortodoksije, i ne plaše se eventualnih kompromisa. Na koncilu u Niceji pobijedio je taj umjereni smjer.

No u vjerskim je pitanjima kod ortodoksne većine koncila vladala potpuna suglasnost. Nakon što je kao dokazni materijal za kult slika citiran

dug niz svjedočanstava iz Svetog pisma i patrističkih djela, te su s jedne strane pročitani zaključci ikonoklastičke sinode iz 754., a s druge detaljno pobijanje tih zaključaka koje je očito bilo iz pera patrijarha Tarazija, koncil je osudio ikonoklastiju kao herezu, naredio uništavanje ikonoklastičke literature i ponovno uspostavio štovanje slika. U smislu Damašcanina, koncil je doveo pitanje slika u vezu s naukom o spasu i naglasio načelo da se štovanje ne upućuje slici, već svetoj osobi koju ona prikazuje i da nema ništa zajedničko s obožavanjem koje se odnosi samo na Boga. Svečana završna sjednica, koja je održana u Carigradu u palači Magnaura 23. listopada, potvrdila je odredbe koncila koje su potpisali carica i mladi car.

No ikonoklastički elementi nisu bili konačno prevladani. Njihovo daljnje postojanje vrlo se jasno pokazalo za vrijeme spora koji je izbio između carice Irene i njezina sina - okolnost koja tu jalovu svađu čini povijesno zanimljivom. Premda je Konstantin VI. već bio dovoljno odrastao za vladanje, vlastohlepna carica nije mu htjela prepustiti moć. Mladi se car pobunio protiv nametnutog mu tutorstva i sve se više suprotstavljao svojoj majci i njezinu savjetniku, eunuhu Staurakiju. Tako je bilo prirodno što se oko njega okupila opozicija koja se nije mogla pomiriti s Ireninom ikonodulskom politikom. Jedan od najbližih povjerenika Konstantina VI. postao je vatreni ikonoklast Mihajlo Lahanodrakon. Ali energična je carica uspjela u zametku ugušiti urotu koja se spremala u proljeće 790. i sada se smatrala dovoljno jakom da i službeno legalizira svoje dotad samo faktično prvenstvo. Zahtijevala je od vojske da položi prisegu koja je na nju prenosila vladavinu i nju navodila na prvom, a Konstantina VI. kao suvladara na drugom mjestu. Trupe glavnoga grada, koje su se sada sastojale od europskih kontingenata, bez protivljenja su položile traženu prisegu, no Irenin je naum naišao na snažan otpor kod trupa iz teme Armenijaka, koje nisu bile sklone ikonodulskoj carici. Pojavio se protupokret koji je zahvatio i ostale maloazijske teme i završio time da vojska, zastupajući dinastička prava, nije samo odbila zahtjev vlastohlepne carice već je i Konstantina VI. proglasila samovladarom (listopad 790.).

Irena je izgubila igru i morala je napustiti carsku palaču. Ali caričini pristaše nisu mirovali sve dok od Konstantina VI. nisu iznudili dopuštenje za njezin povratak. Od siječnja 792. ponovno je vrijedila stara formula: Konstantin i Irena. Slabost mladog cara izazvala je razočaranje među njegovim sljedbenicima; tome valja dodati i nezadovoljstvo neslavnim ponašanjem Konstantina VI. u ratu s Bugarima u srpnju 792. (usp. str. 96). Ponovno se

pojavi pokret u korist cezara Nikefora, kojega je opozicija poštovala kao najstarijega preživjelog potomka Konstantina V. No sada je Konstantin VI. brzo reagirao i dao je iskopati oči svojem stricu, a drugoj četvorici braće svojega oca odsjeći jezik. Osliepljen je bio i strateg Armenijaka Aleksije, koji je bio svojedobno u Konstantinovu korist provodio akciju protiv Irene. Na to je međutim u temi Armenijaka izbio silovit ustanak i Konstantin VI. je morao poduzeti pravi ratni pohod protiv svojih starih pristaša (proljeće 793.). Pobuna je krajnje okrutno ugušena, a simpatije koje je mladi car ovdje nekoć uživao povukle su se pred ogorčenim neprijateljstvom prema njegovoj osobi.

Uskoro zatim posve je pokvario i svoj odnos s ortodoksnom strankom time što je u siječnju 795. odbacio svoju suprugu, lijepu Paflagonjanku Mariju, s kojom se sedam godina prije morao oženiti po želji svoje majke, i za ženu uzeo svoju ljubavnicu, dvorsku damu Teodotu, okrunio je augustom i priredio izvanredno raskošnu svadbu, što je moralo djelovati kao izazov javnom mnijenju. Konstantinov postupak, koji je bio protiv svih crkvenih zapovijedi, izazvao je krajnje ogorčenje u ortodoksnim krugovima. Protiv brakolomnoga se cara posebno oštro okrenula radikalna monaška stranka zelota, koju su vodili Platon, glasoviti opat manastira Sakudion, i njegov nećak Teodor. Car je prognao hrabre zelotske vođe, ali time nipošto nije riješio problem. Takozvani mojhejanski spor (od moichos = brakolomstvo) Bizantince će još dugo zaokupljati i izazivati teške zaplete. On je doveo do izvanrednog zaoštavanja raskola između zelotske strane i patrijarha Tarazija, jer zeloti nisu odobravali patrijarhovo oportunističko ponašanje prema brakolomnom caru i u svojoj su ogorčenosti išli tako daleko da su raskinuli crkvenu zajednicu s njime. Upadljiva je činjenica da su bizantski monasi od pobjede ortodoksije bili trajno nezadovoljni državnim i crkvenim vodstvom te su mu se često i oštro suprotstavljali; ta činjenica i sasvim jasno pokazuje kako njima ta pobjeda nije donijela očekivano obeštećenje i rehabilitaciju pa im je čak i Irenino samovlašće pružilo samo privremenu i nepotpunu satisfakciju.

Svojom je nepromišljenošću i perfidnom okrutnošću Konstantin VI. izgubio svaki oslonac i kod vladajuće ortodoksne stranke i kod ikonoklastičke opozicije, i sada ga se moglo ukloniti a da se zbog njega ne digne nikakva osvetnička ruka. Petnaesti je kolovoza 797. u purpurnoj dvorani, gdje je bio rođen 27 godina prije, osliepljen po nalogu svoje majke. Irena je stigla na cilj: postala je samovladaricom Bizantskoga Carstva.

Ona je bila prva žena koja nije vladala Carstvom kao regentica za nekoga maloljetnog ili nesposobnog cara, nego u svoje vlastito ime kao samovladarica. U to je vrijeme, budući da se carska služba po rimskoj tradiciji činila nerazdvojno povezanom s funkcijom vrhovnoga vojnog vodstva, pravo jedne žene da obavlja tu službu bilo barem upitno, i valja spomenuti da se Irena u zakonskim aktima nije potpisivala kao Basilissa nego upravo kao Basileus.

Irenine vladarske metode nisu bile sretne. Na dvoru je vladala zatupljujuća atmosfera intriga u kojima su se nadmetala dva caričina glavna savjetnika, eunusi Staurakije i Ecije. Da bi sačuvala sve slabije simpatije stanovništva, carica je vrlo rastrošno dodjeljivala financijske olakšice, bez obzira na potrebe državnog proračuna. Te su se olakšice prije svega odnosile na samostane, čija je blagonaklonost bila kamen temeljac Irenine popularnosti, i na stanovnike glavnoga grada, o čijem je raspoloženju u velikoj mjeri ovisila sudbina vlade koja nije bila sigurna u svoju poziciju. Ukinut je gradski porez koji su stanovnici Carigrada morali plaćati i koji je, čini se, bio zaista vrlo visok. Znatno su smanjene i uvozne i izvozne carine koje su se ubirale u lučkim službama Carigrada, Abidu i Hijeru, i koje su činile važan izvor prihoda bizantske države. Te su mjere oduševile stanovništvo glavnoga grada te i Teodor Studitski naveliko hvali caričinu velikodušnost. Ali zbog te je velikodušnosti bio krajnje poremećen financijski sustav bizantske države, koji je tvorio jednu od glavnih osnova bizantske moći.

Vanjskopolitički položaj Carstva u posljednjim se dvama desetljećima znatno pogoršao. Naravno, to je bilo ne ponajmanje uvjetovano i time što je u to vrijeme carstvo Abasida doživljavalo procvat. Već su 781. Arapi prodrli duboko na područje Carstva i na području

teme Trakežana pobijedili u jednoj velikoj i krajnje krvavoj bitki. Na to je bizantska vlada s njima sklopila mirovni ugovor i obvezala se na plaćanja kalifatu. Ali čak ni prihvaćanje te ponižavajuće obveze nije moglo dugotrajnije osigurati mir. Uskoro su ponovno počele arapske provale u Maloj Aziji. Nije bilo mnogo sreće ni u ratovima na bugarskoj granici, koji su počeli 789. i koje je vodio car Konstantin VI. U ljeto 792. Bizantinci su kod pogranične utvrde Markele doživjeli poraz, koji je zbog careva bijega i zarobljavanja uglednih bizantskih vojskovođa, dobio osobito neugodnu notu. Bizantska se vlada opet morala pomiriti s plaćanjem danka, ali mir ni tako nije dugo trajao jer su Bugari ubrzo tražili povećanje plaćanja. Bizant je bio slabiji od obaju svojih najvažnijih protivnika i morao je prihvatiti breme danka: nakon impozantne pozicije moći pod Konstantinom V, bilo je to više nego jedno stanje.

5. Bizant i Karlo Veliki

No povijesno su od svih vojnih neuspjeha u Aziji i na Balkanu bili mnogo značajniji idejni gubici koje je Bizantu donio razvoj na Zapadu. Tragika staroga carstva bila je što se u doba kada je na čelu franačkoga kraljevstva bio jedan od najvećih vladara srednjega vijeka, njegova sudbina nalazila u rukama žene i eunuha. Karlo Veliki je aneksijom Bavarske, pokrštenjem i priključenjem Saske, ekspanzijom na račun Slavena na istoku, uništenjem avarskoga kraljevstva te pokoravanjem i priključenjem langobardskoga kraljevstva učinio svoje carstvo najvećom silom tadašnjega kršćanskog svijeta. Pokorivši Langobarde, ispunio je zadaću koju Bizant nije bio u stanju ispuniti i čije je neispunjavanje pokopalo autoritet Bizantskoga Carstva u Rimu. Potom je Rimska crkva sklopila još uži savez s Franačkim kraljevstvom i tim se odlučnije odvrtila od Bizanta. Na tome ništa nije mogla promijeniti činjenica da je na ekumenskom koncilu u Niceji uspostavljen crkveni mir između Carigrada i Rima, da je Bizant opet bio pravovjeran i vatrenije se nego ikada priklonio štovanju slika. Koncil u Niceji nije doveo do pravog pomirenja dvaju svjetskih središta. Rim je očekivao opozivanje svih mjera ikonoklastičke epohe, ne samo religijskih nego i crkvenopolitičkih; očekivao je potpunu uspostavu statusa quo, prvenstveno restituiranje rimskih prava na jurisdikciju u južnoj Italiji i Iliriku. Carigrad za to nije htio ni čuti. To pitanje na Nicejskom koncilu nije čak ni dotaknuto: onaj dio pisma pape Hadrijana I. bizantskim vladarima koji se na njega odnosio u grčkom je prijevodu, koji se čitao na koncilu, jednostavno izostavljen. Jednako su tako izbrisani i oni dijelovi u kojima papa uzima sebi pravo prigovoriti zbog nekanonskoga postavljanja patrijarha Tarazija i prosvjedovati protiv titule "ekumenski patrijarh", ali prije svega su vrlo brižno zaobiđena mnogobrojna mjesta papina pisma na kojima je riječ o rimskim pravima primata ili/i samo o primatu svetoga Petra. Papinska je vlast na Istoku faktično isključena, jednako kao što je na Zapadu isključena bizantska carska vlast. Rimskoj crkvi više nije moglo biti od koristi savezništvo s Carigradom, premda se činilo da je u gorućem vjerskom pitanju toga vremena sada suglasna s Bizantom. Obratno, savezništvo s velikim pobjednikom nad Langobardima mnogo je obećavalo, iako se sporazum s franačkim kraljem u pitanju slika činio teškim i iziskivao je velike ustupke.

U oštroj polemici, čiji su konačan izraz bili Libri Carolini, Karlo Veliki je odbacio i ikonoklastičko stajalište sinode Konstantina V i ikonodulski stav koncila Konstantina VI. i Irene. Libri Carolini, koji su trebali naglasiti religijsku samostalnost Franačkoga kraljevstva u odnosu prema Bizantu, imali su prije svega političku svrhu, i utoliko nije osobito važno što je njihova polemika zaobilazila sam problem te što je latinski prijevod nicejskih akata koji je imao Karlo Veliki iskrivljavao pravi smisao nicejskih odredaba grubim jezičnim pogreškama i nesporazumima. Osim toga, Karlovo se stajalište nije podudaralo ni sa stvarnim stavom Nicejskoga koncila, već se prije poklapalo sa starim shvaćanjem Grgura Velikog, koji je

poput njega odbijao i uništavanje i štovanje slika. Franački je kralj ustrajao u svojem stajalištu usprkos svim upozorenjima i savjetima koje mu je upućivao papa Hadrijan I. te je papa napokon morao popustiti. Štovanje slika, koje je Nicejski koncil 787. u dogovoru s dvama legatima Hadrijana I. učinio dužnošću svakoga pobožnoga kršćanina, na Frankfurtskoj sinodi 794. osuđeno je u prisutnosti dvaju drugih predstavnika istoga pape. Iako pitanje slika za Zapad nije imalo ni izbliza onakvo značenje kakvo mu je pripisivao Bizant, i čudnovato je bizantsko povezivanje problema slika s naukom o spasu ostalo Zapadu stranim i nerazumljivim, to je ipak bila velika koncesija koja razgovijetno pokazuje kako je savez s Franačkim kraljevstvom postao kamenom temeljcem papinske politike. Konzekventno nastavljajući liniju kojom je krenuo Stjepan II., a čiji se uspjesi nisu mogli previdjeti, Hadrijan I. se, zanemarujući sve ograde, čvrsto držao saveza s franačkim kraljem. Potom je, dosljedno nastavljajući tu liniju, njegov nasljednik Leon III. donio smjelu odluku koja je konzekventno zaključivala samouvjerenu rimsku politiku 8. stoljeća, ali je po svojoj biti bila prevratnička, i 25. je prosinca 800. u Petrovoj crkvi u Rimu okrunio Karla carskom krunom.

Osnivanje carstva Karla Velikog imalo je u političkoj sferi jednako prevratničko značenje kao kasniji crkveni raskol u religijskoj. Za tadašnji je svijet aksiom bio da može postojati samo jedno carstvo, kao i samo jedna jedina kršćanska Crkva. Krunidba Karla Velikog za cara okrenula je sve pojmove naopačke i značila snažno okrnjenje bizantskih interesa, jer dotad je kao jedino carstvo neosporno vrijedio Bizant, novi Rim, kojemu je pripalo nasljeđe starog rimskog imperija. Misleći na svoja carska prava, Bizant je uzdizanje Karla Velikog za cara mogao držati samo uzurpacijom. Ali i Rim je polazio od ideje jednoga carstva i nipošto nije namjeravao postaviti drugo carstvo uz Bizant već je, štoviše, carstvo što ga je stvorio trebalo stupiti na mjesto staroga Bizantskog Carstva: postojalo je mišljenje da se carigradsko carsko prijestolje nakon svrgavanja legitimnog cara Konstantina VI. može držati upražnjenim. Hijerarhija država, koja obuhvaća čitavu kršćansku ekumenu i kulminira u jednom carstvu, bila je i za Rim i za Bizant jedini zamislivi svjetski poredak. No zapravo je ipak došlo do toga da su od 800. jedno nasuprot drugome stajala dva carstva, jedno istočno i jedno zapadno. Odvajanje Istoka i Zapada koje se, pripremljeno višestoljetnim razvojem, posve jasno pokazalo u doba ikonoklastičkog spora, sada je bilo provedeno i u političkoj sferi. Ekumena se raspala na dva jezično, kulturno, politički i religijski odvojena dijela.

Premda je krunidba cara u Petrovoj crkvi bila djelo papinske vlasti, a ne kralja, Karlo se nakon toga dalekosežnog koraka morao suočavati s problemima koji su iz njega proizlazili. Morao je od Bizanta ishoditi priznanje bez kojega je njegovo carstvo pravno visjelo u zraku. Očito nisu bila dovoljna puka uvjerenja da je carsko prijestolje u Carigradu upražnjeno dok na njemu sjedi žena ili da se Bizant, kako su pokušavali izložiti Libri Carolini, predao herezi. Godine 802. u Carigrad su stigli poslanici Karla Velikog i pape. Oni su bizantskoj carici navodno prenijeli ženidbenu ponudu svojega gospodara da bi se tako "ponovno sjedinili Istok i Zapad". Ali ubrzo nakon njihova dolaska izbila je revolucija u palači, koja je Irenu svrgnula s prijestolja (31. listopada 802.) i odgodila rješenje problema. Akcija je krenula od viših činovnika i časnika Carstva i u posjed carske krune je dovela Nikefora, dotadašnjega logoteta genikona. Irena je najprije bila prognana na Prinčeve otoke, a zatim na Lesbos, gdje je ubrzo potom umrla.

6. Reforme Nikefora I. i vanjskopolitičke opasnosti: Bizant i Krum

S Nikeforom I. (802.-811.) na čelu se Carstva ponovno našao sposoban vladar. Teofanova tvrdnja da je njegov dolazak na vlast izazvao žalost i zaprepaštenje odražava samo raspoloženje radikalnih monaha. Ne smije se povjerovati da je vruća mržnja koju Teofan izražava prema ovom caru bila opća pojava u ortodoksnim krugovima Bizanta. Nikefor nije

bio čovjek Crkve, od klera je zahtijevao podređivanje carskoj vlasti, ali je bio potpuno ortodoksan i načelno se držao kulta slika. Time što je svojega sina i nasljednika Staurakija oženio Atenjankom Teofano, Ireninom rođakinjom, naglasio je svoju odluku da će se držati ikonodulskoga smjera prethodne vlade. Ali odnos vlade i crkvenog vodstva prema radikalnoj monaškoj stranci pod njim se iznova zaoštio, osobito kada je nakon Tarazijeve smrti (25. veljače 806.) za patrijarha postavio učenoga historiografa Nikefora. Poput Tarazija, Nikefor je bio upućen i u svjetovnu znanost i u teologiju i nije se isticao samo kao historiograf, nego u kasnije doba i kao autor mnogih spisa u obranu kulta slika. Ali on je, poput Tarazija, prije svojega postavljanja na patrijarško prijestolje bio viši vladin činovnik i crkvenopolitički je zastupao isti umjereni smjer. Zaposjedanje patrijarškog prijestolja laikom izazvalo je među zelotima tim veće ogorčenje stoga što su oni očito računali s izborom svojega vođe Teodora Studitskog. Ali to nije bilo sve, već je car Nikefor ponovno izvukao iz zaborava i mojhejansku aferu da bi njome utemeljio načelo kako car nije obvezan kanonima: dao je da sinoda sastavljena od duhovnih i svjetovnih zastupnika prizna brak Konstantina VI. s Teodotom te da u crkvenu zajednicu ponovno prihvati svećenika Josipa koji je taj brak bio sklopio (siječnja 809.). To je dovelo do otvorenog raskida sa studitskim monasima, koji su se opet odvojili od službenoga crkvenog vodstva i izložili progonima od strane državne vlasti.

No careva je prvenstvena zadaća bilo uređenje ekonomskog stanja u zemlji i uravnoteženje financijskoga stanja, koje se pogoršalo zbog lakomislenosti prethodne vlade. Kao nekadašnji voditelj financijske uprave on je bio izvrsno pripremljen za tu zadaću i poduzeo je niz važnih i pametnih mjera. Teofan, njegov ogorčeni neprijatelj, opisuje te mjere uz mnogo objeda i tužbi kao "deset zlodjela" cara Nikefora. Nikefor je prvo ukinuo porezne olakšice koje je uvela Irena. Zatim je razrezao nov porez svim stanovnicima, pri čemu su porezi u usporedbi s prethodnim stanjem bili povećani, a za upis u porezne registre tražila se pristojba od vjerojatno 8 1/3 posto. Samostanskim i crkvenim kmetovima, kao i dobrotvornim ustanovama, koje su u Bizantu bile mnogobrojne, nametnuta je dimnina. Dimnina (kapnihon), po svojem smislu glavarina koja se ubire po obitelji, ovdje se prvi put spominje u jednom bizantskom izvoru, a u doba srednjega Bizanta uz zemljarinu čini najvažniji porez. Nije ju uveo tek Nikefor, već se, naprotiv, pojavljuje kao poznata vrsta poreza, i radi se samo o tome što ona sada pogađa i kategoriju seljaka koja je dotad bila oslobođena njezina plaćanja. No vjerojatno je oslobođenje potjecalo tek iz Ireninih vremena, budući da su crkvena i samostanska dobra u Bizantu načelno uvijek podlijevala poreznoj obvezi, tako da Nikefor po svoj prilici ni u ovom slučaju nije uveo nešto novo, nego je samo ponovno uspostavio stari propis. Kako pokazuju drugi izvori, dimnina je u dvadesetim godinama 9. stoljeća iznosila dva milijarezija i u provincijama su je plaćali svi porezni obveznici. Da bi se osigurao od fiskalnih gubitaka, Nikefor je odredio da porezni obveznici solidarno odgovaraju za porezne prihode: od seoske se općine tražio zajednički iznos poreza za koji su bili odgovorni svi stanovnici sela te su morali nadoknađivati izostala plaćanja svojih susjeda. Ni taj propis nije bio nov, radi se o sustavu allelengyona, koji je poznavao već Nomos Georgilzos (usp. str. 70/71), iako se na ovom mjestu prvi put javlja terminus technicus.

Neka je crkvena imanja Nikefor podredio upravi carske domene, i to ne smanjujući poreznu obvezu umanjenih posjeda. Zacijelo smijemo pretpostaviti da se i u slučaju ove mjere radi o povratu posjeda koje je darovala carica Irena. Trebalo se strože utjerivati porez na nasljedstvo i nađenu imovinu, a i oni koji su se iz siromaštva brzo uzdigli u blagostanje trebali su se oporezivati kao nalaznici blaga. Robovi koji su bili kupljeni izvan carinske granice Abida, a posebno na dodekanskom području, carinjeni su otprilike desetpostotnim dodatkom na cijenu. Nadalje, car je, zabranivši svojim podanicima kamaćenje i tako ograničivši pravo ubiranja kamata na državu, prisilio bogate carigradske brodare da uzimaju državne kredite od dvanaest funti zlata te plaćaju kamate od 16,66 posto. Iako je ubiranje kamata proturječilo srednjovjekovnomu moralnom osjećaju, u Bizantu su bile vrlo rijetke zabrane kamaćenja

kakve su donijeli Nikefor te poslije, recimo, Bazilije I. Zahtjevi visokorazvijene bizantske novčane privrede probijali su moralne zapovijedi i kreditni su poslovi u Bizantu u svim vremenima bili vrlo rasprostranjeni. Doduše, ni zabrana kamaćenja što ju je donio Nikefor, koji je bio vrlo trezven državnik, nije potjecala iz idealističkih promišljanja: čineći kreditne poslove monopolističkim pravom države tako što je isključio privatnu inicijativu i utvrđujući neobično visoku kamatnu stopu, našao je nov izvor bogaćenja državne blagajne.

Nikefor je donio vrlo važne odluke za osiguranje sustava obrane, čija su glavna osnova od 7. stoljeća bili naseljeni stratioti. Kako pokazuju izvještaji iz 10. stoljeća, vojničko je dobro, koje je tvorilo ekonomsku osnovu života stratiota, moralo imati vrijednost od bar 4 funte zlata jer se stratiot, pozvan u vojsku, morao pojaviti s konjem i u punoj opremi. Budući da očito nije postojao dovoljan broj vojnika-seljaka koji bi raspolagali takvim dobrom, Nikefor je odredio da i siromašniji seljaci potpadaju pod vojnu službu; za njihovu se opremu morala pobrinuti seoska općina. Mogućnost podjele financijskih tereta na suseljane pružala je državi osiguranje od gubitka vojne snage čak i u slučaju osiromašenja stratiota i njegove nemogućnosti da sam podmiri troškove svoje opreme. Taj je sustav imao slično značenje za osiguranje vojnog sastava kao propis o *allelengyonu* za osiguranje poreznih prihoda.

Poput vojnika kopnene vojske, po izvještajima iz 10. stoljeća su i mornarički vojnici posjedovali zemljišta koja su im služila kao osnova privređivanja. Stvaranje takvih zemljišta vjerojatno je bilo svrha one Nikeforove mjere koju Teofan navodi kao njegovo deveto zlodjelo: mornare priobalnog područja, osobito u Maloj Aziji, koji se nikada nisu bavili zemljoradnjom, car je prisilio da zemlju koja je bila oduzeta vlasnicima kupuju po cijeni koju je on određivao. Tu se sigurno radi o osnivanju prvih mornarskih posjeda; to je bila vrlo važna mjera za bizantsku mornaricu. Ona se očito ponajprije odnosila na mornaričke vojnike teme Kibireota.

Nadalje je Nikefor provodio mjere kolonizacijske politike koje su trebale služiti zaštiti osobito ugroženih područja. Tako su stanovnici maloazijskih tema morali prodati svoje posjede i preseljeni su u "Sklaviniju", dakle na slavizirana područja Balkanskog poluotoka, gdje su naseljenici sigurno dobili novu zemlju i kao stratioti morali služiti u vojsci. Ta se mjera, na koju se Teofan posebno žali, oslanja na kolonizacijskopolitičke metode dvaju prethodnih stoljeća. I općenito, Nikeforova aktivnost nije imala u sebi ništa prevratničko. On je prije svega temeljito sanirao stanje nastojeći ispraviti pogreške i propuste svojih prethodnika, a kada je i donosio nove propise, oni su se u potpunosti kretali u okviru tradicionalne bizantske državne politike. Vrlo je mudro usmjerio svoju pozornost ponajprije na dva noseća stupa bizantske države: na njezine financije i na njezinu vojsku. Nema sumnje da je znatno povećao financijsku snagu Carstva, iako ponekad doista nasilnim sredstvima. Njegova mnogostrana aktivnost na tom polju pruža uvid u metode bizantske financijske uprave i svjedoči o visokoj razvijenosti bizantske novčane privrede u najmračnijem srednjem vijeku. Nema sumnje da je također značajno ojačao i vojsku: na nju su se odnosile najoriginalnije i najdublje mjere nekadašnjega financijskog ministra.

No Nikeforove kolonizacijskopolitičke mjere imale su posebno značenje i utoliko što su pogađale slavizirano područje Balkanskog poluotoka, i to sigurno prije svega područja Trakije i istočne Makedonije koja su graničila s Bugarskom. Veliko doseljavanje Slavena u 6. i 7. stoljeću prisililo je Bizantsko Carstvo na predaju glavnine svojih položaja na cijelom području Balkanskog poluotoka i otad je slavenska bujica stalno rasla. Tako je Peloponez sredinom 8. stoljeća po riječima Konstantina Porfirogeneta bio slavenska i barbarska zemlja. No od kraja 8. i početka 9. stoljeća počinje polagan, ali trajan razvoj u obratnom smjeru. U doba carice Irene Bizant poduzima veliki vojni pohod protiv Slavena u Grčkoj: godine 783. logotet Staurakije sa snažnom vojnom silom kreće na područje Soluna, zatim prema Grčkoj i Peloponezu te prisiljava tamošnja slavenska plemena da priznaju bizantsku suverenost i obvežu se na plaćanje danka. Nakon povratka sa svojega uspješnog pohoda, Staurakije je

mogao slaviti pobjedu na Hipodromu - tako je veliko bilo značenje koje se u Bizantu pripisivalo njegovoj pobjedi nad slavenskim plemenima u Grčkoj. Ali već su u posljednjim godinama 8. stoljeća Slaveni u Grčkoj pod vodstvom arhonta plemena Velegezita sudjelovali u uroti protiv carice Irene u korist sinova Konstantina V koji su u Ateni bili držani u zarobljeništvu, a početkom 9. stoljeća Slaveni su na Peloponezu podigli ustanak većih razmjera. Opljačkali su okolicu i zatim 805. poduzeli jak napad na Patras. Opsada grada bila je krajnje teška, ali je završila porazom Slavena, za što je stanovništvo Patrasa držalo da treba zahvaliti čudesnoj intervenciji apostola Andrije, kao što se nekada i obrana Soluna pripisivala pomoći sv. Dimitrija. Tako car crkvi sv. Andrije nije darovao samo sav ratni plijen nego kao podložnike i pokorene Slavene s njihovim obiteljima, čime oni nisu izgubili samo svoju samostalnost već i svoju socijalnu slobodu. Doduše, Slaveni su na Peloponezu i nadalje stvarali dosta problema bizantskoj vladi, a plemena Melinga i Jezerita na Tajgetu, protiv kojih su još i Franci u 13. stoljeću morali voditi teške borbe, sačuvala su svoju narodnost do turskih vremena. Ali poraz Slavena kod Patrasa ipak je značio važnu etapu u procesu regrecizacije južne Grčke. Jer taj je događaj za same Bizantince značio trenutak ponovne uspostave bizantske moći na Peloponezu nakon više od dvaju stoljeća duge slavenske prevlasti.

Postupno učvršćenje bizantske vladavine na nekim područjima Balkanskog poluotoka nalazi svoj najjasniji izraz u daljnjoj izgradnji tematskog poretka osnivanjem novih tema. Ako se želi znati koja se područja doista nalaze u posjedu Bizantskog Carstva, tj. ne priznaju samo nominalno bizantsku suverenost nego su i doista podređena bizantskoj vlasti, mora se utvrditi kako se daleko proteže bizantski tematski poredak. To je jedino sigurno mjerilo realnih okolnosti. Jer samo ondje gdje postoje teme, postoji i više ili manje uređena bizantska uprava. Trakija i Helada bile su jedine teme koje je Bizant posjedovao na Balkanskom poluotoku od kraja 7. stoljeća i duže je vrijeme ostalo pri tome. No pokraj Trakije sigurno već od posljednjih godina 8. stoljeća postoji i samostalna tema Makedonija, koja naravno ne obuhvaća doista makedonsko područje nego područje zapadne Trakije. Otprilike u isto doba osniva se i tema Peloponez. Najkasnije u prvim godinama 9. stoljeća nastaje tema Kefalonija, koja obuhvaća jonske otoke. Početkom 9. stoljeća vjerojatno se kao posebne teme organiziraju i Solun i Drač s okolicom, najvažnija uporišta bizantske moći na egejskoj i jadranskoj obali. Nešto kasnije se uvodi tematska uprava na epirskom području osnivanjem teme Nikopol, a organiziranjem teme Strimon, tema Solun se povezuje s tračkim temama Trakijom i Makedonijom. U drugoj polovini 9. stoljeća nastaje napokon i tema Dalmacija, koja obuhvaća dalmatinske gradove i otoke (usp. str. 122). Daljnja izgradnja tematske uprave na Balkanskom poluotoku izraz je postupne ponovne uspostave bizantske vlasti na području Balkana, s kojega je bila potisnuta doseljavanjem Slavena. To nam pokazuje napredak, a ujedno i granice, bizantske reokupacije i rehelenizacije koja ju je pratila. Bizant je svojim temama postupno uspio uokviriti gotovo cijelo priobalno područje, dijelom u širim, dijelom u užim pojasevima. U priobalnim predjelima, koji su bili dostupni njegovoj pomorskoj sili i bogati starim gradovima i lukama, Carstvo je ponovno uspostavilo svoju vladavinu i svoj upravni sustav. No u tome su se i iscrpljivali uspjesi bizantske reokupacije: unutrašnjost Balkanskog poluotoka i dalje je ostala izvan dosega Carstva.

Preseljavanje maloazijskih stratiota na područje Sklavinije tvorilo je kariku u procesu učvršćivanja bizantskih položaja na Balkanu. Ono je ujedno bilo uvjetovano predstojećom borbom s Bugarskom. Iako nije bio vojnik po vokaciji, Nikefor I. je vodio rat s velikom energijom i više je puta osobno stao na čelo vojske. Plaćanja kalifovu carstvu, na koja se bila obvezala Irena, on je obustavio odmah po stupanju na vlast. Ali snage Carstva na istoku su bile uzdrmane građanskim ratom koji je izazvalo postavljanje Bardana Turka za vrhovnoga zapovjednika svih maloazijskih tema u ljeto 803. Arapi su ponovno počeli provaljivati na područje Carstva i 806. se pojavio Harun al Rašid s golemom vojskom, zauzeo više pograničnih utvrda, okupirao Tiju i poslao velik broj vojnika u okolicu Ankire. Car je

morao moliti za mir, pristati na plaćanje danka i povrh toga preuzeti ponižavajuću obvezu da kalifu za sebe i za svojega sina kao glavarinu svake godine plaća po tri zlatnika. No Harunova smrt (809.) i neredi koji su potom izbili u kalifatu donijeli su rasterećenje na toj strani. Težište bizantske vanjske politike sve se više premještalo na Balkan.

Kada je Karlo Veliki uništio avarsko kraljevstvo, to je i za panonske Bugare značilo oslobađanje od avarskog jarma. Bugarsko je kraljevstvo time znatno povećalo svoju moć i svoje teritorije; na Tisi je graničilo s franačkim carstvom. Na bugarsko je prijestolje u Pliski sjeo Krum, poglavar panonskih Bugara, pravi ratnik željan borbe i osvajanja, koji je uskoro postao užasom za Bizantince. Kao brana bugarskom kraljevstvu Bizant je podigao snažnu liniju utvrda čije su najvažnije točke bili Develt, Drinopolje, Filipopol i Serdika. No Serdiku je u proljeće 809. Krum pregazio, razorio je utvrdi i pobio posadu. Bizantski je car odmah intervenirao, krenuo je prema Pliski i zatim se uputio u Serdiku da bi ponovno podigao utvrdi. Njegov je veliki protuudar uslijedio dvije godine potom, nakon brižnih priprema kojima je pripadalo i preseljenje maloazijskih stratiota na slavenska područja Balkana. U proljeće 811. Nikefor I. je s jakom vojskom prešao granicu i pošao prema Pliski; ne obazirući se na Krumovu mirovnu ponudu, razorio je bugarski glavni grad i spalio kanovu palaču. Ponizne molbe za mir pobjedonosni je car ponovno odbio: bio je čvrsto odlučio definitivno se riješiti Bugarske i krenuo je za kanom, koji je sa svojim ljudima bio pobjegao u planine. No tu ga je sustigla sudbina. U planinskim je prijevojima Krum opkolio bizantsku vojsku i uništio je gotovo do posljednjeg čovjeka (26. srpnja 811.). Sam je car poginuo i pobjedonosni je kan iz njegove lubanje dao napraviti pehar iz kojega je na gozbama nazdravljao svojim boljarima.

Posljedice te neočekivane katastrofe bile su nesagledive. Još je teži od vojnog sloma bio udarac što ga je doživio ugled Bizanta. Od selidbe naroda, kada je 378. Valens poginuo u bitki sa Vizigotima kod Drinopolja, nijedan bizantski car nije pao od barbarske ruke. Bizant, čija se nadmoć dovoljno dokazala na početku rata, bio je oboren na tlo, dok je Krum, koji je kratko prije toga preklinjao za mir, bio slavom ovjenčani pobjednik. Njegova je samouvjerenost beskrajno narasla, njegovoj se osvajačkoj požudi otvorilo neslućeno polje. Za Carstvo su nastupile tmurne godine pune briga.

Iz bitke koja je cara Nikefora stajala života njegov je sin, prijestolonasljednik Staurakije, izašao teško ranjen, ali je s nekoliko suboraca uspio pobjeći u Drinopolje, gdje je po strogo poštovanom principu legitimiteta proglašen carem. Taj je čin imao samo formalno i provizorno značenje jer se nije moglo računati sa Staurakijevim ozdravljenjem. Konačna regulacija nasljedstva prijestolja trebala se dogoditi u Carigradu, kamo je smrtno bolestan car prevezen da bi okrunio svojega nasljednika. Kao najbliži rod cara koji nije imao djece, prirodni je kandidat za prijestolje bio njegov šurjak, kuropalat Mihajlo Rangabe, i njegovo su postavljanje zagovarali i carevi suborci i patrijarh Nikefor. No tom se rješenju suprotstavila supruga umirućega cara, Atenjanka Teofano, koja je mislila da sama može preuzeti vlast po uzoru na Irenu. Dok je Staurakije, plašeći se teških zapleta, oklijevao u odluci, glavni je grad postajao sve uznemireniji. U to doba sve bližih vanjskopolitičkih opasnosti stanje interregnuma činilo se nepodnošljivijim nego ikada, a nužnijim nego ikada ponovno uspostavljanje normalnoga stanja. Rješenje, koje se nije moglo postići ustavnim putem, donio je državni udar: 2. listopada vojska i senat su na Hipodromu proglasili carem Mihajla Rangabea i nekoliko sati kasnije ga je u Hagiji Sofiji okrunio patrijarh Nikefor. Doveden pred gotov čin, Staurakije je odstupio i obukao monašku halju, no još se tri mjeseca borio sa smrću.

Mihajlo I. Rangabe (811.-813.) bio je slab vladar. Lako je potpadao pod utjecaj jačih karaktera, a nije imao ni hrabrosti za nepopularne mjere koja je odlikovala cara Nikefora. Politika štednje doživjela je svoj kraj, car je u svakoj prigodi darovao zlato vojsci, dvoru i prije svega kleru. Mihajlo I. je bio vatren ikonodul i vjerni sluga Crkve. Pod njim je ortodoksija - uoči novog izbijanja ikonoklastije - proživjela svoje najbolje dane. Studiti su bili vraćeni iz progonstva i pomirili su se s crkvenim vodstvom nakon što je mojhejanski spor bio

odlučen u njihovu duhu opozivom sinodalnih zaključaka iz 809. i ponovnom ekskomunikacijom svećenika Josipa. Utjecaj Teodora Studitskog postao je neograničen, njegova jedinstvena i nepresušna energija osvojila je slaboga cara. Glas velikoga studitskog opata odlučivao je čak i o ratu i miru.

Iz temelja se promijenio stav bizantske vlade u pogledu zapadnoga carstva. Nikefor I. nije htio ni čuti o pretenzijama Karla Velikog na carsku titulu i čak je išao tako daleko da je patrijarhu Nikeforu zabranio da papi, kako je bilo uobičajeno, pošalje sinodiku. On nije dakle zauzimao nepomirljiv stav samo prema svojem suparniku nego i prema papinskoj vlasti koja ga je podržavala. No moć je Karla Velikog nezadrživo rasla i širila se i na bizantske posjede. Pošto je već u Irenino doba bio pokorio Istru i više dalmatinskih gradova, mladi je kralj Pipin doveo pod svoje žezlo i Veneciju (810.). Karlo je sada raspolagao sredstvom pritiska čiji učinak na u međuvremenu oslabljeni Bizant nije mogao izostati. U zamjenu za vraćanje zaposjednutih područja vlada Mihajla I. bila je spremna priznati Karlu Velikom carsku titulu: godine 812. bizantski su ga poslanici u Aachenu pozdravili kao bazileja. Sada više nisu samo faktično nego i pravno postojala dva carstva. Doduše, franački je vladar time bio priznat samo kao car, a ne kao rimski car, a i sam je Karlo uvijek svjesno izbjegavao nazivati se carem Rimljana. Tu su titulu Bizantinci zadržali samo za sebe i time naglašavali razliku između zapadnog cara i jedinoga pravog cara Rimljana u Carigradu. No povezivanje s idejom Rima pripada biti srednjovjekovne carske vlasti, i kao što se Bizant uvijek i u svako doba smatrao rimskim carstvom, premda se to prije 9. stoljeća samo rijetko izražavalo u carskoj titulaturi, tako je i zapadna carska vlast preko papinstva bila povezana s Rimom premda je tek otosko razdoblje odgovarajućom titulaturom konačno utvrdilo vezu s idejom Rima. Tako je nastankom i priznavanjem drugoga carstva došlo u pitanje i isključivo pravo Bizantskoga Carstva na rimsko nasljeđe. Naravno, raspad Karolinškoga carstva i ponovno jačanje bizantske carske vlasti kasnijim su vladarima Bizanta pružili mogućnost da ignoriraju 812. izrečeno priznanje zapadne carske vlasti te da smatraju kako se ono nije dogodilo.

To što je Nikefor I. uskratio priznanje Karlu Velikom, a Mihajlo I. ga je izrekao, ne treba svoditi samo na razliku naravi te dvojice vladara, nego prije svega na promijenjenu situaciju poslije katastrofe 811. Neposredna opasnost koja je prijetila na Balkanu Bizantskom je Carstvu onemogućila sukobljavanje sa Zapadom. U proljeće 812. Krum je osvojio grad Develt na Crnome moru, razorio utvrdu i po bizantskom uzoru odvuкао stanovnike u svoju zemlju. Ne samo da je otpor s bizantske strane bio neznatan nego se i stanovništvo više drugih graničnih gradova dalo u bijeg. Krum je ponudio mir carskoj vladi izrazivši svoje uvjete u formi ultimatum a i, kada je Bizant oklijevao prihvatiti ih, zauzeo je važan lučki grad Mezembriju (početkom studenoga 812.), gdje je uz velike količine zlata i srebra došao i do zaliha grčke vatre.

Dok je sada jedan dio carevih savjetnika, na čelu s patrijarhom Nikeforom i dijeleći carev nazor, zagovarao prihvaćanje mirovnih uvjeta, drugi su se savjetnici, čiji je predvodnik bio studitski opat Teodor, zalagali za energičnije vođenje rata. Pobijedilo je stajalište studitskog opata i u lipnju 813. velika se bizantska vojska kod Versinikije, nedaleko Drinopolja, susrela s Krumovim trupama. Pošto su dvije vojske neko vrijeme neodlučno stajale jedna nasuprot drugoj, 22. lipnja je strateg Trakije i Makedonije napao neprijatelja. Ali maloazijske jedinice, kojima je zapovijedao Leon Armenac, strateg anatolske teme, nisu ga slijedile već su se, štoviše, iznenada počele povlačiti. Ako je dvije godine prije protiv Bizanta odlučila sudbina, Krum je svoju novu pobjedu mogao zahvaliti manjkavu ratnom vodstvu i prije svega unutarnjem nejedinstvu Bizantinaca. Položaj ortodoksnog cara Mihajla Rangabea bio je uzdrman teškim porazom koji je pretrpio i time je bilo pripremljeno tlo za obrat i oživljavanje ikonoklastije.

On je svrgnut 11. lipnja 813. i na prijestolje je došao Leon Armenac.

7. Ikonoklastička reakcija

Leon V Armenac (813.-820.) bio je predstavnik onih maloazijskih elemenata koji su se odlikovali vojničkim duhom i ikonoklastičkim uvjerenjem. Poput Leona III., potjecao je s istoka, i poput njega je prije dolaska na prijestolje bio strateg teme Anatolika. Uzor su mu bili veliki vojskovođe i ikonoklasti Leon III. i Konstantin V. Njegov je program bila ponovna uspostava vojne snage Carstva i oživljavanje ikonoklastičkog pokreta. Za njega i za njegove pristaše nije bilo nikakve sumnje o tome da su vojni neuspjesi prethodnih vlada bili posljedica njihova ikonodulskoga stava.

U prvom su planu najprije bile vojne zadaće. Jer nakon pobjede kod Versinikije, Krum je počeo veliku ofenzivu koja je brzo napredovala. Opsjeo je Drinopolje i već se nekoliko dana poslije dolaska Leona V na prijestolje pojavio pred vratima glavnoga bizantskoga grada s većim dijelom svoje vojske. Ali Krum je ipak ostao nemoćan pred zidinama Carigrada na kojima su bili zaustavljeni čak i arapski napadi. Zato je zatražio od cara osobni razgovor radi utvrđivanja mirovnih uvjeta. Pri tome su razgovoru, na koji je Krum došao nenaoružan, vjerujući riječi bizantskoga cara, Bizantinci izvršili perfidan napad na njega koji je on, zahvaljujući samo prisebnosti duha, izbjegao munjevitim bijegom. Ogorčeni bugarski vladar zatim je opustošio čitavu okolicu bizantskoga glavnoga grada, nakon toga ušao u opsadom izgladnjelo Drinopolje i deportirao stanovništvo grada i susjednih sela na područje s druge strane Dunava. Doduše, caru je uspjelo izboriti jednu pobjedu u blizini Mezembrije (u jesen 813.), ali u proljeće sljedeće godine Krum je ponovno krenuo u pohod na Carigrad. Sudbina je oslobodila Bizant prijetće opasnosti: kao svojedobno Atila, tako je i Krum iznenada umro od srčane kapi (13. travnja 814.).

Nakon više kratkotrajnih vlada, Bugari su ponovno dobili značajnog vladara u Omurtagu. No on se posvetio prije svega razvoju bugarske sile na sjeverozapadu i unutarnjoj konsolidaciji svoje zemlje. S Bizantom je sklopio mir na trideset godina koji je Bugarskoj, naravno, donio znatne koristi. Teritorijalno je u bitnome bilo ponovno uspostavljeno stanje iz Tervelova doba: granica je, dijeleći Trakiju među dvama partnerima, trebala prolaziti duž takozvanoga velikog nasipa od Develta do Makrolivade, znači između Drinopolja i Filipopola, a odande prema sjeveru do Balkanskoga gorja. Nakon nedavnih dramatičnih događaja, sada je na bizantsko-bugarskoj granici nastupilo dugo razdoblje nepomućena mira, a Carstvo se nije imalo čega bojati ni od strane kalifata, koji se od smrti Haruna al Rašida iscrpljivao u unutarnjim borbama.

Stanje mira Leon V je iskoristio za početak realizacije svojih ikonoklastičkih planova. Jedva da se situacija nakon Krumove smrti primirila, on je učenjaku Ivanu Gramatičaru, vodećemu duhu novoga ikonoklastičkog pokreta, dao nalog da skupi teološki dokazni materijal za predstojeći ikonoklastički koncil. Carev ikonoklastički naum sjedinio je zavađene smjerove Ortodoksne crkve. U borbi protiv ikonoklastije koja se iznova rasplamsavala patrijarh Nikefor se našao na istoj liniji sa svojim nekadašnjim protivnikom Teodorom Studitskim. Obojica su se u mnogobrojnim spisima vatreno zalagala za kult slika i odlučno se protivili carevu upletanju u vjerska pitanja. Za vrijeme toga drugog razdoblja ikonoklastičkog spora još se razgovjetnije nego u 8. stoljeću otkrivala njegova crkvenopolitička pozadina: nastojanje carske vlasti da podredi život Crkve svojoj volji i uporan otpor koji je toj težnji suprotstavljala Crkva, osobito njezino radikalno krilo. Nadmoć carevih sredstava isprva je osiguravala pobjedu njegovoj strani. Teodor i mnogi njegovi pristaše morali su otići u progonstvo i istrpjeti mnoga zlostavljanja. Nikefor je smijenjen. Na patrijarško je prijestolje došao uskršnje nedjelje 1. travnja 815. dvorjanin Teodot Melisen, koji je svoj izbor dugovao otmjenu podrijetlu svoje porodice i rodbinskoj povezanosti s trećom suprugom Konstantina V.

Ubrzo nakon Uskrsa je pod predsjedanjem novoizabranog patrijarha u Hagiji Sofiji održana sinoda koja je odbacila ekumenski koncil u Niceji i izjasnila se za odredbe

ikonoklastičkoga koncila iz 754. Doduše, sinoda je naglasila da slike ne drži idolima, ali je ipak naredila njihovo uništenje. To je tipično za stav sinode Leona V: u samoj stvari u potpunosti se držala načela stare ikonoklastije, ali je u načinu izražavanja mnogo toga ublažila. Akti koncila iz 754. bili su njezino jedino misaono dobro, ona je ponavljala stare nauke, razvodnjavala ih i prelazila preko središnjih pitanja služeći se nejasnim frazama. Kao i za sam novi ikonoklastički pokret, za sinodu iz 815. bila je karakteristična epigonska impotencija. Dok je ikonoklastija Leona III. i Konstantina V bila pokret velike snage, ikonoklastija 9. stoljeća bila je pokušaj epigonske reakcije. Unutarnju slabost toga reakcionarnog pokušaja ne može prikriti ni činjenica da je car provodio svoju volju svim sredstvima moći koja su mu bila na raspolaganju i da je okrutno progonio neposlušne. Leon V ni izbliza nije raspolagao onakvim sljedbeništvom kakvo su imali ikonoklastički carevi 8. stoljeća te je zato bio u trajnom strahu za svoju krunu. Strah od svrgavanja u posljednjim je godinama njegove vladavine postao manijakalnim. Usprkos svim mjerama opreza nije mogao pobjeći sudbini: na Božić 820. su ga za vrijeme bogoslužja pred oltarom Hagije Sofije ubili pripadnici struje njegova nekadašnjega ratnog druga Amorijca Mihajla.

Mihajlo II. (820.-829.), utemeljitelj amorijske dinastije, bio je grub ratnik čija je neobrazovanost postala predmetom ismijavanja profinjenih Bizantinaca. Ali nije mu nedostajalo ni energije ni razuma i osjećaja za mjeru. Pod njegovom je vladavinom nastupilo smirivanje u religijskom sporu. Prestali su progoni ikonodula, prognanici na čelu s patrijarhom Nikeforom i Teodorom Studitskim pozvani su natrag. Ipak, na veliko razočaranje ortodoksa, usprkos njihovim višekratnim zahtjevima nije došlo do ponovne uspostave štovanja slika. Mihajlo II. je zauzeo suzdržan stav, nije priznavao ni ekumenski koncil u Niceji ni ikonoklastičke sinode i jednostavno je zabranio sve rasprave o problemu slika. Po svojem je osjećaju car, koji je potjecao iz Frigije, nekadašnje utvrde ikonoklastije, nesumnjivo bio protivnik štovanja slika. To vrlo razgovijetno pokazuje njegovo pismo Ljudevitu Pobožnom, u kojemu se tuži na neka pretjerivanja u kultu slika. To također pokazuje i činjenica što je odgoj svojega sina i prijestolonasljednika Teofila povjerio učenom ikonoklastu Ivanu Gramatičaru i što nakon smrti Teodota Melisena za patrijarha nije pozvao, recimo, ortodoksnoga Nikefora, već naprotiv biskupa Antonija Silejskog, koji je uz Ivana Gramatičara imao najviše udjela u širenju sinodalnih odredaba iz 815. Njegova suzdržanost proizlazila je dakle manje iz ravnodušnosti, a više iz uvida da se ikonoklastički pokret već gasio. Jedini ikonodul protiv kojega je Mihajlo II. nešto poduzeo bio je Sicilijanac Metodije, koji mu je prenio papinu opomenu u prilog štovanju slika. Metodije je bio zlostavljan i bačen u tamnicu, ali ne kao ikonodul, već zato što je veza bizantskih ikonodula s Rimom izazivala carevu sumnjičavost.

Središnji unutarnjopolitički događaj za vrijeme vladavine Mihajla II. bio je veliki građanski rat koji je izazvao Toma, maloazijski rob i carev nekadašnji sudrug po oružju. Djelotvorno podržavan od Arapa, Toma je već u doba Leona V u istočnim pograničnim područjima oko sebe skupio veliku i vrlo šarenu pratnju. Arapi, Perzijanci, Armenci, Iberijci i druga kavkaska plemena stali su pod njegovu zastavu. Etnički izmiješana Mala Azija, gdje su u velikom broju živjeli i Slaveni, pružala je pogodno tlo za daljnje širenje pokreta. Taj je pothvat snažno privlačio i one elemente koji su se iz religijskih razloga osjećali odbačenima od Carigrada, jer Toma se stavio u službu ikonodulije i čak se izdavao za protupravno detroniziranog cara Konstantina VI. No osobito je važna činjenica da je bunt dobio socijalno-revolucionarni karakter: Toma je nastupao kao zaštitnik siromaha, kojima je obećavao oslobođanje od njihovih nedaća. Time je pokrenuo narodne mase ogorčene ekonomskom bijedom, prekomjernim poreznim pritiskom i samovoljom vladinih činovnika. "Rob je", kako izvještava jedan bizantski kroničar, "podigao ruku da ubije gospodara i vojnik da ubije časnika...". Buntovnički je pokret, koji se tako oslanjao na etničke, religijske i socijalne suprotnosti, ubrzo zahvatio najveći dio Male Azije: od šest. maloazijskih tema caru su ostale

vjernima samo teme Opsikija i Armenijaka. Tomu je antiohijski patrijarh okrunio za cara, što se nije moglo dogoditi bez kalifova odobrenja. Podrška teme Kibireota dovela ga je u posjed flote i omogućila mu da prijeđe u Europu i pod svojim zastavama okupi ikonodulsko stanovništvo europskog dijela Carstva. Već je u prosincu 821. počela opsada Carigrada koja je trajala više od godine dana, no na kojoj se ustanak naposljetku slomio. Manjkavo organiziran masovni pokret bio je poražen od nadmoćnoga ratnoga vodstva carigradskog cara. Mihajlo II. dugovao je svoj spas ne ponajmanje i pomoći bugarskoga kana. Kao što je svojedobno Tervel u korist Leona III. intervenirao protiv Arapa, sada je Omurtag, sin najljućega neprijatelja Bizanta, intervenirao u korist Mihajla II. protiv 'l'omina buntovničkog pokreta i rastjerao njegove trupe. U proljeće 823. opsada je morala biti prekinuta, pokret je bio slomljen. No Toma, koji se s malim dijelom vojske ukopao u Arkadiopolu, tek je u listopadu pao u careve ruke te je nakon okrutnog mučenja smaknut.

Mihajlo II. bio je gospodar situacije, ali je Bizant bio znatno oslabljen građanskim ratom koji je bjesnio gotovo tri godine. Osim toga se pokazalo da je bizantska država, rastrgana religijskim sukobima, bila inficirana i socijalnim vrenjem. Iako kalif, koji je svim sredstvima podržavao Tominu pobunu, zbog unutarnjih teškoća u svojem carstvu nije mogao poduzeti veći napad na Bizant, Bizantskom su Carstvu prijetile velike opasnosti iz drugih dijelova arapskoga svijeta. Arapski iseljenici iz Španjolske, koji su 816. osvojili Egipat i ondje privremeno uspostavili svoju vlast, jedno su desetljeće kasnije zauzeli Kretu. Tako je Bizant izgubio jedno od najvažnijih strateških uporišta u istočnom Sredozemlju. Svi pokušaji Mihajla II., kao i njegovih nasljednika, da ponovno osvoje izgubljene posjede ostali su uzaludni: gotovo stoljeće i pol Arapi su držali taj važan otok da bi odande stalnim razbojničkim pohodima ugrožavali sigurnost cijelog područja. Bizant je istodobno doživio težak udarac na Zapadu. Uplećući se u svađe lokalnih bizantskih zapovjednika, afrički su se Arapi 827. pojavili na Siciliji. Napadi Arapa na Siciliju bili su česta pojava od sredine 7. stoljeća, ali sada je počelo pravo osvajanje otoka. Time je bio najteže uzdrman položaj Bizantskog Carstva kao sile u Sredozemlju, a osobito na Jadranu. Tako je i Konstantin Porfirogenet smatrao doba Mihajla II. epohom najvećeg opadanja bizantskog utjecaja na jadranskoj obali i u slavenskim zemljama na zapadu Balkanskog poluotoka. Gorko se osvetilo zanemarivanje flote, koja je Bizantince od propasti pomorskoga omajadskog kalifata jedva zanimala.

Dok je došljak Mihajlo II. jedva čitao i pisao, njegov sin i nasljednik Teofil (829.-842.) nije bio samo prilično obrazovan nego je posjedovao i izrazitu ljubav prema umjetnosti i znanosti. Za Bizant to nije bilo nimalo neobično: ta i Justinijan je, nećak neobrazovanog vojnika Justina I., bio jedan od najučenijih duhova svojega doba. Takvi primjeri svjedoče o velikoj obrazovnoj snazi bizantskoga glavnoga grada i visokoj duhovnoj razini života na bizantskom dvoru. Ali Teofil nije bio prijemljiv samo za kulturu bizantskoga glavnoga grada nego i za kulturne utjecaje koji su dolazili s kalifova dvora u Bagdadu. Oduševljenje za arapsku umjetnost on je očito dobio od svojega učitelja Ivana Gramatičara, a od njega je potjecao i ikonoklastički žar koji ga je učinio vatrenim ikonoklastom. Doba njegove vladavine bilo je epoha posljednjeg uzleta ikonoklastičkoga pokreta i ujedno epoha najjačeg utjecaja arapske kulture na bizantski svijet.

Teofil nije bio značajan vladar, ali je svakako bio zanimljiva osoba. Bio je zanesenjak i bilo je nečega zanesenjačkog i u njegovoj predanosti ikonoklastiji, koja je već jenjavala, i u njegovu oduševljavanju umjetnošću i kulturom arapskoga svijeta, čije je najbolje doba već pripadalo prošlosti. Usprkos strašnim okrutnostima na koje se u svojem vjerskom fanatizmu dao zavesti, on kao čovjek ima nešto privlačno i ne treba čuditi što su se oko njega isprele i legende. Htio je biti idealan vladar i bio je ispunjen snažnom ljubavlju za pravdu, koju je doduše pomalo teatralno iskazivao. Oponašajući pravednog kalifa Haruna al Rašida, šetao je gradom, razgovarao s najsiromašnijima i najneznatnijima od svojih podanika i od njih primao

žalbe kako bi potom egzemplarno kažnjavao krivce bez obzira na njihov položaj i dostojanstvo.

Nakon izgradnje tematske organizacije na Balkanskom poluotoku krajem 8. i početkom 9. stoljeća (usp. str. 102 i d.), njezin je daljnji razvoj na istoku i na dalekom sjeveru očito uslijedio pod Teofilom. Nastale su nove teme Paflagonija i Kaldija, koje su imale za svrhu učvršćenje bizantskoga položaja na Pontu: Paflagonija je obuhvaćala sjeveroistočni ugao dotadašnje teme Bukelarija, a Kaldija sjeveroistočni dio teme Armenijaka. Nadalje, s jedne strane odvajanjem od teme Armenijaka, a s druge od teme Anatolika, u planinskim su predjelima na arapskoj granici stvorene tri nove vojno-administrativne jedinice: manje vojne pogranične oblasti Karsian, Kapadocija i Seleukeja, koje su se nazivale kleisure (klisure, klanci), a u kasnijim su vremenima također stekle rang tema.

Još je bitnije to što su se u Teofilovo doba u jednu temu udružili tzv. klimata, bizantski gradovi na Krimu, i što je u Kersonu, najvažnijem od tih gradova, postavljen bizantski strateg. U velikoj je sjeveroistočnoj nizini Europe bilo postalo nemirno i poput Bizanta se i prijateljsko mu hazarsko kraljevstvo našlo prinuđenim poduzeti obrambene mjere. Istodobno s uvođenjem tematskog poretka na području Kersona bizantski su arhitekti na molbu hazarskoga kagana izgradili utvrdu Sarkel na ušću Dunava, tako podižući spomenik bizantskoj tehnici u dalekim stepama.

Car Teofil, zanesen arapskom umjetnošću i kulturom, morao je tijekom cijele vladavine voditi ratove protiv Arapa. Unutarnje borbe i osobito buntovnički pokret kuramitske sekte Perzijanca Babeka, nošene duhom socijalnog prosvjeda, stvarale su doduše teškoće kalifu Mamunu (813.-833.), ali u posljednjim je godinama svoje vladavine on ipak toliko ovladao situacijom da je od 830. mogao nastaviti borbu protiv Bizanta koja je duže vrijeme bila prekinuta. Bizant nije bio u stanju koncentrirati sve svoje snage na rat u Maloj Aziji, nego se, štoviše, istodobno morao boriti i na Siciliji, jer ondje je arapsko osvajanje napredovalo unatoč svim obrambenim mjerama i već je 831. pao Palermo. Na istočnoj se granici rat isprva vodio s promjenjivim uspjehom: malo bi Bizantinci prodirali u neprijateljevu zemlju, i tada je Teofil u Carigradu slavio raskošne trijumfe; malo bi - i to češće - Arapi prodirali na područje Bizanta i tada se carevo slavljeničko raspoloženje brzo mijenjalo i slao je poslanstva koja su kalifu nosila bogate darove i podastirala mu mirovne ponude. Stanje je postalo ozbiljnije kada je Mamunov brat, kalif Mutasim, nakon što je prevladao nemire koji su u kalifatu bili uobičajeni pri promjeni na prijestolju, godine 838. poduzeo velik vojni pohod, koji nije poput dotadašnjih napada bio usmjeren protiv utvrda u pograničnom području već protiv najvažnijih središta Male Azije. Dio goleme Mutasimove vojske napredovao je u smjeru sjeverozapada, 22. srpnja u krvavoj bitki kod Dazimona (Dazmane) pobijedio bizantsku vojsku, kojom je zapovijedao sam car, te zauzeo Ankiru. U međuvremenu je Mutasim s glavinom svoje vojske 12. kolovoza napao Amorij. Taj je događaj u Bizantu ostavio poguban dojam. Amorij je ipak bio najvažnija utvrda anatolske teme i k tome zavičaj aktualne vladarske dinastije. Car je tražio pomoć protiv Arapa čak i na Zapadu, u Franačkom carstvu i u Veneciji.

Ikonoklastija je pod Teofilom doživjela svoj posljednji uzlet. Godine 837. je ikonoklastički vođa Ivan Gramatičar sjeo na patrijarško prijestolje i potom je ponovno počeo oštar progon ikonodula. Kao u doba Konstantina V, ikonoklastija je kulminirala u borbi protiv monaštva. Martirij posebne vrste doživjela su braća Teodor i Teofan iz Palestine, kojima su na čelu užarenim željezom napisani ikonoklastički stihovi i koji su poslije toga dobili nadimak Graptoi. Teofan je, naime, bio pjesnik poznat po svojim pjesničkim hvalama posvećenim svetačkim slikama; nakon ponovne uspostave pravovjerja, djelovao je kao metropolit u Niceji.

No iako su car i patrijarh svim sredstvima nastojali obnoviti ikonoklastički pokret, ipak se sve jasnije pokazivala njegova nemoć. Područje njegova utjecaja u bitnome je ostalo ograničeno na glavni grad i vladavinu mu je osiguravala samo volja cara i nekoliko njegovih

sljedbenika. Kada je Teofil umro 20. siječnja 842., ikonoklastija je doživjela slom i time je završila i velika kriza koja se izražavala u tom pokretu.

IV. DOBA PROCVATA BIZANTSKOGA CARSTVA (843.-1025.)

1. Početak novoga doba

Kao što je borba protiv perzijske i arapske invazije bila vrijeme velike odluke za državni opstanak Bizantskoga Carstva, tako je ikonoklastička kriza to bila za njegovo duhovno samopotvrđivanje. Nakon vojne, uslijedila je duhovna invazija Orijenta, koja je preplavila Carstvo u obliku ikonoklastije. Njezino je prevladavanje imalo slično značenje za kulturni razvoj Bizantskoga Carstva kao što je obrana od vojne invazije imala za državni. Slom ikonoklastičkog pokreta značio je pobjedu grčke religijske i kulturne posebnosti nad azijskim utjecajem utjelotvorenim u ikonoklastiji. Kao grčko-kršćansko carstvo, Bizant je sada i kulturno potvrđivao svoje vlastito mjesto između Orijenta i Okcidenta.

Za Bizant je počelo novo doba: doba velikoga kulturnog uzleta, kojemu je ubrzo slijedio i jak politički uspon. Novo doba ne otvara tek makedonska dinastija, već burna vladavina posljednjeg Amoriga, Mihajla III. Tri velika lika - Barda, Focije i Konstantin - navješćuju početak nove ere.

Ikonoklastičku je epohu krize, u koju padaju najveće slabljenje ideje univerzalnoga carstva i slom bizantskoga statusa sile na Zapadu, obilježavalo osjetno sužavanje političkoga horizonta. Crkvena politika ikonoklastičkih careva i njihov slab interes za zapadni dio Carstva ubrzali su udaljšavanje Bizanta i Zapada i time prizvali proces koji je preko osnivanja crkvene države doveo do krunidbe Karla Velikog za cara. No ako je univerzalizam bizantske države doživio brodolom, Istok se sada sa svoje strane trebao oduprijeti univerzalizmu Rimske crkve; prvi je korak u tom smjeru bio učinio već ikonoklast Konstantin V kada je najveći dio Balkanskoga poluotoka i južnu Italiju podredio jurisdikciji carigradskog patrijarhata. Ali carigradski se patrijarhat tek nakon prevladavanja ikonoklastičke krize mogao ravnopravno suprotstaviti papinstvu i započeti borbu s Rimom. Kao što se zapadna carska vlast uzdiže na račun bizantskoga državnog univerzalizma, tako se sada carigradski patrijarhati uzdiže na račun rimskoga crkvenog univerzalizma. Prva etapa toga procesa, koja je dovela Bizant u podveden položaj, pada u razdoblje krize, a druga, koja je u korist Bizanta ponovno uspostavila ravnotežu na novoj osnovi, počela je Focijevom velikom borbom.

Još je važnija činjenica što su se unutar istočnog prostora, na koji je povijesni razvoj ograničio polje neposrednog bizantskog utjecaja, pojavile nove velike zadaće i za bizantsku državu i za Bizantsku crkvu. Pokršćavanje južnih i istočnih Slavena otvara Bizantskom Carstvu nov svijet i na neslućen način proširuje njegov horizont. Ma koliko uzak bio bizantski svijet za vrijeme krizne epohe ikonoklastije, toliko se sada širi s Focijem, Konstantinom i Metodijem.

Nakon kulturne ekspanzije slijedi politička i vojna ofenziva. Carstvo, koje je pri kraju ikonoklastičke epohe dospjelo u neugodnu defenzivu i prema kalifatu i prema Bugarskoj, daleko širi svoje granice na istoku - doduše, nakon dugih i teških borbi - te ponovno pokorava cijeli Balkanski poluotok. Ponovno se uspostavlja i njegova sila na Sredozemnom moru, koja je bila propala u kriznom razdoblju.

Kao što je na kraju 8. stoljeća došlo do privremene restauracije slika, tako je poslije Teofilove smrti uslijedila i konačna ponovna uspostava kulta slika pod vodstvom njegove žene. Jer kada je Teofil umro, njegov je sin i nasljednik Mihajlo III. (842.-867.) bio u trećoj

godini života i za njega je regentstvo preuzela careva udovica Teodora. Službeno je regentstvo pripadalo i Tekli, najstarijoj živoj sestri maloga cara, jer je uz Mihajla i Teodoru bila slikana na kovanicama i uz njih se navodila u vladarskom protokolu; ali ona se očito posve povukla iz vladarskih poslova. Najvažniji članovi vijeća koje je pomagalo Teodori i u dogovoru s novim patrijarhom provodilo restauraciju štovanja slika bili su caričina braća Barda i Petrona, magistar Sergije Nikecijat, vjerojatno Teodorin stric, i prije svega njezin miljenik, logotet droma Teoktist. Zanimljivo je da je nova vlada, premda su njezini članovi najvećim dijelom bili istočnoga podrijetla (caričina je porodica potjecala iz Paflagonije i bila je armenskog podrijetla), svojom prvom i najvažnijom zadaćom smatrala restauraciju kulta slika. Pošto je Ivan Gramatičar smijenjen i patrijarško je prijestolje preuzeo Metodije, sinoda u ožujku 843. svečano je proglasila ponovnu uspostavu štovanja slika.

U spomen na taj čin Grčka pravoslavna crkva svake godine prve nedjelje posta obilježava "svečanost pravovjerja", koja slavi pobjedu nad ikonoklastijom, a ujedno i prevladavanje starijih hereza. Propast ikonoklastije zaista označuje svršetak epohe velikih vjerskih borbi u Bizantu. A za odnos Crkve i države slom ikonoklastije je značio neuspjeh pokušaja bezostatnog podređivanja Crkve državnoj vlasti. Doduše, Bizantska crkva ni tada ni kasnije nije stekla onu slobodu koju su za nju zahtijevali zeloti na čelu s Teodorom Studitskim. Za bizantski je crkveno-državni organizam ostala karakteristična uska suradnja države i Crkve i ta je suradnja po pravilu imala oblik dalekosežnog tutorstva državne vlasti nad Crkvom.

Vođenje cjelokupne državne politike uskoro je dospjelo u ruke logoteta Teoktista, koji je eliminirao svojega glavnog suparnika Bardu i postao jedinim caričinim savjetnikom. Čovjek visoke kulture, Teoktist je poticao obrazovanje u Bizantu i tako pripremao budući kulturni uzlet Carstva. Njegova mudra financijska politika osigurala je državi velike zlatne rezerve. Za razliku od Irenina doba, crkvenopolitička se promjena odvijala bez otpora jer se ikonoklastički pokret bio slomio i više nije postojala jača opozicija. No Teodora i Teoktist su, uz podršku patrijarha Metodija, pri likvidaciji još donedavno vladajućeg sustava ipak postupali obzirno i pokazali su veliku toleranciju prema nekadašnjim sljedbenicima ikonoklastije. Ta politika međutim nije naišla na odobravanje zelota i u Bizantskoj se crkvi, koju je borba protiv ikonoklastije privremeno bila sjedinila, ponovno rastvorio stari jaz. Studitski monasi borili su se protiv patrijarha Metodija s jednakim žarom s kakvim su se nekoć suprotstavljali patrijarsima Taraziju i Nikeforu. Raskol se vrlo zaoštrio i doveo je do ekskomunikacije studita. Ali Metodije je umro već 14. lipnja 847. Na patrijarško je prijestolje došao Ignacije, sin nekadašnjeg cara Mihajla Rangabea, koji je nakon svrgavanja svojega oca bio kastriran i zamonašio se. Njegovo je postavljanje značilo ustupak studitima jer je on, premda nije bio sudjelovao u opoziciji crkvenom vodstvu, kao strog monah bio blizak idealima zelotskog smjera. No Ignacije, koji je trebao izgladiti suprotnosti, kao Focijev je protivnik bio uvučen u mnogo veći spor.

Nakon ponovne uspostave kulta slika odmah je počela borba protiv Arapa. Logotet Teoktist s jakom je flotom krenuo na Kretu i jedno je vrijeme, iako posve kratko, ondje bila ponovno uspostavljena bizantska vlast (843./44.). Taj prolazni uspjeh imao je tim manje utjecaja stoga što su Bizantinci na kopnu, i to na Mauropotamu, koji se ulijeva u Bospor, već 844. pretrpjeli težak poraz. To što su se Arapi mogli odvažiti tako daleko na bizantsko područje bila je posljedica pobjedonosnih vojnih pohoda kalifa Mutasima (usp. str. 110 i d.). Ali unutarne su borbe prisilile Mutasimova nasljednika na sklapanje mira s Bizantom i na bizantsko-arapskoj je granici, na rijeci Lam, obavljena razmjena zarobljenika (845./46.). Moć kalifova carstva bila je paralizirana pojavom turskog elementa i jačanjem feudalnih snaga, koje je dovelo do formiranja pojedinačnih kraljevstava. No bizantska je vlada morala izdržati tešku borbu s paulikijancima koji su se, podržavani od ikonoklastičkih careva 8. stoljeća te favorizirani i od Nikefora I., bili toliko rasprostranili u istočnim dijelovima Male Azije da protiv njih nije morao intervenirati samo ortodoksni Mihajlo Rangabe nego i njegovi

ikonoklastički nasljednici. Očito su se paulikijanci već tada u većem broju iseljavali na područje melitenskog emirata i otada su se u arapskim redovima borili protiv Bizanta. Novi progoni pod Teodorom bili su osobito teški. Oni su stajali života tisuće paulikijanaca i pratila su ih masovna preseljenja paulikijanaca u Trakiju. S druge je strane Teodorina vlada morala poduzeti nov vojni pohod protiv buntovnih slavenskih plemena u južnoj Grčkoj. Tek je uz pomoć vojnih snaga tema Trakije i Makedonije i "ostalih zapadnih tema" peloponeskom strategu Teoktistu Brijeniju, nakon duge borbe, uspjelo prisiliti slavenska plemena na Peloponezu da priznaju bizantsku suverenost i obvežu se na plaćanje danka.

U borbama s Arapima u bizantskom se vođenju rata sve više može zamijetiti novi duh smjelosti i poduzetništva. Godine 853. iznenada se veća bizantska flota pojavila na obali Egipta, koji je kao i prije bio uporište vladara Krete. Bizantinci su napali utvrdu Damijetu nedaleko od ušća Nila i spalili je. To je bilo prvi put od početka arapske invazije da se Bizant odvažio tako daleko u neprijateljske vode. Doduše, ta upečatljiva demonstracija najprije je imala za posljedicu samo to da su egipatski Arapi energično prionuli izgradnji flote i tako stvorili osnovu pomorske sile koja će u 10. stoljeću pod kalifatom Fatimida dosegnuti visok stupanj razvoja.

Doba velikoga političkog i kulturnog uzleta Bizantskoga Carstva počelo je međutim tek nakon državnog udara 856., koji je mladomu caru Mihajlu III. omogućio izvršavanje njegovih vladarskih prava i Vođenje državnih poslova stavio u ruke njegova ujaka Barde. Barda i Mihajlo bili su prirodni saveznici kao oštećene strane režima koji su bili etablirali Teodora i Teoktist. Jer kao što je Bardu boljelo što ga je isključio sada svemoćni Teoktist, tako je mladoga cara boljelo tutorstvo njegove majke, osobito s obzirom na to da mu Teodora nije uskraćivala samo vlast nego se upletala i u njegov intimni život, odvojila ga od njegove ljubavnice Eudokije Ingerine i prisilila na vjenčanje s Eudokijom Dekapolitom (855.). U dogovoru s mladim carem, ali bez znanja carice, Barda se vratio na dvor. Teoktist je ubijen u carskoj palači pred očima Mihajla III. Nakon toga ga je senat proglasio samovladarom, autokраторom. Teodora je morala prepustiti vlast, dok su njezine kćeri zatvorene u samostan; dvije godine potom, nakon neuspjelog atentata na svojega brata Bardu, Teodora je morala podijeliti njihovu sudbinu.

Slika mladog cara Mihajla III. danas nam se pokazuje u bitno drukčijem svjetlu nego što ga je vidjela starija historiografija koja je, nadovezujući se na tendencioznu historiografiju iz doba makedonske dinastije, u Mihajlu III. vidjela samo "pijanca". Njegov život doduše nije bio baš primjer visokog ćudoređa, ali nije mu nedostajalo dara, a još manje hrabrosti. No u Mihajlu III. se također ne smije, padajući iz jedne krajnosti u drugu, vidjeti "velikoga vladara". On se doista pošteno trudio obraniti Carstvo i vojsku je više puta osobno vodio u borbu. Ali to je činila većina bizantskih vladara. On nije imao vlastite čvrste i jasne volje. U velikome i u malome, u dobru i zlu puštao je da ga vode drugi, slijedio je promjenljive utjecaje i savjete dvora, bio je hirovit i nepostojan do nepouzdanosti. Inicijativa za velika djela, kojima je njegova vladavina bila tako izvanredno bogata, nije bila njegova. Nije bio velik on, nego je veliko bilo njegovo doba - doba Barde i Focija.

Poput Teoktista pod Teodorom, sada je Barda bio pravi vođa bizantske države. Vanjski je izraz njegova izuzetnog položaja bio što je uživao najviša dostojanstva i naposljetku nosio i titulu cezara. Svojega je prethodnika i nekadašnjeg suparnika još i nadmašivao po energiji i državničkim sposobnostima. U njegovo doba postaju jasno vidljivima naznake budućega velikoga političkog uspona Bizantskoga Carstva. Kulturni uzlet, koji se pripremao već za vrijeme regentstva, sada se potpuno razvija i pokazuje se velika aktivnost i veliko zračenje bizantske kulture. Važno središte bizantske znanosti i obrazovanja postala je visoka škola koju je cesar Barda osnovao uz palaču Magnaura. Tu su se njegovale sve grane tadašnje svjetovne znanosti. Prosvijećeni državni kormilar okupio je na toj školi najjače znanstvene snage. Za njezina je voditelja postavio univerzalnoga znanstvenika Leona Matematičara, bez

obzira na činjenicu da se on, nećak ikonoklastičkoga vođe Ivana Gramatičara, pod Teofilom istaknuo kao ikonoklast. Tu je djelovao i Focije, najveći učitelj i znanstvenik svojega stoljeća.

Ali promjena u državnom vodstvu povlačila je i promjenu u vodstvu Crkve. Nije bila moguća suradnja između novoga regenta i Ignacija, koji je bio povezan s prethodnom vladom i sa zelotima. Ignacije je bio prisiljen odstupiti i 25. prosinca 858. na patrijarško je prijestolje došao učenik Focije. Za Bizantsku je crkvu nastupilo burno doba, ali vjerojatno najveće koje je ikada doživjela. Focije je bio najznačajniji duh, najbolji političar i najspretniji diplomat koji je ikada obavljao službu carigradskog patrijarha. U crkvenopolitičkom je pogledu zastupao isti smjer kao Tarazije, Nikefor i Metodije. Poput njih, i njega su zato napadali zeloti, koji su na čelu sa studitskim opatom Nikolajem prigovarali zbog njegova nekanonskog postavljanja i ostali vjerni Ignaciju. Formirale su se dvije strane od kojih se jedna priklanjala Fociju, a druga smijenjenom Ignaciju.

No mnogo je važnija od toga unutarnjeg spora bila borba koju je novi patrijarh morao izdržati s Rimom. Nakon događaja ikonoklastičke epohe i prije svega poslije nastanka Zapadnog carstva, odnos između dvaju crkvenih središta ušao je u novu razvojnu fazu. Tu je činjenicu mogao ignorirati samo kruti dogmatizam zelota koji su, slijepi za znakove vremena, i nadalje svakom prigodom apelirali na Rim. Ona je bila jasna ne samo caru Nikeforu, koji je svojem patrijarhu zabranio da, kako je uobičajeno, pošalje sinodiku papi (usp. str. 104-105), nego i pobožnoj carici Teodori i patrijarhu Metodiju, koji je bio sve drugo prije nego neprijatelj Rima (usp. str. 108?). Za razliku od Irene prije sazivanja svojega koncila, Teodora i Metodije nisu držali nužnim pribaviti pristanak Rima za ponovnu uspostavu kulta slika. Bilo je povijesne nužnosti u oslobađanju Bizanta od supremacije Rimske crkve nakon što se Zapad oslobodio supremacije Bizantskoga Carstva. Odlučujući je korak u tom smjeru učinio Focije.

Upleten u spor s Ignacijevim pristašama, Focije - bar isprva - nije ni želio ni očekivao borbu s Rimom. Poslao je svoju sinodiku u Rim nadajući se da će mu papino priznanje pružiti oružje protiv njegovih bizantskih protivnika. No nekoliko je mjeseci prije njegova postavljanja na patrijarško prijestolje, na stolicu svetoga Petra sjeo Nikola I., odvažan i energičan političar, čiji je životni cilj bilo učvršćivanje rimskog univerzalizma. Uplevši se u bizantski crkveni spor kao vrhovni sudac, on se opredijelio za Ignacija i Fociju je uskratio priznanje, upozoravajući na nekanonski način njegova postavljanja. Focijevo ustoličenje zaista je bilo nekanonsko, ali se ni najmanje nije razlikovalo od ustoličenja Tarazija, koji je također iz laičkoga staleža došao na patrijarško prijestolje poslije iznuđenog odstupanja prethodnika, a kojega je Rim svojedobno priznao i podržao. No Nikoli I. bilo je stalo do utvrđivanja načela da njemu kao poglavaru kršćanstva pripada zadnja odluka u crkvenim pitanjima i na Zapadu i na Istoku. U tom se htijenju nije dao smesti čak ni kada su njegovi legati u Carigradu kapitulirali pred Focijevim nadmoćnim diplomatskim umijećem i odobrili presudu koncila koji je potvrdio Focijev izbor i Ignacijevu smjenu (861.). Dezavuirajući svoje predstavnike, Nikola je na jednoj sinodi u Lateranu dao donijeti suprotnu presudu i proglasiti Focija smijenjenim (863.).

Ali papa je podcijenio protivnikovu snagu. Focije je započeo borbu. Kao što je zadaća Rima bila osigurati važenje svojih univerzalnih pretenzija, tako je zadaća carigradskog patrijarhata bila potvrditi svoju samostalnost. Ideal peteročlanoga crkvenog vodstva o kakvome je sanjario Teodor Studitski već je odavno pripadao prošlosti. Prošlo je doba kada se ortodoksni Bizant, stenjući pod nasilnom vladavinom heretičkih careva, smatrao ovisnim o podršci Rima; no druga tri crkvena poglavara, vođe orijentalnih patrijarhata, pod tuđinskom su arapskom vlašću bila osuđena na potpunu nemoć. Bizantska crkva imala je samo jednog vođu: carigradskoga patrijarha. U stoljetnom je usponu carigradski patrijarhat utemeljio svoju moć i ugled, pobjedonosno je okončao svoje unutarnje borbe s herezama i iza njega je sada stajalo ortodoksno, jako i odlučno državno vodstvo, a njegova moć prostirala se cjelokupnim područjem Bizantskoga Carstva i ubrzo će daleko prerasti te granice. Poput bizantske države,

i Bizantska je crkva išla ususret svojem najboljem razdoblju: razdoblju velikog širenja područja svojega utjecaja na slavenski svijet. Focijeva je veličina u tome što je jasnije nego bilo tko drugi vidio kako se približava to razdoblje novih zadaća i mogućnosti i kao nitko drugi pripremio se za njega.

Mihajlo III. je, uz podršku svojih sposobnih vojskovođa, vrlo energično vodio borbu s Arapima. Na Siciliji je Bizant doduše gubio jedan položaj za drugim i usprkos svem trudu nije mogao spriječiti ni osvajanje otoka ni napredovanje Arapa prema južnoj Italiji, tako da su Carstvu krajem vladavine Mihajla III. od značajnijih gradova na Siciliji preostali samo Siracusa i Taormina. No u Maloj Aziji Bizant prešao u napad. Već je 856. strateg Trakežana Petrona, brat cezara Barde, poduzeo vojni pohod u okolicu Samosate i probio se do Amide. Odande je pošao prema Tefrici i vratio se s mnogo zarobljenika. Čini se da je uspješan bio i pohod koji je tri godine poslije poduzet pod vodstvom Barde i mladoga cara i koji je bizantsku vojsku ponovno doveo na područje Samosate. Otprilike u isto ta vrijeme bizantska se flota još jednom pojavila pred Damijetom. Povećana se pozornost posvećivala gradnji utvrda u Maloj Aziji: car je dao ponovno izgraditi Ankiru, koju je Mutasim bio razorio, i ponovno utvrditi Niceju.

Najnoviji uspjesi i smjeli napadi na kopnu i na moru svakako su podigli borbeni duh Bizantinaca, ali Carstvu nisu donijeli konkretne dobitke, pogotovo s obzirom na to da nisu izostali protunapadi s arapske strane i da se rat više puta prekidao privremenim mirovnim sporazumima s uobičajenim razmjenama zarobljenika. Ali 863. su Bizantinci, odbivši napad emira Omara iz Melitene, izborili veliku i presudnu pobjedu. Omar je prošao kroz temu Armenijaka i zauzeo važan lučki grad Amis na obali Crnog mora. No na granici teme Paflagonije suprotstavio mu se sposobni Petrona s jakom vojskom. Tu je 3. rujna izbila krvava bitka u kojoj je arapska vojska poražena do uništenja i u kojoj je poginuo i sam Omar. Ta velika pobjeda označuje obrat u bizantsko-arapskim borbama. Ako se Bizant od prve provale Arapa i do pobjede Leona III. kod Carigrada borio za golu egzistenciju, ako je potom više od stoljeća vodio težak obrambeni rat, nakon pobjede godine 863. okreće se list i počinje epoha bizantske ofenzive u Aziji, koja najprije napreduje polako, no od druge polovine 10. stoljeća punom silinom.

Ne treba podcijeniti značenje učvršćenja moći na istoku za rješenje velikih zadaća koje su očekivale Carstvo u slavenskom svijetu. Te su se zadaće Bizantskom Carstvu približavale iz Rusije, iz Moravske, iz južnoslavenskih zemalja. Već su se 860. Rusi prvi put pojavili pred Carigradom. Pristali su, opkolili grad i poharali cijelu okolicu. Car, koji je upravo iz grada krenuo u borbu protiv Arapa, vratio se što je brže mogao i probio se u opkoljeni grad da bi preuzeo obranu u svoje ruke i zajedno s patrijarhom ohrabrio užasnuto stanovništvo. Bizantinci su se dugo sjećali velikog napada i spas su pripisivali samo intervenciji Majke Božje. Od tog je doba Bizant stupio u odnose s ruskim kraljevstvom u nastanku i počeo s misionarskim radom u tom dotad mu gotovo posve nepoznatom narodu, radom pred kojim je bila velika budućnost. Veliki je patrijarh shvatio da su obraćenje na kršćanstvo i uključivanje mladoga naroda u utjecajnu sferu Bizanta najdjelotvornije sredstvo za otklanjanje opasnosti koja je s te strane prijetila Carstvu. Nekoliko godina poslije mogao se s opravdanim ponosom pohvaliti prvim uspjesima svojega misionarskog rada.

Ruski je napad potaknuo Carstvo da pošalje poslanstvo kako bi osvježilo odnose s Hazarima. Za novi duh koji je vladao u Bizantu karakteristično je da je to poslanstvo dobilo misionarske zadaće i da je na njegovo čelo stupio mladi Konstantin Solunski, koji je, zahvaljujući svojem genijalnom daru za jezike i svojem golemu znanju, bio sposobniji od bilo koga drugoga da u hazarskom kraljevstvu nasuprot židovskim i islamskim utjecajima zastupa stvar kršćanske religije i kulture.

No njega je i njegova brata Metodija pred mnogo važniju zadaću postavio poziv moravskoga kneza Rastislava, koji je poslao u Carigrad poslanstvo tražeći da mu se pošalju

misionari. Činjenica da se Rastislav obratio Bizantu zacijelo se može objasniti njegovim strahom od utjecaja franačkog klera i nastojanjem da, oslanjajući se na Bizant, stvori protutežu opasnosti franačko-bugarskog okruženja. Za Bizant je to pak značilo mogućnost prenošenja svojega utjecaja na novo, udaljeno područje, kao i pritiska na Bugarsku, koja se nalazila između Carstva i Moravske. Dokaz je razumijevanja bizantskoga državnog i crkvenoga vodstva to što je tu važnu misiju povjerilo solunskoj braći i dalo im da u slavenskoj zemlji propovijedaju novu vjeru na slavenskom jeziku. Zasluge za pridobivanje Slavena za kršćansku vjeru Konstantin i Metodije dijele s patrijarhom Focijem i cezarom Bardom. Pokršćavanje Slavena koji su živjeli u Carstvu Bizantinci su provodili već duže vrijeme. Ali tek je sada počelo doba obuhvatnoga misionarskog rada u dalekom slavenskom svijetu s one strane granica Carstva. Konstantin je najprije stvorio slavensko pismo (takozvanu glagoljicu) i potom pristupio prevođenju Svetog pisma na slavenski jezik (na makedonsko-slavenski dijalekt). Solunska braća u Moravskoj su držala i bogoslužje na slavenskom jeziku. To je osiguralo uspjeh njihovu misionarskom radu. Ako je poslije Metodije - nakon rane Konstantinove smrti, koji je umro 14. veljače 869. u jednom grčkom samostanu u Rimu kao monah Ćiril - i izgubio borbu protiv franačkoga klera, jer podrška Bizanta u dalekoj zemlji nije imala nužnu djelotvornost, a Rim ga je nakon početnog podržavanja na kraju napustio, i ako su njegovi učenici i bili prognani iz zemlje, njegovo je djelo i djelo njegova velikog brata u slavenskim zemljama bizantske kulture pustilo tim dublje korijenje i urodilo tim bogatijim plodovima. Ono ima neprolazno značenje za južne i istočne Slavena. Pismo i prve početke svoje vlastite književnosti i kulture ti narodi duguju braći iz Soluna, "slavenskim apostolima".

Nakon pokršćavanja Moravske, ni Bugarska nije mogla duže izbjegavati nužnost da prihvaćanjem kršćanstva pruži čvršću osnovu svojemu državnom i kulturnom opstanku. No kao što se Moravska obratila Bizantu, tako je bugarski knez Boris poslao jedno poslanstvo Francima. Bizant je brzo intervenirao jer nije mogao dopustiti da se susjedna država duhovno priključi franačkom carstvu i na taj način Rimu. Pobjeda koja je nedavno izborna protiv Arapa, koja je učvrstila položaj Carstva i povećala mu ugled, pojačala je odlučnost bizantske vlade i učinkovitost njezina postupka. Pojava bizantske armije na bugarskoj granici, koju je pratila impozantna demonstracija carske flote uz bugarsku obalu, potakla je Borisa da udovolji bizantskim zahtjevima. Godine 864. on je od Bizanta primio kršćanstvo i pritom dobio ime Mihajlo, ime bizantskog cara koji mu je bio krsni kum. Grčki je kler smjesta pristupio pokršćavanju bugarskog naroda i organizaciji Bugarske crkve.

Za Bugare pokršćavanje nije značilo samo velik napredak u kulturnom razvoju nego je njime završio i proces slaviziranja, a time i državnoga i etničkog ujedinjenja mladoga kraljevstva. Boris-Mihajlo je ugušio opoziciju starobugarskoga plemstva koje se pobunilo protiv pokršćavanja i slaviziranja zemlje, te je odrubio glavu pedeset i dvojici svojih boljara. No ma kolike bile koristi pokršćavanja za kulturni napredak i za unutarnje jedinstvo bugarskoga kraljevstva, novoobraćeni su kneževi ipak uskoro doživjeli razočaranje. Namjera Bizantskoga Carstva bila je da Bugarsku crkvu pod vodstvom grčkoga biskupa priključi carigradskom patrijarhatu. No Boris Mihajlo je težio potpunoj samostalnosti za svoju mladu Crkvu pod vodstvom vlastitoga patrijarha i, budući da su njegovi zahtjevi ostali neispunjeni, okrenuo se od Bizanta Rimu. Papi Nikoli ništa nije moglo odgovarati više od mogućnosti da Bugarsku odvoji od Bizantske crkve i stavi je pod rimsku jurisdikciju. Poslao je u Bugarsku svoje legats, koji su s velikom energijom prionuli na posao tako da se činilo kako Bugarska dopijeva posve pod rimski utjecaj. To stanje, naravno, nije dugo potrajalo jer je vrlo brzo i ovdje došlo do dubokog razočaranja, ali se u tom trenutku činilo da je Rim dobio igru. Bizant je morao gledati kako mu izmiče susjedno slavensko kraljevstvo i kako se rimska utjecajna sfera širi gotovo do njegova središta.

Sukob između Rima i Carigrada došao je do svojega vrhunca. Kao protivnik Rima, Focije je postao borcem ne samo za neovisnost Bizantske crkve nego i za najvitalnije interese

Bizantskoga Carstva. Cezar Barda i car Mihajlo III. u potpunosti su stali iza velikog patrijarha. Car je poslao papi pismo koje je s besprimjernim ponosom izražavalo svijest o samostalnosti i nadmoći bizantinstva. Ultimativno je zahtijevao povlačenje papinske presude protiv Focija i izuzetno je oštro odbacio pretenzije Rima na supremaciju. Patrijarh je otišao i korak dalje: postavio se za suca Zapadnoj crkvi, predbacujući joj zablude u pitanjima liturgije i crkvene discipline, ali prvenstveno napadajući zapadni nauk o proizlaženju Svetoga Duha iz Oca i Sina (ex patre filioque). Tako je Focije, za kojega je papa mislio da ga kao optuženika može pozvati pred svoj sud, optužio Rim za herezu u ime pravovjerja. Godine 867. je sinoda, koja se pod carevim predsjedanjem održala u Carigradu, izopćila papu Nikolu I., odbacila kao heretičan rimski nauk o proizlaženju Svetoga Duha i proglasila nezakonitim upletanje Rima u poslove Bizantske crkve. Orijentalnim je patrijarsima poslana patrijarhova okružnica koja je opširno razmatrala i najoštrije osuđivala drukčije nauke i običaje Rimske crkve, a prije svega opet filioque.

Ali u tom je trenutku najnapetije borbe došlo do revolucije u carigradskoj palači, koja je iznova izmiješala sve karte. Na svoju se vlastitu nesreću Mihajlo III. sprijateljio s Bazilijem "Makedoncem". Bazilije je potjecao iz teme Makedonije i bio je odrastao u krajnjem siromaštvu. Tražeći sreću bio se zaputio u Carigrad i, zahvaljujući svojoj velikoj tjelesnoj snazi, postao konjušarem na carskom dvoru. Time je počeo njegov nevjerojatan uspon, koji u jednakoj mjeri zahvaljuje svojim izvanrednim sposobnostima i carevu hiru. Pametan i lukav seljački sin postao je najintimnijim prijateljem Mihajla III. i oženio se njegovom nekadašnjom ljubavnicom Eudokijom Ingerinom. Nepokolebljivo je, od ničega se ne ustručavajući, težio najvišoj moći. Pritom se sukobio s cesarom Bardom, ali Mihajlo III. bio je toliko očaran svojim ljubimcem da mu je bez razmišljanja žrtvovao ujaka. Gomilom krivokletstava Bazilije i Mihajlo III. namamili su velikog državnika u klopku: sam ga je Bazilije ubio za vrijeme vojnog pohoda protiv Krete, kada je cezar na jednoj međustanici sjedio na prijestolju uz svojega nećaka (21. travnja 865.). Njegova je nagrada bila kruna suvladara, koju mu je Mihajlo III. dao nakon povratka u Carigrad 26. svibnja 866. Sada je Bazilije od svojega zaštitnika dobio sve što mu je on mogao ponuditi. Završni je čin krvave tragedije bio ubrzan time što je Mihajlo III., hirovit i nepredvidiv kakav je bio, počeo mijenjati svoje raspoloženje prema suvladaru. U noći s 23. na 24. rujna 867. Bazilije je nakon jedne gozbe dao ubiti pijanog cara u njegovoj ložnici.

2. Epoha kodifikacije prava: Bazilije I. i Leon VI.

Bazilije I. (867.-886.), utemeljitelj takozvane makedonske dinastije, mračnim je putevima došao na carigradsko carsko prijestolje. Na svojoj je strani imao suprugu Eudokiju Ingerinu (umrla 882.), nekadašnju ljubavnicu ubijenog Mihajla. Radi osiguranja nasljedstva na prijestolju, već je 6. siječnja 869. za suvladara okrunio svojega najstarijeg sina Konstantina, točno godinu dana kasnije krunu je dobio drugi sin Leon, a oko 879. - nakon Konstantinove rane smrti - i treći sin Aleksandar, dok je najmlađi Stjepan krenuo duhovnim putem te će kasnije pod vlašću svojega brata Leona VI. obavljati službu patrijarha. Carev prvorodenac i ljubimac Konstantin potjecao je iz njegova mladenačkog braka s "Makedonkom" Marijom. Leon, Aleksandar i Stjepan bili su sinovi Eudokije Ingerine, a dvojica mlađih rođeni su tek nakon Bazilijeva dolaska na prijestolje.

Poput svakoga bizantskog vladara, Bazilije I. se vrlo intenzivno bavio crkvenim pitanjima. No najprije je krenuo smjerom koji je bio suprotan crkvenoj politici koju su predstavljali Barda i Mihajlo III. Odmah nakon dolaska na prijestolje dao je zatvoriti Focija u samostan, tako izdajući velikog patrijarha u najpresudnijem trenutku njegove povijesne borbe. Na to je na patrijarško prijestolje ponovno pozvao Ignacija (23. studenoga 867.) i uspostavio je veze s Rimom. U prisutnosti legata Hadrijana II., u Carigradu je 869./70. održan koncil koji Rimska

crkva drži Osmim ekumenskim koncilom i koji je ekskomunicirao Focija. No između Bazilija I. i papinih legata nije bilo suglasnosti u jednoj principijelno vrlo bitnoj točki: imali su posve različite nazore o pravima jurisdikcije Rimske stolice - i dok je za rimske legate Focijev problem bio već načelno riješen papinom presudom, caru je bilo stalo do toga da sinoda koju je on vodio još jednom razmotri to pitanje i donese svoju odluku. Osim toga je sinoda imala i za Rim posve neočekivan epilog. Tri dana nakon završetka njezinih sjednica u Carigradu su se pojavili bugarski poslanici, crkvena se skupština još jednom sastala i postavljeno joj je pitanje treba li Bugarska crkva pripadati rimskoj ili carigradskoj sferi. Nisu se naime bila ispunila očekivanja koja je knez Boris povezivao sa svojim priklanjanjem Rimu. Savezništvom s papinskom vlašću nije bio došao ni koraka bliže svojemu pravom cilju, ustanovljavanju samostalne crkve u Bugarskoj: Rim je odbio oba njegova kandidata za bugarsku nadbiskupsku stolicu u osnivanju te se on ponovno okrenuo Carigradu. To je bila pozadina dolaska bugarskoga poslanstva i pitanja koje je ono postavilo te o kojemu se usprkos vrlo burnim prosvjedima rimskih legata presudom predstavnika triju orijentalnih patrijarhata odlučilo u korist Bizanta. Bizant je izvukao pouke iz događaja prošlih godina i sada se pokazao popustljivijim: car je dao da patrijarh Ignacije posveti jednog nadbiskupa Bugarske i više biskupa. Bugarska je crkva doduše priznavala suverenost carigradskog patrijarha, ali je dobila stanovitu autonomiju.

Tako je bugarski knez postigao svoj cilj spretno iskoristivši suparništvo Rima i Bizanta, a Bizant je vratio Bugarsku. Bez obzira na višekratne rimske prigovore, bugarsko je kraljevstvo ostalo u okrilju Bizantske crkve i u utjecajnoj sferi bizantske kulture. Time je međutim nestala osnova za prijateljstvo s Rimom do koje je Baziliju bilo toliko stalo i za koje je žrtvovao Focija. I zaista, Bazilije o zadaćama Bizantskoga Carstva u slavenskom svijetu nije mislio drukčije od Focija, kojega je srušio, i Barde, kojega je ubio. Borbu za Bugarsku on je nastavio posve u njihovu smislu i doveo je do pobjedonosnog svršetka. također je nastavio i s misionarskim radom u Rusiji te povrh toga priveo kršćanstvu Slavene na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka te ih tako podredio bizantskom utjecaju.

U doba ikonoklastičke krize zapadni se dio Balkanskog poluotoka sve više oslobađao od utjecaja bizantske države. Čini se da su u prvoj polovini 9. stoljeća dalmatinski gradovi i slavenska plemena na obali i u unutrašnjosti raskinuli veze s Bizantom. Tada je nastala i samostalna srpska država pod knezom Vlastimirom. No jadranskoj je obali prijetila nova opasnost od Arapa iz južne Italije i ondje je mogla pomoći samo bizantska pomorska sila. Kada se arapska flota nakon jednog napada na Budvu (Butua) i Kotor (Dekatera, Catarum) godine 867. pojavila pred Dubrovnikom (Ragusa) i počela opsadu toga grada, Dubrovčani su u Carigrad poslali poziv za pomoć. Dolazak snažnoga bizantskog odreda prisilio je Arape da odustanu od opsade koja je trajala 15 mjeseci i da se povuku u južnu Italiju. Time je bio ponovno učvršćen autoritet Bizantskoga Carstva i ponovno je uspostavljena bizantska suverenost na istočnoj obali Jadrana. Tada je osnovana i tema Dalmacija, koja je obuhvaćala bizantske dalmatinske gradove i otoke. Naravno, dalmatinski su gradovi i otoci faktično više ovisili o svojem slavenskom zaleđu nego o Carigradu: plaćali su danak slavenskim plemenima, dok su neznatna plaćanja carskom strategu imala samo simboličan karakter. S druge strane, i sama su ta slavenska plemena prihvaćala bizantsku suverenost i bila su obvezana na vojnu pomoć Carstvu. Bizantski utjecaj na Balkanskom poluotoku znatno je ojačao, a posljedica toga bilo je brzo širenje kršćanstva. Tada su od Bizanta primili kršćanstvo Srbija i srpska plemena priobalnog područja, a bizantski je utjecaj privremeno čak i u Hrvatskoj pretezao nad utjecajem franačkoga carstva i Rimske crkve. Daljnji je snažan poticaj bizantski misionarski rad na Balkanskom poluotoku, osobito u Bugarskoj i Makedoniji, dobio kada su onamo stigli iz Moravske prognani Metodijevi (umro 885.) učenici kako bi svojom propovijedi i prosvjetiteljskim radom širili kršćansku vjeru i bizantsku kulturu među slavenskim

narodima na slavenskom jeziku. Tako je bilo uspostavljeno povijesno prirodno stanje: Moravska je pripala rimskoj utjecajnoj sferi, dok su se Bugarska, Makedonija i Srbija priklonile Bizantu.

Nakon što je carska flota odbila arapske napade na dalmatinsku obalu i razbila opsadu Dubrovnika, Bizant je intervenirao u južnoj Italiji. Bazilije I. je protiv napredovanja sicilijanskih Arapa planirao zajedničku ofenzivu s carem Ljudevitom II. i s Rimom, i to je naposljetku bio i razlog prorimske politike koju je inaugurirao. No u Siciliji se nije ništa postiglo, već su Arapi, štoviše, 870. zauzeli Maltu, a to je značilo novo učvršćenje njihova položaja u Sredozemnom moru. Doduše, Ljudevit II. je 871. zauzeo Bari, ali je za Bizant, koji je ostao praznih ruku, to bilo samo još jedno razočaranje. Odnosi između dvojice vladara bitno su se pomutili i Bazilije, koji je još nedavno pristao na vjenčanje svojega prvorodenog sina s Ljudevitovom kćeri, zasipao je svojega saveznika prigovorima i doveo u pitanje njegovo pravo na titulu rimskoga cara.

Sljedeće su godine bile posvećene borbi na istoku, gdje su paulikijanci postajali sve premoćniji i krstarili cijelom Malom Azijom. Carev je šurjak Kristofor, koji je kao domestikos skola bio vrhovni zapovjednik, izborio 872. presudnu pobjedu nad paulikijancima, razorio njihovo središte Tefriku kao i mnoge druge utvrde te rastjerao njihovu vojsku u krvavoj bitki, u kojoj je izgubio život vođa paulikijanaca Krizokir. Ta je pobjeda omogućila daljnje napredovanje Bizantinaca prema istoku. Bazilije je već 873. prodro na područje Eufrata i zauzeo Zapetru i Samosatu. Ali car nije ostvario svoj glavni cilj jer je pri pokušaju zauzimanja važne utvrde Melitene pretrpio bolan poraz. No premda se Bazilije i u kasnijim vojnim pohodima na području Eufrata i na granici na Tauru morao zadovoljiti polovičnim uspjesima, time je ipak počela epoha planskoga prodiranja Bizantskog Carstva na istočnoj granici. Slabljenje arapskoga carstva omogućilo je i uzlet Armenije. Ašota I. su priznali kao kralja i kalif i bizantski car (885. odnosno 887.) i time je za Armeniju počela epoha uspona pod domaćom kraljevskom dinastijom Bagratunija.

U Italiji se bizantski položaj također učvrstio. Beneventski knez, koji se suprotstavio Ljudevitu II., stavio se pod bizantski protektorat (873.), a poslije smrti Ljudevita II. (875.) i Bari je otvorio svoja vrata bizantskim stratezima (kraj 876.). Bizant je uspio odbiti nove napade Arapa na obalu Dalmacije, srednje Grčke i Peloponeza te je na sedam godina zauzeo čak i Cipar. To, doduše, nije promijenilo ništa na činjenici da su Arapi i dalje vladali Sredozemljem i ubrzo je Bizant pogodio vrlo težak udarac na najosjetljivijemu mjestu, na Siciliji: Siracusa, koja je dugo prkosila neprijatelju, 878. je pala u ruke Arapa. No ipak je znatan dobitak bilo to što je Bizant ponovno ojačao bar na južnotalijanskom kopnu te je ondje u posljednjim godinama vladavine Bazilija I. počela snažna i uspješna bizantska ofenziva pod vodstvom odličnoga vojskovođe Nikefora Foke. Južna Italija ponovno je dospjela pod bizantsku vlast. među talijanskim državicama koje su međusobno ratovala Bizant je činio jedini čvrsti faktor i čak je i Rim, koji se osjećao ugroženim stalnim napadima Arapa na talijansku obalu, morao tražiti pomoć kod bizantskoga cara. Ta konstelacija objašnjava popustljiv stav koji je papinska vlast tada zauzela prema Bizantu u crkvenim pitanjima.

Car Bazilije morao je shvatiti kako je crkvenopolitička preobrazba koju je proveo nakon preuzimanja vlasti bila promašaj. Njegov je pokušaj smirivanja crkvenog spora u Bizantu uklanjanjem Focija propao jer se pristaše svrgnutoga patrijarha nisu dali obeshrabriti i borba između stranaka se nastavljala. Sukob s Rimom zbog bugarskog pitanja postojao je i bez Focija i nakon razočaravajućih rezultata savezništva sa zapadnim silama u južnoj Italiji, car se našao zakinutim i za političku nagradu za svoj crkveni obrat. Već je oko 875. dao da se Focije vrati u Carigrad te mu je prepustio odgoj svojih sinova. Kada je zatim 23. listopada 877. umro stari Ignacije, nakon tri dana Focije je po drugi put sjeo na patrijarško prijestolje - i sada ga je priznao i Rim. Uvjeti koje je papa Ivan VIII. povezao s tim priznanjem nisu imali praktičnog učinka. U studenome 879. Focije je u prisutnosti papinskih legata pred 383 biskupa održao

sinodu koja je za njega značila izuzetnu satisfakciju: njegova je osuda iz 869./70. svečano opozvana.

Iako pridošlica niskog podrijetla, Bazilije I. je bio vatreni štovalac i grčke kulture i rimskoga prava. Kulturni uzlet koji je počeo pod Teoktistom i Bardom nastavio se i pod njegovom vladavinom. Kao zakonodavac je svjesno težio obnovi rimskoga prava. Planirao je opsežnu zbirku zakona, reviziju Justinijanovih zakonika s dopunama iz novijih zakona. To veliko djelo, kojemu je car dao karakterističan naslov "Pročišćenje starih zakona", očito je ostalo nedovršenim i nije objavljeno, ali tvori temelj na kojemu je nastavio graditi Leon VI. i u osnovi je njegovih Basilika. Sačuvana su dva manja zakonika koje je Bazilije I. objavio prije glavnoga djela. Najprije je nastao Procheiron, objavljen u ime careva Bazilija, Konstantina i Leona, što znači da se pojavio između 870. i 879. Kako kazuje već i naslov, Procheiron je priručnik namijenjen praktičnoj upotrebi. Iz nepreglednog mnoštva zakona on izdvaja najvažnije i najčešće korištene propise građanskoga i javnog prava te ih sustavno raspoređuje pod 40 naslova. Cilj koji si je Procheiron postavio kao općedostupan zakonik uvjetovao je to što on prije svega crpi iz Institucija, a manje se poziva na druge dijelove Justinijanove kodifikacije, i to se tek rijetko vraća samom izvoru; naprotiv, služi se kasnijim grčkim prijevodima i komentarima. Procheiron je zapravo služio istoj svrsi kao Ekloga Leona III., koja je također bila zamišljena kao priručnik za svakodnevnu sudsku praksu. Naravno, Bazilije I. se, težeći oživljavanju rimskoga prava, nastojao što oštrije distancirati od djela ikonoklastičkog cara, koje je po njemu bilo "izokretanje dobrih zakona". No Procheiron zapravo mnogo toga zahvaljuje korisnom i popularnom zakoniku Leona III. Bez obzira na sve pogrde, on - osobito u drugom dijelu koji sadrži nasljedno pravo i javnopravne odredbe - punom šakom preuzima iz Ekloge. Procheiron u Bizantu uvelike raširio i ostao je na snazi do pada Carstva. Osim toga je, kao i Ekloga, rano preveden na slavenski jezik i uživao je velik ugled i kod južnih i istočnih Slavena.

U doba poslije 879. nastala je Epanagoga, sastavljena u ime careva Bazilija, Leona i Aleksandra, koja je bila zamišljena kao uvod u planiranu veliku zbirku zakona. Epanagoga velikim dijelom reproducira Procheiron, no ne iznosi gradu samo novim redom nego mjestimice i uz značajne izmjene. Ona crpi iz Ekloge još više nego Procheiron time što se već u bračnom pravu vraća ozloglašenoj ikonoklastičkoj knjizi, dok se Procheiron u tom dijelu još drži Justinijanova prava i tek u sljedećim poglavljima počinje preuzimati iz Ekloge. No Epanagoga nadalje pruža i posve nove i vrlo zanimljive dijelove koji se bave pravima i dužnostima cara, patrijarha i drugih svjetovnih i duhovnih dostojanstvenika. Državno-crkveni organizam tu se prikazuje kao jedinstvo sastavljeno od mnogo dijelova i članaka, iznad kojega se uzdižu car i patrijarh kao dva poglavara ekumene kako bi u bliskoj i miroljubivoj suradnji vodili brigu o dobru ljudi. Funkcije tih dviju vlasti prikazuju se u potpunoj usporednosti: svjetovni poglavar brine se za tjelesnu, a duhovni za duševnu dobrobit podanika. Nema sumnje da autor tog nauka o dvjema vlastima nije bio nitko drugi nego Focije, koji je tada ponovno bio patrijarh. Njegovu utjecaju valja pripisati to što je Epanagoga postulirala idealan odnos između najviše svjetovne i duhovne vlasti u smislu ortodoksnih crkvenih krugova.

Da je praksa znatno odstupala od teorije, to je Focije i predobro znao i ubrzo je to ponovno iskusio. Jer sljedeća je promjena vlasti opet dovela do njegova pada. Nakon rane Konstantinove smrti (879.), prijestolonasljedna su prava prešla na Leona, usprkos nesklonosti i dubokom nepovjerenju njegova oca. Bazilije nije mogao preboljeti ranu smrt svojega prvorodenog sina i posljednje je godine svojega života proveo u teškoj depresiji. Dvadeset deveti kolovoza 886. smrtno je stradao u lovu. Poslije svojega dolaska na prijestolje, Leon VI. je uklonio velikog patrijarha i prenio patrijaršku službu na svojega mlađeg brata Stjepana. Focije sada definitivno nestaje s povijesne pozornice: umro je u progonstvu u Armeniji.

Leon VI. (886.-912.) formalno je dijelio prijestolje sa svojim bratom Aleksandrom, ali ovaj je živio za užitke, ne vodeći brigu o poslovima vlade. Najvažniji je carev savjetnik za vrijeme

prvoga i najplodnijeg razdoblja njegove vladavine bio otac njegove ljubavnice i kasnije supruge Zoe, Armenac Stilijan Zauco (umro 896.), koji je dobio posebno za njega ustanovljenu visoku titulu basileopatora.

Kao učenik Focija, prema kojemu se pokazao tako nezahvalnim, Leon VI. je imao odlično obrazovanje i doista mnogostrano znanje. Bio je plodan pisac i oduševljen govornik. Još snažnije nego kod njegova oca, kojemu je naravno bio izrazito nadmoćan po obrazovanju, kod njega se očitovala sklonost antici, koja se prije svega iskazivala na polju literature i javljala se u snažnijemu teološkom ruhu. Leon je bio pobožan vladar s jakim crkvenim i teološkim interesima. Sačuvane su njegove liturgijske pjesme i mnogobrojne homilije i govori koje je na crkvenim svečanostima običavao izgovarati sam, te opširni dogmatski izvodi prepleteni s klasičnim reminiscencijama. Napisao je i opsežan posmrtni govor svojemu ocu i više vrlo izvještačenih svjetovnih pjesama. Ta spisateljska aktivnost očito mu je još za života donijela počasni pridjev "Mudroga". Kasnije su legende preuzele osobu Leona Mudrog i od prilično bezbojnoga vladara stvorile proroka, maga i astrologa. U njemu se vidjelo autora bitno kasnije zbirke proročanstava o sudbini Carstva, koja je bila izvanredno omiljena i u Bizantu i u latinskom i slavenskom svijetu, u bizantsko i u postbizantsko doba, i mnogo se čitala.

No neosporno je i to da je Leon Mudri bio najplodniji zakonodavac od vremena Justinijana. Legislatorsko djelo koje pada u doba njegove vladavine vrlo je značajno i nadasve opsežno. Doduše, Leonov osobni udio u tom djelu ne smije se precijeniti, premda nema dvojbe da su njegova učenost i spisateljska marljivost bile od koristi tom pothvatu. Opsežne predradnje postojale su još iz doba njegova oca, a s druge je strane upadljivo da velika zakonodavna aktivnost pada u prvo desetljeće njegove vladavine, dakle u ono vrijeme kada je uz njega bio Stilijan Zauco. U usporedbi s tim razdobljem, kasnije je Leonovo doba, doba njegove veće zrelosti, manje plodno.

Usprkos dubokoj nesklonosti između oca i sina i usprkos velikoj različitosti njihovih naravi, ciljevi Bazilija I. i Leona VI. umnogome su bili slični. Nova obrada Justinijanova prava, koja je poduzeta pod Bazilijem I., našla je svoje dovršenje u Basilikama Leona VI. Carski zakoni (Basilika) Leona Mudrog čine najveću zbirku zakona srednjovjekovnoga Bizantskog Carstva. Izradila ih je pravna komisija pod predsjedanjem protospathariosa Simbatija i objavila već u prvim godinama vladavine Leona VI., što je dokaz više za to da su predradnje za Bazilijevo "Pročišćenje zakona" bile u odmaklom stadiju te da su upotrijebljene u djelu Leona VI. Basilika tvori zbirku kako kanonskog, tako i građanskoga i javnog prava; prije svega crpe iz Codexa Justinianusa i Digesta, a manje iz Institucija, nadalje pak i iz Justinijanovih Novela, kao i iz Novela Justina II. i Tiberija, koje su Justinijanovima bile dodane u kasnijoj zbirci takozvanih CLXVIII novela; naposljetku, one mnogo toga preuzimaju i iz Procheirona. Poput pravnih učenjaka Bazilija I., ni pravnici Leona VI. nisu se služili latinskim izvorima nego su upotrebljavali grčke verzije i komentare iz 6. i 7. stoljeća. Za razliku od Justinijanova Corpusa iuris, zbirka Basilika je za bizantinskog čitaoca s jedne strane imala veliku prednost, budući da je bila napisana na grčkom jeziku, a s druge se odlikovala i boljom preglednošću. Jer ona u jedno djelo povezuje svu gradu, sustavno uređenu, dok je Corpus iuris - što mu uvod Basilika navodi kao najveću manu - obrađivao jedan te isti predmet na više različitih mjesta. Zato ne čudi što je zbirka Basilika gotovo posve istisnula iz upotrebe Justinijanovo pravno djelo te što je za srednjovjekovni Bizant postala osnovom pravnog znanja. Tekst je ubrzo dobio mnogobrojne skolije od kojih najvažnije, takozvane "stare skolije", potječu još iz doba Konstantina VII., a "mlade skolije" iz 11. i 12. i 13. stoljeća. U 12. je stoljeću uz zbirku Basilika načinjen i registar, koji je poznat pod naslovom Tipukeitos (od ti pu heitai? _ što je gdje?) i čija je vrijednost za nas prvenstveno u tome što nas izvještava o sadržaju knjiga koje nisu sačuvane. No ma koliko bilo značenje Basilika za bizantski pravni razvoj, toliko je ograničena njihova povijesna vrijednost kao izvora. Velika pravna kompilacija ne odražava ili jedva odražava povijesnu zbilju svojega

doba, već naprotiv prije svega ponavlja stare i najčešće već zastarjele pravne propise prethodnih stoljeća.

Stanje toga doba izražava se u Leonovim Novelama. Leon VI. je naime objavio zbirku od 113 naredaba za koju se - po uzoru na Justinijanove Novele - uvriježilo ime zbirke novela. Ali naslov zbirke izvorno je glasio "Ispravljanje i pročišćenje zakona", što još jednom pokazuje usku nadovezanost zakonodavnog djela Leona VI. na djelo njegova oca. Novele Leona VI. odnose se na različita pitanja, koja izgledaju poredana bez određenog sustava i sadrže opozivanja ili promjene starih zakona uz odgovarajuće motive, a uz to i propise koji daju zakonsku snagu pravnim običajima. Čisto crkvene naredbe (nov 2-17 i 75) adresirane su na patrijarha Stjepana, a sve druge - osim malog broja onih koje nemaju adresata - na Stilijana Zauca. Kao u slučaju Justinijana i njegova pretorijskog prefekta Ivana Kapadocijskoga, adresat je ovdje vjerojatno bio pravi autor. To bi objašnjavalo činjenicu što je Leonovo zakonodavstvo bilo tako opsežno za vrijeme Zaucova života i tako skromno poslije njegove smrti.

Osobito valja spomenuti one novele Leona VI. u kojima se opozivaju stara prava gradskih kurija i senata. Doduše, kurijalni je poredak bio već odavno propao baš kao što su i administrativne i zakonodavne ovlasti senata postojale samo još na papiru. No njihovo je konačno ukidanje zakonskim uredbama ipak važno, pogotovo budući da se ono u svakoj od triju novela izričito obrazlaže time što je sada sva uprava Carstva u vladarovim rukama. Zakonodavstvo Leona VI. znači kraj jednoga povijesno važnog procesa, koji u carevim rukama sjedinjuje svu državnu vlast i sve državne poslove povjerava brizi careva činovničkog aparata. Careva svemoć i birokratizacija države pod makedonskom dinastijom dosežu svoj najviši stupanj. Senat, koji se sastoji od viših činovnika carstva, sada vodi prividnu egzistenciju i nije izgubio samo svoje stare funkcije nego i ono značenje koje je imao u 7. i 8. stoljeću (usp. str. 58). Država se identificira s carem i njegovim vojnim i birokratskim aparatom. Car je Božji izabranik i na njemu počiva božanska providnost. On je poglavar cjelokupne uprave Carstva, vrhovni zapovjednik vojske, vrhovni sudac i jedini zakonodavac, zaštitnik Crkve i čuvar prave vjere. On odlučuje o ratu i miru, njegova je presuda konačna i neopoziva, njegovi zakoni vrijede kao dani od Boga. Doduše, on se mora držati postojećega prava, ali njegovo je pravo donositi nove zakone i opozivati stare. Kao državni poglavar, car posjeduje praktično neograničenu moć i vezan je samo zapovijedima morala i običaja.

Vladarova vlast nailazi na realno ograničenje samo na polju religije. Ma koliko snažan bio carev utjecaj na oblikovanje crkvenog života, car može kao laik biti samo zaštitnik, a ne vođa Crkve. Crkva ima svojega vlastitog vođu, carigradskog patrijarha, čija moć i ugled stalno rastu. Naravno, car faktično odlučuje o postavljanju na patrijaršku stolicu i kao zakonodavac zahvaća i u crkvenu upravu. Ali za razliku od imenovanja i opozivanja svjetovnih dostojanstvenika, na što pravo ima samo car, za imenovanje i osobito za smjenjivanje crkvenih vladara traži se pristanak klera i, drukčije nego što je to bilo u zakonima njegovih prethodnika, car ne smije ni opozivati ni mijenjati odredbe crkvenih koncila. Najviša instancija u crkvenom životu je crkveni koncil, kojemu jedinome pripada pravo odlučivanja o vjerskim pitanjima. Car mora samo čuvati postojeću vjeru. Dok svjetovni faktori, koji su nekada ograničavali vladarovu vlast, gube na značenju, istodobno s carevom moći raste i moć Crkve.

Upravni sustav i činovnički aparat Bizantskoga Carstva uglavnom se također dovršavaju pod makedonskom dinastijom. Razvoj se nastavlja u smjeru kojim je pošao od 7. stoljeća i u konačnom rezultatu pruža sliku koja se vrlo razlikuje od nekadašnjeg ishodišta, rimskoga državnog sustava.

Razvoj tematske organizacije na neki se način zaključuje oko prijelaza iz 9. u 10. stoljeće. Zbog postupne podjele velikih prvotnih tema na manje tematske jedinice i uvođenja tematskog poretka na daljnjim područjima, broj tema znatno se povećao, a ujedno je i

značajno pojednostavnjena provincijska civilna uprava. Budući da su teme 9. stoljeća bile jedva nešto veće od starih provincija, tematski se prokonzulat stopio s provincijskim namjesništvima. U drugoj polovini 9. stoljeća otpala je i služba tematskog prokonzula te je tako nestao i posljednji ostatak dioklecijansko-konstantinskog poretka. Na mjesto antipata kao voditelji civilne uprave stupaju protonotari tema, nekadašnji predstojnici prokonzularnog ureda. Time postaje još očitijim pretezanje vojne vlasti stratega. Istodobno neujednačenost starije tematske organizacije ustupa mjesto jedinstvenom, strogo unificiranom sustavu tako što se u teme postupno uzdižu i različite manje vojne oblasti - klisure, arhontije, dukati, katepanati, drungarijati - koje su bile nastale uz same tematske jedinice.

Na početku 10. stoljeća Carstvo broji sljedeće teme: u Aziji teme Opsikij, Bukelarij, Optimat, Paflagonija, Armenijak, Kaldija, Koloneja, Karsian, Anatolik, Trakezij, Kapadocija, Mezopotamija, Sebasteja, Likand, Leontokomis, Seleukeja i pomorska tema Kibireota; na moru teme Samos i Egejski otoci; u Europi Trakija, Makedonija, Strimon, Solun, Helada, Peloponez, Kefalonija, Nikopol, Drač, Dalmacija, Sicilija, Langobardija i Kerson.

U kasnije doba tematski ustroj doživljava promjene prije svega zbog uspostavljanja novih tema na područjima koja su Carstvu priključena osvajanjima, nasuprot čemu osnivanje novih tema na starom području sada postaje posve rijetkim. Tek je raspad bizantskoga upravnog poretka od kraja 11. stoljeća doveo do ponovne podjele, odnosno do usitnjavanja tematskih jedinica.

Promatramo li bizantski činovnički aparat, o kojemu nas za to vrijeme informiraju Filotejeve bilješke i njima srodni popisi dostojanstvenika 9. i 10. stoljeća, treba dobro razlikovati između pravih službi i počasnih titula. Izvana se razlika izražava u tome što se službe dodjeljuju izdavanjem potvrde o imenovanju, a titule predajom znakova časti. Titule velikim dijelom nisu ništa drugo doli prijašnje službe koje su s vremenom izgubile svoje nekadašnje značenje i dobile titularan karakter. Pritom treba stalno imati na umu da spomenuti popisi prikazuju bizantski činovnički aparat određene, vremenski omeđene epohe i da su u potpunosti valjani samo za tu epohu, koja se opet poklapa s najvećim procvatom bizantske države. Jer suprotno nekada raširenu shvaćanju o navodnoj krutosti bizantske države, ona je, a s njom i bizantski činovnički aparat, bila u stalnom preuređivanju.

Po Filotejevu Kletorologionu, bizantske se titule raščlanjuju na 18 stupnjeva, i to tako da se tri najviša dostojanstva, caesar, nobilissimos i kuropalates, dodjeljuju rijetko i po pravilu samo pripadnicima carske porodice. Potom slijede zoste patrikia, najviša ženska dvorska titula, te zatim titule magistroi, anthypatoi, patrikioi, protospatharioi, dishypatoi, spatharokandidatoi, spatharioi, hypatoi itd. Osam počasnih titula, koje počinju s patrikios, ali najvećim dijelom nose vlastite oznake, bile su namijenjene eunusima, s time da su patricijski eunusi imali prednost pred drugim patricijima i antipatija. Eunusi su igrali veliku ulogu na bizantskom dvoru. Za njih - uz iznimku službe samoga cara - nije bila načelno zatvorena nijedna ma koliko visoka crkvena ili svjetovna služba i više državnika i vojskovođa koji su se istaknuli u povijesti Bizanta, kao i više patrijarha, bili su eunusi. Postojao je međutim stanovit broj dvorskih službi koje su po pravilu obavljali eunusi, iako ne beziznimno. među njima su najvažnije služba parakoimomenosa, koji je spavao uz carevu ložnicu i najčešće bio jedna od osoba careva najvećeg povjerenja (no tu je službu pod Mihajlom III. privremeno obavljao Bazilije Makedonac), i služba protovestiariosa, predstojnika carske garderobe. Nadalje su vrlo važnu dvorsku funkciju imali rektor, jedan od najviših činovnika bizantskog dvora, koji se javlja tek pod makedonskom dinastijom, protopraipositos i meštar ceremonija, carski protostrator, prvi konjušar i drugi.

Među činovnicima središnje državne uprave osobito se ističe carigradski eparh, koji nadgleda sav život u glavnomu gradu, "otac grada", kako ga naziva Knjiga ceremonija Konstantina VII. Od velikog je i sve većeg značenja služba logoteta droma koju je pod Teodorom obavljao Teoktist, a pod Leonom VI. Stilijan Zauco. Logotet droma u to je doba

često pravi vođa državne politike, iako se čini da položaj prvog ministra nije načelno povezan s nekom određenom funkcijom. Vodeći je državnik, prvi carev savjetnik i povjerenik, neovisno o službi koju obnaša, paradynasteuon, kako ga se često naziva u to doba, a i u ranijim vremenima, odnosno mesazon ili mesiteuon, kako ga se obično zove u epohi kasnoga Bizanta. S obzirom na veliko značenje koje su u bizantskoj državi imale financije nije čudno što je u bizantskomu birokratskom aparatu posebno velik prostor zauzimala financijska uprava. U doba srednjega Bizanta se kao nadglednik svih financijskih organa javlja sakellarios, kojega potom u 12. stoljeću smjenjuje megas logariastes; zlatnim rezervama države upravlja chartularios sakellariona, a državnim zalihama u naturalijama chartularios vestiariou. Predstojnici pojedinih financijskih organa su od 7. stoljeća logoteti genikona, stratotikonika i idikona. Zbog svoje su blizine caru veliko značenje imali predstojnik carskog ureda, primatelj molbi i carski tajnik, "čuvar careve tintarnice"; ta se posljednja služba često sjedinjavala sa službom logoteta droma, kako je bilo već kod Teoktista.

Za vojnu upravu bitno je razlikovanje između provincijskih tema i tagmi stacioniranih u Carigradu. Naseljeni vojnici u temama zapravo čine seosku miliciju. Tagme glavnoga grada sastavljene su od profesionalnih vojnika. Na čelu tema nalaze se stratezi kao zapovjednici lokalnih trupa te ujedno kao voditelji lokalne uprave (no zapovjednik Opsikija nosio je naziv komesa, a zapovjednik Optimata najčešće se zvao domestikos i Filotej ga čak ubraja među domestike tagmi). Na čelu tagmi nalaze se domestici. U to su doba najvažnije četiri tagme: skola, ekskubita, aritma (no čiji zapovjednik nije domestik nego drungarij) i hikanata (koji su nastali tek pod Nikeforom I.). Domestik skola često se javlja kao vrhovni zapovjednik cjelokupne vojske. Sve veća raznolikost vojnih zadaća dovela je potom do podjele te službe tako da bar od druge polovine 10. stoljeća, po pravilu, postoji jedan domestik Istoka i jedan domestik Zapada. Kod mornarice treba pak razlikovati između carske flote, kojom zapovijeda drungarij flote, i snaga pomorskih tema, koje su podređene lokalnim stratezima. Upada u oči da drungarij carske flote u 9. stoljeću i čak u dvadesetim godinama 10. stoljeća ima niži rang od svih stratega tema. Ali već polovinom 10. stoljeća on je uz domestika skola najvažniji vojni činovnik carstva - što je jasan znak sve veće važnosti flote.

Kao carski činovnici, i to relativno niskoga ranga, pojavljuju se i demarsi stranaka plavih i zelenih: nekada tako moćne deme posve su izgubile svoje političko značenje i igraju samo dekorativnu ulogu na carskom dvoru sudjelovanjem u dvorskim svečanostima i aklamacijom proglašujući vladare.

Filotejevi popisi spominju ukupno 60 vodećih činovnika vojne, civilne i dvorske uprave koji su neposredno odgovorni caru i osim cara nemaju pretpostavljenih (tome treba pridružiti i osam "eunuških službi", koje Filotej navodi kao zasebnu grupu). Većini tih dostojanstvenika podređene su mnoge službe, koje ponekad obavlja veći, a ponekad manji broj činovnika. Cjelokupnim strogo centraliziranim aparatom dirigira car, koji osobno imenuje sve vodeće činovnike i njihove najvažnije pomoćnike te po svojoj volji može smijeniti bilo kojega činovnika.

U kasnije je doba bizantski činovnički aparat postao još složeniji: stvorene su nove institucije i službe dok su stare propale ili podlegle promjeni značenja. Istaknuta karakteristika upravnog poretka u srednjem Bizantu jest snažna premoć vojnih službi i izniman položaj tematskih stratega. Nadasve važna služba gradskog eparha kod Filoteja je na 18. mjestu i prethode joj 12 tematskih stratega i domestici skola i ekskubita. Više od sakellariosa i logoteta rangirano je pak svih 25 tematskih stratega onoga doba (samo domestik Optimata ima niži čin). Karakteristično je da među stratezima prvenstvo pripada zapovjednicima maloazijskih tema, koje čine kičmu vojne sile Bizantskoga Carstva: gotovo svi stratezi maloazijskih tema imaju viši rang od stratega Makedonije i Trakije, dvojice najvažnijih europskih zapovjednika. Do određene se mjere to izražava i u plaćama koje stratezi primaju. Tako su pod Leonom VI. stratezi Anatolika, Armenijaka i Trakežana godišnje primali po 40 funti zlata (po metalnoj

vrijednosti 44.438,40 zlatnih franaka), stratezi Opsikija, Bukelarija i Makedonije po 30, Kapadocije, Karsiana, Paflagonije, Trakije i Koloneje po 20, a ostali po 10, odnosno po 5 funti. No pojedine kategorije činovnika i njihove različite funkcije međusobno nisu bile prestrogo odijeljene tako da česta pojava nije bio samo prelazak iz civilne u vojnu službu nego i prenošenje vojnog zapovjedništva na civilne te čak i na dvorske činovnike. O svemu je odlučivalo carevo povjerenje i njegova volja.

Autokratski centralizam bizantske države davao je osobit pečat i gradskom životu i gradskoj privredi u Bizantu. Cjelokupan privredni život bizantske prijestolnice bio je pod kontrolom carigradskog eparha i, kako pokazuje takozvana Knjiga eparha, ta je kontrola bila osobito sveobuhvatna u 10. stoljeću, u doba svemoći bizantske državne vlasti. Trgovci i obrtnici Carigrada te sigurno i drugih gradova bili su organizirani u cehove. Posebno su važni bili cehovi koji su imali posla s opskrbom glavnoga grada živežnim namirnicama: stočari, mesari, ribari, pekari i gostioničari. Cvućucom trgovinom voskom, pomadama i začинима bavili su se cehovi trgovaca pomadama, trgovaca i proizvođača sapuna, proizvođača svijeća i trgovaca začинима. S obzirom na iznimno značenje trgovine svilom u Bizantu, osobito se velik broj cehova bavio preradom i prodajom svile i upravo se tu pokazuje najjača specijalizacija i jasno odvajanje proizvođača i trgovaca: posebne su cehove imali prelci, tkalci i bojari svile, trgovci sirovom svilom, trgovci sirijskim svilenim tkaninama te napokon trgovci svilenom odjećom. Osobite su cehove činili i trgovci platnom i kožarski radnici. No nesumnjivo je da Knjiga eparha, kojoj nedostaje zaključna sustavna redakcija, govori samo o jednom dijelu cehova koji su u Carigradu zaista postojali. Koliko je obuhvatan bio bizantski cehovski sustav pokazuje činjenica da su i pisari, mjenjači novca i zlatari pripadali posebnim cehovima.

Bizantski cehovi genetski se nadovezuju na rimske collegia, ali se od njih razlikuju u mnogom pogledu i imaju karakter tipično srednjovjekovnih cehovskih organizacija. Tako u bizantsko doba ni vezanost osobe uz zanimanje nije ni izdaleka onako stroga kao u kasnomu Rimskom Carstvu. Pripadnost cehu više nije nasljedna i nema više prinudnog svrstavanja građana u cehove, ulazak u ceh se, naprotiv, vezuje uz neke uvjete i čini ovisnim o dokazu sposobnosti. To pak znači jačanje kontrole od strane države. Jer ako je zbog promijenjenih okolnosti u bizantsko doba došlo do znatnog labavljenja vezanosti pojedinca uz zanimanje, obratno je utoliko jačom postala vezanost uz državu. Ne samo da država, kao već u rimsko doba, upotrebljava cehove za javne radove, nego organi gradskog eparha također brižno nadgledaju i strogo reguliraju cjelokupnu djelatnost cehova. Posebno se kontrolira djelatnost onih cehova koji su zaduženi za opskrbu glavnoga grada živežnim namirnicama. Da bi osigurala opskrbu nužnim živežnim namirnicama, vlada propisuje kvantitetu robe koja se treba kupiti, kontrolira njezinu kvalitetu, utvrđuje kupovnu i prodajnu cijenu. Sustavno se potiče uvoz u Carigrad i iz provincija i iz inozemstva dok se, obratno, krajnje ograničuje izvoz, a osobito izvoz u inozemstvo. Bizantski cehovi manje služe interesima proizvođača i trgovca, a više lakšoj vladinoj kontroli privrednog života u interesu države i potrošača. Postavljajući njihove predstojnike i podređujući ih posebnim činovnicima, vlada pomoću cehova kontrolira cjelokupnu gradsku privredu i privredni proces koji se odvija u gradu.

Uz učvršćivanje carske svemoći u zakonodavstvu Leona VI. izražava se i jačanje bizantske aristokracije, i taj će proces u svojem daljnjem razvoju potkopati bizantski državni sustav te uzdrmati i sam carski apsolutizam. Počeci tog razvoja sežu u 8. stoljeće, kada su se u Bizantu već pojavile prve magnatske porodice. A u doba Leona VI. aristokracija već posjeduje takvu moć i već se toliko uspostavila kao zaseban sloj i osigurala svoje povlastice da Leonova Taktika izričito savjetuje da se služba stratega i viša časnička mjesta dodjeljuju samo uglednim i bogatim ljudima. Tako dolazi do sve snažnije socijalne diferencijacije, koja zahvaća i samu carsku vladu. Vlada Leona VI. nije shvatila dalekosežnost te pojave te je i na ekonomskom polju podržavala nastojanje plemstva. Stare je odredbe, koje su činovnicima za

vrijeme obnašanja službe zabranjivale kupnju imanja i prihvatanje nasljeđa i darova bez posebnih carevih ovlasti, Leon VI. za carigradske činovnike posve ukinuo, a za provincijske znatno ograničio tako da su ostale na snazi jedino za tematskoga stratega. Jedna je kasnija novela Leona VI. opozivala i susjedovo pravo prvokupa, koje je sprečavalo prodaju seljačkih imanja veleposjednicima; susjedi su samo u prvih šest mjeseci trebali posjedovati pravo evikcije uz naknadu kupoprodajne cijene. Tim se odlukama plemstvu bitno olakšala kupnja seljačke zemlje, a to je značilo daljnje jačanje veleposjedničke aristokracije i ubrzanje procesa feudalizacije, protiv kojega su nasljednici Leona VI. morali voditi očajničku borbu.

Suprotno Baziliju I., Leon VI. nije imao jasan vanjskopolitički program. Osim toga, Leonovo se doba razlikovalo od doba njegova oca na štetu Carstva i po tome što više nije bilo moguće ograničiti se na borbu s Arapima. Nakon dugoga mirnog razdoblja, nastupio je obrat u bizantsko-bugarskim odnosima. Pošto je prvi kršćanski bugarski vladar Boris-Mihajlo abdicirao (889.), a njegov stariji sin Vladimir pao žrtvom pokušaja poganske reakcije (893.), u Bugarskoj je vlast preuzeo Borisov mlađi sin Simeon (893.-927.), najveći vladar srednjovjekovnoga bugarskoga kraljevstva. Ubrzo nakon njegova dolaska na prijestolje izbio je spor između bugarskoga kraljevstva i Bizanta koji je, što je karakteristično, imao trgovinskopolitičku pozadinu. Pravo monopola za bugarsku trgovinu prenijeto je na dva bizantska trgovca. Oni su u dogovoru sa Stilijanom Zaucom premjestili bugarsko tržište iz Carigrada u Solun i znatno su povišili carinu. Tako su bili oštećeni bugarski trgovinski interesi te je, budući da je bugarski prosvjed ostao bez učinka, Simeon provalio na bizantsko područje i porazio carsku vojsku (894.). Bizant, čije vojne snage na Balkanu nisu bile dovoljne, pokušao je izbjeći opasnost diplomatskim potezom: pozvao je upomoć Mađare, koji su tada držali područje između Dnjepra i Dunava.

Taj je bizantski apel potaknuo Mađare da se prvi put umiješaju u politiku europskih država. Slijedeći bizantski poziv, napali su Simeonovu vojsku s leđa, zadali joj nekoliko poraza i poharali sjevernobugarska područja. U međuvremenu je bizantski vojskovođa Nikefor Foka zauzeo južnu bugarsku granicu, dok je drugarij carske flote Eustatije blokirao ušće Dunava. Simeon je sklopio primirje s Bizantom. Tako je dobio na vremenu te se, kao što se bizantski car bio obratio Ugarskoj, obratio ratničkom nomadskom narodu Pečenega u južnoruskoj nizini. Uz pomoć Pečenega svladao je Mađare, a potom je ponovno napao Bizantinke i izborio presudnu pobjedu kod Bulgarofigona (896.). Na to je sklopljen mir i Bizant se morao obvezati na godišnja plaćanja bugarskom kraljevstvu. Mađari su pak pod pritiskom Pečenega krenuli na zapad i nastanili se na svojoj sadašnjoj zemlji u nizini Dunava, zabivši se poput klina usred područja naseljenog Slavenima, odvajajući južne Slavene od njihovih suplemenika na sjeveru i istoku.

Rat sa Simeonom paralizirao je i snagu Bizantskoga Carstva protiv Arapa i na Istoku i na Zapadu. Nikefor Foka morao je prekinuti svoju uspješnu borbu u južnoj Italiji kako bi preuzeo zapovjedništvo na Balkanu. Na istoku je Armenija bila izložena arapskim pljačkaškim pohodima, a u Ciliciji je počelo prodiranje Arapa praćeno opsežnim pomorskim operacijama na južnoj obali Male Azije. Doduše, bizantsko se stanje na maloazijskom kopnu učvrstilo oko 900. godine, nakon što je Nikefor Foka kao strateg teme Trakežana preuzeo zapovjedništvo na cilicijskim prijevojima i izvojevao pobjedu nad Arapima kod Adane. Nasuprot tome, na zapadu i na moru slijedila je jedna katastrofa za drugom. Prvi kolovoza 902. pala je Taormina, posljednje uporište Bizantskoga Carstva na Siciliji. Time je nakon teških borbi, koje su trajale 75 godina i stajale mnogo žrtava, bilo u bitnome zaključeno osvajanje Sicilije. No na istoku Arapi nisu vladali samo Sredozemnim, nego i Egejskim morem, koje je bilo okruženo bizantskim zemljama. Tako su harali sad Arhipelagom, a sad opet peloponeskom obalom, te su 902. razorili bogati tesalski priobalni grad Demetrijadu. Osobito je kobne posljedice imao pak veliki arapski napad pod vodstvom grčkoga prebjega Leona iz Tripolisa dvije godine potom. Leon iz Tripolisa isprva je krenuo prema Carigradu. No pošto je zauzeo Abid, koji je

otvarao put prema bizantskoj prijestolnici, iznenada je promijenio plan i krenuo prema Solunu. Veliki kulturni i trgovački centar, nakon Carigrada najvažniji i najbogatiji grad Bizantskoga Carstva, 31. je srpnja 904. nakon trodnevne opsade pao u ruke Arapa. Pobjednici su u zauzetom gradu izveli strašan pokolj i napustili ga s mnogobrojnim zarobljenicima i enormnim plijenom. Simeon je iskoristio bizantski poraz: Bizant se morao suglasiti s promjenom granica po kojoj se bugarska granica pomakla mnogo bliže Solunu.

Poučena teškim udarcima sudbine, bizantska je vlada sad podigla snažnije utvrde u Solunu i Ataleji i poduzela energične mjere za jačanje flote. To je ubrzo dovelo do uspjeha: 6. listopada 905. je logotet droma Himerije u Egejskom moru izborio blistavu pobjedu nad arapskom flotom. Nekoliko godina potom je pristao na Cipar, odande napao sirijsku obalu i osvojio Laodiceju. No najveća se operacija dogodila 911. Golema se flota pod vodstvom istoga tog Himerija zaputila prema Kreti. Ondje je međutim doživio težak neuspjeh. Nakon duge i uzaludne borbe, bizantska se flota morala povući. Ali na povratku ju je u proljeće 912. napao i uništio jedan arapski odred pod vodstvom Leona iz Tripolisa i Damjana, također grčkoga prebjega. Tako je propala ta velika pomorska operacija: izvanredni vojni i financijski naponi Carstva bili su uzaludni.

Opširan opis te ekspedicije, koji je u Knjizi ceremonija Konstantina VII., među bizantskom posadom navodi 700 ruskih mornara kojima je Carstvo kao plaću moralo dati jedan centenarij zlata. Sudjelovanje Rusa u bizantskomu ratnom pohodu pokazatelj je novih bizantsko-ruskih odnosa. Ruski knez Oleg, koji se bio nastanio u Kijevu i osigurao si "put od Varega do Grka", pojavio se 907. pred Carigradom s jakom flotom i od bizantske je vlade iznudio ugovor koji je jamčio pravni položaj ruskih trgovaca u Carigradu. Taj ugovor, koji je službeno potpisan u rujnu 911., označava početak redovitih trgovinskih odnosa između Bizanta i mladoga ruskog kraljevstva. Među ostalim, on je Rusima jamčio i pravo sudjelovanja u ratnim pohodima Carstva.

Vanjskopolitičkim neuspjesima pridružili su se unutarnji zapleti koje su izazvala četiri braka Leona VI. Mladenački brak s Teofano, koji je sklopio po želji Bazilija I., nije bio sretan. Nakon smrti pobožne carice (10. studenoga 897.), koju Grčka crkva štuje kao sveticu, Leon se u proljeće 898. oženio svojom ljubavnicom Zoe, kćeri Stilizana Zauca. No Zoe je umrla krajem 899. ne ostavivši muškog nasljednika i u ljeto 900. car je uzeo i treću ženu, Frigiju Eudokiju Bajanu. To je bilo otvoreno kršenje propisa Bizantske crkve i bizantske države, a situacija je bila još neugodnija zato što je sam Leon VI. nekoliko godina prije toga posebnim zakonom pooštrio zabranu trećega braka, a osudio je čak i sklapanje drugoga. No cara je pratila nesreća: Eudokija Bajana je umrla već 12. travnja 901., Leon je ponovno bio udovac i uskoro je počeo razmišljati o četvrtom braku, pritom misleći na lijepu Zoe Karbonopsinu. Budući da je već njegov treći brak bio izazvao sukob s Crkvom, a njegovi su novi bračni planovi općenito nailazili na velik otpor, car se vjerojatno ne bi bio odlučio na novu i još težu povredu crkvenog kanona i zakona. Ali 905. mu je Zoe Karbonopsina rodila sina i sada je trebalo legalizirati rođenje prijestolonasljednika. Šesti siječnja 906. ga je patrijarh Nikolaj Mistik u Hagiji Sofiji krstio imenom Konstantin pod uvjetom da se car rastane od Zoe. Leon se, međutim, tri dana nakon toga oženio majkom svojega jedinog sina i postavio je za augustu. Taj je čin posvuda izazvao najveće ogorčenje. Napetost između Leona VI. i crkvenoga vodstva sve je više rasla. Patrijarh je caru zabranio ulazak u crkvu: na Božić 906. i na Bogojavljenje 907. bizantski se car morao vratiti s vrata Hagije Sofije. Ali ostao mu je otvoren onaj put kojim su bizantski carevi išli svaki put kada bi trebali podršku protiv vlastite Crkve: Leon se obratio Rimu i dobio je oprost od pape Sergija III. Jer s jedne strane rimske bračne odredbe nisu bile tako stroge kao bizantske, a s druge i prije svega Rimski crkva nije mogla odbiti cara koji joj se obraćao zaobilazeći svojeg patrijarha i tako, činilo se, priznavao rimsku supremaciju. Oslonjen na rimski votum, Leon je uspio iznuditi odstupanje Nikolaja Mistika i na njegovo je mjesto postavio pobožnog i ograničenog Eutimija (veljače 907.). Time

je međutim u Bizantskoj crkvi izazvan novi raskol, koji je pothranio staru svađu crkvenih stranaka. Leon VI. je proveo svoju volju, njegov je sin primio carsku krunu (vjerojatno 15. svibnja 908.) i tako je s mnogo muke i nevolje bio osiguran opstanak dinastije. No privremenim uklanjanjem patrijarha spor nipošto nije bio riješen, već će, naprotiv, nadživjeti vladavinu Leona VI. i naposljetku biti riješen u patrijarhovu korist.

3. Bizant i Simeon Bugarski

Leon VI. je umro 12. svibnja 912. Vlast je preuzeo lakomisleni sladostrasnik Aleksandar, stric tek šest godina starog Konstantina. On se pokušao osloboditi nasljeđa pokojnog brata. Caricu Zoe je zatvorio u samostan te je iz službe uklonio i Leonove uglednije suradnike kako bi ih zamijenio svojim ljudima. U sklopu toga je došlo i do ponovnog postavljanja Nikolaja Mistika, kojemu je Eutimije morao prepustiti patrijarško prijestolje. U vanjskoj su politici postupci novog vladara imali kobne posljedice. U svojoj je lakomislenosti Bugarskoj uskratio plaćanja na koja je Bizant po mirovnom ugovoru iz 896. bio obvezan svake godine. Time je Simeonu, čija je moć bila u stalnom usponu, pružio željeni izgovor za pokretanje rata. Carstvo nije mogla zadesiti veća nesreća. Uskoro nakon izbijanja rata koji je sam provocirao, Aleksandar je umro 6. lipnja 913. Kao jedini je predstavnik makedonske dinastije ostao sedmogodišnji Konstantin. Poslove vlade trebalo je voditi regentsko vijeće na čelu s patrijarhom Nikolajem Mistikom.

Položaj je bio složen i nesiguran. Napadan od strane snažne opozicije, koja se sastojala od dinastički najvjernijih elemenata i okupljala se oko osobe careve udovice Zoe, omražen od dijela klera koji je ostao vjeran svrgnutom Eutimiju, Nikolaj Mistik je vodio vladavinu u ime djeteta čije podrijetlo nije mogao smatrati legitimnim i čiju krunidbu nije mogao smatrati pravovaljanom. Zabunu je još i povećao pokušaj uzurpacije vrhovnog zapovjednika, domestika skola Konstantina Duke.

Ne nailazeći na jači otpor, Simeon je prokrstario bizantskim područjem i već je u kolovozu 913. bio pod zidinama glavnoga grada. Njegova operacija nije bila tek pljačkaški pohod, pa čak ni samo osvajački rat. Njegov je cilj bila rimska carska kruna. Kao bizantski štićenik, Simeon je bio prožet osjećajem za uzvišenost carskoga dostojanstva i znao je jednako dobro kao i sami Bizantinci da na zemlji može postojati samo jedno jedino carstvo. On nije težio osnivanju etnički ili regionalno ograničenoga bugarskog carstva uz bizantsko, nego uspostavljanju novoga univerzalnog carstva umjesto Bizanta. To daje Simeonovoj borbi s Bizantom posebnu notu, to je uzdiže iznad vječnoga navlačenja ratnih sukoba Bizantskoga Carstva s njegovim nemirnim susjedima i čini je jednim od najtežih iskušenja koja je Bizantsko Carstvo ikada moralo izdržati. Borba za carsku vlast u srednjemu vijeku znači borbu za hegemoniju. Protiv Simeona je Bizant morao braniti svoje vodeće mjesto u hijerarhiji kršćanskih država.

No ako se Simeon i pojavio pred vratima Carigrada s posve drukčijom namjerom nego dotadašnji neprijatelji Carstva, ipak je podijelio sudbinu svojih prethodnika jer se uskoro morao uvjeriti u nesavladivost najjače utvrde tadašnjega svijeta. Stupio je u pregovore s bizantskom vladom i patrijarh Nikolaj Mistik ga je u prisutnosti mladoga cara Konstantina VII. vrlo svečano primio u carskom gradu. Rezultat Simeonovih pregovora s prestrašenom bizantskom vladom bili su neobični ustupci. Vlada je zapravo kapitulirala pred moćnim bugarskim vladarom. Jedna je Simeonova kći trebala postati suprugom mladoga cara, a on je sam iz ruku patrijarha primio carsku krunu. Premda Simeon time još nije bio priznat kao suvladar Konstantina VII. nego isprva samo kao basileus Bugarske, ipak se činilo da je neposredno pred svojim ciljem: dobivši titulu basileusa, on bi kao tast maloljetnoga cara u

svojim rukama držao vlast nad Bizantskim Carstvom. Tako se najprije vratio u svoju zemlju i obećao Bizantu trajan mir.

Ali u Bizantu je ubrzo nakon Simeonova odlaska došlo do obrata koji je pokopao sve njegove ponosne nade. Očito su upravo preveliki ustupci Simeonu izmaknuli tlo pod nogama regentstvu patrijarha Nikolaja. U palaču se vratila carica majka Zoe i uzela vlast u svoje ruke. Odbačen je plan bizantsko-bugarskoga bračnog saveza i osporena je valjanost Simeonove krunidbe za cara. Posljedica je bilo novo izbijanje bugarsko-bizantskih neprijateljstava. Bugari su preplavili tračko područje i Simeon je zahtijevao da ga bizantski narod prizna za svojega cara. U rujnu 914. predalo mu se Drinopolje, a u sljedećim je godinama poharao okolicu Drača i Soluna. Vlada carice Zoe morala se odlučiti na protunapad. Zapovjedništvo nad vojskom imao je kao domestik skola Leon Foka, sin slavnog Nikefora, koji, među tim, od svojega oca nije bio naslijedio talent vojskovođe. Uz njega je bio njegov brat Barda, otac kasnijega cara Nikefora Foke, te niz drugih predstavnika najuglednijih bizantskih porodica. Aristokratizacija vojnog vodstva, kakvu je savjetovala Taktika Leona VI. (usp. str. 132 i d.), uglavnom je već bila provedena. No na čelu mornarice je kao drugarij carske flote bio Roman Lakapen, armenski seljački sin, koji će nadjačati svoje plemićke suparnike. Nakon opsežnih priprema, bizantska se vojska probila u neprijateljsku zemlju duž obale Crnoga mora. No na Aheloju ju je, nedaleko od Anhijsa, 20. kolovoza 917. Simeon napao i porazio do uništenja. Toj je katastrofi ubrzo slijedio nov poraz kod Katasirta, nedaleko od bizantske prijestolnice. Simeon je bio gospodar Balkanskog poluotoka. Godine 918. prošao je sjevernom Grčkom i probio se do Korinskog zaljeva.

Ako je regentstvo patrijarha Nikolaja doživjelo krah zato što je prihvatilo previše Simeonovih zahtjeva, vlada carice Zoe morala je doživjeti neuspjeh stoga što njezin nepopustljiv stav nije odgovarao njezinim snagama i sposobnostima. Očajan položaj u kojemu se našlo Carstvo zahtijevao je osnivanje jake i sustavne vojne organizacije. Jedinici koji se činili doraslim toj zadaći bio je drugarij Roman Lakapen. Njemu je uspjelo preduhitriti caričina kandidata Leona Foku i preuzeti uzde vlade. Vrlo je vješto postupno uklonio caricu Zoe i njezine pomagače te korak po korak učvrstio svoju vlastitu vladavinu. Mladi car Konstantin VII. oženio se u svibnju 919. Helenom, kćeri novoga regenta. Kao nekada Stilijan Zauco pod Leonom VI., tako je sada Roman Lakapen stekao titulu basileopatora. No ubrzo je još više napredovao: 24. rujna 920. njegov ga je zet postavio za cezara, a 17. prosinca iste godine okrunio ga je za suvladara. Roman Lakapen postigao je ono što se Simeon uzalud trudio: postao je tastom i suvladarom mladoga legitimnog cara te tako zavladao Bizantskim Carstvom.

Za Simeona je postavljanje Romana Lakapena bilo strašan udarac. Uzalud je patrijarh Nikolaj Mistik pokušavao posredovati i mnogobrojnim dopisima umiriti bugarskoga vladara. Simeon nije htio ništa drugo nego eliminaciju svojega sretnog suparnika. Jer sve dok je Roman Lakapen držao mjesto zaštitnika i tasta mladoga legitimnog cara, Simeonu su bili zatvoreni svi putovi prema postizanju njegova životnog cilja. No Simeon je mogao izraziti svoje smjele zahtjeve samo zauzimanjem carskoga grada. Postojeće stanje nije se nimalo mijenjalo time što je više puta poharao bizantski teritorij ili time što je ponovno zavladao Drinopoljem (923.). Iza utvrđenih zidina svoje prijestolnice Roman je ostajao nedodirljiv i mirno je čekao. Gospodar je situacije bio onaj kojemu je pripadao Carigrad: to je Simeon vrlo dobro znao, ali nije imao flotu koja bi bila neophodna za osvajanje grada. Zato je s vještima pomorcima Arapima iz Egipta sklopio savez za zajednički napad na Carigrad. Ali taj je plan osujetila budna bizantska diplomacija. Bizantskom caru nije bilo teško ponuditi više nego što je obećavao bugarski vladar te pridobiti Arape darovima i izgledima za redovita plaćanja. Kada se Simeon 924. ponovno pojavio pred Carigradom, morao je - baš kao i 913. - shvatiti da njegova moć ima granicu na zidinama carskoga grada te je, kao i tada, zatražio razgovor s vođom bizantske države. U jesen 924. došlo je do susreta dvojice vladara, kojega su se

suvremenici i kasnije generacije dugo sjećali i kojemu je štošta dodano u legendama. No ako je Simeonov prijam kod patrijarha Nikolaja Mistika 913. bio obećavajući početak, susret s carem Romanom jedanaest godina kasnije značio je kraj njegovih velikih nada.

Za razliku od vlade carice Zoe, Roman I. nikada nije pokušavao poniziti moćnoga protivnika. U pismu Simeonu iz godine 925. on je energično prigovarao zbog toga što se Simeon nazivao basileusom Bugara i Romeja, no u jednom je kasnijem pismu objasnio kako se njegov prigovor manje odnosio na carsku titulu, a više na njegovu pretenziju na rimsku carsku vlast. Iako nerado, Bizant se ipak pomirio s time da je bugarski vladar nosio titulu cara, pod uvjetom da značenje te titule ostane ograničeno na bugarske zemlje. Osim toga, Simeonu je već 920. patrijarh Nikolaj Mistik ponudio bračni savez s novom vladarskom kućom Lakapena, koji mu je trebao osigurati počasno mjesto, ali mjesto koje isključuje svaki utjecaj na sudbinu Bizantskoga Carstva. No Roman je odbijao daljnje ustupke i nije htio ni čuti za teritorijalne koncesije. Iskustva posljednjih godina zaista su pokazala da Simeon usprkos svojoj vojnoj nadmoći nije bio u stanju realizirati svoj program oružanom silom. A diplomatsko mu je umijeće Bizantinaca sve više otežavalo situaciju.

Bizantsko-bugarska borba, koja je obilježavala sve događaje na Balkanskom poluotoku, uvukla je u svoj krug i preostale balkanske zemlje. U Srbiji su se križali i sukobljavali utjecaji bizantskoga i bugarskoga carstva. Predstavnici srpske vladarske dinastije ovisili su o podršci jedne od tih dviju velesila i one su se njima služile u međusobnom sukobu. Sad bi Simeonu, a sad pak Romanu Lakapenu uspjelo priskrbiti vlast u Srbiji nekome od svojih štićenika i ukloniti protivnikova štićenika. Kada je zatim nakon duže borbe i višekratnih promjena na prijestolju počeo pretežati bizantski utjecaj i kada je knez Zakarija, koji je došao na prijestolje uz bugarsku pomoć, prešao na stranu Bizanta, Simeon je odlučio ukloniti to leglo nemira za svojim leđima. Ali bugarska vojska koju je poslao u Srbiju poražena je i morale su se upotrijebiti jače snage, koje su nakon strašnog pustošenja pokorile zemlju Simeonovoj vlasti (oko 924.). Pokoravanje Srbije dovelo je bugarskog vladara do granica Hrvatske, koja je tada pod svojim prvim kraljem Tomislavom (910.-928.; kralj od oko 925.) imala znatnu moć. Ubrzo mu se i tu nametnula nužda ratnog sukoba te stoga i novog otklona od glavnoga bizantskog ratišta. Ali Simeonova je vojska, provaljujući u Hrvatsku, doživjela svoj najveći poraz (oko 926.). Nakon papina je posredovanja Simeon morao sklopiti mir s Hrvatima. Čini se da je nakon toga planirao novi ratni pohod protiv Bizanta, ali je iznenada umro 27. svibnja 927.

Simeonovom se smrću trenutno izmijenila cjelokupna situacija. Njegovu su sinu i nasljedniku Petru bili posve strani očevi visoki ciljevi i neumorna borbenost. Daljnja se borba činila bezrazložnom. Petar je požurio sklopiti mir s Bizantom, priznat je kao bugarski car i dobio je ruku princeze Marije Lakapene, unuke cara Romana, kćeri njegova najstarijeg sina Kristofora. Priznat je i bugarski patrijarhat, koji je Simeon vjerojatno osnovao u svojim posljednjim godinama. Veliki Simeonovi ratni uspjesi nisu bili bez rezultata. Doduše, njegov je najviši cilj ostao nedosegnut, ali se jalovim pokazao i Zojin put radikalnog odbijanja svih bugarskih zahtjeva. Pobijedila je srednja linija razboritoga cara Romana. Bugarski je vladar dobio titulu basileusa, no izričito ograničenu na bugarsko carstvo; mogao je ući i u bračni savez s bizantskom vladarskom kućom, ali ne s legitimnom vladarskom kućom Porfirogeneta, nego s kućom Lakapena. Uloge su bile takoreći zamijenjene: nije bugarski vladar, kako je to bio zamišljao Simeon, postao tastom i zaštitnikom bizantskoga cara, nego su, naprotiv, bizantski carevi Roman i Kristofor našli poslušnoga zeta u bugarskom caru Petru. Znatni ustupci koje je Bugarima učinio Roman I. - sada bez vanjske prinude - doveli su do nadasve uspješnog razvoja bizantsko-bugarskih odnosa. Mir na bizantskobugarskoj granici nikada nije bio tako nepomućen niti utjecaj Bizanta u Bugarskoj tako jak kao u desetljećima koja su slijedila nakon mira iz 927.

Bizantski je položaj ojačao i u drugim južnoslavenskim zemljama. Srbija, koju je Simeon pokorio i poharao, probudila se u nov vlastiti život pod knezom Časlavom, koji je ubrzo nakon Simeonove smrti iz Preslava pobjegao u domovinu te ondje stupio na vlast uz priznanje bizantske suverenosti. S Bizantom se povezao i Mihajlo Zahumski, Simeonov saveznik, te je iz Carigrada dobio titulu antipata i patricija. Tako je posvuda jačao bizantski utjecaj dok je bugarski posvuda opadao. Sama je Bugarska potpuno potpala utjecaju Bizanta. Kulturna bizantinizacija bugarskoga carstva, koja je od pokršćavanja brzo napredovala, došla je do vrhunca. Zemlja je pak politički i ekonomski bila na koljenima, iscrpljena neprekidnim ratovima iz Simeonova doba. Brzi je napredak prošlih desetljeća smijenilo doba krize. Kao u samom Bizantu, i u Bugarskoj je sve više socijalnih suprotnosti. Uz svjetovni, i duhovni je veleposjed u stalnom rastu jer je od pokršćavanja zemlje u Bugarskoj, kao i u priključenoj joj Makedoniji, u punom jeku osnivanje crkava te osobito samostana. No osim samostanskog života, poticanog od strane službene Crkve, cvate i protucrkvno sektaštvo, koje osobito u kriznim vremenima posebno privlači nezadovoljene duše i nezadovoljne duhove.

Tako se u doba cara Petra u bugarskom carstvu javlja radikalno protucrkvena sekta bogumila. Nauk popa Bogumila, osnivača te hereze, proizlazi iz nauka masalijanaca i osobito paulikijanaca koji su, nakon što ih je bizantska vlast u većem broju preselila u Trakiju, već duže vrijeme živjeli zajedno sa slavenskim stanovništvom Bugarske i Makedonije. Poput paulikijanizma, koji sa svoje strane potječe od nekadašnjega manihejstva, bogumilstvo je dualistički nauk po kojemu svijetom vladaju dva principa, dobro (Bog) i zlo (Sotona), te borba između tih dviju suprotstavljenih sila određuje sve svjetsko zbivanje i svaki ljudski život. Sav vidljivi svijet je djelo Sotone i kao takav je pripao zlu. Kao i njihovi istočni prethodnici, bogumili su težili čisto duhovnoj religioznosti i strogo asketskom načinu života. Oni najoštrije odbacuju svaki vanjski kult, svaki crkveni obred, pa čak i sav kršćanski crkveni poredak. Bogumilska pobuna protiv vladajuće Crkve ujedno je značila i odbijanje postojećega svjetskog poretka, čija je najmoćniji duhovni oslonac bila Crkva. Bogumilski pokret bio je izraz prosvjeda protiv vladara, velikaša i bogatih.

Bogumilstvo je pustilo duboko korijenje u Bugarskoj, a osobito u Makedoniji, ali je zatim naišlo na vrlo jak odjek i daleko izvan granica tadašnjega bugarskog carstva te se pod različitim oznakama manifestiralo u samom Bizantu, u Srbiji i prvenstveno u Bosni, u Italiji i u južnoj Francuskoj. Sekte bogumila, babuna, patarena, katar, albižanaca, kao i sekte njihovih maloazijskih prethodnika, različiti su oblici kojima se izražava jedan veliki pokret, koji se proteže od armenskih planina do južne Francuske i sada se ovdje, a sada ondje, jače rasplamsava. Ta hereza najviše jača u vremenima krize i nevolja budući da njezin u osnovi duboko pesimistički svjetonazor, koji ne odbacuje samo neki određen poredak nego ovostrani svijet kao takav, u takvim vremenima nalazi posebno plodno tlo i njezin prosvjed odjekuje posebno snažno.

4. Borba središnje vlasti protiv feudalnih sila i kulturni procvat na bizantskom carskom dvoru: Roman Lakapen i Konstantin Porfirogenet

Roman Lakapen osigurao si je čvrst položaj u unutrašnjosti Carstva, i to objašnjava veliku sigurnost njegova vanjskopolitičkog djelovanja. On se nije dugo zadovoljavao položajem suvladara svojega zeta. Uskoro se promijenio i službeni odnos u rangu: Roman I. je postao glavnim carem, a mladi Konstantin VII. suvladarom svojega tasta. Za suvladare su postavljeni i sinovi Romana Lakapena: Kristofor 20. svibnja 921., Stjepan i Konstantin 25. prosinca 924., a Kristofor je dobio i prvenstvo pred legitimnim carem Konstantinom VII. Uz svojega je oca Kristofor zauzeo mjesto drugoga cara i očekivanog prijestolonasljednika, dok se predstavnik makedonske dinastije morao zadovoljiti dekorativnom ulogom trećega cara. Tako je Roman I.

uz legitimnu makedonsku vladarsku kuću zasnovaio i vlastitu dinastiju te joj osigurao prvenstvo. Trojica njegovih sinova nosila su carsku krunu, a četvrti, Teofilakt, bio je određen za duhovnu karijeru; već je kao dijete postao synkellos Nikolaja Mistika i kasnije je trebao postati patrijarhom. Vladarski sustav Romana I. vrlo snažno podsjeća na poredak koji je nekada stvorio Bazilije I. No za razliku od Bazilija I., Roman nije nasilno uklonio predstavnika legitimne dinastije, nego ga je rodbinski povezao sa svojom kućom i zatim postupno, gotovo neprimjetno potisnuo u drugi plan.

Vješt političar i diplomat, Roman I. bio je utjelovljenje razborite odmjerjenosti. Energičan i čvrstoga karaktera, ali slobodan od svakog radikalizma, slijedio je svoje planove hladnokrvnom ustrajnošću, ne prenađujući se, ali i ne odstupajući do svojega cilja. K tome je imao jednu od najvažnijih vladarskih vrlina: sposobnost pravog izbora svojih suradnika. U protovestiariousu i kasnijem parakoimomenosu Teofanu našao je izvrnog ministra, a u Ivanu Kurkuasu, kojega je 923. postavio za domestikosa skola, sjajnog vojskovođu. Naravno, kao došljak niskoga podrijetla on nije mogao biti drag bizantskoj aristokraciji. Ali ženidbom svojih mladih kćeri, sestara supruge u purpuru rođenog cara Konstantina VII., s predstavnicima najuglednijih porodica, rodbinski se povezao s takvim magnatskim porodicama kao što su bili Argiri i Musele.

Crkva mu je bila vjerna: patrijarha Nikolaja Mistika s Romanom je povezivalo prijateljstvo i zajedništvo interesa; prorijeđeni pristaše pokojnog Eutimija (umro 917.) više nisu bili važan faktor; Rimska crkva, koja je proživljavala jedno od najmračnijih razdoblja svoje povijesti, bila je trajno na raspolaganju moćnom caru. Na jednom je koncilu u srpnju 920., još prije Romanova službenog postavljanja za cara, pitanje četiriju brakova Leona VI. u prisutnosti papinskih legata riješeno u skladu sa stavovima Nikolaja Mistika zabranom četvrtoga i osudom trećega braka, dopuštenog tek u stanovitim okolnostima. Ta odluka pružila je patrijarhu izvanrednu moralnu satisfakciju, a Romanu je bila od dvostruke koristi jer je ujedno štetila ugledu makedonske dinastije i njega okružila nimbusom ujedinitelja Crkve. Nakon dugih i jalovih sporova, Bizantska je crkva napokon bila sjedinjena. Slijedile su godine miroljubive suradnje svjetovne i duhovne vlasti, koje podsjećaju na idealnu sliku ocrtanu u Epanagogi (usp. str. 124 i d.). Kao što je državni vođa pomogao patrijarhu da dođe do svojega prava, tako je i on bio carev najvjerniji pomoćnik i savjetnik za vrijeme borbe protiv Simeona.

Ali crkvenim je odnosima u Bizantu nedostajala postojanost s obzirom na to da je položaj Crkve bio vrlo ovisan o osobi njezina voditelja, a o zaposjedanju patrijarškog prijestolja faktično je odlučivala careva volja. Nakon smrti Nikolaja Mistika (925.), odnos Crkve i države iz temelja se promijenio i velik je ugled Bizantske crkve netragom nestao. Nakon dvaju beznačajnih pontifikata Roman I. je dopustio da stolica duže ostane prazna kako bi zatim na patrijarško prijestolje postavio svojega šesnaestogodišnjeg sina Teofilakta. Drugi veljače 933. mladića su posvetili papinski legati koje je car posebno radi toga pozvao u Carigrad. Mladi je patrijarh bio slijepi izvršilac oćeve volje. Inače je više boravio u konjušnici nego u crkvi, i to je nedostojno stanje potrajalo sve do njegove smrti 956., a da se patrijarhove sklonosti u međuvremenu nisu promijenile.

Državnička veličina Romana Lakapena najjasnije se oćituje u njegovu zakonodavstvu o zaštiti malog zemljoposjeda. Bizantska država nalazila se pred nadasve teškim problemom: "velikaši" su sve brže kupovali zemljoposjede "siromašnih" i činili ih svojim podložnicima (paroikerz). Taj proces, popratna pojava jaćanja bizantske aristokracije, znaćio je veliku opasnost za bizantsku državu, ćija je privredno-financijska i vojna snaga počivala na malom zemljoposjedu seljaka i stratiota. Roman Lakapen prvi je shvatio opasnost za koju su njegovi prethodnici bili još potpuno slijepi. "Mali zemljoposjed od velike je koristi jer plaća državne poreze i obavlja vojnu službu; to će potpuno propasti ako se smanji broj malih zemljoposjednika." Ove rijeći cara Romana pokazuju koliko je jasno uvićdao bit i ozbiljnost problema. Ako se trebao održati sustav koji je bio prokušan u stoljetnim borbama, ako se

trebala održati financijska i vojna snaga Bizantskoga Carstva, državna se vlast morala suprotstaviti preuzimanju malog zemljoposjeda od strane "velikaša". Tako je između središnje vlasti i veleposjedničke aristokracije počela ogorčena borba, koja je odredila sav kasniji razvoj bizantske države.

Roman Lakapen je najprije novelom, donijetom vjerojatno u travnju 922., ponovno uspostavio susjedovo pravo prvokupa, koje je bio ograničio Leon VI. (usp. str. 132) te je propise o prvokupu formulirao na nov i pregnantiji način. Pri prodaji seljačke zemlje ili njezinu davanju u zakup pet je kategorija uživalo pravo prvokupa određenim redoslijedom: 1. rođaci suposjednici, 2. drugi suposjednici, 3. posjednici zemljišta koja su u zajedničkom vlasništvu s posjedom o kojemu je riječ, 4. granični susjedi koji su zajednički plaćali porez, 5. drugi granični susjedi. Tek ako je svih ovih pet kategorija odbilo kupnju, zemlja se smjela prodati drugim osobama. Taj strogo promišljen i u svakoj pojedinosti uravnotežen sustav imao je svrhu sačuvati mali zemljoposjed od kupnje od strane velikaša kao i od pretjeranog usitnjavanja. Moćnici više uopće ne bi smjeli kupovati ili uzimati u zakup seljačku zemlju, osim u slučaju kada posjeduju imanja u dotičnim selima, tj. kada pripadaju jednoj od pet kategorija, a ni primati darove i nasljedstva od siromašnih, osim kada su s njima u srodstvu. Onaj tko bi prekršio te odredbe morao je, ako ga ne bi štitila desetogodišnja zastara, vratiti zemljoposjed bez ikakve odštete te platiti novčanu kaznu državnoj blagajni. U slučaju stratiotskih imanja dužnost povrata bez odštete protezala se i na zemljišta prodana u posljednjih trideset godina, ako se i ukoliko se vojničko imanje zbog prodaja koje su uslijedile smanjilo ispod mjere nužne za opremanje vojnika.

Međutim, ta uredba nije imala očekivani učinak. Zbog neobično duge i oštre zime 927./28., u cijeloj je državi bila vrlo loša žetva, izbila je teška glad i uništavajuća epidemija. Te su nevolje iskoristili velikaši, koji su od gladnog stanovništva kupovali zemlju u bescjenje ili im je uzimali u zamjenu za živežne namirnice. Ti su događaji izazvali novu novelu Romana I. Car se vrlo ogorčeno obara na sebičnost velikaša, koji su se pokazali "nemilosrdnijima od gladi i epidemija". No on ipak ne naređuje generalno oduzimanje tako stečenih seljačkih imanja, što bi trebalo očekivati pri strožem pridržavanju prijašnjih propisa. Svi se darovi, nasljeđa i slični sporazumi proglašavaju nevaljanima. također se bez ikakve odštete trebaju vratiti imanja za koja je plaćen neki iznos koji je manji od polovice cijene koja se može pretpostaviti kao pravedna. No gdje je riječ o pravoj kupnji, vraćanje imanja vezano je uz uvjet povrata kupoprodajne cijene u roku od tri godine. Zatim se još jednom izriče zabrana svakoga budućeg kupovanja seljačke zemlje od strane velikaša, nalaže se povrat stečenih imanja nekadašnjim vlasnicima bez odštete te plaćanje novčane kazne državnoj blagajni. Na kraju car izražava svoje uvjerenje da će snagom zakona svladati unutarnje neprijatelje Carstva jednako kao što je svladao vanjske.

Ma koliko oštar bio carev jezik, ipak baš ta novela pokazuje da se vladine mjere nisu mogle provoditi s predviđenom strogošću. Sa sigurnošću se može pretpostaviti da je velik dio seljačkih imanja kupljenih za vrijeme gladi ostao u rukama velikaša. Jer teško je zamisliti da je seljak kojega je nevolja natjerala da proda svoje imanje za tri godine mogao skupiti sredstva nužna da vrati kupoprodajnu cijenu. Čak ni u slučajevima nepravedne kupnje, koja je po zakonskom propisu trebala imati za posljedicu vraćanje kupljenog imanja bez naknade, seljak u praksi zacijelo nije uvijek uspijevaio vratiti svoja posjednička prava, budući da su ti nepravedni kupci vjerojatno najčešće bili njemu pretpostavljeni lokalni činovnici, odnosno njihovi rođaci i prijatelji. Veleposjednici i činovnici tvorili su jednu kastu. Kao što je dobrostojeći činovnik prirodno nastojao steći imanje u provinciji, tako se bogati zemljoposjednik želio uspeti u činovnički sloj i osigurati si nužan društveni ugled i potrebne veze, bilo preuzimanjem nekog činovničkog mjesta ili barem kupnjom neke činovničke titule. Redovito je "velikaš" bio veleposjednik i činovnik u jednoj osobi. Nasuprot volji središnje vlasti stajala je jedinstvena volja ekonomski najjačih i društveno najuglednijih elemenata. U

interesu onih o kojima je ovisila praktična provedba carskih naredaba najčešće je bilo njihovo zaobilaženje.

Ali i sami su se mali zemljoposjednici, koje je carska vlada navodno branila od pohlepe velikaša, često suprotstavljali njezinim namjerama. Prekomjerna porezna opterećenja izazvala su val patrocinizma. Ekonomski uništeno seljaštvo odricalo se patnje u slobodi i stavljalo se pod patronat nekoga moćnoga gospodara, koji je obećavao olakšanje od dužnosti i tereta koji su ga pritiskivali. To objašnjava činjenicu što seljaci svoja zemljišta velikašima nisu samo prodavali nego su ih, što doznajemo iz samih carskih zakona, ponekad i darivali, što nije značilo ništa drugo nego da su dobrovoljno postajali podložnicima zemljoposjednika da bi izbjegli bijedu i nesigurnost te našli zaštitu od prekomjernih poreznih potraživanja države i prije svega od ucjena poreznih činovnika. Središnja vlast zapravo nije - kako to žele prikazati carske novele - zastupala prava i neovisnost malih zemljoposjednika. Ona je branila svoja vlastita prava na njihova davanja i obveze, koja je ugrožavalo veleposjedničko plemstvo. Težina krize bila je baš u tome što je ojačana feudalna aristokracija, povećavajući svoje posjede i broj svojih kmetova, pokušavala oteti državi njezine seljake i njezine vojnike. Borba između središnje vlasti i feudalnih sila nije se vodila samo oko zemljoposjeda seljaka i stratiota, nego također i još više oko samih tih malih zemljoposjednika, do kojih je objema stranama bilo zapravo stalo.

U vanjskopolitičkom je smislu Carstvo do 927. uglavnom bilo zaokupljeno borbom sa Simeonom. No već se u tom razdoblju može zamijetiti stanovito učvršćenje bizantske vojne snage. Bizantska je pomorska moć osobito ojačala za vrijeme vladavine nekadašnjeg drungarija flote Romana Lakapena. Carska je flota već 924. kod Lemnosa uništila odred Leona iz Tripolisa, osvajača Soluna, i ponovno uspostavila svoju vladavinu u Egejskom moru. A nakon što je uklonjena bugarska opasnost, počela je bizantska ofenziva i na kopnu pod vodstvom sjajnog vojskovođe Ivana Kurkuasa. Granica na Tauru ostala je i dalje stabilnom, a poprište ratnih sukoba bilo je u Armeniji i prije svega u sjevernoj Mezopotamiji. Prvi veliki uspjeh bilo je zauzimanje Melitene: taj važan grad, koji je već više puta bio cilj bizantskih operacija, Ivan Kurkuas prvi je put zaposjeo 931.; nakon toga je on opet pao u ruke Arapa, no 19. se svibnja 934. ponovno morao predati bizantskom vojskovođi i nakon toga je za duže vrijeme ostao pod bizantskom vlašću. Ali Ivan Kurkuas je dobio dostojnog protivnika u emiru Mosula i Alepa, Saif-ad-Daulahu, predstavniku dinastije Hamdanida. Dok je moć kalifata Abasida u Bagdadu sve više opadala, moć Hamdanida je rasla, tako da je vođenje borbe protiv Bizanta pripalo Saif-ad-Daulahu i Bizant se radi obrane od novog neprijatelja našao prinuđenim uspostaviti prijateljske veze s bagdaskim kalifatom i egipatskim Ihšididima. U rujnu 938. Hamdanid je na području gornjeg Eufrata izborio važnu pobjedu nad Ivanom Kurkuasom, potom je provalio u Armeniju, prisilio više armenskih i iberijskih vladara da priznaju njegovu suverenost te se, prošavši pokorenom zemljom, pojavio na tlu Bizanta da bi opustošio područje Koloneje (940.). Ali u međuvremenu su u kalifatu izbili nemiri i Saif-ad-Daulah se povukao jer nije htio propustiti priliku da se umiješa u zbivanja u Bagdadu.

Za Bizant je to bila tim veća sreća zato što ga je u lipnju 941. iznenadio napad Rusa. Rusi su pristali na obali Bitinije i opustošili cijelu azijsku obalu Bospora. Zatišje na istoku omogućilo je Ivanu Kurkuasu da se pojavi na bosporskom ratištu te da se uspješno suprotstavi neprijatelju. Rusi su pretrpjeli više poraza i kada su se spremali na povlačenje njihovi su brodovi uništeni grčkom vatrom u bitki koju je vodio parakoimomenos Teofan. Različitost ishoda ruskih napada 907. i 941. svjedoči o tome koliko je u međuvremenu narasla vojna sila bizantske države. No kada se napokon 943. ruski knez Igor pojavio na Dunavu s velikom vojskom Rusa i Pečenega, bizantska je vlada ipak ocijenila najboljim rješenjem postizanje sporazuma i obnovila je trgovinski ugovor s Kijevom. Taj ugovor, koji je potpisan 944., u bitnome se osniva na ugovoru sklopljenom nakon Olegova napada na Carigrad 911., ali je u nekim točkama povoljniji za Bizant.

Nakon što je svladao Ruse na Bosporu, Ivan Kurkuas mogao se ponovno okrenuti prema istoku i nastaviti operacije u Mezopotamiji. U brzom je pobjedonosnom pohodu osvojio Martiropol, Amidu, Daru i Nisibis (943.) te se zatim uputio prema Edesi gdje se čuvala jedna od najvećih kršćanskih svetinja, čudotvorna Kristova slika poznata iz legende o Abgaru. Teška je opsada prisilila grad na predaju svetog mandyliona "koji nije načinila ljudska ruka". Ta je svetinja, oslobođena iz vlasti nevjernika snagom bizantskog oružja, vrlo svečano prenijeta u Carigrad. Njezin doček u bizantskoj prijestolnici 15. kolovoza 944. pretvorio se u jedinstveno religiozno slavlje.

Pobjede Ivana Kurkuasa bizantsku su granicu pomaknule znatno prema istoku, povećale ugled Bizanta u Aziji i položile osnovu za presudnu ofenzivu pod Nikeforom Fokom i Ivanom Cimiskom. Impresionirana razvojem moći Bizantskoga Carstva, na njegovu su stranu prelazila čitava arapska plemena da bi nakon preuzimanja kršćanstva bila naseljavana u bizantskim provincijama. Taj gubitak stanovništva arapskoga pograničnog područja Bizantincima je bitno olakšao daljnje napredovanje.

Vraćanje svetog mandyliona bilo je zadnji trijumf cara Romana I. Toga je velikog vladara zadesio čudan tragičan kraj, u kojemu se obistinila biblijska izreka da su čovjeku najveći neprijatelji njegovi najbliži. On, čiji je položaj izgledalo nemoguće uzdrmati, pao je kao žrtva vlastohleplja svojih vlastitih sinova. Najstariji, Kristofor, kojega je bio odredio za prijestolonasljednika, umro je 931. Ispravno ocjenjujući svoje mlađe potomke, Roman im nije dao prvenstvo pred legitimnim carem. Zato su se Stjepan i Konstantin, u strahu da će nakon smrti njihova starog oca vlast pripasti Konstantinu Porfirogenetu, odlučili na državni udar. Šesnaesti je prosinca 944. stari car po nalogu svojih sinova uhvaćen i deportiran na otok Prote. Ondje je on, jedan od najznačajnijih vladara bizantske povijesti, u samoći progonstva završio svoj život kao monah 15. lipnja 948.

No ubrzo se pokazalo da su se mladi Lakapeni debelo preračunali. Može čak biti da su bili poslušali ono što su im došaptavali pristaše Konstantina VII. U svakom slučaju, svu je korist izvukao Porfirogenet jer je našao podršku u osjećaju bizantskoga naroda za dinastičku legitimnost, dok dvojicu pučista nitko nije podržavao. Uklonivši svojega starog oca, oni su se sami lišili svojega jedinoga čvrstog oslonca. Nije ni došlo do provedbe drugog dijela njihova plana, do uklanjanja legitimnog cara. Oni su uhapšeni po nalogu Konstantina VII. 27. siječnja 945. te su poslani u progonstvo, gdje su poslije obojica umrli nasilnom smrću.

Tako je Konstantin VII. Porfirogenet, blizu četrdesetima, dospio do realizacije svojih vladarskih prava nakon što je nosio carsku krunu 33 godine, od najranijega djetinjstva. Uskršnje je nedjelje 6. travnja 945. carsku titulu dobio i njegov sin Roman. Činjenica da je Konstantin VII. toliko dugo ostao isključenim od vlasti i trpio zapostavljanje, iako je ono duboko vrijeđalo njegov ponos, manje je bila rezultat vanjskih okolnosti, a više naravi cara Porfirogeneta. Kod njega se još mnogo snažnije nego kod njegova oca Leona VI. isticalo prvenstvo učenoga književnika pred državnikom. Radoznao ljubitelj knjiga, marljiv istraživač s jakim povijesnim interesom, kojemu su studij i pisanje bili jedina strast, on je živio više u prošlosti nego u sadašnjosti. Doduše, zanimalo su ga i političke teme, pa i vojna znanost, ali ipak samo teorijski, onako kako ga je zanimao svaki predmet znanja. Tako je i za vrijeme svoje samovlade uvijek slijedio volju drugih, prije svega svoje supruge Helene, čijim je žilama tekla vlastohlepna krv Lakapena.

Povijesna uloga Konstantina VII. nije u njegovu slabom državničkom djelovanju, već u njegovoj nadasve živoj i plodnoj aktivnosti na području obrazovanja i znanosti. On je sastavio enciklopediju koja je poznata pod imenom Knjiga ceremonija i kao izvor je od neprocjenjive vrijednosti, historijsko-geografsku raspravu o provincijama Carstva, vrlo važan traktat o stranim zemljama i narodima te životopis svojega djeda Bazilija I. Po njegovu je nalogu ili na njegov poticaj nastalo više važnih povijesnih djela te stanovit broj različitih znanstvenih spisa i praktičnih uputa, a vrlo su se marljivo skupljali i izvodi iz starih pisaca, osobito starijih

povjesničara. Okrunjeni je pisac i mecena dao snažan poticaj duhovnim snagama Carstva i potaknuo jedinstvenu znanstvenu aktivnost. Epoha njegove prividne vladavine bila je blistavo i za cjelokupan razvoj Bizanta nesumnjivo značajno doba. Doduše, znanstveničko djelovanje cara i njegove okolice bilo je prije svega kompilatorsko. Nedostajalo mu je stvaralačke snage koja proizvodi nove kulturne vrijednosti. Ovdje se radilo o skupljanju onoga što je vrijedno znanja, i to svega vrijednoga znanja, što se trebalo sačuvati i prenijeti kao obrazovna i didaktička grada. U osnovi književne aktivnosti Konstantina VII. bila je praktično-didaktička svrha: djela koja je on napisao i na koja je potaknuo trebala su služiti kao pouk i praktična uputa suvremenicima i potomcima, a ponajprije njegovu sinu i nasljedniku Romanu. Bili su to priručnici. Enciklopedija, traktat, izvještaj o povijesnim činjenicama - to su književne forme koje su njegovali Konstantin VII. i njegov krug.

Kako se moglo i očekivati, nakon sloma vladavine Lakapena došlo je do znatnih personalnih promjena na bizantskom dvoru. Konstantin VII. bacio se u naručje moćnoj obitelji Foka. Barda Foka, brat nekadašnjeg rivala Romana Lakapena, preuzeo je vrhovno vojno zapovjedništvo kao domestik skola. Uz njega su najvažniju ulogu u carskoj vojsci igrala njegova tri sina. Ali usprkos izmjenama personala i iako je Konstantin VII. cijeloga života osjećao ogorčenost prema tastu, politička linija velikog vladara i dalje se i u unutarnjoj i u vanjskoj politici slijedila bez promjena. Vlada Konstantina VII. čak se i u agrarnoj politici čvrsto držala smjera koji je odredio Roman Lakapen i donosila je daljnje zakone za zaštitu maloga zemljoposjeda, iako ne pozivajući se izričito na njihova izvornog autora.

Jedan je zakon iz ožujka 947., koji je napisao patricij i kvestor Teofil, nalagao trenutni povrat bez odštete svih seljačkih imanja koja su velikaši kupili nakon početka samovlade Konstantina VII. ili koja bi kupili u budućnosti. Otad su seljaci i u slučaju prodaje imanja od strane velikaša trebali imati pravo prvootkupa u slučaju inače jednakih pretpostavki. No za starije su kupnje vrijedile prijašnje odredbe, a to znači da se dužnost povrata kupoprodajne cijene - što je nedvojbeno bio značajan ustupak velikašima - protegnula na prodaje sve do 945. Doduše, zakon Konstantina VII. izuzima od te dužnosti siromašnije prodavače čiji imetak iznosi manje od 50 zlatnika. No jedna novela njegova sina pokazuje da je Konstantin VII. na pritisak velikaša morao opozvati to ograničenje jednim kasnijim, nesačuvanim zakonom te je samo produžio rok za vraćanje kupoprodajne cijene s 3 na 5 godina.

Jedan se daljnji zakon Konstantina VII., koji potječe iz pera patricija i kvestora Teodora Dekapolita, odnosi na vojnička imanja i određuje da se ne smiju prodavati imanja od kojih se vojnici uzdržavaju i opremaju, pri čemu, u skladu s običajima, zemljišta konjičkih stratiota te pomorskih vojnika iz maritimnih tema (Kibireota, Egejskih otoka i otoka Samosa) moraju imati vrijednost od bar po četiri funte zlata, a ona plaćenih mornara carske flote od po dvije funte zlata. Podjele vojničkog imanja nasljeđivanjem dopuštene su uz pretpostavku da nasljednici zajednički osiguravaju opremu za vojnu službu. Ako je vrijednost imanja nekog vojnika veća od zakonskog minimuma, on ipak smije prodati višak samo ako on nije unijet u stratiotske popise. Zastara posjeda nekadašnjega vojničkog imanja nastupa tek poslije 40 godina. Mora se strože poštivati staro pravo po kojemu se protuzakonito prodana vojnička imanja oduzimaju od kupaca bez ikakve odštete, pri čemu pravo na povrat vojničkog imanja ne pripada samo nekadašnjem posjedniku već, po mjerilu prava prvokupa, i rođacima do šestog stupnja, a zatim i onima koji su s nekadašnjim vlasnikom zajednički osiguravali opremu za vojnu službu ili su je zajedno služili, siromašnijim stratiotima koji su s njim zajednički plaćali poreze i naposljetku seljacima koji pripadaju istoj seoskoj općini.

Isti je taj Teodor Dekapolit napisao i novelu koja je objavljena pod sinom Konstantina VII., Romanom II., i koja objašnjava ranije odredbe te se bavi pitanjem imanja kupljenih od razdoblja gladi 927./28., koje još nije bilo konačno regulirano, a u ostalome još jednom potvrđuje da se zemljišta seljaka i vojnika koja su otuđena nakon početka Konstantinove samovlade moraju vratiti bez ikakve odštete. Jedna novela istoga cara iz ožujka 962. sadrži

objašnjenja starijih uredaba o prodanim stratiotskim imanjima i postavlja načelo da oni koji su kupili u dobroj vjeri podliježu samo dužnosti vraćanja bez naknade, a kupci u lošoj vjeri povrhu toga moraju platiti i kaznu.

U žarištu vanjske politike i dalje je bio rat s Arapima na istoku. Jednolične borbe u južnoj Italiji nastavljale su se bez većeg utjecaja na ukupan razvoj. Na bugarskoj je granici vladao nepomućen mir, a provale Ugara bile su uspješno odbijene (kako 934. i 943., tako i 959. i 961.). Tako je Bizant koncentrirao svoje snage na borbu u Aziji i u istočnom dijelu Sredozemnog mora. Protiv gusarskoga gnijezda na Kreti vlada Konstantina VII. poduzela je godine 949. ofenzivu, koja po opsegu i trošku podsjeća na velike ekspedicije iz vremena Leona VI. Ali svi su vojni naponi i financijske žrtve i ovaj put ostali uzaludnima. Operacija je jedno propala zbog nesposobnosti zapovjednika Konstantina Gongile. S boljim su se, premda vrlo promjenjivim uspjehom odvijale borbe u sjevernoj Siriji i Mezopotamiji, gdje se Carstvu suprotstavljao njegov stari neprijatelj Saif-ad-Daulah. Bizantinci su 949. osvojili Germaniceju, nanijeli neprijateljskoj vojsci više poraza i 952. prešli Eufrat. No potom se sreća okrenula protiv njih - Saif-ad-Daulah je ponovno osvojio Germaniceju, prodrio na područje Carstva i zarobio domestikova sina Konstantina Foku (953.). I sljedećih je godina Saif-ad-Daulah pobjeđivao i bizantska je vojska tek postupno ponovno prelazila u napad pod vodstvom Nikefora Foke, kojemu je njegov otac već krajem 954. prepustio zapovjedništvo nad vojskom. U lipnju 957. predao se Hadat u sjevernoj Siriji, a 958. je Ivan Cimisko nakon krvave bitke zauzeo Samosatu u sjevernoj Mezopotamiji.

Za vrijeme Konstantina VII. bili su karakteristični vrlo živi diplomatski odnosi sa stranim dvorovima. Zanimljivo li mnogobrojna poslanstva koja su vodila pregovore sa zaraćenim i susjednim im arapskim državama, raskošno su opremljena poslanstva razmijenjena s omajadskim kalifom Abdar-Rahmanom III. od Cordobe i s Otonom Velikim. No najveću je povijesnu važnost imao svečani prijam ruske kneginje Olge koja je u jesen 957. duže boravila na carskom dvoru. Osobni posjet vladarice mlade kijevske države, koja je kratko prije toga primila kršćanstvo i na krštenju dobila ime supruge bizantskog cara Helene, otvorio je novu eru bizantsko-ruskih odnosa i dao nov poticaj obećavajućem misionarskom radu Bizantske crkve u Rusiji.

5. Epoha osvajanja: Nikefor Foka i Ivan Cimisko

Poslije smrti Konstantina VII. (9. studenoga 959.), na prijestolje se popeo njegov sin Roman II., lijep, mio mladić, no slabe volje i lakomislen. Od oca je naslijedio političku nesposobnost, ali ne i njegovu znanstvenu ozbiljnost. Kao dijete, on je po želji Romana Lakapena oženjen jednom nezakonitom kćeri Huga Provansalskog, ali je rana smrt male princeze raskinula tu za Porfirogeneta obećavajuću vezu prije nego što je ona postala pravi brak. Oko 956. Roman se iz vlastite sklonosti oženio Anastazom, gostioničarevom kćeri, koja je kao carica dobila ime Teofano. Ta rijetko lijepa, ali potpuno nemoralna i bezmjerno častohlepna žena odigrat će posebnu ulogu u povijesti Bizantskoga Carstva. Roman II. bio je pod njezinom potpunom vlašću. Njoj se za ljubav morala povući carica majka Helena, a pet je carevih sestara nasilno poslano u samostan. Roman II. nikada se nije zaista bavio državnim poslovima, već ih je prepustio brizi sposobnog eunuha Josipa Bringe, koji je na kraju obavljao službu parakoimomenosa i djelovao kao paradynasteuon. No car je prvenstveno živio od slave domestikosa Nikefora Foke i njegova kratka vladavina vrijedna je spomena samo kao prijelazno razdoblje prema vladavini toga sjajnog vojskovođe.

U ljeto 960. Nikefor Foka je na čelu velike flote krenuo prema Kreti. Poslije vrlo teške opsade, koja je trajala cijele zime, njegove su trupe u ožujku 961. osvojile Kandiju (Heraklion), glavni grad otoka. Pošto je gotovo stoljeće i pol pripadao Arapima i bio

najvažnije uporište njihove pomorske sile na istočnom Sredozemlju, otok je ponovno dospio pod vlast Bizantskoga Carstva. Bizant već odavno nije bio zabilježio dalekosežniju pobjedu.

Nakon trijumfalnoga dočeka u Carigradu, Nikefor Foka je nastavio borbu sa Saif-ad-Daulahom u Aziji. Njegov je pothvat i tu bio okrunjen velikim uspjehom. Jedan za drugim pali su cilicijski Anazarb, Germaniceja, oko koje se toliko borilo, Raban i Duluk (Dolihe, Teluk), a u prosincu 962. se nakon teške opsade predao i Alepo, Saif-ad-Daulahova prijestolnica. Iako osvajanje tih gradova još nije značilo njihovo priključenje, pobjedonosno je napredovanje bizantskoga vojskovođe pokazalo njegovu veliku nadmoć. Borba s Hamdanidima, koja je tri posljednja desetljeća bila u središtu bizantske vanjske politike, već je tada bila odlučena u korist Bizantinaca. Kao što se to u istočnom Sredozemlju dogodilo osvajanjem Krete, tako je u Aziji pobjedom nad Saif-ad-Daulahom bio uklonjen za Bizant najopasniji centar arapske moći i otvoren put za daljnje napredovanje prema istoku.

Nagrada slavnom vojskovođi bila je carska kruna. Rana smrt Romana II., 15. ožujka 963., najprije je predala vladavinu u ruke carice Teofano, koja je preuzela regentstvo za svoje male sinove Bazilija II. i Konstantina VIII. Pametna je carica vrlo dobro shvaćala da takvo stanje neće dugo potrajati. Kvareći planove Josipu Bringi, ona se dogovorila s Nikeforom Fokom. Nikefora su njegove trupe u Cezareji proglasile carem i on je 14. kolovoza ušao u Carigrad, u krvavoj uličnoj borbi slomio Bringin otpor te je 16. kolovoza okrunjen u Hagiji Sofiji. Mlada je carica dala svoju ruku ratniku ostarjelom u borbi. Tako se on povezao s legitimnom makedonskom dinastijom i kao očuh je postao zaštitnikom dvojice malih prinčeva Porfirogeneta, čija su carska prava formalno ostala netaknuta. vođenje civilne uprave je umjesto Bringe preuzeo eunuh Bazilije, nezakonit sin Romana Lakapena, koji se odlikovao pravom bizantinskom lukavošću i bezgraničnom pohlepom, ali i izvanrednom državničkom nadarenošću. On je igrao važnu ulogu već pod Konstantinom VII., a sada je kao parakoimomenos, dobivši novu titulu proedrosa, postao desnom rukom novoga cara. Mjesto vrhovnog zapovjednika na istoku je kao domestiyzos Istoka zauzimao sjajni general Ivan Cimisko, predstavnik otmjene armenske porodice, uz cara najbolji vojskovođa toga vremena. Carev brat i stari ratni sudrug Leon Foka je kao domestik Zapada dobio titulu kuropalata, dok je njegov stari otac, nekadašnji domestik skola Barda Foka, odlikovan cezarskom titulom.

S Nikeforom Fokom (963.-969.) na vlast je došla jedna od najvažnijih maloazijskih magnatskih porodica. Doduše, ni pojava ni ponašanje novoga cara nisu odavali njegovo aristokratsko podrijetlo. Njegov izgled nije bio baš privlačan, narav mu je bila sirova i mračna, a živio je asketski jednostavno. Borba na bojištu bila mu je jedina strast, a molitva i društvo ljudi svetačkog načina života jedina duhovna potreba. Ratnik i monah u jednoj osobi, bio je vatreni poštovalac svetog Atanazija, osnivača velike laure na Atosu. Pod njim je počeo procvat toga najvažnijega središta grčkog monaštva i navodno se Nikefor, ta "blijeda smrt Saracena", cijeloga života bavio mišlju da se povuče iz svijeta i zamonaši se.

Usprkos svojim nearistokratskim navikama, Nikefor je bio i ostao pravi predstavnik "velikaša" i njegov je uspon do najviše moći značio pobjedu bizantske aristokracije. Ako se bizantska vlada dotad borila protiv ekspanzionističkog nagona veleposjednika, sada su velikaši krenuli u protunapad. Jedan zakon Nikefora Foke, koji vjerojatno potječe iz 967., počinje tvrdnjom da su njegovi prethodnici bili pristrani u korist seljaka i tako se ogriješili o načelo jednake pravednosti za sve podanike. Nikefor oduzima siromasima pravo prvokupa pri prodaji velikaških imanja; od siromaha trebaju kupovati siromašni, a od velikaša samo velikaši. Što se ostaloga tiče, staro pravo je ostalo nepromijenjeno, no prestaje svako pravo žalbe na kupnje iz vremena prije gladi 927./28. budući da je prošao rok zastare od 40 godina. Te odredbe same po sebi nisu bile tolika promjena, pogotovo budući da se čini upitnim je li seljacima zapravo ikada bilo moguće iskoristiti svoje pravo prvokupa prema velikašima. Ali u svakom je slučaju novi zakon, koji je velikaše uzeo u zaštitu od dosadašnjeg zakonodavstva u

ime pravednosti, imao izvanredan psihološki učinak. Nikefor Foka odlučno se distancirao od antiaristokratske politike svojih prethodnika.

Ali vojnički je car nastojao učvrstiti i povećati stratiotski posjed. U slučaju zahtjeva za vraćanje prije prodanih imanja za vojničko je imanje po starom pravilu kao minimum vrijedila vrijednost od 4 funte zlata i do tog se minimuma vraćanje odvijalo bez odštete, a nakon njegova prekoračenja uz povrat kupoprodajne cijene. No, odsad, s obzirom na narasle troškove za novo teško naoružanje vojnika, minimum stratiotskih imanja nije trebao iznositi manje od 12 funti zlata, tako da stratiot nije smio prodati ništa od svojih zemljišta ako njihova ukupna vrijednost nije prelazila tu granicu i svaka se prodaja koja je smanjivala njegov posjed ispod tog minimuma morala poništiti povratom prodanih zemljišta bez naknade; samo se za prodaje iznad tog minimuma u slučaju zahtjeva za vraćanje zahtijevao povrat kupoprodajne cijene. Trostruko povećanje vojničkog posjeda, kojemu je Nikefor težio, nesumnjivo je moralo prouzročiti promjene u socijalnoj strukturi bizantske vojske. I ta je odredba značila načelno odstupanje od dotadašnje politike, koja se zasnivala na malom zemljoposjedu "siromaha". Nikeforovi teško naoružani stratioti, kojima je nastojao osigurati zemljišni posjed u vrijednosti od 12 funti zlata, nisu mogli biti "siromasi". Oni su mogli pripadati samo prema gore stremećemu sloju sitnog plemstva koji se iznova formirao, sloju iz kojega potječu i kasniji pronojari.

No, Nikefor je istodobno pokušavao spriječiti rast crkvenoga i samostanskog zemljoposjeda i u tu je svrhu 964. donio poseban zakon, koji je jedan od najsmjelijih spomenika bizantskoga zakonodavstva. Veleposjedi Crkve nisu se povećavali ništa sporije od svjetovnih, stalno se pothranjujući darovanjima i oporučnim ostavštinama pobožnog stanovništva svih slojeva. Stalno su se osnivali i novi samostani s odgovarajućim zemljišnim darovima. Iako su crkveni i samostanski zemljoposjedi načelno bili porezno obvezni, država od njih ipak nije mogla očekivati jednaka davanja kao od drugih posjeda, pogotovo budući da je načelo porezne obvezanosti često bilo poništavano privilegijama. U trenutku kada je u Carstvu počelo nedostajati zemlje - a da je to bilo već u 10. stoljeću dokazuje ogorčena borba oko seljačkih i vojničkih imanja - povećanje crkvenih posjeda postalo je štetnim za državu jer se provodilo na račun produktivnijeg posjeda. No duboko pobožnoga cara u njegovim su mjerama jednako tako vodili i religiozni i moralni razlozi. On nemilosrdno šiba pohlepu koja, težeći samo gomilanju imetka, dovodi do toga da monasi zaboravljaju dani zavjet te pretvara samostanski život u "prazan igrokaz koji vrijeđa Kristovo ime". Darovanje zemlje samostanima, crkvenim ustanovama i osobama duhovnog staleža mora prestati. Zabranjuje se i osnivanje novih samostana i crkvenih ustanova budući da ih najčešće diktira isprazno slavljublje. Onaj tko želi pokazati svoju pobožnu požrtvornost mora pomagati starim zakladama u propadanju; no ni njima ne smije darovati zemlju, već njima namijenjeno imanje treba prodati i zakladi dati utrženi iznos, i to imanje smije prodati bilo kojemu svjetovnom zemljoposjedniku, dakle i nekom velikašu. Za razliku od toga, osnivanje kelija i lauri u pustim predjelima, koje ne teže stjecanju tuđe zemlje, ne samo da se dopušta nego se prikazuje kao hvalevrijedan čin. Taj smjeli zakon nije ostao dugo na snazi, ali je krajnje karakterističan kako za državopolitička načela cara Nikefora, tako i za njegovu puritansku pobožnost.

Činjenica da se ekspanzija ekonomski najjačih elemenata prije svega usmjerila prema poljoprivredi i očitovala u kupnji seljačkih imanja, u velikoj se mjeri može objasniti stanjem u bizantskoj gradskoj privredi. Slobodnoj igri ekonomskih snaga državna je vlast u gradu postavljala još tvrde granice nego na selu. Vezana i najstrože nadzirana gradska privreda nije ostavljala baš nimalo prostora za razvoj privatne inicijative većih razmjera (usp. str. 131), tako da je kupnja seoskih dobara bila praktično jedini mogući način ulaganja viška novčanih sredstava.

Ekspanzionizam zemljoposjedničkoga plemstva očitovao se na dva načina. S jedne strane, on je gutao mali zemljoposjed u bizantskim provincijama i tako potkopavao postojeći

socijalno-ekonomski poredak u Bizantu, ali s druge je širio granice Carstva otimajući zemlju njegovim neprijateljima. Bizantska osvajanja na istoku bila su prije svega djelo maloazijske aristokracije. No ona su istodobno i izraz snažnoga religioznog oduševljenja, koje je tjeralo Bizant u borbu protiv nevjernika.

Nikefor Foka bio je posve ispunjen tim oduševljenjem. Za njega je rat s islamom bio neka vrsta svete misije. Čak je zahtijevao da svi ratnici pali u borbi s nevjernicima budu proglašeni mučenicima. Taj je zahtjev svojim čudnovatim pretjerivanjem izrazio bizantski osjećaj da je rat s muslimanima sveti rat, osjećaj koji je vrlo snažno poticao težnju bizantske države za moći.

Kao car, Nikefor je nastavio osvajanja s kojima je pod Romanom II. počeo kao domestik. Vladavine Nikefora Foke i dvojice njegovih nasljednika označuju epohu najvećega vojnog sjaja srednjovjekovne bizantske države. Silovito nadiranje njegove vojske probilo je granicu na Tauru, koja se stoljećima nije pomicala. Prve su dvije godine bile posvećene ratu u brdovitoj Ciliciji, krajnje napornoj i iscrpljujućoj borbi, u čijem je središtu bila opsada Tarsosa i Mopsuestije. Izgladnjele utvrde pale su tek u ljeto 965. Iste je godine bizantska flota zauzela Cipar. To je značilo novo i vrlo osjetno jačanje položaja Bizanta u istočnom Sredozemlju. Ali osvajanjem Cilicije i Cipra prije svega je bio oslobođen put za realizaciju glavnoga cilja Nikefora Foke, pokoravanje Sirije. Car je već u listopadu 966. stajao pod zidinama Antiohije, no morao se vratiti neobavljena posla. Ponovno se pojavio u Siriji tek 968., kada se probio duž obale daleko na jug, zauzimajući jedan grad za drugim, i potom se ponovno uputio prema Antiohiji. No opsada se usprkos svim nastojanjima odužila i car se već bio vratio u Carigrad kada je 28. listopada 969. generalima Petru Foki i Mihajlu Burcu konačno uspjelo zauzeti sirijski glavni grad. Nekoliko mjeseci kasnije pao je i Alepo, čiji je emir, drugi nasljednik Saif-ad-Daulaha (koji je umro 967.), morao sklopiti ponižavajući mir s Bizantom. Jedan dio Sirije s Antiohijom priključen je Carstvu, a drugi s Alepom priznao je bizantsku suverenost.

Ta aneksija Cilicije i većega dijela Sirije značajno je povećala teritorijalni posjed Bizantskoga Carstva. Unutar njegovih granica nalazilo se jedno od najvažnijih istočnih središta, patrijarški grad Antiohija, koji je više od tri stoljeća bio pod muslimanskom vlašću i činio se zauvijek izgubljenim za Carstvo. Sada je ta metropola, tako bogata povijesnim uspomnama i vjerskim tradicijama, opet bila bizantska. Povrh toga neposrednog posjeda, protektorat se bizantskoga cara protezao i na područje nekada tako moćnoga glavnoga grada Hamdanida: alepski emir bio je bizantski vazal, a njegovi su nekršćanski podanici plaćali poreze Carstvu.

No, u doba toga velikog razvoja moći Bizantskoga Carstva pada i obnova zapadne carske vlasti. Ponovno se pojavilo suparništvo između dvaju carstava, koje se idejnopovijesno temeljilo na ekskluzivnosti ideje cara i na obostranoj pretenziji na rimsko nasljeđe, a politički na interesima dviju sila, koji su se presijecali na tlu južne Italije. Oton Veliki, koji je godinu dana prije dolaska na prijestolje Nikefora Foke u Rimu primio carsku krunu i pokorio gotovo čitavu Italiju, poslao je 968. poslanstvo u Carigrad s ciljem prijateljskog sporazuma o dijelu Italije koji mu još nije pripadao. Njegov poslanik, biskup Liutprand Cremonski, koji je već 949. pod Konstantinom VII. posjetio glavni grad Bizanta po nalogu Berengara II., izložio je bizantskoj vladi plan bračne veze između sina Otona I. i jedne sestre mladih bizantskih careva Porfirogeneta, čiji su miraz trebali biti južnotalijanski posjedi Bizantskoga Carstva. Taj je prijedlog u Bizantu shvaćen kao poruga i na njega je tako i odgovoreno. Car je držao da najnovija zbivanja na Zapadu mnogostruko vrijedaju interese i dostojanstvo njegova carstva. To što je Oton uzeo carsku krunu, što se učinio vladarom Rima i Rimske crkve, što je stavio pod svoju vlast gotovo cijelu Italiju, što je sklopio savez s kneževima Capue i Beneventa, vazalima Bizantskoga Carstva te što je čak poduzeo i napad, naravno neuspješan, na bizantski Bari - sve je to krajnje razbjesnilo bizantskoga cara, čije je samopouzdanje izuzetno naraslo

nakon jedinstvenih uspjeha njegovih posljednjih pohoda na istoku. Hrabri Otonov poslanik, prema kojemu su u Carigradu postupali gotovo kao prema zarobljeniku, morao je slušati o tome kako njegov gospodar nije ni car ni Rimljanin, nego barbarski kralj i kako ne može biti ni govora o braku između sina barbarskoga vladara i carske kćeri Porfirogenete.

Značenje velikoga porasta moći bizantske države nije odmah shvatila ni susjedna Bugarska. Nakon osvajanja Cilicije i Cipra u jesen 965., u Carigrad su stigli bugarski poslanici da bi zatražili danak koji su plaćale prijašnje bizantske vlade. Razbješnjen tom drskošću, car je poslanike dao izbičevati i poslao ih natrag uz uvrede i prijetnje. No pošto je srušio nekoliko bugarskih pograničnih utvrda, odustao je od neposrednoga ratnog sukoba s Bugarskom kako bi se mogao usredotočiti na operacije na istoku. Uputio je poziv ruskom knezu Svjatoslavu, koji je umjesto njega za dobru plaću trebao ukrotiti Bugare. Ratoborni sin probizantske kršćanke Olge, koji je bio razorio hazarsko kraljevstvo i stekao golemu moć, vrlo se rado odazvao pozivu bizantskoga cara. Godine 968. je prešao Dunav i brzo pokorio iznutra oslabjelu Bugarsku, ali ne da bi učinio uslugu bizantskom caru, nego da bi na Dunavu uspostavio svoju vlast. Napad Pečenega na Kijev 969. prisilio ga je na povratak u domovinu, ali se u ljeto iste godine ponovno pojavio na Balkanu, svrgnuo cara Borisa, sina u međuvremenu umrloga Petra, i postavio se za vladara Bugarske. Nikefor je morao shvatiti kako je na mjesto dotadašnjega slabog protivnika sam doveo novog, mnogo jačeg i opasnijeg neprijatelja. Sada je pokušao sklopiti savez s Bugarima protiv Svjatoslava i čak je planirao vjenčanje mladih careva Porfirogeneta s dvjema bugarskim princezama. Ali njegova se teška pogreška nije dala tako lako ispraviti: svojemu je nasljedniku ostavio teško nasljeđe na Balkanu.

Šest tjedana nakon zauzimanja Antiohije, Nikefor Foka je pao kao žrtva atentata. Usprkos svojim veličanstvenim uspjesima, on očito nije bio popularan vladar. Njegov je vojni režim, koji je sav državni život podređivao interesima vojske i nemilosrdnim porezima podmirivao troškove svojih velikih ratnih pohoda, teško opterećivao stanovništvo. Iz njegova vremena doznajemo o velikom poskupljenju i o gubitku vrijednosti novca. Ipak, nije ga srušila volja naroda, već zavada s njegovim nekadašnjim prijateljem Ivanom Cimiskom i izdaja njegove supruge Teofano. Ona je postala ljubavnicom i pomagačicom toga mladog i sjajnog vojskovođe, koji je doduše bio nizak rastom ali, za razliku od cara Nikefora, vrlo lijep i otmjene, šarmantne naravi. Ona je pripremila atentat na svojega supruga, a Cimisko i njegovi prijatelji su ga proveli: u noći s 10. na 11. prosinca 969. Nikefor Foka je ubijen u svojoj ložnici.

Na carsko je prijestolje došao Ivan Cimisko (969.-976.). No Teofano se gorko prevarila u nadi da će mu moći dati svoju ruku u braku. Ubijeni car našao je osvetnika u patrijarhu Polieuktu, koji je čvrsto odlučio ne ostaviti djelo nekažnjenim. On je zahtijevao da Cimisko učini pokoru, progna caricu Teofano iz palače i kazni ubojice cara Nikefora, svoje pomagače. Car ga je morao poslušati i ispuniti njegove zahtjeve. Tek mu je tada patrijarh dopustio ulazak u crkvu i tek ga je tada okrunio.

Ta bizantska Canossa nije mogla ostati bez posljedica za razvoj odnosa države i Crkve. Moralni je trijumf Crkve bio upotpunjen time što je Cimisko morao opozvati zakon svojega prethodnika protiv samostanskoga i crkvenog posjeda. Zabilježen je jedan njegov govor, govor jednog od najvećih i najmoćnijih careva, koji zvuči kao ispovijed Focijeva nauka iz Epanagoge: "U ovom životu znam dvije vlasti: svećeničku i carsku vlast; prvoj je Stvoritelj povjerio brigu za duše, a drugoj vladavinu nad tijelima; ako nijedna strana nije okrnjena, na svijetu vlada blagostanje." Teofano je otišla u progonstvo iz kojega će se vratiti tek nakon što na prijestolje dođu njezini sinovi. Bila je završena povijesna uloga te žene koja u bizantskoj povijesti zauzima posebno mjesto kao supruga i ubojica Nikefora Foke, kao ljubavnica Ivana Cimiska i kao majka Bazilija II. Cimisko je sklopio brak iz računa, koji je na najjači mogući način zadovoljavao princip legitimiteta: oženio se Teodorom, više ne tako mladom kćeri

Konstantina VII., tetkom malih careva Bazilija i Konstantina. Kao nekada Nikefor Foka, tako je sada Cimisko preuzeo ulogu zaštitnika dvojice Porfirogeneta. vođenje civilne uprave ostalo je u rukama parakoimomenosa Bazilija, koji je pravodobno prešao na Cimiskovu stranu i otada imao još veći utjecaj. rođaci ubijenog cara uzalud su pokušavali svrgnuti Cimiska s prijestolja. Barda Foka, nećak cara Nikefora i sin kuropalata Leona, u Cezareji se, uporištu Foka, dao proglasiti za cara, ali ga je svladao Barda Skler, šurjak Ivana Cimiska, te ga je s njegovom obitelji zatvorio u samostan na otoku Hiosu. Sam je kuropalat Leon oslijepljen nakon neuspjele pobune.

Poput Nikefora Foke, Cimisko je pripadao najvišoj aristokraciji. S očeve je strane bio u rodu s Kurkuasima, a s majčine sa samim Fokama, dok je njegova prva supruga bila Sklerina. No za razliku od svojega prethodnika, on u agrarnoj politici nije ispunjavao želje plemstva. Sačuvane su dvije isprave koje pokazuju kako je Cimisko činovnicima u temama zapovijedao da pretražuju imanja samostana i svjetovnih velikaša pa ako bi na njima našli bivše stratiote ili državne seljake, da ih odmah privedu državnoj vlasti. Na tom se primjeru može jasno prepoznati da je bizantska središnja vlast u borbi protiv povećanja veleposjeda branila svoje vlastite interese i prava. Da ne bi izgubila svoje seljake i vojnike, carska je vlada posezala za oštrim policijskim mjerama, poduzimala je racije na velikaškim imanjima i stratiote i državne seljake koji su se ondje naselili prisilno vraćala na njihova prijašnja prebivališta. Time je ona nekoć neovisne male zemljoposjednike pretvarala, naravno, u državne kmetove ne oduzimajući im samo pravo na slobodno raspolaganje njihovom zemljom nego i pravo na slobodno kretanje.

Poput Nikefora Foke, Ivan Cimisko je bio vojskovođa jednostavno genijalnih sposobnosti, a kao državnik je nadmašivao svojega pretjerano impulzivnog prethodnika. Zamršeno stanje na Balkanu, koje je prouzročio poziv Svjatoslavu, trebalo je brzo riješiti jer je stav moćnoga ruskog kneza postajao sve opasniji, a činilo se da i Bugari ulaze u savez s njime radi zajedničke borbe protiv Bizanta. Careva nastojanja da postigne mirovnu nagodbu sa Svjatoslavom ostala su bez rezultata. Novi gospodar Bugarske nije tražio ništa manje nego da se Bizantinci povuku u Aziju i prepuste mu europski dio carstva s Carigradom. Tako je Cimisko morao prepustiti odluku oružju. Njegov pohod protiv Svjatoslava pripada među najblistavije podvige u ratnoj povijesti Bizanta. U travnju 971. krenuo je prema Velikom Preslavu i nakon kratke, žestoke borbe osvojio bugarsku prijestolnicu. Svrgnutog je cara, koji mu je pritom pao u ruke, pozdravio kao vladara Bugarske. Taj proračunati stav i pobjedonosno prodiranje bizantske vojske ostavili su jak dojam na Bugare, koji su počeli napuštati Svjatoslava. Cimisko je od Preslava pohitao prema podunavskom gradu Silistriji (Dorostolon), iza čijih se zidina bio zatvorio Svjatoslav. Grad je bio opkoljen, a istodobno se na Dunavu pojavila bizantska flota sa strašnom grčkom vatrom. Rusi su se očajnički branili, ali je carska vojska odbijala sve njihove pokušaje proboja i glad je u opkoljenu gradu postajala sve neizdržljivija. Krajem srpnja, nakon što je propao posljednji pokušaj probijanja obruča i nakon što su Rusi poslije nečuvено teške borbe, koja se i na strani Bizanta vodila krajnjim snagama, ponovno odbijeni iza gradskih zidina, Svjatoslav se predao pobjedniku. Obvezao se da će odmah napustiti Bugarsku i da se više nikada neće pojaviti na Balkanu te da neće napadati ni bizantsko područje oko Kersona, već da će, naprotiv, pomagati Bizantincima u obrani od protivnika. Zauzvrat je car njegovim izgladnjelim ratnicima dostavio živežne namirnice i obnovio stare ruske trgovinske povlastice. Nakon osobnog susreta sa svojim pobjednikom, Svjatoslav je pošao natrag u domovinu, ali je na putu poginuo u borbi s Pečenezima na brzacima Dnjepra. Velika pobjeda Ivana Cimiska za Bizant je značila dvostruki dobitak: oslobodila je Carstvo od opasnog protivnika, koji je dokazao svoju moć osvajanjem hazarskoga kraljevstva i pokoravanjem Bugarske, te je dovela Bugarsku pod bizantsku vlast. Jer iako se Cimisko za vrijeme borbe sa Svjatoslavom prikazivao kao oslobodilac Bugara, nije ni pomišljao na ponovno uspostavljanje bugarskoga carstva.

Anektirao je zemlju koja je ležala pred njim, car Boris je kao zarobljenik doveden u Carigrad, a bugarski je patrijarhat ukinut.

Drugi neriješen problem, koji mu je ostavio njegov prethodnik, Ivan Cimisko je uspio riješiti diplomatskim putem. Prijestolonasljedniku Otona Velikog on doduše nije poslao princezu Porfirogenetu, koju je ovaj tražio, nego svoju vlastitu rođakinju Teofano, kojom se Oton II. oženio 14. travnja 972. u Rimu. Sukob sa zapadnom carskom vlašću, koji se bio pretjerano zaoštrio zbog oholosti Nikefora Foke, time je bar privremeno uklonjen, pri čemu je očito uspostavljen teritorijalni status quo.

Već se 972. carevim prodorom na mezopotamsko područje Nisibisa i Majafarkina nastavio rat na istoku. No glavna se borba odvijala u Siriji, gdje je trebalo učvrstiti i nastaviti djelo Nikefora Foke. Fatimidi, koji su nedavno utemeljili svoju vladavinu u Egiptu, proširili su svoju moć na područje prednje Azije i već su 971. napali Antiohiju. Snažan protuudar zadao im je pohod Ivana Cimiska 974. i osobito onaj 975., koji je odisao duhom pravoga križarskog rata. Car je početkom travnja krenuo iz Antiohije prema Emesi, a odande prema Baalbeku, koji je nakon kratkog otpora pao. Pobjedonosnom se caru predao i Damask, priznao je njegovu suverenost i obvezao se na plaćanje danka. Na to je Cimisko ušao u svetu zemlju Palestinu, zauzeo Tiberiju, Nazaret, priobalni grad Akon i naposljetku Cezareju, glavno uporište egipatskih Arapa. Jeruzalem, sveti grad, više nije bio daleko, ali je car uvidio opasnosti prebrzog napredovanja. Vratio se prema sjeveru i usput zauzeo niz važnih priobalnih gradova, među kojima i Bejrut i Sidon. U svim zauzetim gradovima postavljeni su carski zapovjednici. Svojem savezniku, armenskom kralju Ašotu III., Cimisko je poslao vijest o pobjedi koja je počinjala riječima: "Čuj i doznaj za čuda", te je kulminirala u izjavi: "Čitava Fenicija, Palestina i Sirija oslobođene su saracenskog jarma i priznaju vlast Rimljana." Ta rečenica očito znatno pretjeruje, ona ne opisuje ono što je bilo zaista postignuto, nego cilj koji je car imao pred očima na svojem križarskom pohodu. Ali i ono što je postigao u svojem brzom pobjedonosnom pohodu, značilo je veličanstven uspjeh: osvajanja Nikefora Foke nisu bila samo osigurana nego i znatno proširena te je time bila čvrsto utemeljena premoć Bizantskoga Carstva u prednjoj Aziji. Ivan Cimisko se sa svojega velikog pohoda vratio u Carigrad smrtno bolestan; izgleda da se razbolio od tifusa. Umro je 10. siječnja 976: njegova je slavna vladavina neočekivano prekinuta poslije samo šest godina.

6. Vrhunac razvoja bizantske moći: Bazilije II.

Iako su carska prava zakonitih predstavnika makedonske dinastije ostala formalno netaknuta kako pod Nikeforom Fokom, tako i pod Ivanom Cimiskom, uvjerenje da prijestolje zapravo pripada rođenima u purpuru postupno se gasilo u svijesti bizantskih velikaša. Ustalila se navika da državna vlast počiva u rukama jednog vojskovođe iz redova magnatskih porodica, tako da se nakon smrti Ivana Cimiska kao pretendent za oslobođeno mjesto carskoga regenta pojavio njegov šurjak Barda Skler. Činilo se da je makedonsku carsku kuću zadesila sudbina slična onoj starih Merovinžana: da padne žrtvom jake institucije majordoma ili da, kao bagdaski kalifi, bude osuđena na vječitu dekorativnu egzistenciju u sjeni nadmoćnoga vojnog sultanata. Činjenicu da je izmakla toj sudbini treba zahvaliti jedinstvenoj energiji mladoga cara Bazilija II.

Sinovi Romana II. dosegli su dob za vladanje: Bazilije je navršio 18, a Konstantin 16 godina. Uz djelotvornu podršku svojega prastrica, eunuha Bazilija, stupili su na vlast. Ali tu je vlast imao stvarno provoditi samo stariji brat, budući da je Konstantin VIII., kao pravi sin svojega oca, bio lakomisleni hedonist koji nije žudio ni za čim drugim nego da se cijeli život podaje rastrošnim užicima. Potpuno je drukčiji bio Bazilije II., koji se ubrzo pokazao kao čovjek željezne snage volje i jedinstvene energije: među cjelokupnim potomstvom Bazilija I.

jedini je on posjedovao vladarski karakter i bio uistinu veliki državnik. Ipak, i on je bio sasvim nepripremljen za obavljanje vladarskog poziva. Od djetinjstva se na njega gledalo samo kao na statista u dvorskim ceremonijama te se prema njemu postupalo kao prema dekorativnom, ali u osnovi nepotrebnom privjesku moćnih uzurpatora, i tako se najprije i on pokazao bespomoćnim u dodiru s vanjskim svijetom. Tek su mu teške kušnje s kojima se suočio nakon preuzimanja vlasti pomogle da sazrije i da očeliči karakter. Parakoimomenos Bazilije bio je taj koji je državno kormilo uzeo u svoje iskusne ruke. Tako je i pobunjenički pokret koji je podjario Barda Skler bio usmjeren više protiv njega nego protiv njegovih pranećaka, koji su po sebi djelovali neopasna. Ovaj predstavnik jedne od najstarijih i najbogatijih bizantskih porodica te izvanredan general koji je pod vlašću svoga šurjaka Cimiska obavljao najvišu vojnu funkciju, onu domestika Istoka, u ljeto 976. dao se od svojih trupa proglasiti carem. Nakon višestrukih pobjeda nad generalima odanima caru, koji su bili poslani da ga svrgnu, cijelu je Malu Aziju postupno doveo pod svoju vlast te se početkom 978. godine, nakon zauzeća Niceje, približio glavnomu gradu. U tom krajnje pogibeljnom trenutku eunuh Bazilije obratio se Bardi Foki, nećaku cara Nikefora i smjelom ratniku divovskoga stasa, koji je pod Ivanom Cimiskom i sam pokušao uzurpirati prijestolje. Onako kao što je tada Barda Skler njega svrgnuo u službi Ivana Cimiska, tako se sada očekivalo da on onemogućí Sklera u službi novih vladara. I zaista, Barda Foka je nadvladao svoga nekadašnjeg suparnika, iako prije kao predstavnik moćne porodice Foka nego kao službenik zakonitog cara. Ne upuštajući se u bitku kod Carigrada, krenuo je prema Cezareji, utvrdi Foka, i time prisilio uzurpatora na povlačenje. Prve je bitke dobio Skler, ali 24. svibnja 979. Foki je u dolini Pankaleje, nedaleko od Amorija, pošlo za rukom da najprije pobijedi svojega suparnika u dvoboju, a zatim i da presudno porazi njegovu vojsku. Skler je pobjegao na kalifov dvor i time je nakon tri godine okončan prvi građanski rat kojemu su, međutim, ubrzo imali slijediti daljnji teški zapleti.

Nekoliko godina poslije došlo je do raskola između mladog cara Bazilija i njegova svemoćnog prastrica. Bazilije više nije bio onaj neiskusni mladić kojemu je bio potreban oslonac i kojemu tuđe vodstvo nije bilo samo neophodno već i dobrodošlo. Njegova su snaga i vladarska volja sada izašle na vidjelo: tutorstvo, kojemu se isprva svojevolumeno prepustio, sada mu je postajalo sve veća smetnja te su se naposljetku njegova neutažena žudnja za vladanjem i srdžba zbog trajnog potiskivanja u pozadinu ispreplele u osjećaj mržnje prema čovjeku kojemu je dugovao svoj politički odgoj, štoviše čak i prijestolje. Tako je došlo do toga da je veliki državnik, koji je znao izaći na kraj s moćnim carevima-vojnicima, pao žrtvom mladalačke požude za vladanjem svoga pranećaka. Čini se da je, vidjevši kako mu se bliži nemilost, isplanirao zavjeru protiv svoga nezahvalnog štićenika i povezao se s Bardom Fokom i drugim vojskovođama. Ali car ga je preduhitrio: parakoimomenos Bazilije uhićen je kao običan pobunjenik i nakon konfiskacije njegove goleme imovine, deportiran u izgnanstvo gdje je, slomljen teškom sudbinom, ubrzo umro.

Unatoč tome što se razdoblje samovlade Bazilija II. službeno računa od 976., njegova je samostalna vladavina započela tek nakon pada velikog eunuha godine 985. Kako je velika bila svemoć parakoimomenosa i kako snažno i trajno carevo ogorčenje zbog toga što je potiskivan u pozadinu, pokazuje činjenica što je odlučio proglasiti nevažećima zakone koji su proglašeni prije izгона njegova prastrica, sve osim onih koji su naknadno potvrđeni njegovom vlastoručnom ovjerom, budući da se "u vrijeme od početka naše samovlade do opoziva parakoimomenosa Bazilija... dogodilo mnogo toga što nije bilo po našoj želji, jer je u svemu određivala i odlučivala njegova volja".

Prvi samostalni pothvat Bazilija II. bila je njegova balkanska kampanja 986. godine. Smrt Ivana Cimiska kao da je neprijatelje Carstva oslobodila noćne more. građanski rat koji je nakon toga izbio i složena situacija u Bizantu omogućili su im da slobodno djeluju više godina. Čak i ako su se na periferiji mogli odbiti napadi udaljenoga egipatskog kalifata

Fatimida, koji je sada bio jedini ozbiljan protivnik Carstva na istoku, oslabljenje bizantske središnje vlasti imalo je vrlo dalekosežne posljedice za razvoj situacije na Balkanu. Na makedonskom se području nakon smrti Ivana Cimiska razbuktala pobuna pod vodstvom četvorice sinova komesa Nikolaja, provincijskoga namjesnika u Makedoniji. Ustanak je poprimio goleme razmjere i pretvorio se u oslobodilački rat koji je trebao oteti bizantskoj vlasti najveći dio balkanskog poluotoka. Kada je do njega dopro glas o ustanku na Balkanu, razvlašteni bugarski car Boris pobjegao je sa svojim bratom Romanom iz Carigrada, ali je poginuo pri prijelazu granice. Roman je postigao svoj cilj, ali budući da je bio uškopljen od strane Bizantinaca, nije mogao zatražiti carsku krunu. Vodstvo, a kasnije i carska kruna, pripali su najmlađemu od komesovih sinova, herojskome Samujlu. Oba su starija sina, naime, pala u borbi, a trećega je kasnije stigla smrt od Samujlove ruke.

Samujlo je stvorio moćno carstvo čije je središte bilo najprije u Prespi, a zatim u Ohridu. Postupno je pod svojim žezlom ujedinio cijelo makedonsko područje osim Soluna, staro bugarsko područje između Dunava i Balkanskoga gorja, kao i Tesaliju, Epir, dio Albanije s Dračem i naposljetku također Rašku i Duklju. Bugarski patrijarhat, koji je ukinuo Cimisko, u Samujlovu je carstvu proslavio svoj preporod. Nakon višestruke selidbe, naposljetku je trajno smješten u Ohridu, Samujlovu glavnom gradu, koji će kao novo crkveno središte stoljećima nadživjeti Samujlovo carstvo. Novo se carstvo u državnom i crkvenom pogledu nadovezalo na carstvo Simeona i Petra te je, kako za svoje tvorce, tako i za Bizantince, bilo istinsko bugarsko carstvo. Uz Bizant je, naime, u to vrijeme samo Bugarska imala tradiciju carstva i vlastitog patrijarhata. Samujlo je u potpunosti usvojio te tradicije. U stvarnosti se, međutim, njegovo makedonsko carstvo bitno razlikovalo od nekadašnjega bugarskog carstva. Po svojem sastavu i karakteru ono bilo nova, zasebna tvorevina. Težište se sasvim premjestilo na zapad i jug, a Makedonija, područje na rubu staroga bugarskog carstva, sada je činila njegovu pravu jezgru.

Ekspanzionistička težnja cara Samujla najprije se usmjerila prema jugu. Napadima na Srbiju i Solun slijedili su učestali upadi na područje Tesalije koji su, naposljetku, doveli do značajnog uspjeha: nakon poduže opsade krajem 985. ili početkom 986. godine Larisa je pala u Samujlove ruke. To je cara Bazilija II. potaknulo na protuofenzivu, ali njegov prvi susret sa Samujlom nije imao baš sretan ishod. Kroz takozvana Trajanova vrata provalio je na područje Serdike. Ali pokušaj da zauzme grad bio je neuspješan, a na povratnom maršu carska je vojska napadnuta i poražena (kolovoz 986.). Nakon toga Samujlo je bio u mogućnosti nesmetano razviti svoju moć i uvelike proširiti granice svojega carstva na sve strane. Jer u Bizantu je izbio novi, teški građanski rat.

Ohrabreni carevim neuspjehom, protiv njega su se digli bizantski velikaši. Barda Skler se početkom 987. opet pojavio na bizantskom tlu i ponovno se zaodjenuo purpustom. Barda Foka, koji je bio u nemilosti zbog svoje veze s parakoimomenosom Bazilijem, ponovno je stekao vrhovno zapovjedništvo u Aziji i opet se trebao sukobiti sa svojim imenjakom. Umjesto toga, i on se digao protiv cara, kome je zamjerao što ga je posljednjih godina zapostavljao, te se, imajući pred očima uzor svog prastrica, dao proglasiti carem 15. kolovoza 987. Njegovo je ustoličenje posebno pogibeljnim činila okolnost da mu je prethodio sabor viših zapovjednika vojske i mnogobrojnih predstavnika velikoposjedničkih magnatskih porodica Male Azije. Iza uzurpatora odlučno su stali najviši vojni zapovjednici, koje je ljutila samovolja mladoga cara, i velikoposjedničko plemstvo koje je držalo da ga car sputava u njegovim stremljenjima. Barda Foka isprva je sklopio sporazum sa svojim nekadašnjim suparnikom: trebala je uslijediti podjela Carstva, kojom bi Foka dobio europski teritorij s Carigradom, a Skler azijsko područje. međutim, nakon kraće suradnje Barda Foka je, svjestan svoje nadmoći, dao uhititi drugoga pretendenta na prijestolje te se pojavio kao jedini kandidat. Cijela Mala Azija dospjela je pod njegovu vlast, a početkom 988. približio se Carigradu.

Jedan dio njegove vojske stajao je kod Krizopola, drugi kod Abida, a protiv glavnoga grada pripremao se istodoban napad s kopna i s mora.

Položaj legitimnoga cara bio je očajan. Jedino pomoć izvana mogla ga je spasiti od propasti. Bazilije II. to je pravodobno shvatio i poslao poziv u pomoć knezu Vladimiru Kijevskom. U proljeće 988. ruska je vojna jedinica od 6000 boraca stupila na bizantsko tlo i ta je čuvena vareško-ruska družina spasila situaciju u posljednjem trenutku. Pod osobnim vodstvom cara porazila je pobunjenike do temelja kod Krizopola. Bitka kod Abida, u kojoj je Barda Foka izgubio život - od srčanog udara, kako se čini - presudila je 13. travnja 989. Pobunjenički pokret bio je slomljen. Novi ustanak Barde Sklera okončan je mirnim sporazumom i pokoravanjem uzurpatora. Vareško-ruska družina ostala je u bizantskoj službi, popunjavana čestim dolaskom Varežana i drugih Normana, i odigrala je važnu ulogu u bizantskoj vojsci.

Kao nagradu za ovu spasilačku akciju kijevski je knez trebao dobiti za ženu carevu sestru Anu, rođenu u purpuru, ali pod uvjetom da se on i njegov narod pokrste. To je bio golem ustupak: još nikada nijedna legitimna bizantska princeza nije dana na udaju u inozemstvo. Bugarski car Petar morao se zadovoljiti jednom Lakapenom, Oton II. rođakinjom uzurpatora Cimiska, i tek je vladaru mlade ruske kneževine dodijeljena izuzetna čast da se zarođi s legitimnom carskom kućom Porfirogeneta. Takva je veza bila u tolikoj mjeri suprotna bizantskoj tradiciji i toliko je vrijeđala bizantski osjećaj samopoštovanja da se u Carigradu, nakon što je prošla opasnost, poželjelo ponovno odustati od obećanja koje je bilo dano u kritičnom trenutku. Da bi iznudio izručenje princeze, Vladimir je morao poslati vojsku na bizantske posjede na Krimu i osvojiti Kerson (ljetu 989.).

Pokrštavanje kijevske države značilo je ne samo početak novoga razdoblja u razvoju Rusije već i veličanstven dobitak za Bizant. Bizantska utjecajna sfera doživjela je neslućeno proširenje, a najveća slavenska država s najblistavijim izgledima za budućnost stavila se pod duhovno vodstvo Carigrada. Nova Ruska crkva bila je podložna carigradskom patrijarhatu i isprva su njome upravljali grčki metropoliti poslani iz Carigrada. Kulturni razvoj Rusije od tada će stoljećima stajati pod snažnim bizantskim utjecajem.

Iz borbe s maloazijskom aristokracijom Bazilije II. je izašao kao pobjednik. Nakon očajničkog hrvanja i užasnih građanskih ratova svi su njegovi neprijatelji i protivnici poraženi. Ali borba je trajala dugi niz godina i u tom razdoblju najgorčih iskustava carev se karakter uvelike promijenio. Sve one životne radosti kojima se u mladosti prepuštao s neobuzdanom strašću za njega kao da su odumrle. Postao je mračan i sumnjičav, nikome nije poklanjao povjerenje, nije poznavao ni prijateljstvo ni ljubav. Cijeli je svoj život ostao neoženjen. Živio je sam, povučen u sebe, i tako je sam, izbjegavajući svako savjetovanje, upravljao i svojim carstvom, kao samovladar u pravom smislu riječi. Živio je načinom asketa ili ratnika. Dvorska ga raskoš nije radovala; on, unuk učenoga Konstantina Porfirogeneta, nije mario čak ni za umjetnost i znanost. Umijeće retorike, tako visoko cijenjeno u Bizantu, bilo mu je krajnje odbojno. Njegov je način izražavanja bio jednostavan i štur, a profinjeni su ga Bizantinci doživljavali kao neotesan i sirov. Iako je bio neprijatelj plemstva, nije pokušavao pridobiti naklonost naroda. Od svojih je podanika zahtijevao pokornost, a ne ljubav. Sve njegovo stremljenje bilo je usmjereno prema povećanju državne moći i prema borbi s vanjskim i unutarnjim neprijateljima Carstva.

Nakon što je politička žudnja za vlašću bizantskih velikaša suzbijena u krvavu građanskom ratu, valjalo je podrezati krila plemstvu i u ekonomskom pogledu. Već je Roman Lakapen znao u kolikoj mjeri ekspanzionističke težnje provincijskih veleposjednika ugrožavaju privredno-društvenu strukturu bizantske države. Kamo one vode u političkom pogledu, tek je Bazilije II. mogao u potpunosti procijeniti nakon iskustava svojega djetinjstva i mladosti. On je nastavio s protuaristokratskom agrarnom politikom koju je uveo Roman Lakapen, ne samo s namjerom da je dosljedno provede već i da je znatno pooštri. Državničkoj se mudrosti, koja

ga je navela na to da se zauzme za održanje seljačkih i vojničkih posjeda, pridružila osobna mržnja prema magnatskim porodicama koje su mu osporavale pravo na prijestolje predaka. U svome je radikalizmu znao prekršiti načela prava i pravde. To se dogodilo u slučaju Eustatija Malejna, nekadašnjega druga po oružju Barde Foke, čije je gostoprimstvo car uživao na povratku iz jednoga sirijskog pohoda. Izvanredno bogatstvo ovoga kapadocijskog magnata, njegovi nepregledni zemljoposjedi i prije svega broj njegovih robova i podložnika, koji su mogli dati vojnu silu od više tisuća boraca, na cara su ostavili takav dojam da je svoga domaćina pozvao u Carigrad i zadržao ga u počasnom zarobljeništvu. Njegovu je imovinu konfiscirala država.

Porodice Foka i Malejna Bazilije II. u svojoj noveli 996. godine izričito naziva najistaknutijim predstavnicima plemstva koje se osililo. Najvažnija odredba koju njegova novela donosi nadopunjujući starije zakone, jest ukidanje četrdesetogodišnje zastare po navršavanju koje je prema ranijim pravilima istjecalo svako pravo na povrat protuzakonito stečene zemlje. Novela Bazilija II. ističe kako velikašima, zahvaljujući njihovu utjecaju, ne čini poteškoću zaobići rok zastare bez ikakve štete i tako osigurati protuzakonito stečen posjed. Zbog toga car određuje da se sav posjed koji su velikaši prisvojili od siromašnih, a koji je stečen nakon prvoga odgovarajućeg zakona Romana Lakapena, ima vratiti nekadašnjim vlasnicima bez obzira na zastaru i bez ikakve odštete. Za državnu blagajnu, međutim, po Baziliju II. uopće ne postoji zastara: pravo države na eksproprijaciju seže još do Augustova vremena!

U toj je noveli Bazilije II. nastojao ograničiti i povećanje crkvenoga posjeda na račun seljačke zemlje. Redovničke kuće s malim brojem monaha, nastale u selima putem seljačkih donacija, neće se priznavati kao samostani već kao oratoriji te će biti podređene seoskoj zajednici, bez obveze podmirivanja davanja biskupu. Za razliku od njih, veće će redovničke kuće, koje broje osam ili više monaha, i dalje biti podređene biskupu, ali neće smjeti stjecati nove posjede. Ovom se odlukom Bazilije ponovno nadovezuje na stariju odredbu svoga pradjeda Romana Lakapena. Nasuprot tome, izbjegava svako povezivanje s radikalnijim zakonom Nikefora Foke koji je opozvao Ivan Cimisko.

Na moćnike se Bazilije II. obarao sve većom oštrinom. Nekoliko godina nakon ukidanja prava zastare nametnuo im je obvezu da podmiruju allelengyon umjesto siromaha, to jest da nadoknađuju porezne dugove seljaka. Time je teret allelengyon sustava, koji su do tada - po načelu solidarnog podmirivanja poreza unutar seoske zajednice - snosili susjedi insolventnoga poreznog obveznika (vidi str. 70 i d. i str. 99-100), jednostrano svaljen na veleposjed. Ta je presudna mjera imala dvojaku posljedicu: bila je novi težak udarac za moćnike i dala je državnoj blagajni veće osiguranje priljeva allelengyon sredstava. Visina je poreza za propale susjedske posjede, naime, često nadmašivala platežnu moć seljaka i prisiljavala ih da napuste zemlju, pri čemu je državi nanošena samo još veća šteta. Protesti moćnika nisu pokolebali Bazilija II., iako ih je podržavao i sam patrijarh Sergije. Carev je čvrst naum bio da slomi nadmoć plemstva protiv koje su se njegovi preci uzalud borili.

S jednakom je energijom odmah nakon smirivanja građanskoga rata započeo i borbu protiv vanjskih neprijatelja. Kudikamo najopasniji od svih protivnika bio je car Samujlo. Borba protiv njega postala je glavna zadaća Bazilija II., a uništenje bugarskoga carstva carev životni cilj. Izgleda da je protiv moćne makedonske države zatražio i podršku vladara drugih balkanskih zemalja te je tako stupio u kontakt s knezom Duklje, Ivanom Vladimirom. Jedno je srpsko poslanstvo, vjerojatno iz Duklje, 992. godine nakon brojnih avantura stiglo u Bizant pomorskim putem. Cara je zateklo već na bojnom polju. Jer u proljeće 991. Bazilije II. je krenuo za Makedoniju i ondje više godina neprekidno ratovao protiv Samujla.

Zapleti na istoku su ga, međutim, prinudili da prekine ratovanje u Makedoniji. Fatimidi su provalili u Siriju i kod Oronta nanijeli težak poraz carskomu vojnom zapovjedniku za Antiohiju (994. godine), nakon čega je zauzet Alepo te je i sama Antiohija dovedena u

opasnost. Oduvijek je sudbina Bizantskoga Carstva bila da borbu vodi istodobno na dvije fronte. Kad god bi pokušalo izmaknuti se toj sudbini, posljedica su bili teški gubici. Za Bazilija II. problem Balkana stajao je u prvom planu jednako kao nekada problem Sirije za Nikefora Foku. Ali Bazilije nije počinio pogrešku svoga velikog očuha, koji je zbog borbe na istoku izgubio iz vida zadaće na Balkanu. Godine 995. car se osobno pojavio pod zidinama Alepa, potisnuo iznenađenog neprijatelja i osvojio Rafaneu i Emesu. Nekoliko godina potom ponovno je došao u Siriju te se nakon novog poraza duxa Antiohije opet spasilački umiješao u borbu protiv Fatimida. Njegov pokušaj da osvoji Tripolis ipak je i ovaj put propao. Nakon ponovne uspostave položaja u Siriji uputio se na područje Kavkaza u namjeri da smiri situaciju u Armeniji i Iberiji.

Odsutnost cara iskoristio je Samujlo za ratni pohod protiv Grčke i uspio se probiti sve do Peloponeza. Na povratku je, međutim, iznenađen i poražen od strane vrloga bizantskog vojskovođe Nikefora Urana te je i sam ranjen i zamalo izbjegao smrt (997.). Unatoč tom porazu Samujlovi uspjesi nisu prestajali: vjerojatno je već idućih godina zauzeo Drač i pripojio Rašku i Duklju. Savez s Bizantom nije bio od velike koristi knezu Vladimiru. Njegova je zemlja pripojena Samujlovu carstvu dok je on sam najprije odveden u zarobljeništvo, a zatim oženjen jednom od kćeri moćnog cara i ponovno posjednut na prijestolje Duklje kao njegov vazal.

Tek kada se Bazilije II. po povratku iz Azije godine 1001. ponovno pojavio na Balkanu, započela je velika bizantska protuofenziva, koju je prema brižljivo promišljenom planu vodio car osobno i koja je nemilosrdno presijecala neprijateljske linije. Bazilije je najprije prodro na područje Serdike i zauzeo okolne utvrde. Time je Samujlo odsječen od starobugarskih zemalja na Dunavu, a nekadašnje bugarske gradove Plisku te Veliki i Mali Preslav osvojili su carski vojskovođe. Nakon toga je Bazilije II. ušao u Makedoniju, Beroja se predala, Servia je zauzeta na prepad i time je dobiven prilaz sjevernoj Grčkoj. Bizantska je vladavina brzo uspostavljena u Tesaliji, a Bazilije se ponovno pojavio u Makedoniji i nakon teške borbe osvojio čvrsto utvrđen grad Voden. Njegov je sljedeći udarac pak bio namijenjen Vidinu, najvažnijoj utvrdi na Dunavu, koji je nakon osmomjesečne opsade prisilio na predaju ne obazirući se na smion Samujlov manevar odvlačenja pažnje - osvajanje i pljačku Drinopolja. Iz Vidina je car žurnim maršem krenuo na jug. Na rijeci Vardaru, nedaleko od Skopja, izbio je odlučujuću pobjedu nad Samujlovom vojskom, na što mu je Skopje otvorilo svoja vrata (1004.). Osvajanjem Skopja s jedne strane i Vodena s druge, Samujlovo je središnje područje bilo opkoljeno. Poslije četiri godine neumornih borbi, tokom kojih je Bizant napredovao od jedne pobjede do druge, protivnik je izgubio više od polovine svojega teritorija. Tek se tada Bazilije odlučio na privremeni prekid borbe te se za vrijeme zime povukao preko Filipopola do Carigrada. Kako svjedoči njegov suvremenik, "Bazilije II. nije ratovao kao većina careva, koji bi u proljeće krenuli u pohod, a u kasno ljeto se vraćali kući; za njega je trenutak povratka kući bio onaj u kojemu je postigao cilj zbog kojega je bio krenuo u pohod".

O ishodu rata uistinu se više nije moglo dvojiti. Bizantska država, koja se oslanjala na stoljetne tradicije, ponovo je dokazala svoju nadmoć. Smioni bugarski car nije bio dorastao bizantskome umijeću ratovanja, organizaciji vojske i tehničkim sredstvima staroga carstva. Njegovi su ga vojskovođe i namjesnici počeli napuštati; godine 1005. Drač je pao u ruke bizantskoga cara zbog izdaje. Posljednji je udarac, međutim, slijedio tek u srpnju 1014., nakon dugih borbi o čijem se toku ne zna mnogo. U uskom tjesnacu Belasičkoga gorja, takozvanom Kleidionu, na gornjem toku rijeke Strume, Samujlova je vojska opkoljena. Car je, doduše, pobjegao u Prilep, ali poginuo je velik dio njegovih boraca, a još veći dio skončao je u zarobljeništvu. Svoju je pobjedu Bazilije Bugarubojica proslavio na stravičan način. Zarobljenicima - kojih je navodno bilo 14.000 - iskopane su oči, a svaka je stotina ljudi dobila jednog jednookog vodiča koji ih je trebao odvesti caru u Prilep. Kada je Samujlo ugledao tu

strašnu povorku, srušio se na tlo bez svijesti. Dva dana kasnije hrabri je car izdahnuo (6. listopada 1014.).

Njegovo ga je carstvo nadživjelo za samo nekoliko godina. Unutarnja su previranja pripomogla osvajaču. Samujlova sina i nasljednika, Gabrijela Radomira, već je 1015. ubio njegov bratić, Ivan Vladislav. Sudbinu cara Samujla podijelili su i njegova žena i šurjak, dukljanski knez Ivan Vladimir. Pokoravanje zemlje postupno je napredovalo sve dok smrt Ivana Vladislava, koji je poginuo u veljači 1018. pri napadu na Drač, nije označila kraj ratovanja. Bazilije je svečano ušao u Ohrid i primio izraze poštovanja careve udovice i preživjelih članova carske porodice. Stigao je do svoga cilja: prkosna zemlja, protiv koje je borbu započeo prije više od tri desetljeća, sada je tom šezdesetogodišnjem vladaru ležala pod nogama i pripojena je njegovu carstvu. Cjelokupni Balkanski poluotok ponovno je bio pod bizantskim žezlom - prvi put nakon slavenskog zauzeća zemlje. Nakon što je prošao kroz pokorenu zemlju i posvuda uspostavio svoju vladavinu, Bazilije je posjetio i staru Atenu. Oduševljenje izazvano velikom pobjedom dojmljivo se manifestiralo u spomenu koji je car održao u Partenonu, koji je u ono vrijeme bio crkva posvećena Majci Božjoj.

Koliko god svirep i nemilosrdan bio stil ratovanja Bazilija Bugarubojice na bojnopolju, toliko je umjerena i razumna bila njegova politika prema pokorenoj zemlji. Uzimajući u obzir njezine okolnosti i običaje, dopustio je da njegovi novi podanici - za razliku od stanovništva privredno razvijenijih krajeva - porez ne plaćaju u zlatu, već u naturi. Ohridski patrijarhat degradiran je u nadbiskupiju; ipak, nova je nadbiskupija važila kao autokefalna, dobila je znatne povlastice i podređene su joj brojne biskupije koje su nekada pripadale Samujlovu carstvu. U praksi je, međutim, autokefalnost ohridske nadbiskupije značila to da, zajedno s cijelim svojim područjem, nije bila podređena carigradskom patrijarhu, ali zato je bila volji cara, budući da je on zadržao pravo imenovanja ohridskog nadbiskupa. Ovo je pravilo - prava majstorija carske politike - Bizantu osiguralo kontrolu nad Crkvama južnoslavenskih naroda, ali je ipak sprečavalo ponovno proširenje ionako goleme sfere moći carigradskog patrijarha i istodobno je na dostojan način naglašavalo posebna prava ohridskoga crkvenog središta, čiji su autokefalni nadbiskupi unutar grčke crkvene hijerarhije zauzimali znatno viši položaj od drugih crkvenih dostojanstvenika podređenih carigradskom patrijarhatu.

Kao sastavni dio Bizantskoga Carstva novoosvojeno je područje, kao i svaki bizantski teritorij, dobilo tematski ustroj. Jezgra nekadašnjega Samujlova Carstva pripala je bugarskoj temi, koja je s obzirom na svoj veliki značaj nosila oznaku katepanata, a zatim i dukata. Njezino je središte bilo Skopje. Bugarske su zemlje na donjem toku Dunava tvorile temu Paristrion ili Paradunavon, sa središtem u podunavskom gradu Silistriji, i ta je tema poslije također uzdignuta u katepanat i potom u dukat. Po svemu sudeći i granično je područje uz Dunav i Savu bilo organizirano kao tema sa središtem u Sirmiju. Jadranska obala sa Zadrom (Zara) na sjeveru i Dubrovnikom (Raguza) na jugu tvorila je, kao i prije, temu Dalmacije. Za razliku od toga, zemlje Duklje, Zahumlja, Raške i Bosne nisu bile organizirane kao teme, već su, kao i Hrvatska, bile pod vlašću svojih domaćih kneževa te stoga nisu činile prave provincije Bizantskoga Carstva već prije njegove lenske posjede. Područje južno od Skadarskog jezera pripadalo je i dalje dračkom duku, čineći strateški najvažniju točku Bizantskoga Carstva na Jadranu, onako kao što je solunska tema, koja je također uznapredovala u dukat, bila najznačajnije uporište na Egejskom moru.

Ponovno zauzimanje cjelokupnoga Balkanskog poluotoka bilo je od velike važnosti i za unutarnju politiku. Svakako nije slučajnost da su osvajanja maloazijskoga magnata Nikefora Foke imala za cilj azijsko područje, dok je Bazilije II., najveći neprijatelj maloazijskoga zemaljskog plemstva, najveću pažnju usmjerio na europski dio Carstva. Od trenutka kada se teritorij Carstva ponovno proteže sve do Dunava i Jadranskoga mora, golema važnost koju je Mala Azija imala za Carstvo proteklih stoljeća pripada prošlosti.

Ipak, Bazilije II. nije smetnuo s uma zadaće koje je Carstvu nametala Azija. U posljednjim godinama svog života posvetio se drugom kraju bizantskoga svijeta, području Kavkaza. Nakon smrti Gagika I. (990.-1020.), pod čijom je vlašću kraljevstvo Bagratida doživjelo razdoblje najvećega procvata, u Armeniji su izbili nemiri. To je caru pružilo mogućnost za uspješnu intervenciju: Bizantu je pripojeno područje Vaspurkana, kao i dio Iberije, dok je armensko kraljevstvo Ani trebalo doživotno pripasti kralju Ivanu Smbatu, Gagikovu sinu i nasljedniku, a poslije njegove smrti bizantskom caru. Kao rezultat slavnih osvajanja triju posljednjih vlada, u Aziji su se jedna za drugom nizale nove teme, protežući se u velikom luku prema jugu i istoku daleko izvan nekadašnjega bizantskog teritorija: Antiohija, Teluk, takozvani eufratski gradovi (kasnije "Edesa"), Melitena i, naposljetku, starije tematsko područje Mezopotamija, tema Taron i novoosvojene provincije Vaspurkan, Iberija i Teodoziopol. Dok su starije teme Male Azije izgubile na ugledu, nove su provincije stekle veliku važnost kao pogranična područja i označavane su kao dukati (Antiohija i poslije također Mezopotamija) ili kao katepanati (Edesa i armensko-iberske provincije).

Prije smrti neumorni je car bacio oko i na zapad. Bizantski položaji u južnoj Italiji, koji su se od vremena Otona Velikog činili ugroženima prodiranjem njemačke carske vlasti, učvršćeni su nakon nesretnog ishoda rata Otona II. protiv Arapa. Ideja rimske obnove pod mladim carem Otonom III., sinom Bizantinke Teofano, dovela je do produbljivanja bizantskog utjecaja na području Zapadnoga carstva. Ujedinjenjem cjelokupnoga bizantskog posjeda u Italiji u jedan katepanat bizantskoj je moći dana čvršća podloga i u organizacijskom smislu. Vrli katepan Bazilije Bojoan izborio je više pobjeda nad neprijateljima Bizantskoga Carstva. Te je uspjehe Bazilije II. namjeravao nastaviti te se naoružao za veliki vojni pohod protiv Arapa na Siciliji. međutim, 15. prosinca 1025. car je umro. Iza sebe je ostavio carstvo koje je sezalo od armenskih planina do Jadranskoga mora i od Eufrata do Dunava. Pripojio je jednu veliku slavensku državu, dok je druga, još veća, bila pod njegovim duhovnim utjecajem.

Jedan pisac 13. stoljeća još uvijek navodi Heraklija i Bazilija II. kao najznačajnije bizantske careve. Ta dva imena, uistinu najveća u bizantskoj povijesti, utjelovljuju herojsko doba Bizanta, jer prvo ga od njih započinje, a drugo zaključuje.

V. VLADAVINA CARIGRADSKOGA ČINOVNIČKOG PLEMSTVA (1025.-1081.)

1. Raspad srednjobizantskoga državnog sustava

Smrt Bazilija II. za bizantsku je povijest značila točku preokreta. Njome započinje razdoblje epigona, koje prema vani živi od slave prethodne epohe, a u unutrašnjosti dovodi do procesa rastvaranja moći. Nakon velikih pothvata triju posljednjih vlada Bizant se činio nepobjedivim i započelo je relativno mirno razdoblje, kakvo bizantska povijest inače jedva da i poznaje. međutim, to razdoblje mira za Bizant nije iskorišteno za prikupljanje snaga i konsolidaciju, već je to epoha unutarnjeg slabljenja. Zapčinje raspad sustava koji je stvorio Heraklije, a posljednji održavao Bazilije II. Slabi Bazilijevi nasljednici nisu bili sposobni za borbu protiv feudalnih snaga. Propast seljačkih i vojničkih dobara napreduje vrtoglavo brzinom i dovodi do raspada obrambenih snaga i porezne moći bizantske države. Privredna i društvena struktura Carstva doživljava temeljitu promjenu. Bizantsko Carstvo ne samo da odustaje od borbe protiv feudalnoga plemstva već i samo postaje predstavnik te sve jače plemićke grupe. Velikoposjednička je aristokracija pobijedila i preostalo je jedino pitanje koji će dio toga sloja nadvladati: činovničko ili vojno plemstvo. Bizantsku povijest idućih desetljeća, koja na prvi pogled djeluje tek kao klupko dvorskih intriga, određuje sukob između

suparničkih snaga carigradskoga građanskog plemstva i vojnoga plemstva provincije. U prvom trenutku provincijska vojna aristokracija, koja je po sebi bila jača, ali ju je slomio Bazilije II., pada u drugi plan, dok kontrolu preuzima građanska aristokracija glavnoga grada. Njezina vlast obilježava nadolazeću epohu. Brojne dvorske intrige tek su izvanjska popratna pojava ove uprave; njezine su bitne posljedice s jedne strane kulturni procvat Carigrada, a s druge propast vojne sile Carstva.

Niz epigona započinje prijestolonasljednikom Bazilija II., njegovim bratom Konstantinom VIII. (1025.-1028.). Budući da je tijekom pola stoljeća pasivno stajao uz svoga velikog brata kao suvladar, tako je i nakon stupanja na vlast u poodmakloj dobi više predstavljao nego vodio državu. Nije mu nedostajalo dara, već karaktera i osjećaja odgovornosti. Vladarske poslove prepuštao je drugima, a sam je vrijeme provodio na gozbama i igrama na Hipodromu, bezbrižno rasipajući državno blago prikupljeno za vrijeme Bazilija II.

Važan je problem bilo reguliranje prijestolonasljedstva, budući da ostarjeli car nije imao muškoga potomstva. Od njegovih se triju kćeri najstarija, Eudokija, čije su lice unakazile boginje, zavila opatičkim velom; dvije su mlađe, ali ne više i mlade princeze, Zoe i Teodora, odigrale važnu ulogu u bizantskoj povijesti idućih desetljeća kao posljednje predstavnice makedonske dinastije. Začudo je Konstantinu VIII. tek na smrtnoj postelji palo na um da uda jednu od ostarjelih princeza te je za nju potražio prikladan muža. Izbor je u posljednjem trenutku pao na gradskog eparha Romana Argira.

Položaj carigradskog eparha oduvijek se odlikovao velikim ugledom; a u 11. stoljeću njegov je značaj još i porastao. Iako se već u Knjizi ceremonija eparh naziva ocem grada, tek je jedan pisac 11. stoljeća bio u mogućnosti službu eparha nazvati carskom čašću, kojoj jedino ne pripada purpur. Kao nosilac te visoke časti i član jedne od najodličnijih bizantskih porodica, Roman Argir bio je najugledniji predstavnik carigradskoga činovničkog plemstva. Dvanaesti studenog 1028. oženio je pedesetogodišnju Zoe, a tri dana kasnije - nakon smrti Konstantina VIII. - popeo se na prijestolje. Kao tipičan aristokrat, Roman III. Argir se, iako šezdesetogodišnjak, odlikovao privlačnom vanjštinom i odgovarajućim obrazovanjem. Sposobnost za vladanje nedostajala mu je u potpunosti, ali pred očima su mu neprestano lebdjeli veliki povijesni uzori koje je kao pravi epigon, opsjednut bezgraničnom taštinom, pokušavao oponašati. Čas bi njegov ideal bio Marko Aurelije pa bi vodio filozofske razgovore, čas Justinijan te bi započeo gradnju kakve raskošne građevine, čas opet Trajan ili Hadrijan - pa bi uobražavao da je vojskovođa i obožava rat, sve dok ga ozbiljan poraz koji je doživio u Siriji nije donekle otrijeznio. Situaciju je spasio izvanredni vojskovođa Georgije Manijak, koji tada prvi put stupa na povijesnu scenu. Svojim pobjedonosnim pothvatima, koji su okrunjeni zauzećem Edese (1032.), uspio je još jednom istaknuti nadmoć Bizantskoga Carstva.

Ono što prije svega označava kratku vladavinu Romana Argira jest otvoreno napuštanje politike Bazilija II. Na pritisak veleposjednika ukinut je porezni dodatak na napuštenu seljačku zemlju, koji je Bazilije II. nametnuo moćnicima. Time je za sva vremena uklonjena stara odredba o dodacima, koja je u obliku epibole i zatim allelengyona činila temeljni element bizantskoga poreznog sustava. Seljaci više nisu bili u stanju plaćati dodatak, dok moćnici to nisu bili voljni, a car Roman III., i sam tipičan predstavnik moćnika, nije ni pomišljao na to da se suprotstavi volji velikoposjedničke aristokracije. Stariji zakoni, koji su moćnicima zabranjivali prisvajanje seljačkih i stratiotskih dobara, nisu doduše bili službeno opozvani i savjesni su ih suci još neko vrijeme poštovali kao važeće pravo. Ali bilo je dovoljno i to što je nakon smrti Bazilija II. potpuno prekinut dugi niz zakona koji su štitili mali posjed. Jer iako ni propisi 10. stoljeća unatoč svojoj strogoći nisu uspjeli obuzdati kupnju seljačkih i vojničkih dobara, sada je sve naklonjenije pasivno držanje vlade omogućilo puni razvoj ekspanzionističke moći veleposjednika. Moćnici su pobijedili u svakom pogledu, kako politički, tako i privredno. Srušena je brana koju je središnja vlast od Romana I. do Bazilija II.

podigla protiv plemićke pohlepe za zemljom. Propast maloposjeda počela je neobuzdano napredovati. Veleposjed je usisao seljačka i vojnička dobra i njihove vlasnike pretvorio u svoje podložnike. Time je slomljena osovina sustava na kojemu je moć bizantske države počivala od svoje obnove u 7. stoljeću: obrambena i porezna snaga zemlje počela je propadati, a osiromašenje države koje je iz toga proizašlo sve je više smanjivalo njezinu vojnu silu.

Naravno, vladari ovoga razdoblja nisu bili začetnici tog procesa. Kao predstavnici privredno-društvene sile u snažnom usponu, oni su tek utrli put razvoju koji više nije bilo moguće zaustaviti. Tako ni odstranjivanje Romana Argira nije donijelo mnogo, iako je došlo od strane koja je zastupala socijalno oprečni element. između cara Romana i carice Zoe već je godinama vladala duboka nesloga, budući da je njegovo zanimanje za ostarjelu caricu ugaslo nakon što je dobio carsku krunu te ju je počeo zanemarivati i čak joj je uskratilo novčana sredstva. Žudnja za životom žene u godinama, pred kojom su se počela zatvarati vrata zemaljskih zadovoljstava, nije se dala obuzdati. Bacila je oko na mladog Mihajla, seljačkog sina iz Paflagonije, kojega je u gynekion carske palače uveo njegov brat, utjecajni eunuh Ivan Orfanotrof? Taj je Ivan Orfanotrof, iznimno sposoban, ali i potpuno beskrupulozan čovjek, zapravo povlačio konce intrige; budući da kao eunuh i monah nije mogao pretendirati na carsku krunu, vješto ju je dobacio u ruke svojem bratu. Zoe se zaljubila u lijepog mladića sa svim žarom kasne strasti i tako se 11. travnja 1034. dogodilo da je Roman III. umro na kupanju. Navečer istoga dana carica se udala za svog mladog ljubavnika i on se popeo na prijestolje kao Mihajlo IV (1034.-1041.).

Zoe se opet preračunala, jer je i Mihajlovo zanimanje za nju prestalo čim se popeo na prijestolje. Oduzeta joj je čak i sloboda kretanja: ne zaboravljajući sudbinu Romana Argira, Ivan Orfanotrof naredio je da se njezin dodir sa svijetom najstrože nadzire. Car Mihajlo pokazao se kao sposoban vladar i hrabar vojskovođa. Ali patio je od epileptičnih napada koji su s vremenom postajali sve češći i sve žešći. Glavni zgoditak pripao je lukavom eunuhu: cjelokupna uprava Carstva dospjela je u njegove ruke. Kormilario je državom s velikom spretnošću, ali je nemilosrdno povisio financijske terete i postupao s krajnjom bezobzirnošću pri utjerivanju poreza. Kao pridošlica niskog podrijetla, Ivan Orfanotrof bio je utjelovljenje nestaleškoga birokratskog centralizma starog stila. Utoliko je i njegova uprava imala antiaristokratsku notu. Sloj koji je najviše trpio bila je prvenstveno vojna aristokracija Male Azije, i stoga je carigradsko činovničko plemstvo isprva pristalo uz vladu. Psih, jedan od tipičnih predstavnika građanske stranke, sa zadovoljstvom ističe kako vlada Mihajla IV nije ništa promijenila u postojećem poretku i kako uopće nije nudila članovima senata. međutim, za stanovništvo su bezobzirne metode Orfanotrofove vlade bile teška kušnja, pogotovo budući da on nikada nije gubio iz vida svoju vlastitu dobit te je i cijelu svoju rodbinu hranio iz državnih jaslji.

Nemilosrdni fiskalizam vlade natjerao je slavensko stanovništvo Balkanskog poluotoka na ustanak. Jer za razliku od razboritih odredbi Bazilija II., sada se i od tog područja zahtijevalo da podmiruje poreze u novcu. Osim toga, carigradska je vlada za nadbiskupa Ohrida na mjesto Slavena Ivana, koji je umro 1037., postavila Grka Leona, chartophylax Hagije Sofije. Ustanak je poprimio goleme razmjere. Petar Deljan, koji se izdavao za Samujlova unuka, proglašen je carem 1040. godine u Beogradu. Njemu se ubrzo priključio - i to na veliku štetu ustanka - Aluzijan, sin Ivana Vladislava, koji je pobjegao iz Carigrada. Plamen ustanka proširio se na veći dio slavenskoga Balkana i zahvatio također područja sjeverne Grčke. međutim, zbog razjedinjenosti u vodstvu ustanika pokret je ugušen već 1041. godine, brže nego što se po njegovim razmjerima moglo očekivati. No u zdanju koje je podigao Bazilije II. ostala je duboka pukotina.

Nakon gušenja ustanka Petra Deljana, Bizant je pokušao prisiliti na poslušnost i prkosnoga kneza Zete Stefana Vojislava. Naime, knez Zete, kako se stara Duklja sve češće nazivala, već se oko 1035. godine digao protiv bizantske pokroviteljske vladavine. Njegova prva buna nije

se posrećila, ali nakon prolaznog pokoravanja i zarobljeništva, uspio je ponovno pokrenuti borbu za oslobođenje i odnijeti pobjedu nad višestrukim bizantskim kaznenim ekspedicijama. Nikakvog učinka nije imala ni velika kaznena ekspedicija 1042. godine, unatoč tome što je Bizant protiv nepokornoga zetskog kneza pozvao na borbu i vazalske kneževine Raške, Bosne i Zahumlja. U planinskom kraju svoje zemlje Stefan Vojislav je izborio veliku pobjedu nad snažnom vojskom stratega Drača. Time je konačno osigurana neovisnost njegove kneževine. Područje njegove moći sada se proširilo ne samo na susjednu Travuniju već i na Zahumlje. Tako se Zeta kao prva među svim slavenskim zemljama Balkana oslobodila bizantske vlasti.

S Balkana se Mihajlo IV, nakon gušenja Deljanova ustanka, vratio smrtno bolestan. Predviđajući da se caru bliži kraj, Ivan je poduzeo potrebne mjere da bi njegova obitelj zadržala krunu. Nećaka dvojice vlastodržaca, Mihajla, koji je po nekadašnjem zanatu svoga oca nosio nadimak Kalafat (Super), adoptirala je carica Zoe te je on kao pretpostavljeni prijestolonasljednik dobio titulu cezara. Mihajlo IV, slomljen sve težom bolešću, povukao se u manastir sv. Anargire 10. prosinca 1041., gdje je još istoga dana izdahnuo.

Mihajlo V brzo je obračunao s porodicom Paflagonija. Ivan Orfanotrof pao je kao žrtva vlastite tvorevine: Mihajlo je ujakova dobročinstva uzvratio time što ga je poslao u izgnanstvo. Nitko nije ni prstom maknuo da pomogne eunuhu koji se svima bio zamjerio. Ali kada je Kalafat, ohrabren prvim potezom, i caricu Zoe zatvorio u samostan, taj ga je potez stajao krune. Plemstvo i Crkva udružili su se protiv oholog pridošlice, podržani dinastičkom odanošću stanovništva Carigrada. Naime, osjećaj za zakonitost prijestolonasljedstva kod bizantskog je naroda za vrijeme makedonske dinastije toliko osnažio da je sada pristajao čak i uz Zoe i Teodora. Kalafat, koji je digao ruku na caricu rođenu u purpuru, svrgnut je i oslijepljen 20. travnja 1042. Žezlo su trebale uzeti u ruke Zoe i Teodora zajedno, budući da je iza Theodore, koja se na Zojin zahtjev zavila opatičkim velom, oduvijek stajala moćna stranka, a osobito joj je naklonjena bila Crkva. Pravo žena da vladaju u vlastito ime nije više dolazilo u pitanje. Ali nesposobnost dviju Porfirogeneta bila je tako velika i njihova međusobna nepodnošljivost tako otrovna da se vlast već nakon nekoliko tjedana morala prenijeti na muškarca. Teodora se nije željela udati pa je tako Zoe, uvijek spremna na udaju, u dobi od 64 godine ušla u treći brak. Jedanaesti lipnja 1042. udala se za uglednog senatora Konstantina Monomaha, koji je sljedećeg dana primio carsku krunu.

Baš kao Roman III. Argir, s kojim je bio u rodbinskoj vezi preko svoga drugog braka - onog s pripadnicom porodice Sklerina, Konstantin IX. Monomah (1042.-55.) bio je tipičan predstavnik bizantske činovničke aristokracije. Baš kao Roman, i on je bio beznačajan i bezvoljan vladar. Život i vladarske dužnosti uzimao je olako i dopustio je da dođe do zloćudnog razvoja situacije. Dvije stare carice, s kojima je službeno dijelio vladavinu, sada nisu nailazile ni na kakva ograničenja. Bilo im je dopušteno da dalje rasipaju državnu blagajnu zajedno s carem koji je uživao život. Osim toga je i Zoe s poodmaklom dobi postala tolerantnija. Ljubavni odnos, koji je Konstantin IX. potpuno otvoreno održavao s lijepom i pametnom Sklerinom, nećakinjom svoje druge žene, sablažnjavao je doduše narod, ali ne i caricu. Urešena novom titulom sebaste, careva je ljubavnica uz dvije carice sudjelovala na svim dvorskim svečanostima. Nakon njezine smrti te su počasti i funkcije prešle na jednu lijepu alansku princezu.

Lak i elegantan život metropole imao je, naravno, privlačnost koju ne treba podcijeniti. U to vrijeme pada i nov uzlet bizantskoga duhovnog života, ugasnulog pod vojnim režimom Bazilija II. Carigradsko je činovničko plemstvo, koje je u ono doba imalo glavnu riječ, bilo nedvojbeno najobrazovaniji sloj Carstva. Prijestolje su okruživali ljudi uistinu visokog obrazovanja, kao što je bio Konstantin Lejhud, koji je kao prvi ministar, mesazon, vodio državne poslove, zatim pravnik od značaja Ivan Ksifilin i čuveni filozof Mihajlo Psel. Ovaj je posljednji - kako po svome izuzetno plodnom djelovanju na polju kulture, tako i po zloćudnoj političkoj aktivnosti i beskrajnoj moralnoj iskvarenosti - bio najmarkantnija ličnost svoga

vremena. Nije mu posve nedostajalo pobožnosti i u njegovoj bi ga senzibilnosti barem u estetskom smislu ponekad duboko obuzela vjera otaca. U jednom je trenutku razočaranja i rezignacije, kada je pred kraj vladavine Konstantina IX. Lejhudov krug na neko vrijeme izgubio svoj utjecaj, čak i obukao monašku halju zajedno sa svojim prijateljem Ksifilinom. Ali cijelo njegovo biće bilo je i ostalo okrenuto prema ovome svijetu, prema svjetovnom znanju, koje je upijao s istinskom strašću, i prema pokretačkim snagama ljudskih života koje je kao analitičar promatrao nevjerojatno budnim okom, a kao političar nastojao podrediti svojoj volji. Kao govorniku i piscu nitko mu nije bio ravan. U bizantskom svijetu, koji je osobito cijenio umijeće govorničtva, njegov je retorički dar bio oružje naprosto neodoljive snage. Psel se kao političar naveliko koristio tim oružjem i često bi ga zloupotrijebio na način za koji se svaka osuda čini preblagom. Ali jednako tako nijedan sud ne može previsoko ocijeniti njegovu duhovnu snagu. Njegovo se znanje protezalo na sva područja i suvremenici su ga izgledalo naprosto čudesnim. Bio je ispunjen žarkom ljubavlju prema antičkoj mudrosti i pjesništvu. Dakako, antičke tradicije nisu nikada ni izumrle u Bizantu, ali Psel je prema starogrčkoj kulturi imao poseban, neposredan i istodobno mnogo dublji odnos. Studij neoplatoničara nije ga zadovoljavao te je pronašao put do samog izvora, upoznao se s Platonom i o njemu naučavao te time beskrajno plodno djelovao na svoju i na buduće generacije. Bio je i najveći bizantski filozof i istodobno prvi veliki humanist.

Iz kruga učenih carskih savjetnika kojemu su pripadali Psel, Ksifilin i Lejhud, kao i Pselov učitelj, značajni pjesnik i znanstvenik Ivan Maurop, došao je i poticaj za ponovno oživljavanje visokoga školstva. U Carigradu su 1045. godine osnovane visoke škole za filozofiju i pravo. Filozofski je studij bio strukturiran po sustavu trivija i kvadrivija: gramatika, retorika i dijalektika činile su niži, a aritmetika, geometrija, muzika i astronomija viši stupanj, dok je filozofija vrijedila za krajnju sintezu cjelokupnog znanja. Vodstvo nastave bilo je u rukama Psela, koji je stekao zvučnu titulu "konzula (hypatos) filozofa". Upravnik pravne škole postao je Ivan Ksifilin kao "čuvar prava" (nomophylax). Tako je nastalo novo središte grčkog obrazovanja i rimske pravne znanosti, čije njegovanje pripada povijesno najvećim zaslugama Bizanta. Novoosnovana je škola istodobno zadovoljavala i važnu praktičnu potrebu kao mjesto na kojemu se obrazuju budući suci i činovnici.

U posljednja dva stoljeća, u vrijeme procvata carskog apsolutizma, senat je imao tek dekorativnu ulogu. Ali otkad viši činovnici metropole, stvarni nosioci senatorskih titula, čine vladajući sloj, senatorska čast više nije puko odlikovanje. Čim se čvršće ukorjenjivao vladajući sustav carigradskog činovništva, tim su brojniji bivali nosioci senatorskih titula. također je i širim slojevima carigradskog stanovništva omogućen pristup u senatorske redove. Na taj je način proširena osnova sustava vlasti, a novi su elementi postali zainteresirani za održanje vladavine senata.

No pretezanje carigradskog činovničkog plemstva nipošto ne znači učvršćenje središnje vlasti u odnosu na feudalne snage. Dok mali posjed sve više propada, veleposjed je neprestanu napretku. K tome veleposjed dobiva sve više povlastica. Povlastica za kojom veleposjednici najviše žude jest oslobođenje od poreza: imunitet ili, kako kažu Bizantinci, *exhousseia*. U 11. stoljeću središnja vlast sve više pažnje poklanja željama feudalnih gospodara i sve širokogrudnije dodjeljuje tu povlasticu. Svjetovni i duhovni veleposjednici oslobađaju se određenih poreza, a najmoćniji i najutjecajniji među njima i od svih te tako uživaju potpuni imunitet. Porezi i druga davanja njihovih podložnika tako se ne slijevaju više u državnu blagajnu, već pripadaju veleposjedniku. Uz fiskalni imunitet već se u ovom razdoblju pojavljuje i sudski: veleposjednici sami sude svojim podložnicima. Time u sve većoj mjeri izmiču državnoj kontroli. Zemljišni posjedi koji uživaju potpuni fiskalni i sudski imunitet izdvojeni su iz upravne mreže središnje vlasti, a carskim je činovnicima zabranjeno čak i stupiti na njihovo tlo.

Koliko god se činilo da središnja vlast uvijek udovoljava zahtjevima veleposjedničke aristokracije, ipak postoji jedna točka u kojoj prestaje njezina velikodušnost. Jer ona i sada kao i prije pokušava postaviti određene granice porastu broja seljaka na veleposjedima. Carske isprave kojima se dodjeljuju povlastice određuju broj paroika koje je dopušteno naseliti na zemljišnom posjedu i uvijek iznova naglašuju da oni ne smiju biti iz redova državnih seljaka i stratiota. Dakako, vlada nije mogla izbjeći povišenje jednom određenog broja paroika dodjelama novih povlastica, osobito kada je bila riječ o utjecajnim veleposjednicima, ali nije odustala od kontrole. Čak i kada dramatična borba između središnje vlasti i feudalnih snaga zamire, sukob oko paroika prešutno se nastavlja. To još jednom pokazuje kako je pribavljanje novih seljaka koji donose dobit bilo još važnije pitanje od stjecanja novih zemljišta.

Tvrdokornost koju središnja vlast pokazuje u tom pitanju još je uočljivija s obzirom na to da u svim drugim pitanjima popušta. Novi klin u državni upravni poredak zabija pojava sustava pronioia. Kao nagradu za određene vrste službe bizantskim se velikašima daju posjedi na upravu (pronioia) uz ubiranje cjelokupnog prihoda od dodijeljenih dobara. Od običnih se darovanih zemljišta ona dodijeljena po sustavu pronioia razlikuju po tome što izvorno glase na određen rok - uglavnom do smrti primaoca - i prema tome nisu prenosiva ni prodajom ni nasljedstvom. U bizantskom je razvoju sustav pronioia, koji se prvi put spominje sredinom 11. stoljeća, imao pred sobom veliku budućnost.

Svemoći i sveprisutnosti carskoga birokratskog aparata postavljaju se sve brojnije ograde. Središnja uprava djelomično ispušta iz ruku čak i ubiranje poreza, budući da ih u određenim pokrajinama daje u zakup. Time, doduše, državnoj blagajni osigurava više ili manje stalne prihode, budući da se zakupitelji poreza obvezuju na utjerivanje određene sume, ali u ostalome oni na zakupljenim područjima gospodare po vlastitoj procjeni i prije svega nastoje postići što veći prihod u vlastitu korist. To zapravo znači da vlasnici privilegiranih zemaljskih gospodarstava, primaoci pronioia i zakupitelji poreza održavaju vlastita upravna tijela koja su strukturirana po uzoru na državni upravni aparat i postoje usporedno s njime. To opet znači da tereti stanovništva rastu, ali da državi izmiče jedan dio njihovih prinosa.

Financijski se raspad na opipljiv i krajnje sudbonosan način odražava na padu vrijednosti novca. Pri kovanju novca država je prinuđena zlatniku dodati primjesu manje vrijednog metala. Time započinje obezvređivanje nomisme, koja stoljećima praktički nije poznavala oscilacije tečaja. Bizantska valuta gubi svoju jedinstvenu postojanost i visoki ugled koji je do tada imala u svijetu.

Glavna značajka ove epohe je, međutim, propast bizantske vojne sile. Da bi obuzdala utjecaj vojnoga plemstva, vlada građanske stranke sustavno ograničuje vojni kontingent, a u potrazi za novim prihodima pretvara seljake-vojnike u porezne obveznike. I kao da nije dovoljno što je velik dio vojničkih dobara postao žrtvom procesa feudalizacije, sada je i preostalim stratiotima omogućeno da se plaćanjem određenog iznosa otkupe iz obveze vojne službe. Tematska vojska prestaje postojati te čak i riječ tema kao naziv za trupe provincijske stratioticske vojske tijekom 11. stoljeća izlazi iz upotrebe. Istodobno tematski strateg gubi svoju nekadašnju vlast i kao provincijski carski namjesnik, dok uz njega sve više dobiva na važnosti tematski sudac (hrites ili praitor), koji u sve većoj mjeri ovladava provincijskom upravom. Slabljenje tematske organizacije ne znači ništa manje nego ukidanje državnog poretka koji je proteklih stoljeća Bizant učinio velesilom.

Poradi trajnog propadanja domaćih vojnih snaga, ponovno je poraslo značenje plaćeničke vojske. Bio je to pad u pretheraklijsko doba, i sada Normani - kao Goti u ono vrijeme - čine najvredniji element u bizantskoj vojsci. Pod stijegom Georgija Manijaka na Siciliji su se borili izvanredna vareškoruska družina i legendarni skandinavski ratni heroj Harold. Sada Varezi čine stvarnu carsku osobnu gardu, ali oni nisu regrutirani iz Rusije, kao u doba Bazilija II., već od sedamdesetih godina 11. stoljeća pretežno iz Engleske, tako da je vareško-ruska

osobna garda zamijenjena vareško-engleskom. Normanska je garda na neki način zamijenila stare bizantske gardiste koji su postupno sasvim nestali.

Ratni pothvati Georgija Manijaka na Siciliji bili su posljednji kratki tračci svjetla na bizantskom horizontu koji se već posvuda zamaćivao. Kao da ispunjava zalog Bazilija II., Georgije Manijak, kasni sljedbenik slavne makedonske osvajačke epohe, postavio je sebi za cilj ponovno zauzimanje Sicilije. Slabljenje sicilijanskih Arapa obećavalo je uspjeh: u brzomu je pobjedničkom pohodu Georgije Manijak muslimanima oteo istočni dio Sicilije s Messinom i Siracuzom. Svi su uspjesi, međutim, zagorčeni sumnjičavošću vlastodržaca u Carigradu. U odlučujućem je trenutku Konstantin IX. opozvao pobjedonosnoga vojskovođu s položaja. Manijak je prihvatio izazov. Dao je da ga njegove trupe proglase carem, prešao je u Drač i krenuo s vojskom na Solun. Njegova je pobjeda izgledala neizbježnom, a s njome i nagla promjena smjera bizantske politike. međutim, za vrijeme jedne bitke koja je za njega bila praktički dobivena, smrtno je pogođen strelicom (1043.).

Nekoliko godina potom došlo je do novog pokušaja preotimanja prijestolja, koji je bio posebno označen time što je pokrenut iz "Makedonije", to jest iz sjeverozapadne Trakije. Ogorčenju vojske protiv činovničke vlade, koja je prema njoj bila neprijateljski raspoložena, pridružile su se i suprotnosti provincije i carigradskog centralizma. Na čelo ustanika stao je vođa "makedonske stranke", Leon Tornik, koji je bio armenskog podrijetla, ali je živio u Drinopolju i srastao s tim krajem. Tornikov je ustanak poprimio još opasnije razmjere od Manijakova: Carigrad se našao pod opsadom i pred neposrednim padom (1047.). Ali kao i prije, presudio je slučaj: vlada Konstantina IX. spašena je neodlučnošću protucara, koji je promašio prikladan trenutak da zauzme metropolu.

Sustavno smanjenje obrambenih snaga koje je provodila vlada u Carigradu, na neki se način može objasniti time što je položaj Carstva prema vanjskome svijetu nakon velikih pobjeda prethodnog razdoblja izgledao sigurnim. Uspješni pothvati Georgija Manijaka na istoku i na Siciliji potvrdili su nadmoć Bizantskog Carstva nad Arapima. Konstantin IX. mogao je nastaviti politiku Bazilija II. u Armeniji i zaključiti je pripajanjem kraljevstva Ani.

U međuvremenu se bližio kraj sretnomu razdoblju mira. Dok su snage dotadašnjih neprijatelja Carstva bile slabe, ubrzo su se na bizantskim granicama pojavili novi ratoborni narodi. Time se ne mijenja samo općenit položaj Carstva, već i glavni faktori bizantske vanjske politike. Na istoku Arape smjenjuju seldžučki Turci, na zapadu Normani, dok na sjeveru na mjesto Bugara i Rusa stupaju stepski narodi: Pečenezi, Uzi i Kumani. Rusi su posljednji put napali Bizant 1043. godine; s prodorom stepskih naroda i pomakom težišta ruskoga carstva na sjeveroistok Rusija od polovine 11. stoljeća više nije bila neposredan faktor bizantske politike. No godine 1048. Dunav su prešli Pečenezi i taj je događaj imao vrlo teške posljedice za Bizantsko Carstvo. Već Konstantin Porfirogenet u svojem vanjskopolitičkom traktatu naglašava važnost Pečenega. Bizant se njima redovito koristio kao saveznicima protiv svojih neprijatelja na sjeveru. Savezništvo s nomadskim narodom vičnim ratovanju, koji je u prikladno vrijeme mogao napasti s leđa Bugare i Mađare, a Rusima prepriječiti put prema jugu, bilo je jedna od glavnih maksima bizantske politike 10. stoljeća. međutim, situacija se iz temelja promijenila nakon što je pokorena Bugarska: više nije postojao pojas koji bi Bizant razdvajao od nomadskih hordi; carski se teritorij protezao sve do Dunava, a pljačkaški pohodi Pečenega nisu više bili usmjereni protiv neprijatelja Carstva, već protiv njega samog. Bizant nije bio sposoban zaustaviti horde nomada koje su provaljivale preko Dunava. Nomadi su naseljavani na bizantskom tlu i uključivani u granične trupe i vojnu službu da bi se tako nevolja iskoristila na najbolji mogući način. Bizantska je vlada, međutim, ubrzo morala oružjem krenuti protiv svojih novih podanika, koji su pljačkaškim pohodima činili nesigurnim cijelo područje. Ali nakon višestrukih poraza, naposljetku je još dobro prošla kupivši mir darovima i novim dodjelama posjeda i dvorskih titula pečeneškim poglavarima.

U posljednju godinu slabe vladavine Konstantina IX. pada i jedan događaj od važnosti za svjetsku povijest: razdvajanje dviju Crkava. Nakon zbivanja prethodnih stoljeća, konačni je raskol između Rima i Carigrada bio samo još pitanje vremena. Previše su se već udaljili putovi razvoja Istoka i Zapada, preduboko je bilo otuđenje između dvaju svjetskih središta i previše nagomilanih proturječnosti na najrazličitijim područjima života, a da bi se mogla trajno održati fikcija duhovnoga i vjerskog zajedništva. Već su stoljećima nedostajali bilo kakvi preduvjeti za očuvanje crkvenog univerzalizma unutar kršćanskoga svijeta koji je u političkom i kulturnom pogledu stremio u različitim pravcima. Raskid nije skrivio, kao što se često navodi, bizantski "cezaropapizam". Upravo obratno, u Bizantu nije bilo snažnijeg faktora sklonog sporazumu od carske vlasti. Da bi spasili bizantski državni univerzalizam i očuvali pravo na Italiju, bizantski su carevi - treba se samo prisjetiti politike Bazilija I. i njegovih nasljednika - podržavali rimski crkveni univerzalizam čak i protiv vlastite Crkve. Ali čim je državno etabliranje Zapada uzdrimalo bizantski državni univerzalizam, pridobivanje slavenskog svijeta za Carigradsku crkvu izmaklo je tlo pod nogama rimskom crkvenom univerzalizmu na istoku. Nakon crkvene integracije južnih Slavena, slijedilo je pripojenje Rusije carigradskom patrijarhatu i sasvim sigurno nije slučajno da je ubrzo nakon toga u Bizantu došlo do pooštavanja proturimskog raspoloženja. Tradicionalnu je naklonost makedonske vladarske kuće prema Rimu napustio već Bazilije II.: pod patrijarhom Sergijem (999.-1019.) papino ime nestaje s diptiha. Kompromis na koji se 1024. godine pokazalo spremnim slabo papinstvo predviđao je mirno razgraničenje: Carigradska je crkva trebala biti priznata "kao univerzalna na svome području". To je kompromisno rješenje osujetio novi duh, koji je emitirao clunyski pokret reforme. Naposljetku je ipak došlo do povijesno zacrtanog razgraničenja sfera, ali je ono uslijedilo nasilnim raskidom.

Preduvjet za to bila je posebna konstelacija u kojoj su snažnom papinstvu, koje je odbijalo svaki kompromis, bili suprotstavljeni jednako tako snažan patrijarhat, prožet sviješću o vlastitom veličanstvu, i slaba carska vlast, koja više nije bila u mogućnosti oduprijeti se tijeku događanja. Ta je konstelacija nastupila sredinom 11. stoljeća kada je Leon IX., istinski zastupnik clunyske reforme, sjeo na stolicu sv. Petra, a Mihajlo Cerularije, najambiciozniji crkveni dostojanstvenik bizantske povijesti, na prijestolje carigradskog patrijarha, dok je carska vlast počivala u slabim rukama Konstantina IX. Monomaha.

Mihajlo Cerularije je iza sebe imao uzbudljiv i raznolik život. Kao začetnik zavjere bizantske aristokracije protiv Mihajla IV Paflagonija proveo je više godina u progonstvu. Nakon pada kuće Paflagonija vratio se u Carigrad, ali mu je na raspolaganju stajala samo još duhovna karijera, budući da je u progonstvu zaodjenuo monašku halju. Godine 1043. sjeo je na patrijaršku stolicu i tada se njegovu neumornom duhu otvorilo novo područje djelovanja. Nije bio ništa manje ispunjen sviješću o uzvišenosti svojega položaja od svoga rimskog protivnika i ta se svijest povezala sa željom za moć koja nije ustuknula ni pred kakvim preprekama. Uz papu je pak stajao kardinal Humbert kao vođa nepomirljivoga protubizantskog usmjerenja u Rimu. U osobama Mihajla Cerularija i Humberta sukobila su se dva ambiciozna i beskrupulozna čovjeka, usmjerena ravno prema svom cilju i spremna da strgnu veo sa stoljetnih latentnih proturječnosti i stave svijet pred izbor ili-ili. Sukob je izbio protiv careve volje i ne uzimajući u obzir trenutne političke zahtjeve. Buknuo je u južnoj Italiji, ondje gdje su se oduvijek križali zahtjevi dvaju crkvenih središta, ali i gdje je u ono vrijeme, nakon provale Normana, suradnja Rima i Carigrada izgledala osobito nužnom. Kada su se prepirke proširile na dogmatska i liturgička pitanja, dospjelo se do one opasne točke koja je već unaprijed isključivala svako razumijevanje, jer tu je nauk stao nasuprot nauku, običaj nasuprot običaju. Bila su to stara pitanja, koja su razdvajala duhove već u Focijevo vrijeme: zapadni nauk o dvostrukom proizlaženju Duha Svetoga, rimski subotnji post i zabrana svećeničkoga braka, upotreba kvašenoga kruha u euharistiji u Bizantskoj i beskvasnoga u Rimskoj crkvi. Karakteristično je da se u ono vrijeme osobito

žučno raspravljalo o tomu posljednjem pitanju. Cerularije je iz taktičkih razloga u prvi plan gurnuo ovu sveopće razumljivu liturgičku razliku na mjesto kudikamo važnijih, ali i mnogo kompliciranijih dogmatskih različitosti. Iza bizantskog su patrijarha stajale i Pravoslavne crkve Orijenta i slavenskih zemalja. Umjereni patrijarh Antiohije Petar naposljetku je dopustio da ga zavede Cerularije, a grčki nadbiskup Ohrida, Leon, bio je jedan od prvih glasnogovornika u borbi protiv Rima.

Dramatičan završetak sukoba donio je dolazak rimskog poslanstva na čelu s kardinalom Humbertom. Ohrabren držanjem cara, koji se pokazao spremnim žrtvovati svoga patrijarha za rimsko prijateljstvo, papini su delegati 16. srpnja 1054. na oltar Hagije Sofije položili bulu o izopćenju Cerularija i njegovih najuglednijih istomišljenika. U međuvremenu je patrijarh, podržan simpatijama Crkve i naroda, uspio navesti prevrtljivoga vladara da se predomisli i nametnuti mu svoju volju. Uz carev je pristanak sazvao sinodu koja je, izbijajući klinom klin, izopćila rimske legats. Doseg tih događaja čovječanstvu je postao jasan tek poslije. Suvremenici mu nisu poklonili veliku pažnju - okolnost koja baca pomalo čudno svjetlo na rimskobizantske odnose prethodnog razdoblja. Prejaka je bila naviknutost na nesporazume između dvaju crkvenih središta: tko je u to vrijeme mogao slutiti da će raskol 1054. godine imati značaj različit od svih prijašnjih prepirki, da je to odlučujući raskid koji se više nikada neće zaliječiti?

Konstantin IX. Monomah preminuo je 11. siječnja 1055. Nakon njegove smrti Teodora se ponovno koristila carskim pravima u vlastito ime. Ona je bila posljednja preživjela predstavnica makedonske vladarske kuće i njezinom je smrću (početkom rujna 1056.) ugasla slavna dinastija. Čudna je bila sudbina te najveće bizantske carske dinastije. Koliko god joj se na početku bilo teško probiti, toliko se žilavo na kraju držala na životu, životareći u sjeni gotovo tri desetljeća. I koliko god da su veliki nekoć bili njezini slavni pothvati, toliko je neslavan bio njezin kraj.

Carica je na samrti za svog nasljednika odredila čovjeka kojega je za cara željela vodeća stranka, činovnika u godinama koji je bio "manje sposoban da vlada, a više da se njime vlada i upravlja". Bio je to Mihajlo, koji je izgleda obavljao službu logoteta stratiotikona, budući da su ga nazivali "starim" ili "stratiotikom". Njegovo je stupanje na vlast bilo pravi trijumf građanske stranke. Unapređenja činovnika nisu imala kraja, a posebno su senatori obasipani počastima i darovima. Za razliku od toga, jednu je deputaciju stratega, predvođenu Izakom Komnenom i Katalonom Kekaumenom, car glatko odbio. Time je sukob doveo do vrhunca. Razliučeno vojno zapovjedništvo diglo se protiv vlastodržaca u Carigradu. U jednom paflagonskom mjestu Izak Komnen je proglašen za cara (8. lipnja 1057.). Njegovi su mu pristalice hrlili iz svih krajeva Male Azije i začas je sa svojom vojskom stajao u Niceji. Carska vojska, koja je poslana da ga presretne, doživjela je poraz. Mihajlo VI. bio je prinuđen otpočeti pregovore s protucarem te mu je putem poslanstva koje su predvodili Konstantin Lejhud, Leon Alop i Mihajlo Psel ponudio titulu cezara i prijestolonasljeđe. međutim, takvi su ustupci samo još više ohrabрили njegove protivnike i razljutili pristalice. Sada je ustala i protivnička partija u Carigradu i pružila ruku Izaku Komnenu. Ali odlučan je udarac zadala treća sila, koja je uz dvije konkurentske plemićke stranke činila značajan faktor: Crkva. Moćni patrijarh Mihajlo Cerularije stao je na čelo opozicije, Hagia Sofija postala je središtem huškanja protiv vlade. Ondje je i Mihajlo VI. pronašao utočište kao monah nakon prinudne abdikacije. Izak Komnen je 1. rujna 1057. ušao u Carigrad i primio carsku krunu iz patrijarhovih ruku.

Od jedne vlade do druge, posljednjih je desetljeća rasla moć carigradskoga činovničkog plemstva. S dolaskom na prijestolje Izaka Komnena došlo je do koraka u suprotnom smjeru. Koliko god da je bila kratka, vladavina toga prvog predstavnika kuće Komnena ipak je vojno učvrstila Carstvo. Istočne su granice uspješno obranjene, odbijen je napad Mađara te su i Pečenezi, protiv kojih su Izakovi prethodnici bili nemoćni, dovedeni pod kontrolu. Kao

predstavnik maloazijskoga vojnog plemstva Izak je nastojao uspostaviti čvrstu vojničku vladavinu. Na kovanicama se predstavljao s isukanim mačem. Senatorima je po nastupu na vlast priredio više nego hladan doček, kakav je nekoć njemu i njegovoj deputaciji vojskovođa priredio njegov prethodnik. Ipak, strane su mu bile neumjerenosti kakvima se bila odavala protivnička stranka pod Mihajlom VI. Nekadašnji posrednici između njega i Mihajla VI. koji su, međutim, pravilno ocijenili situaciju i pravodobno promijenili stranku, dospjeli su do novih titula. Psel je odlikovan visokom titulom proedrosa, a Lejhud je stupio, kao i za vrijeme Konstantina IX., na čelo državne uprave te je poslije sjeo na patrijaršku stolicu. Veći je radikalizam Izak pokazao pri suzbijanju stvarnih šteta dotadašnjega vladajućeg sustava. Golema blaga koja je Bazilije II. ostavio kruni bila su potrošena, a njezina su se zemljišna bogatstva istopila poradi neumjerenih darivanja. Izak je pribjegao opasnoj mjeri konfiskacije dobara, pri čemu su se oduzimanja zemlje odnosila i na crkveni posjed. Posljedica je bio oštar sukob s moćnim patrijarhom.

Jačanje Bizantske crkve u 11. stoljeću utjelovilo se u osobi Mihajla Cerularija. Osamostaljenjem od Rima patrijarhov je program bio tek djelomično ispunjen. Jednako važno bilo mu je da iznova uredi odnos Crkve i države u Carigradu. Izaku je pomogao da dođe do prijestolja. Za to je očekivao protuusluge, i one nisu izostale. Upravljanje Hagijom Sofijom, do tada careva privilegija, dodijeljeno je patrijarhu, a car se obvezao i na to da će se suzdržavati od bilo kakva upletanja u život Crkve. Upravljanje državom trebalo je biti careva stvar, a vođenje Crkve isključivo patrijarhova: za bizantske pojmove golem uspon crkvene moći. Ovaj početni stupanj uspostavljanja ravnoteže uz razgraničenje sfera moći narušavan je, međutim, na objema stranama. Car je počeo s oduzimanjem crkvenih dobara, a patrijarh se zanosio zavodljivom mišlju kako da duhovnu moć uzdigne iznad svjetovne. Karakteristično je da je Mihajlo Cerularije svoje velike zahtjeve temeljio na Konstantinovoj darovnici, koja ovdje prvi put igra odlučujuću ulogu u razvoju Bizanta. Navodno je obuo i purpurne carske papuče i zaprijetio caru svrgavanjem.

Ali i car je, baš kao i patrijarh, bio ispunjen snažnim samopouzdanjem i vjerom u uzvišenost svoga položaja. Rasplamsao se sukob koji je naposljetku doveo do pada obiju strana. Prevlast u pogledu sredstava moći isprva je caru osiguravala premoć. Ali patrijarhova je popularnost bila tolika da se protiv njega nitko u Carigradu nije usuđivao upotrijebiti silu. Tek nakon što je Cerularije napustio metropolu da bi posjetio jedan udaljeni samostan, napala ga je carska straža i odvukla u progonstvo (8. studenoga 1058.). Ali budući da ga se nikako nije uspjelo privoljeti na to da pristane odreći se svojih prava abdikacijom, morala se sazvati sinoda da objavi presudu o njegovoj smjeni. Ni tu se sinodu nisu usudili održati u Carigradu, već je održana u jednom gradu u provinciji. Optužnicu je sastavio Psel, koji se nije ustručavao svoga nekadašnjeg prijatelja optužiti za najnevjerovatnije zablude i poroke, što ga opet nije spriječilo da ga ubrzo nakon toga u jednom posmrtnom govoru veliča kao najslavnijeg borca za pravovjerje i kao pojam svih vrlina. Jer Mihajlo Cerularije umro je još za vrijeme održavanja sinode. Za patrijarha je izabran Konstantin Lejhud, a Psel je preuzeo položaj prvog ministra.

Izgledalo je da je car pobijedio. međutim, ubrzo se pokazalo da mu je mrtvi patrijarh još opasniji kao mučenik nego kao živi protivnik. Neprestana uznemirenost naroda nakon što mu je otet vrhovni pastir, po njegovoj je smrti dosegla vrhunac. Činovničkom se plemstvu u opoziciji pridružilo i neprijateljstvo Crkve i ogorčenost naroda. Teškoće su postajale sve veće i naposljetku su caru došle do grla. Kao što je savez Crkve s vojnim plemstvom dvije godine prije doveo do pada Mihajla VI., tako je sada njezina veza s opozicijskim činovničkim plemstvom srušila Izaka Komnena. U trenutku malodušnosti, shrvan bolešću, na Pselovo je inzistiranje u prosincu 1059. odložio purpur i povukao se kao monah u manastir Studion.

2. Unutarnje i vanjskopolitičko rasulo

Suradnja Crkve s građanskom strankom, koja je Komnenima izmakla tlo pod nogama, dovela je krunu u ruke Konstantina Duke (1059.-1067.). Konstantin X. Duka bio je intiman prijatelj Psela i patrijarha Konstantina Lejhuda te oženjen Eudokijom Makrembolitisom, nećakinjom Mihajla Cerularija. Poput abdikacije Izaka Komnena, i uzdizanje Konstantina Duke bilo je djelo Psela, koji je novom caru u prisutnosti najuglednijih zastupnika senatske stranke vlastoručno obukao purpurne papuče. Psel je stigao do cilja: kao prvi savjetnik cara i odgajatelj njegova sina i prijestolonasljednika, držao je u rukama konce državne politike. Car je bio pun divljenja prema oštroomnom filozofu i vještom retoru. "On me volio" - glasi autentična Pselova izjava - "preko svake mjere. Gutao je svaku moju riječ i divio se mome umu. Ako me nije vidio više puta na dan, žalio bi se i ljutio... napajao se mnome kao nektarom."

Kao što su Komneni predstavljali maloazijsku vojnu aristokraciju, tako su Duke u ono vrijeme predstavljali carigradsko građansko plemstvo. Vojna reakcija pod Izakom neko je vrijeme ostala tek intermezzo. Građanska je stranka uspjela ne samo ponovno zauzeti svoju poziciju već je i dalje izgraditi. Kao u doba Konstantina IX., svoj je položaj nastojala učvrstiti time što je širim slojevima carigradskoga građanstva otvorila pristup u senatorsku klasu. Prema riječima jednog suvremenika, senatora je u to vrijeme bilo bezbroj. Upravni je aparat sve više gubio svoj strogi birokratski karakter. Konstantin Duka naveliko je iskorištavao davanje poreza u zakup te je osim toga i u središnjoj financijskoj upravi uveo kupovanje službe, tako da se kupnjom mogla steći ne samo funkcija ubirača poreza već i ona najviše financijske kontrole. Vojska je potpuno zanemarena i njezin je kontingent smanjen s dosljednošću koja se čak i Pselu - barem u retrospektivi - činila pretjeranom. Strah od vojske postao je još veći nakon postavljanja Izaka Komnena za cara. Pritom je financijska nužda sugerirala da bi ušteda na vojsci mogla nadoknaditi manjak prihoda od poreza i višak izdataka na drugim područjima. Jer sve su više rasli troškovi činovničke države koja je bez prestanka bujala i kao vladajući sloj postavljala sve veće prohtjeve; rasli su izdaci za dvor, koji se zaodijevao u blještavilo dok je država siromašila i propadala; množila su se davanja Crkvi, čiju naklonost se nije željelo potratiti, kao i darovi poglavarima drugih naroda, koje se na taj način nastojalo umilostiviti. Tako su se politički ciljevi vladajućeg sloja sjedinili s financijskom nuždom u uništenju obrambene moći. To nije bilo drukčije ni u doba makedonskih epigona, ali sada se vanjskopolitička situacija uvelike pogoršala. Dukine protuvojne mjere poduzete su u razdoblju najvećih političkih opasnosti i stoga su bile dvostruko sudbonosne.

U to su doba sve veće uspjehe u južnoj Italiji postizali Normani, na čijem je čelu od 1059. godine stajao silni Robert Guiscard. Mađari su izveli snažan napad i osvojili važnu podunavsku tvrđavu Beograd (1064.). S Pečenezima su se udružili plemenski srodni Uzi i time je stvorena nova užasna pošast. Kao što su Pečenezi nekoć uzmakli pred pritiskom Uza, tako su sada ovi napustili rusku nizinu uzmičući pred Kumanima koji su ih slijedili, i u jesen 1064. godine u nepreglednom broju provalili na Balkanski poluotok. Divlje su horde opustošile bugarske teritorije, Makedoniju, Trakiju i čak Grčku. Njihovi su pljačkaški pohodi bili toliko užasni da je, kao što kaže jedan suvremenik, "cijela Europa pomišljala na izbjeglištvo". Ipak, teška je epidemija izbavila Carstvo od Uza. Velik ih je broj poumirao, a dio ih se povukao natrag preko Dunava, dok se ostatak naselio na teritoriju Carstva i stupio u carsku službu.

Mnogo je teže posljedice od ovog napada turkijskih naroda sa sjevera za povijest Carstva imalo prodiranje seldžučkih Turaka na istoku. Ostatke arapske vlasti u Aziji Seldžuci su opustošili brzinom koja je zamaglila sjaj nekadašnjih bizantskih osvajanja. Turci su pokorili područje Perzije, prošli Mezopotamijom i zauzeli kalifov grad Bagdad. Kalifat, kojemu je

preostalo još jedino vjersko poglavarstvo, dospio je pod protektorat moćnoga vojnog sultanata, koji je otad u političkom pogledu vladao muslimanskim svijetom u Aziji. Ubrzo je cijela prednja Azija sve do granica Bizantskoga Carstva i kalifata Fatimida u Egiptu pala u ruke seldžučkih Turaka, koji su se sada okrenuli protiv Bizanta. Kao što je pokoravanje Bugarske srušilo zaštitni zid između Carstva i sjevernih nomadskih naroda, tako je pripajanje Armenije pod Konstantinom IX. pružilo Seldžucima novo polje za napad. Unutarnja slabost Carstva i propast njegovih obrambenih snaga otvorile su im ubrzo i put u samo srce Bizanta. Pod vodstvom Alpa Arslana, drugoga seldžučkog sultana, Turci su prodrli u Armeniju i zauzeli Ani (1065.), opustošili Ciliciju, provalili potom u Malu Aziju i na juriš osvojili Cezareju (1067.). Time je izrečena presuda i politici tadašnjih bizantskih vlastodržaca.

Smrt Konstantina X. Duke (svibnja 1067.) predala je vlast u ruke njegove supruge Eudokije, koja je trebala voditi regentstvo za svoje maloljetne sinove Mihajla, Andronika i Konstantina. Faktično su vodstvo imali Psel i cezar Ivan Duka, brat preminulog cara. U međuvremenu je usporedno s katastrofalnim razvojem situacije na ratnoj sceni rasla i snaga protivničke stranke, i njezini su zahtjevi za uspostavljanjem snažne vojne vlasti pod pritiskom događanja poprimili toliku težinu da je uz nju pristao i patrijarh Ivan Ksifilin, iako Pselov prijatelj, a naposljetku je morala popustiti i carica. Unatoč protivljenju Psela i cezara Ivana, ona se udala za generala Romana Diogena, magnata iz Kapadocije, koji se 1. siječnja 1068. popeo na carsko prijestolje.

Roman IV Diogen (1068.-1071.) bio je sposoban i hrabar vojskovođa, koji se iskazao u ratovima protiv Pečenega i svakako je zasluživao ugled koji je uživao u vojnoj stranci. Odmah je zapodjenuo borbu protiv Seldžuka, ali proces raspadanja već je previše uznapredovao i zbog protudjelovanja Pselove stranke carev je spasilački pothvat podbacio. Uz krajnje je napore skupio vojsku koja se sastojala pretežno od plaćenika stranog podrijetla: Pečenega, Uza, Normana i Franaka. Prva su dva vojna pohoda (1068. i 1069.) unatoč svemu prošla prilično sretno, ali je zato treći skončao strahovitim porazom, što je bila i posljedica izdaje Andronika Duke, sina cezara Ivana. Kod armenskoga grada Mancikerta, nedaleko Vanskog jezera, trupe Alpa Arslana 19. kolovoza 1071. uništile su brojčano nadmoćnu, ali heterogenu i nediscipliniranu plaćeničku vojsku. I sam je car pao u zarobljeništvo.

Roman Diogen je u zarobljeništvu sklopio sa Seldžucima sporazum koji mu je vratio slobodu u zamjenu za obećanje godišnjeg plaćanja danka, otkupninu za vlastitu osobu te obvezu da će izručiti turske zarobljenike i staviti im na raspolaganje pomoćne trupe. U međuvremenu ga je, međutim, na nagovor cezara Ivana svrgnula protivnička stranka u Carigradu. Najprije je ustanovljena zajednička vladavina carice Eudokije i njezina najstarijeg sina Mihajla Duke, ali je carica majka ubrzo zatvorena u samostan, dok je Pselov štićenik Mihajlo VII. proglašen samovladarom (24. listopada 1071.). Cara Romana, koji se vratio iz turskog zarobljeništva, carigradski su vlastodršci dočekali kao neprijatelja i buknuo je građanski rat. Naposljetku se Roman predao vjerujući u jamstva koja su u ime Mihajla VII. potpisala tri metropolita i koja su mu obećavala potpunu osobnu sigurnost. Ali još prije nego što je stigao do Carigrada, užarenim su mu željezom iskopane oči. Psel je, nadmašivši samoga sebe, poslao oslijepljenom caru pismo u kojemu njega, svoju žrtvu, veliča kao sretnog mučenika: Bog mu je oduzeo oči jer ga je smatrao dostojnim uzvišenijeg svjetla. Roman Diogen nakon kraćeg je vremena preminuo od užasnih rana (ljetu 1072.).

Tek je ovaj grozan svršetak pretvorio poraz kod Mancikerta u pravu katastrofu, jer sporazum koji je Alp Arslan sklopio s carom Romanom sada je postao nevažećim i Turci su to uzeli kao povod za napadački i osvajački rat protiv Bizanta. Kao u vrijeme velike arapske invazije, Bizant je ponovno stajao pred opasnošću neprijateljskog osvajanja. Tada se, međutim, neprijatelju koji je nadirao suprotstavila herojska obrambena volja Heraklijevih nasljednika, a Carstvo je iznutra bilo zdravo. Sada se sve nalazilo u potpunom raspadu, snažan je obrambeni sustav domaćih stratiota propao, dok je kao protivnik moćnoga turskog sultana u

carskome gradu, okružen dvorskim intrigantima i brbljavim literatima, prijestolovao jadni Pselov štićenik, knjiški moljac otuđen od svijeta, duhovno i tjelesno omlitavio prije vremena. Maloj je Aziji sudbina bila zapečaćena. Seldžučkim je Turcima bio otvoren put, nije više bilo ni snage ni volje koja bi im se mogla suprotstaviti.

Slom je uslijedio istodobno na oba kraja bizantskoga svijeta. Sudbina je htjela da iste te godine koja je donijela katastrofu kod Mancikerta, 1071., Bari padne u ruke Roberta Guiscarda. Normansko osvajanje bizantskog posjeda u Italiji time je bilo zaključeno i velika se opasnost približavala i s te strane. Našavši se u škripcu, vlada Mihajla VII. obratila se Grguru VII. s molbom za podršku i tako sa svoje strane pridonijela stremljenju toga velikog pape k crkvenom ujedinjenju zasnovanom na svjetskoj vladavini Rima.

Istodobno je uzdrmana i bizantska vladavina na Balkanskom poluotoku. Na području nekadašnjega Samujlova carstva 1072. je godine izbio novi ustanak, koji je našao snažnu podršku u neovisnoj kneževini Zeti. Konstantin Bodin, sin kneza Mihajla od Zete, u Prizrenu je proglašen carem i tek je uz velike napore carskim vojskovođama pošlo za rukom da uguše tu pobunu. Na jadranskoj je obali Bizant sve više gubio svoje položaje. Priznanje bizantske prevlasti, na koju je Hrvatska morala pristati za Bazilija II., nije dugo trajalo i nakon što je već Petar Krešimir IV (1058.-1074.) uvelike proširio granice svoga kraljevstva, njegova su nasljednika Dmitra Zvonimira godine 1076. legati Grgura VII. okrunili za kralja kao papinog vazala. Još je osjetniji udarac za Bizant značila okolnost da je 1077. godine i Mihajlo od Zete primio kraljevsku krunu iz Rima. Pljačkaški pohodi Pečenega i sve učestalije provale Mađara samo su povećavale sveopću zbrku.

Vanjskopolitičkim nedaćama pridružila se teška privredna kriza. Ona je u priličnoj mjeri bila posljedica samih vladinih mjera - okolnost kojoj Mihajlo VII. može zahvaliti svoj pogrdni nadimak Parapinakes. Jer porast je cijena bio tako velik da se za jedan zlatnik više nije mogao dobiti niti cijeli medimnos pšenice, već medimnos manje pinakion (parr pinakion). Nije lišena tragike činjenica da je Psel morao doživjeti slom vlastite karijere upravo za vrijeme vladavine svojega učenika, on koji je do tada, netaknut bilo kakvim promjenama, uspijevao povećavati svoj utjecaj od jedne vlade do druge i kojemu je kuća Duka dugovala neizmjereno mnogo, a Mihajlo VII. baš sve. Snažnijoj volji logoteta Nikeforica, pod čiji je utjecaj sramežljivi car posve potpao, pošlo je za rukom da osujeti kako Psela, tako i cezara Ivana. Državne je uzde uzeo u svoje ruke i upravljao njima jednakom energijom i s jednakom bezobzirnošću kao nekoć Ivan Orfanotrof. Kao i on, Nikeforic je bio niskoga podrijetla i svoj je uspon zahvaljivao vlastitoj pameti i lukavosti. Centrifugalne feudalne sile nastojao je suzbiti centralističkim birokratizmom. Otišao je u tome tako daleko da je trgovinu žitaricama učinio državnim monopolom, dao izgraditi u Redestu državno skladište za žito koje je stizalo u Carigrad, a slobodnu je trgovinu žitaricama zabranio i učinio kažnjivom. Kako doznajemo iz Eparhove knjige (vidi str. 131 i d.), bizantska je država u 10. stoljeću najstrože nadgledala opskrbu glavnoga grada živežnim namirnicama, a osim toga je vlada raspolagala vlastitim zalihama žitarica koje je u vrijeme nestašice prodavala stanovništvu. Ali ono što je u 10. stoljeću bilo moguće, u doba slabljenja središnje vlasti pokazalo se neizvedivim. Kao što je u poljoprivredi ukinuta zabrana kupnje seljačkih dobara, tako je otpala i državna kontrola trgovine. Nikeforicove mjere izazvale su krajnje ogorčenje. One su umnogome pogadale veleposjednike kao glavne opskrbljivače žitom, a istodobno i potrošačko gradsko stanovništvo, jer monopol nije imao za cilj nikakvo osiguranje opskrbe, već je služio isključivo fiskalnim svrhama i povećao je cijene kruha. Porast cijena kruha doveo je pak do sveopćeg poskupljenja te naposljetku i do pada radnih nadnica. Sa svojim je eksperimentom Nikeforic doživio brodolom: nakon pada Mihajla Parapinaka umro je na mukama, a skladište u Redestu još je prije njegova svrgavanja srušio narod za vrijeme jednog ustanka.

Za vrijeme vladavine Mihajla VII. Duke nisu mogle izostati vojne pobune. Za okolnosti toga vremena karakteristično je da je heroj jedne od tih pobuna bio zapovjednik normanskih

plaćenika, Ursel od Bailleula. Njegov je kandidat za prijestolje bio cezar Ivan Duka, kojega je uzdigao u protucara. Jednako je karakteristično i to da je bizantska vlada protiv njega u pomoć pozvala Turke. Ovi su zarobili avanturističkog predvodnika i isporučili ga uz odgovarajuću naknadu carskom vojskovođi Aleksiju Komnenu. Ali vlada se nije mogla trajno lišiti usluga sposobnog ratnika. Ubrzo je oslobođen iz zatvora da bi se zajedno s Aleksijem Komnenom borio na strani Mihajla VII. protiv novih pokušaja uzurpacije prijestolja.

Skoro istodobno uzdigla su se dva pretendenta na krunu iz redova bizantske vojne aristokracije: jedan u Maloj Aziji, a drugi na Balkanskom poluotoku. Drački knez Nikefor Brijenije, koji je ugušio slavenski ustanak 1072. godine, bio je najugledniji predstavnik bizantske vojne aristokracije u europskom dijelu Carstva. Početkom studenoga 1077. ušao je u svoj rodni grad Drinopolje kao protucar i odande poslao vojsku koja se probila sve do zidina bizantskoga glavnoga grada. Strateg teme Anatolika, Nikefor Botanejat, čija je porodica znakovito potjecala od Foka, bio je tipičan predstavnik maloazijskoga vojnog plemstva. On se 7. siječnja 1078. dao proglasiti carem te je krenuo u pohod na Carigrad nakon što je osigurao podršku Sulejmana, bratića sultana Alpa Arslana. Čak i uz te kaotične okolnosti, prevlast je i dalje bila na strani Male Azije: Nikefor Botanejat preduhitrio je svoga europskog suparnika i imenjaka. Protuvladina stranka u Carigradu, koja je poradi nepopularnih Nikeforicevih mjera znatno dobila na snazi, sve je svoje nade usmjerila na Maloazijca. Tek što je Botanejat u ožujku 1078. sa svojom vojskom stigao u Niceju, u glavnom je gradu izbio ustanak u kojemu je uvelike sudjelovala i Crkva. Mihajlo Parapinak morao se odreći krune i povući se u studitski manastir. Na prijestolje je pozvan Nikefor Botanejat. On je 24. ožujka ušao u Carigrad i još istoga dana primio krunu od patrijarha. Da bi uspostavio vezu s kućom Duka i zadovoljio bizantski osjećaj za legitimnost, oženio se caricom Marijom, suprugom svojega prethodnika, iako je ovaj još bio živ.

No postariji Botanejat nije bio sposoban izvesti Carstvo iz kaosa. Njegova je kratkotrajna vladavina bila tek posljednji čin ove epohe raspadanja i bila je ispunjena pobunama i građanskim ratovima. Jer nakon sloma vladavine senata, započelo je ogorčeno natezanje generala oko vrhovne vlasti. Ona je naposljetku pripala najsposobnijemu među njima: mladom Aleksiju Komnenu. Aleksije je najprije u službi novoga vladara odstranio protucara Nikefora Brijenija, a nakon toga svrgnuo i Nikefora Bazilakija, koji je ovoga naslijedio na položaju dračkoga duxa i zatim također u ulozi pretendenta na prijestolje. međutim, kada se krajem godine 1080. Nikefor Melisen u Niceji proglasio protucarem i po uzoru na Botanejata zatražio Sulejmanovu pomoć, Aleksije se nije umiješao. Jer sada je počeo s pripremama za svoje vlastito proglašenje.

Botanejatovo, a zatim i Melisenovo savezništvo Turcima je umnogome olakšalo osvajanje Male Azije. Oko 1080. godine Sulejman je već vladao cijelim maloazijskim područjem od Cilicije do Helesponta i osnovao ondje, na najdrevnijemu bizantskom tlu, sultanat Rum: rimski sultanat. Nakon pada snažnoga vojnog i upravnog poretka koji je nekoć postojao na maloazijskom tlu i nakon sveobuhvatne propasti bizantskoga stratiotskog staleža, Carstvo je u najkraćem roku izgubilo i Malu Aziju.

Među svim predstavnicima vojne aristokracije koji su se natjecali za krunu Aleksije Komnen nije bio samo najistaknutiji vojskovođa već i jedini istinski političar i u tome nadmoćan i svome ujaku Izaku Komnenu i nesretnome Romanu Diogenu. Aleksije je sebi znao pripremiti tlo i u vojsci i u glavnomu gradu s dalekovidnom mudrošću i velikom diplomatskom spretnošću te se sporazumjeti i s protivničkom strankom. Oženio se Irenom Dukom, nećakinjom cezara Ivana i kćeri Andronika, izdajnika kod Mancikerta. Carica Marija u njemu je gledala anđela čuvara svoga malog sina Konstantina Duke, za kojega se još uvijek nadala da će dospjeti do carske krune. Uz Izaka Komnena, svoga starijeg brata, Aleksije Komnen je vrlo revnog pomagača našao u cezaru Ivanu Duki. Sastanak u tračkom Curulonu, na kojemu je donijeta odluka o njegovu proglašenju carem, imao je karakter obiteljskog

savjetovanja Komnena i Duka. Aleksije se dogovorio i s pretendentom Nikeforom Melisenom, svojim šurjakom. Ovaj mu je ponudio europski dio Carstva, dok je azijski želio zadržati za sebe: tako se ponovo plan za podjelu Carstva rodio u glavi jednog vojskovođe, kao nekoć za vrijeme ustanka dvojice Barda protiv Bazilija II. Aleksije je taj plan odbio i umirio svog šurjaka obećanjem titule cezara. U Carigrad, čiji se garnizon većim dijelom sastojao od plaćenika stranoga podrijetla, među njima i Nijemaca, Aleksije je uspio prodrijeti zahvaljujući sporazumu sa zapovjednikom njemačkih obrambenih trupa. I Aleksijeva je vojska, kao i ona koja je branila Carigrad, bila šarena mješavina stranih plaćenika, i tri je dana glavni grad bio pozornica najdivljijeg pljačkanja i nasilja. Botanejat je odustao od bezizgledne borbe i prihvatio patrijarhov nagovor na abdikaciju te je na Uskrsnju nedjelju 4. travnja 1081. Aleksije Komnen okrunjen za cara Bizanta.

VI. VLADAVINA VOJNOGA PLEMSTVA (1081.-1204.)

1. Ponovno uzdizanje Bizantskoga Carstva: Aleksije I. Komnen

Vanjskopolitička bilanca tužnog razdoblja koje dolazak Aleksija Komnena na prijestolje odvaja od smrti Bazilija II. bila je potpuni slom bizantske vlasti u Aziji, konačni gubitak talijanskog posjeda i znatan gubitak moći na Balkanskom poluotoku. Njegova je unutarnjopolitička bilanca bila veliko slabljenje središnje vlasti, teška privredna kriza, pad vrijednosti novca i dezintegracija privredno-društvenog sustava srednjobizantskoga carstva. Aleksije I. Komnen (1081.-1118.) svoje je restauratorsko djelo morao izgraditi na novim temeljima i novi su faktori postali nosioci državne građevine koju je izgradio.

No njegovo je restauratorsko djelo moglo imati tek površnog i prolaznog uspjeha. I u ranom se srednjem vijeku, u doba Heraklija i Leona III., činilo da Bizant stoji na rubu ponora. Ali u ono je vrijeme Carstvo posjedovalo svježije unutarnje snage koje su omogućavale dugoročno obnavljanje i ono je kroza sve ratne vihore zadržalo svoju jezgru, Malu Aziju. Tako se uvijek moglo ne samo ponovno uzdignuti već postupno i ponovno steći vlast na cjelokupnom području istočnoga Sredozemlja, na kopnu kao i na moru. Sada je Carstvo bilo iznutra iscrpljeno, budući da je propao onaj sustav na kojemu je prethodnih desetljeća počivala njegova snaga, a glavna osnova njegove moći, Mala Azija, prepuštena je gotovo bez otpora. Restauratorsko djelo Komnena ostalo je ograničeno prije svega na obalno područje, ali je upravo u tom razdoblju Bizant nepovratno izgubio prevlast na moru. Ona je prešla - u trgovačko-političkom kao i u strateškom pogledu - na talijanske gradove-republike i to je, gledano sa stajališta svjetske politike, najvažnija promjena toga doba i upućuje na nadmoć zapadnih sila u usponu te svoj vrhunac nalazi u katastrofi Bizanta 1204. godine. Pozicija Carstva Komnena kao velesile nije bila utemeljena na unutarnjoj čvrstoći tako da ni najimpozantniji uspjesi vrlo spretne politike tih vladara nisu imali trajnijeg učinka.

Doista, politika Aleksija Komnena već se od prvih koraka odlikuje neobičnom spretnošću. Njegova je zadaća bila beskrajno teška: morao je ponovno postaviti na noge iznutra oslabljeno carstvo kojemu je oduzeta obrambena snaga, a neprijatelji su navaljivali sa svih strana: Normani, Pečenezi, Seldžuci. Činjenicu da je praktički cijela Mala Azija bila pod turskom vlašću isprva je morao jednostavno prihvatiti. Nije mogao ništa drugo doli naknadno prepustiti Sulejmanu ionako izgubljeno područje - kao zemlju za naseljavanje - da bi tako barem formalno očuvao vrhovna prava Bizanta i stvorio privid da gospodari Male Azije nisu suverena sila već federati Carstva koji zemlju posjeduju uz carsku privolu, kao i Pečenezi na Balkanskom poluotoku. Aleksije I. morao je sve svoje snage posvetiti borbi protiv Normana.

Jer nakon što je pokorio bizantski posjed u Italiji, Robert Guiscard napao je i istočnu jadransku obalu. Krajnji normanski cilj nije bio ništa manje nego bizantska carska kruna, dok je njihov neposredni cilj bilo osvajanje Drača, koje im je trebalo otvoriti put prema Carigradu. Bez dostatne vojne sile i bez novčanih sredstava Aleksije I. morao je odmah nakon sjedanja na prijestolje započeti rat u kojemu je na kocki stajala sama egzistencija Carstva. Bilo je nužno založiti crkvenu opremu i s tim je sredstvima car uspio skupiti vojsku koja se, naravno, sastojala pretežno od stranih plaćenika, a znatnim dijelom i od Anglonormana. Na borbu vlastitim sredstvima nije se moglo ni pomišljati. Aleksije je stavio sve u pogon da bi pronašao saveznike protiv nadmoćnog neprijatelja te je pokrenuo pregovore kako s Grgurom VII. tako i s Henrikom IV, a osigurao je i pomoć Venecije.

Tu se već sasvim jasno primjećuje ono što otada čini ključni moment venecijanske ratne i savezničke politike: ta je pomorska republika po svaku cijenu morala osigurati slobodu kretanja na Jadranu i stoga je na svaki način nastojala spriječiti učvršćenje jedne sile na objema jadranskim obalama. U skladu s tim, u to je vrijeme Robert Guiscard bio neprijatelj, a Bizant prirodni saveznik Venecije. Za Bizant je potpora pomorski vješte republike bila posebno bitna, jer bizantska je flota bila još propalija od kopnene vojske tako da je Carstvo na moru sada bilo potpuno nemoćno.

Venecija je normanskoj floti uistinu nanijela težak poraz i time je prekinuta opsada Drača s mora. S kopnene je strane i dalje trajala i pobjedom Roberta Guiscarda nad carevom vojskom (u listopadu 1081.) grad je pao u njegove ruke. Tako je Robert Guiscard ipak provalio vrata u Bizant i nakon toga su se horde Normana slijevale duboko u carski teritorij, prešle Epir, Makedoniju i Tesaliju te stavile pod opsadu čak i Larisu. Međutim, Robert Guiscard je već u proljeće 1082. bio prisiljen vratiti se u Italiju zbog ustanka koji je podigao jedan od carevih pristalica u južnoj Italiji te je zapovjedništvo morao prepustiti svome sinu Bohemundu. Bizantski je otpor sve više jačao i pod pritiskom carske vojske Normani su započeli povlačenje. U međuvremenu su Venecijanci kao saveznici Carstva ponovno zauzeli Drač. Robert Guiscard je, doduše, uspio ugušiti ustanak te je ponovno krenuo u borbu protiv Bizanta, ali je početkom godine 1085. pao žrtvom epidemije. Nemiri koji su nakon njegove smrti izbili u južnoj Italiji na duže su vrijeme oslobodili Bizant normanske opasnosti.

Pruženu pomoć Venecija je skupo naplatila. Ugovorom od svibnja 1082. venecijanski je dužd za sebe i svoje nasljednike primio titulu protosebastosa s odgovarajućim godišnjim prihodom, patrijarh Grada dobio je titulu hypertimosa, a venecijanska Crkva godišnju počasnu donaciju od 20 funti zlata. Prije svega je, Međutim, pomorska republika dobila izvanredne povlastice u trgovini. Venecijanci su otada mogli slobodno trgovati svom robom i u svim dijelovima Bizantskog Carstva, pa i u samom Carigradu, i to bez ikakvih plaćanja, te su tako bili umnogome privilegirani u odnosu prema domaćim bizantskim trgovcima. Osim toga, u Carigradu im je dano više radionica i tri pristaništa na prijelazu prema Galati. Time je položen kamen temeljac kolonijalnoj moći Venecije na istoku, a u trgovački je sustav bizantske države usječena duboka pukotina. Činjenica da je Venecija bizantskome caru i dalje priznavala pravo vrhovne vlasti nije ništa mijenjala na stvari. Bizantski razvoj više se ne može zamisliti bez talijanske pomorske republike kao faktora moći.

Posebnu su ulogu u bizantsko-normanskim odnosima igrale susjedne slavenske zemlje koje je neposredno pogađala borba velesila za prevlast na Balkanu. Dubrovnik i drugi dalmatinski gradovi, a izgleda i sama Hrvatska, pristali su uz Normane. Kralj Zete Konstantin Bodin nakon dužeg je kolebanja stao na stranu bizantskoga cara. Ipak, za vrijeme odlučujuće bitke za Drač povukao je svoje trupe i time pridonio porazu Bizantinaca. Daljnje ratove Bizantskoga Carstva s Normanima i Pečenezima iskoristio je za proširenje područja svoje vlasti na Rašku i Bosnu. Iz Raške su zatim počeli napadi na bizantsko područje i time je udaren pravac kasnijoj srpskoj ekspanziji, a unutar srpskih zemalja pripremljeno premještanje težišta sa Zete u Rašku.

Čim je otklonjena normanska opasnost, bizantski je car morao krenuti u rat protiv Pečenega. Ta se pogibelj, koja je nad Carstvom posljednjih desetljeća visjela kao Damoklov mač, uvelike zaoštrila zbog podrške koju su pečeneškim hordama na istoku Balkanskog poluotoka pružili bogumili. Kriza je dosegla svoj vrhunac godine 1090. kada su Pečenezi nakon dugih bitaka s promjenjivim uspjehom, dospjeli sve do zidina bizantskoga glavnoga grada. Kao da to nije bilo dovoljno, Carigrad je istodobno napadnut i s mora. Emir Smirne, Caha, jedan od emira koji su podijelili Sulejmanovo (umro 1085.) nasljeđe, sklopio je s Pečenezima savez i krenuo na Carigrad sa svojom flotom. Caha je nekoć boravio u zarobljeništvu na dvoru Nikefora Botanejata i bile su mu poznate bizantske metode ratovanja te je ispravno uvidio da odlučujuća pobjeda nad carskim gradom mora uslijediti s mora.

Godine 1090./91. Carigrad je, pod opsadom s mora i kopna, prolazio kroz zimu nestašice i tjeskobe. Ponovno je spas mogao doći jedino izvana. U nuždi je Aleksije I. pribjegao isprobanom iako ne sasvim neopasnom sredstvu bizantske politike prema barbarima tako što je protiv Pečenega pozvao u pomoć Kumane. Kumani, koji su u južnorusku nizinu doselili za Pečenezima i Uzima, bili su kao i oni pravi nomadski narod, a po svojem su jeziku, iako ne i po etničkoj pripadnosti, bili Turci. Car Aleksije sada je položio sudbinu svoga carstva u ruke poglavara toga ratničkog naroda. Žudno očekivani Kumani stigli su na područje Carstva u proljeće 1091. i 29. je travnja u podnožju planine Levunion došlo do nečuveno krvave bitke između Bizantinaca i Kumana s jedne i Pečenega s druge strane, u kojoj su Pečenezi potpuno potučeni. Siloviti dojam koji je taj masakr ostavio na suvremenike prenosi nam Ana Komnena, koja kaže: "Čitav narod od bezbroj ljudi satrt je u jednom jedinom danu." Prsten koji se zatvorio oko Carigrada bio je probijen. Caha, čiji su planovi propali nakon bitke pod Levunionom, doživio je poraz, a nakon toga je matiran još jednim carevim sjajnim diplomatskim potezom. Jer kao što je Kumane nahuškao protiv Pečenega, Aleksije je sada protiv Cahe uspio okrenuti njegova zeta, emira Niceje Abula Kasima, sklopivši savez najprije s njim, a zatim i s njegovim nasljednikom Kilidžom Arslanom, Sulejmanovim sinom.

Oslobođenje Carigrada omogućilo je poduzimanje koraka protiv Srbije, osobito protiv župana Raške Vukana, koji je neprestanim prepadima unosio nesigurnost na granično područje. Ipak, car je 1094. godine morao ponovno prekinuti ratovanje i zadovoljiti se prividnim pokoravanjem Vukana. Jer njegovi su nekadašnji saveznici Kumani provalili na područje Carstva i pljačkajući dospjeli sve do okolice Drinopolja. Na njihovu je čelu stajao jedan pretendent na bizantsko prijestolje koji se izdavao za Konstantina Diogena, sina cara Romana IV, i zahtijevao carsku krunu. U tome je počivala osobita opasnost, ali i slabost pothvata. Jer nakon što je pretendent lukavstvom zarobljen, carskoj je vojsci pošlo za rukom da rastjera kumanske horde koje su ostale bez zapovjednika.

U europskom dijelu Carstva najveće su opasnosti bile otklonjene. Izgledalo je da se situacija razvedrava i na Istoku, budući da su komadanje Rimskog sultanata i neprestane međusobne borbe emira otvorili mogućnost ponovnog osvajanja Male Azije od strane Bizanta. Ali u trenutku kada se Aleksije I. mogao posvetiti tom zadatku, dogodilo se nešto što je pokvarilo sve njegove planove i stavilo Carstvo pred nove višestruke teškoće: približavali su se križari. Idejom križarskih ratova dan je nov oblik težnji ojačanoga papinstva za širenjem vlasti prema kršćanskom Orijentu. Apel Urbana II. na koncilu u Clermontu silovito je odjeknuo u okviru vjerskog oduševljenja koje je zahvatilo Zapad od doba clunyjske reforme; rasplamsao je čežnju za Svetom zemljom, čija su privlačnost i teška sudbina - od kada su seldžučki Turci 1077. godine zauzeli Jeruzalem - bili dobro poznati zapadnom kršćanstvu kroz sve češća hodočašća; ponio je feudalce Zapada željne novih zemljišta i avantura kao i vjerski uznesene mase pritisnute ekonomskim nedaćama. Za razliku od toga, Bizantskom je Carstvu ideja križarskih ratova, kako ih je shvaćao Zapad, bila potpuno strana. Borba protiv nevjernika ondje nije bila nikakva novost. Kao teška državna nužnost ona je Bizantincima već odavno postala samorazumljivom i na Oslobođenje Svete zemlje, koja je na kraju krajeva bila

drevni bizantski teritorij, gledali su kao na zadaću svoje države, a ne kao na općekršćansku stvar. Osim toga, činilo se da u razdoblju nakon raspada crkvenog zajedništva manje nego ikada postoje preduvjeti za suradnju sa Zapadom. Sa Zapada je Bizant očekivao plaćenike, a ne križare.

I zaista je bizantski car u teškim godinama seldžučke i pečeneške opasnosti zatražio pomoć od zapadnih trupa kao što je to činio i u drugim prilikama; izgleda da je među ostalima u to doba pisao i grofu Robertu Flandrijskom, koji ga je prilikom hodočašća posjetio krajem 1089. ili početkom 1090., položio lensku zakletvu i obećao da će poslati 500 flamanskih plemića. Istu su svrhu u osnovi imale i careve molbe za pomoć upućene Rimu, kao i pregovori o uniji koje je vodio s Urbanom II.

Obrat koji su događaji poprimili on nije ni želio ni očekivao. Vidio je kako se križari približavaju baš u trenutku kada se položaj njegova carstva znatno poboljšao i kada je on sam mogao pokrenuti križarski rat u Aziji. Činilo se da križari ugrožavaju njegov položaj zaštitnika istočnoga kršćanstva i da je njegovo carstvo, koje je nakon petnaest godina dugog i beskrajno napornog obrambenog rata oslobodio od najneposrednijih opasnosti, bačeno u nove, nepredvidive teškoće. Tada još nitko nije mogao slutiti da će se sveti rat Zapada protiv nevjernika s vremenom preobraziti u rat uništenja shizmatičnoga Bizanta, ali ipak su zapadna braća od samog početka dočekana s najdubljim nepovjerenjem. Već se tada često pomišljalo da bi se Carstvo moglo nalaziti pred novom invazijom, a izgledalo je da nastup križara opravdava tu pretpostavku.

Predigra je bila pojava takozvanog pustinjaka Petra iz Amiensa. Slijedio ga je čopor nasumce sabranih ljudi i te su se nedisciplinirane i neopskrbljene horde već na prolazu kroz Ugarsku i balkanske zemlje odale tako divljačkim pljačkanjima da je često bilo nužno suprotstaviti im se oružjem. Kada su 1. kolovoza 1096. stigli pred Carigrad, nastavili su s pljačkom, na što ih je car dao prebaciti na drugu stranu Bospora. Ali u Maloj su Aziji te jadno naoružane horde poubijali Turci. Samo je malen dio uspio pobjeći u Carigrad na brodovima koje im je bizantski car stavio na raspolaganje.

Od kraja 1096. godine postupno pristižu i velika feudalna gospoda sa svojom pratnjom. U Carigradu se skupila krema zapadnoeuropskog viteštva, među ostalima i lotarinški knez Gottfried od Bouillona, grof Raymund od Toulousea, brat francuskoga kralja Hugo od Vermandois, brat engleskoga kralja i sin Vilima Osvajača Robert od Normandije, istoimeni sin prije spomenutoga grofa Roberta Flandrijskog i također - što nije beznačajno - normanski knez Bohemund, sin Roberta Guiscarda. Aleksije I. je taj pothvat, koji se preklapao s njegovim planovima i mogao postati opasan za Bizantsko Carstvo, pokušao skrenuti u smjeru koji će biti prihvatljiv za njega i njegovu državu, zatraživši od križara da mu polože lensku zakletvu u skladu sa zapadnim običajem i da se obvežu da će mu predati sve osvojene gradove koji su prije pripadali Bizantskom Carstvu. Sa svoje je strane car obećao da će potpomagati križare živežnim namirnicama i ratnom opremom te je dao naslutiti da će i sam uzeti križ i sa svom svojom vojnom silom stati na njihovo čelo. Uz iznimku Raymunda od Toulousea, naposljetku su svi vođe križarske vojske - nakon dugotrajnih pregovora, čak i Gottfried od Bouillona - prihvatili careve zahtjeve. Na toj su osnovi početkom 1097. godine sklopljeni sporazumi s pojedinačnim križarskim vođama, među ostalima i s Bohemundom, koji je ne samo bez pogovora dao sva zatražena obećanja već je nastojao djelovati i na Raymunda od Toulousea u carevu korist i ponudio svoje usluge za položaj carskoga domestika za Istok. Normanske trupe su u međuvremenu već stigle u Malu Aziju pod vodstvom njegova nećaka Tankreda, koji je tako izbjegao polaganje zakletve. U stvarnosti je Bohemundov križarski rat bio naprosto prilika da nastavi osvajačke planove svoga oca.

Prvi značajan uspjeh križarskoga rata bio je zauzeće Niceje (u lipnju 1097.). U skladu sa sporazumom, grad je predan bizantskom caru i u njega je smješten bizantski garnizon. Aleksije I. je požurio iskoristiti taj uspjeh. Njegove su trupe zaposjele Smirnu, Efez i Sard,

kao i niz drugih gradova stare Lidije, tako da je ponovno uspostavljena bizantska vladavina u zapadnom dijelu Male Azije. Nakon što je zauzeta Niceja, križari su se ponovno sastali s carem u Pelekanonu i obnovili položene zakletve te zatim u pratnji bizantskoga korpusa krenuli dalje starim vojnim putem preko Dorilaja, Ikonija, Cezareje i Germaniceje prema Antiohiji. Dogovor između križara i bizantskoga cara trajao je do dolaska u Antiohiju, iako su Balduin, brat Gottfrieda od Bouillona, i Bohemundov nećak Tankred skrenuli do Cilicije i posvadili se oko posjeda tamošnjih gradova - koje su prema sporazumu bili obvezni predati bizantskom caru - da bi Balduin naposljetku prodro u područje sjeverne Mezopotamije i ustanovio vlastitu kneževinu sa središtem u Edesi.

Zauzeće Antiohije (3. lipnja 1098.), novi veliki uspjeh križara, označilo je kraj sloge između križara i bizantskoga cara i produbilo neslaganja između samih križarskih vođa. između Raymunda od Toulousea i Bohemunda izbio je ogorčen sukob oko posjeda sirijskoga glavnoga grada. Lukavi je Norman dobio igru i utaborio se kao neovisni knez u Antiohiji. Svi carevi protesti bili su uzaludni: dok je Bohemund zaostao u Antiohiji, ostali su križarski vođe, ne čekajući da stigne car, krenuli prema Jeruzalemu, unatoč tome što je Aleksije poslao poruku da će pod uvjetom izručenja Antiohije sudjelovati u daljnjim križarskim pohodima prema danom obećanju i unatoč tome što se sada i Raymund od Toulousea založio za to da se Antiohija preda Bizantu. između grofa od Toulousea, koji je prešao na carevu stranu, i samoga cara došlo je do približavanja i, dok su križari koji su Aleksiju položili lensku zakletvu osnivali vlastite kneževine, Raymund, koji je bio odbio položiti zakletvu, izručio je caru više zauzetih sirijskih obalnih gradova. Suradnja Raymunda i cara Aleksija postala je još tješnja nakon osvajanja Jeruzalema (15. srpnja 1099.). Jer Raymund, stvarni vođa križarskoga rata od osvajanja Antiohije, još je jednom prevaren i umjesto njega na čelo novoga kraljevstva stupio je Gottfried od Bouillona kao "zaštitnik Svetoga groba".

Nastanak jeruzalemskoga kraljevstva u udaljenoj Palestini Bizant je još nekako i mogao prihvatiti, ali ne i ustoličenje Bohemunda u Antiohiji. Normanska je kneževina u Siriji neposredno dirala u životne interese Bizantskoga Carstva, tim više što Bohemund više nije prikrivao neprijateljstvo prema Bizantu te je već 1099. godine stupio u otvoren sukob. Ipak, istodobno se morao boriti i s Turcima, jer normanska kneževina Antiohija i njima je bila trn u oku, i ta je okolnost znatno olakšavala zadaću bizantskoga cara. Već 1101. godine Bohemund je pao u zarobljeništvo emira Malika Ghanzija iz kuće Danišmanda, ali su ga otkupili križari te se vratio u Antiohiju. Međutim, godine 1104. Turci su kod Harana teško porazili Latine i tako je carska vojska uspjela osvojiti važne cilicijske utvrde Tarsos, Adanu i Mamistru, dok je bizantska flota zauzela Laodiceju i druge obalne gradove sve do Tripolisa.

Bohemund je morao shvatiti da istodobno ratovanje protiv Turaka i Bizantinaca nadilazi njegove snage. Ostavivši Tankreda u Antiohiji, pošao je na Zapad da pripremi pohod protiv Bizanta u velikom stilu. Na svojem putovanju kroz Italiju i Francusku Bohemund je više od bilo koga drugoga pridonio nastanku legende o tome kako je bizantski car izdao križare. Usvojivši program i ratni plan svojega oca, u listopadu 1107. pristao je u Avloni s velikom vojskom i odande krenuo na Drač. Kao 25 godina prije, Normani i Bizantinci ponovno su se sukobili pod zidinama Drača. Ali kako se samo promijenila careva situacija: bitka je završila pobjedom Bizantinaca i potpunim Bohemundovim porazom.

U sporazumu iz 1108. on se pokajnički obvezao da će caru biti vjeran vazal, što je značilo i pružati mu podršku protiv svih neprijatelja Carstva, za što mu je u zamjenu ostavljena kneževina Antiohija kao carsko leno. Za razliku od njega, Tankred je, kao što se moglo i očekivati, odbio priznati taj sporazum te je nakon skore Bohemundove smrti (1111.?) postao jedinim gospodarom Antiohije. Pokušaj bizantskoga cara da se protiv njega poveže s ostalim križarskim vođama nije imao uspjeha. Aleksije I. nije više uspio skupiti snage da ponovno započne borbu protiv prkosnih normanskih kneževa i posljednje je godine svojega života radije posvetio borbi protiv Turaka u Maloj Aziji.

Tako sporazum iz 1108. isprva nije imao neposrednog odjeka, ali je unatoč tome značajan kao smjernica za politiku idućih vlada. Osim toga, pobjeda nad Bohemundom izborena na istočnoj jadranskoj obali utjecala je na znatno učvršćenje položaja Bizanta na Balkanskom poluotoku. Međutim, kao nov se faktor moći u odnose na Balkanu umiješala Ugarska, koja je početkom 12. stoljeća dovela Hrvatsku i Dalmaciju pod svoju vlast. Novo značenje koje je Ugarska dobila u politici Bizanta odrazilo se u tome što je car Aleksije oženio svoga prijestolonasljednika Ivana ugarskom princezom. Ali između dviju sila neizbježno je moralo doći do borbe za utjecaj na Balkanskom poluotoku i poziciju na Jadranu te je idućih desetljeća Ugarska postala jedan od glavnih protivnika Bizantskoga Carstva.

Nakon neprekinute borbe tijekom skoro četiri desetljeća, Aleksije Komnen je u znatnoj mjeri ponovno uspostavio moć Bizantskoga Carstva. U svakoj svojoj etapi ta borba svjedoči o Komnenovoj državničkoj veličini i njegovu jedinstvenom diplomatskom umijeću. On je znao kako iskoristiti Veneciju protiv Roberta Guiscarda i suparničke emire protiv Cahe; protiv Turaka se poslužio križarima, a protiv križarskih država Turcima. Ali uz to spretno korištenje stranih sila, sve je bolje umio upotrijebiti i vlastite snage. Od rata do rata i iz godine u godinu borbena sila bizantske države naočigled raste. U vrijeme rata protiv Roberta Guiscarda bizantska pomorska sila nije ni postojala, a u ratu protiv Cahe i posebno protiv Bohemunda već je uspješno sudjelovala bizantska flota. Poraze početnog razdoblja smijenili su pobjednički pohodi protiv Kumana i Seldžuka, a sasvim se jasno može uočiti jačanje bizantske vojske ako se usporede dva posljednja susreta s Normanima na istočnoj jadranskoj obali. Aleksije I. nije samo pomaknuo granice Carstva, on ga je i iznutra učvrstio i ponovno učinio sposobnim za obranu. Doduše, taj je novoustanovljeni državni sustav bio potpuno različit od strogoga državnog poretka srednjobizantskog razdoblja. Najproblematičnije pojave 11. stoljeća, kao što su davanje poreza u zakup, dodjela prava imuniteta svjetovnim i crkvenim zemljoposjednicima i pad vrijednosti novca, postoje i dalje i, štoviše, dobivaju na opsegu. Kao nov čimbenik pojavljuje se prodor talijanske pomorske republike u bizantsku trgovinu: Venecija je od 1082. godine nadalje sveprisutna u bizantskim vodama, a sporazumom zaključenim u listopadu 1111. Aleksije I. dodijelio je i Pisi značajne trgovinske povlastice.

Za dezintegraciju bizantskoga birokratskoga državnog poretka od vrlo je velike važnosti i promjena sustava dvorskih titula koju je poduzeo Aleksije I., a koja se također nadovezuje na razvoj prethodne epohe. Zbog širokogrudnog dodjeljivanja titula za vrijeme vladavine činovničkog plemstva, stare su titule izgubile na vrijednosti pa su se za osobe na visokom položaju morale izmisliti nove počasti. Titule patricija, protospathariosa i spatharokandidatos, koje su u 10. stoljeću nosili visoki činovnici, već sredinom 11. stoljeća ne znače više mnogo, a na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće potpuno izlaze iz upotrebe. Jedino su tri najviše počasti srednjobizantskog razdoblja - cezar, nobilissimos i kuropalates - preživjele tu čudnu inflaciju titula, a i one su ponešto izgubile na vrijednosti. Za svog je brata Izaka Aleksije I. stvorio novu titulu sebastokratora (koja je nastala spajanjem sebasta i autokratora), kojoj je dao prednost pred cezarskom. Nakon toga je mogao bez oklijevanja ispuniti obećanje dano pretendentu na prijestolje Nikeforu Melisenu (vidi str. 185) i dodijeliti mu titulu cezara, koja je sada označavala tek visoku, ali ne i najvišu počast. Dok stare činovničke titule nestaju, viši dostojanstvenici stječu titule koje su prije kao carski atributi vrijedile ili bile rezervirane za mlade pripadnike carske kuće, a iz kombinacija pojedinačnih titula i tih atributa mogle su se kovati daljnje mogućnosti gradacije: sebastos, protosebastos, panhypersebastos; sebastohypertatos, pansebastohypertatos, protosebastohypertatos; entimohypertatos, panentimohypertatos, protopanentimohypertatos; nobilissimos, protonobilissimos, protonobilissimohypertatos i tome slično. Ta promjena sustava titula odražava duboki obrat koji bizantski državni sustav doživljava od 11. stoljeća nadalje: sa strogim birokratskim centralizmom odumire i strogi hijerarhijski sustav srednjobizantskoga razdoblja.

Jedna od tipičnih pojava obezvređenja titula je i ta da se od triju oznaka koje su nosili generalni guverneri tema pri kraju 10. stoljeća zadržava jedino najviša, tako da u doba Komnena svi tematski guverneri nose titulu dux, dok se njihovi podređeni sada nazivaju katepanima, a stara časna oznaka stratega skoro potpuno nestaje već u 11. stoljeću. Titulu megas dux od Aleksija I. do propasti Carstva nosi vrhovni admiral, pod čijim je zapovjedništvom cjelokupna pomorska sila. Dvojici domestika Istoka i Zapada, koji od druge polovine 10. stoljeća dijele vrhovno vojno zapovjedništvo, već se od polovine 11. stoljeća običava pridodati titula megas domestikos. Kao nadglednik svih civilnih službi od Aleksija I. pojavljuje se logothetes ton sekreton, koji se od kraja 12. stoljeća naziva vrhovnim logotetom. S tim se položajem, kao i s onim logoteta droma u srednjobizantskom razdoblju, od sada često - iako ne i redovito - povezuje funkcija prvoga ministra, mesazona.

Propadanje vojske i teška nestašica novca dva su elementa koji od sredine 11. stoljeća obilježavaju unutarnju situaciju Bizantskoga Carstva i kojima je prvenstveno uvjetovano i unutarnjopolitičko djelovanje Aleksija I. Obezvređivanje kovanog novca, koje je započelo oko sredine 11. stoljeća, pod Aleksijem Komnenom napreduje u vrlo velikoj mjeri, tako da pokraj staroga punovrijednog zlatnika kolaju i nove kovanice manje i raznolike vrijednosti. Naravno, ta je situacija u privrednom životu dovela do velike zbrke, a istodobno su iz nje proizašle i određene prednosti za državnu blagajnu, koja je izdavala loš novac, ali je od poreznika zahtijevala punovrijedan. Međutim, takvo se stanje stvari nije moglo dugo održati i država je ubrzo bila prinuđena primati i manjevrijedan novac. Tečaj je isprva snažno oscilirao, a ubirači poreza preračunavali su u vlastitu korist i obogaćivali se na najbezočniji način sve dok car nije zapovjedio da se za jednu nomizmu računaju četiri milijarezi, čime je službeno priznato da bizantski zlatnik ima još samo trećinu svoje izvorne vrijednosti. Na osnovni je porez u Bizantu nadodan još čitav niz dodatnih poreza, koji su zajedno iznosili oko 23 posto iznosa osnovnog poreza. Pri proračunu osnovnog poreza pretpostavljao se trostruki gubitak vrijednosti zlatnika, ali su dodatni porezi u početku i dalje određivani po starom ključu, pa se car, kada su porezni obveznici zbog toga prigovorili, odlučio za srednje rješenje i dopustio snižavanje dodatnih iznosa za polovinu. Time su dodatni porezi skočili za 50 posto i dobit državne blagajne zapravo je bila još veća, budući da su dodatni porezi zaračunavani tek od određene visine iznosa osnovnog poreza, a s gubitkom na vrijednosti zlatnika nominalni su iznosi odgovarajuće skočili pa se podmirivanje dodatnih poreza moglo zahtijevati i od najsiromašnijih obveznika koji prije za to nisu dolazili u obzir. Tako je caru pošlo za rukom da iz propadanja valute na oštrouman način izvuče višestruku korist.

Sve je to na svojim leđima iznio porezni obveznik, čiji je položaj bivao sve teži. Od poreznog tereta još je mučnija bila svojevolja poreznih činovnika i zakupaca: više se žalbi čuje zbog zloupotrebe službe ubirača poreza nego zbog povišenja davanja. Izgleda da je zakup poreza početkom 12. stoljeća bio sasvim uobičajen postupak, a pojedinim su poreznim zakupcima bile prepuštene čitave pokrajine. Ništa se neobično ne vidi u tome što se zakupci obvezuju da će poreze ubirati u dvostrukom iznosu. A porezima u novcu pridružuju se i brojna naturalna opterećenja i snošenje troškova javnih službi, što je u to doba bilo osobito teško. Stanovništvo osigurava materijal i radnu snagu za izgradnju brodova, mostova i cesta. Osim toga ono ima obvezu brinuti se za smještaj i opskrbu carskih činovnika i vojske, potpomagati ih ljudskom i konjskom snagom te trupama u prolazu besplatno ili po niskoj cijeni isporučivati sve moguće namirnice. To znači da je troškove uzdržavanja vojske samo djelomično podmirivala država, dok ih je dijelom neposredno snosilo stanovništvo, s time da je doprinos stanovništva u tom razdoblju osobito velik. Tako si pomaže država čija financijska moć propada, a prinuđena je bez odgađanja uspostaviti nove obrambene snage i unajmiti plaćenike u najvećem mogućem broju. Činjenica je da se u to vrijeme bizantska vojska sastoji od šarene mješavine narodnosti, u kojoj se nalaze Varežani, Rusi, Pečenezi, Kumani, Turci, Francuzi, Nijemci, Englezi, Bugari, Abazgi i Alani.

Osim plaćeničkih trupa, i domaća vojska stječe sve veću važnost. Nositelj bizantske vojne sile, dakako, više nije mogao biti mali posjed, budući da su stara vojnička dobra pala žrtvom procesu feudalizacije i, iako nisu potpuno nestali, vojnici-seljaci sada su ipak igrali tek sporednu ulogu. Bizantska je vojska postavljena na osnovi čisto feudalnoga lenskog sustava i njezina je stvarna nosiva snaga veleposjed pronioia. Iskorištavanje sustava pronioia u vojne svrhe svakako je i glavni uzrok vojnog jačanja Bizantskoga Carstva u razdoblju vladavine vojnog plemstva koje zastupa dinastija Komnena. Činjenica je da dodjele pronioia koje su nam poznate iz vremena epigona makedonske dinastije i dinastije Duka (vidi str. 173) još nisu imale nikakve veze s vojnom službom. Ali već pod Aleksijem I. Komnenom sustav pronioia dobiva vojni karakter koji će zadržati sve do propasti Carstva. Pronojar je obvezan na vojnu službu i upravo zbog toga se redovito naziva naprosto vojnikom (stratijotom). On je konjanik u punoj spremi i već prema veličini njegove pronioie prati ga veća ili manja skupina ljudi. Osim toga, i ostali veleposjedi te čak i crkveni posjedi podliježu prisilnom regrutiranju, iako su obvezni osiguravati samo lako naoružanu pješadiju.

Pronioia nije bila pronojarovo vlasništvo, bila je neprenosiva te izvorno također i nenasljediva. Pravo vlasništva i neograničeno pravo raspolaganja pronioia posjedima za sebe je zadržala državna vlast, koja ih je po svojoj volji davala ili oduzimala. Ali sve dok je pronojar posjedovao dodijeljena mu dobra i na njima naseljene seljake - a po pravilu ih je posjedovao do kraja života - on je bio njihov apsolutni gospodar i vladar. Pronojari i stratijoti srednjobizantskog razdoblja pripadaju različitim društvenim svjetovima. Dok su stari stratijoti bili seljačka milicija, pronojari, iako se i oni nazivaju stratijotima, potječu iz redova feudalne aristokracije, prije svega iz sitnog plemstva. To su veći ili manji feudalcij čija dobra obrađuju njima podložni seljaci. Dodjela posjeda ne znači samo dodjelu određenog dobra, već također i seljaka koji su na tom dobru naseljeni i koji tada automatski postaju paroikoi pronojara te mu moraju plaćati davanja. Pravo na ta davanja i na druge prihode od pronioia dobra za primaoca su tvorila smisao i privlačnost takva posjeda.

Veliki značaj koji pronioia sustav od toga vremena dobiva s obzirom na njegove nove zadaće ima za prirodnu posljedicu da se pronioia dobra dodjeljuju u sve većem broju. Time se ubrzava proces feudalizacije u Bizantu. Jer pronioia sustav najupadljivija je pojava bizantskoga feudalizma. Izvan granica Bizantskoga Carstva taj se sustav uvelike proširio i u južnoslavenskim zemljama i odigrao važnu ulogu u procesu njihove feudalizacije.

U vrijeme Aleksija I. promjene je doživio i takozvani charistikion sustav, prijenos samostana i samostanskih dobara na svjetovne upravitelje. Ova je praksa, koja se osobito proširila od 11. stoljeća nadalje, imala za cilj ekonomski ojačati samostane, ali je često dovodila do teških zloupotreba te je kod dijela klera naišla na otpor i uvijek je iznova bila osuđivana na crkvenim sinodama. Ipak, ona je i dalje postojala i čak stekla pristalice u nekolicini uglednih crkvenih vođa, i tu činjenicu valja pripisati tome što je nudila ventil za samostansku privrednu aktivnost, koja je bila sputana načelom neprenosivosti crkvenog posjeda. Ali dok je takve dodjele u ranijem razdoblju pretežno provodilo crkveno poglavarstvo, sada je sam car bio taj koji je crkvene posjede dodjeljivao kao neku vrstu beneficija. Za razliku od pronioia posjeda, dobra charistikion nisu imala nikakve javno-pravne funkcije, a za državu su bila jeftino sredstvo nagrađivanja njezinih službenika. Može biti da je cara u tome vodila težnja za ograničenjem prekomjerno naraslih crkvenih posjeda. U svakom slučaju, nije čudo što su careve dodjele samostana uzrokovale mnogo zle krvi u crkvenim krugovima.

Aleksije I. naišao je na jednako snažnu opoziciju u crkvenim krugovima i kada je za vrijeme ratova s Normanima i Pečenezima bio prinuđen posegnuti za bogatstvom Crkve, i tada je pod pritiskom opozicije morao ne samo pristati na povrat oduzetih dobara već i 1082. godine izdati edikt u kojemu, osuđujući svoj vlastiti postupak, za sva vremena zabranjuje otuđivanje crkvene imovine. To ga, naravno, nije spriječilo da nekoliko godina poslije, kada

se našao pred novim teškoćama, ponovno pribjegne konfiskaciji crkvene opreme. Ali unatoč takvim povremenim pomućenjima odnosa, između svjetovne i crkvene je vlasti vladala sloga i suradnja utemeljena na dubokom zajedništvu interesa. Ruku pod ruku, car i Crkva zajedno su se borili protiv heretičkih pokreta, koji su bili opasnost kako za državnu, tako i za crkvenu organizaciju, i car je bio taj koji je pritom vodio glavnu riječ. Bogumilski nauk, koji je pod utjecajem istočnih hereza nastao na slavenskom Balkanu, s vremenom se toliko proširio i stekao tolike pristalice i među bizantskim stanovništvom, te čak i u bizantskom glavnom gradu, da je car držao zadaćom od državne važnosti poduzeti korake protiv te opasne hereze. Bogumilski vođa Bazilije i njegovi učenici koji su ostali vjerni svojim uvjerenjima spaljeni su na lomači.

Kao branitelj pravovjerja car je živo sudjelovao i u postupcima protiv "konzula filozofa" Ivana Itala, koji je, kao i njegov veliki prethodnik Psel, bio vatreni obožavatelj Platona i neoplatoničara i stručnjak za Aristotela. U osobi Ivana Itala antička je filozofija, koja je od Psela vladala najvišom filozofskom ustanovom carstva, dospjela u konflikt s kršćanskim dogmatskim naukom. Za razliku od spretnijega Psela, Ivan Ital nije se uspijevao držati granica koje je propisivala kršćanska dogma i svoju je zaokupljenost "besmislenom prividnom mudrošću pogana" platio izopćenjem. Osim nedodirljivosti dogmatske vjere, Aleksije I. zauzimao se i za čistoću kršćanskoga načina života, potpomagao stroge asketske manastire na Atosu i osobito promicao djelovanje monaha Kristodula, koji se na otoku Patmosu istaknuo kao reformator monaškog života. Patnos i susjedni otoci dodijeljeni su mu u doživotan posjed i činili su, opremljeni dalekosežnim imunitetom kao i Atos, pravu monašku republiku.

Za vrijeme Aleksija Komnena učvršćeni su kako samo carstvo, tako i autoritet cara. Međutim, po svojoj se strukturi carstvo Komnena uvelike razlikuje od stroge centralističke države srednjobizantskog razdoblja. Vrijeme Komnena dovelo je do produbljenja procesa feudalizacije, a feudalne snage provincije, protiv kojih su se carevi 10. stoljeća borili svim silama, postale su stvarni nosioci nove državne konstrukcije. Aleksije je dao prednost socijalno najjačim faktorima koji su se probili usprkos centralizmu srednjobizantskog razdoblja i na njima je izgradio državu i vojsku. U tome je sadržana tajna njegova uspjeha, ali u tome su i njegova ograničenja. Bizant se konačno udaljio od svojih nekadašnjih čvrstih temelja i njegova privredna i financijska snaga više nisu bile iste kao nekad. To valja imati na umu ako se želi razumjeti zbog čega je sjaj epohe Komnena bio kratka vijeka i zbog čega na kraju te epohe stoji slom bizantske države.

Produbljivanju procesa feudalizacije pridonio je i dodir sa Zapadom. Sudbina je htjela da Bizant stupi u bliži kontakt sa zapadnim svijetom nakon što je crkveno zajedništvo - a to u to vrijeme znači duhovno zajedništvo kao takvo - već bilo propalo. Bizantinci i zapadnjaci gajili su jedni prema drugima osjećaje mržnje i prezira, a s pobližim su se upoznavanjem ti osjećaji još i produbili. Unatoč tome, od ovoga se razdoblja utjecaj Zapada na Bizant počinje očitovati na mnogobrojne načine, kako u kulturnom, tako i u državnom pogledu. Dakako da je feudalizacija bizantske države bila posljedica unutarjnega bizantskog razvoja. Ali okolnost da je u prednjoj Aziji nastao čitav niz latinskih država, u kojima se zapadni feudalizam nalazio u svomu najčišćem obliku, nije mogla ostati bez učinka na daljnji razvoj. Odnos u koji su križarski vođe ušli prema caru Aleksiju I., oblikovan prema zapadnom uzoru, u bizantsko je poimanje države unio novo načelo. Ubrzo je taj odnos vazalstva primijenjen i na druge vladare na bizantskom području i tako je postao trajnim sastavnim dijelom kasnobizantskoga državnog sustava.

2. Razvoj nove moći i prvi neuspjesi: Ivan II. i Manuel I.

Jedan od rezultata jačanja carske vlasti bilo je osnivanje nove dinastije Komnena. Unatoč neslozi koja je vladala unutar carske obitelji, unatoč tvrdokornim svađama oko prijestolonasljedstva koje su zatrovale posljednje dane i sate cara Aleksija, na prijestolju ga je naslijedio njegov najstariji sin Ivan. Došavši u posjed vrhovne vlasti u savezu s Dukama, Aleksije I. najprije je prijestolonasljednikom imenovao mladoga Konstantina Duku, sina Mihajla VII., i zaručio ga svojom najstarijom kćeri Anom. Međutim, nakon rođenja svoga prvorodenca Ivana, prijestolonasljednička je prava prenio na njega (1092.). Time je poduzet odlučujući korak u osnivanju dinastije Komnena i, kada je ubrzo nakon toga mladi Konstantin Duka umro, sve su se teškoće činile riješenima. Ali tom su se razvoju situacije ispriječile ambicije princeze Ane. Nakon prijevremene zaručnikove smrti, udala se za Nikefora Brijenija (1097.) i sada je za njega željela carsko prijestolje. Veliki državnik i vojskovođa Aleksije oduvijek je bio podložan ženskim utjecajima. Na početku je na njega utjecala carska udovica Marija, supruga njegovih dvojice prethodnika i majka prijestolonasljednika Konstantina Duke. Toj je lijepoj i pametnoj ženi Aleksije bio odan s istinskom strašću i spreman žrtvovati joj svoju suprugu Irenu Duku. Od te ga je političke pogreške sačuvalo energično upletanje patrijarha Kozme, koji je ustrajao na Ireninoj krunidbi. Zatim je tu bila Ana Dalasena, careva majka, koja je nad njim stekla presudan utjecaj te je bila i regent za vrijeme njegove odsutnosti iz Carigrada u doba rata protiv Roberta Guiscarda. Naposljetku je do velikog utjecaja došla i carica Irena, iako na početku prezrena. U pitanju prijestolonasljedstva zauzela se protiv svoga sina Ivana, a u korist svoje voljene kćeri Ane i njezina supruga, cezara Nikefora Brijenija. Majka i kći ujedinjenim su snagama vršile pritisak na cara da ga privole na prijenos vladarskih prava na Brijenija. Čak i na samrtnoj postelji dvije su ga žene opsjedale svojim molbama i nagovaranjima. Ne odlučivši se na otvoreno odbijanje, Aleksije je carsku krunu uspio dati svome sinu, koji je bio dovoljno spretan i energičan da ostvari svoje pravo. Ali zbog intriga njegove majke i sestre, to je stupanje na vlast zakonitoga prijestolonasljednika poprimilo izgled državnog udara. Ana se nije odmah pomirila sa sudbinom. Protiv svog je brata isplanirala udar i tek kada je i to krajnje sredstvo ostalo bez učinka, odustala je od spletkarenja i potražila utjehu u učenim studijima. U prinudnoj povučenosti u jednom samostanu napisala je povijest svoga oca, Aleksijadu, koja je njezino ime učinila besmrtnim.

Po prosudbi je suvremenika i kasnijih naraštaja Ivan (1118.-1143.) bio najveći među Komnenima. Bio je vladar u kojega se mudra razboritost udružila s usmjerenom energijom, a k tome je bio i pošten čovjek čvrstoga karaktera i plemenitog uma koji ga izdiže visoko iznad njegova vremena. Vrlo odmjereno, ali čvrsto i nepokolebljivo u ostvarenju svojih ciljeva, politiku je svoga oca nastavio provoditi sa žilavom izdržljivošću, ne gubeći nikada iz vida granice mogućega.

U prvom je planu stajala borba protiv normanske kneževine Antiohije. Ali i na Zapadu su se gomilali važni problemi koji su zahtijevali potpunu budnost. Antiohija je bila povezana sa Sicelijom; a normanski je problem na Siciliji, kao i srpski na Balkanu, Carstvo doveo u dodir s nizom drugih zapadnih sila. Ivan II. je uzaludno pokušavao prerezati konce koji su Carstvo vezali za Veneciju i sputavali bizantsku trgovinu. Pomorska republika nije se dala izgurati s položaja koji joj je dodijelio sporazum iz 1082. godine: venecijanska je flota napala bizantske otoke u Egejskom moru i car se našao prinuđenim u potpunosti potvrditi venecijanske privilegije novim sporazumom (1126.).

S druge strane, Ivan je na Balkanu postigao važne uspjehe. Nakon pobjede koju je Aleksije I. izvojevao nad Pečenezima uz kumansku pomoć, Carstvo je trideset godina bilo sigurno od njihovih pljačkaških napada. Godine 1122. je, Međutim, nova horda Pečenega navalila preko Dunava i pljačkajući stigla sve do Makedonije i Trakije. Ipak, to je bio zadnji pečeneški

prepad koji je Bizant doživio. Teški poraz koji im je nanio Ivan II. (1122.) konačno je oslobodio Carstvo od te pošasti. Brojni zarobljenici naseljeni su u Carstvu i nove pečeneške snage uvrštene u bizantsku vojsku. Ali kao vanjskopolitički faktor sile, Pečenezi otada više ne postoje za Bizantsko Carstvo. U spomen na tu pobjedu car je uveo poseban "Pečeneški praznik" i ta se svečanost održavala još i krajem 12. stoljeća.

Nakon što su svladani Pečenezi, Ivan je krenuo na Srbiju, koja je bila žarište vječnih nemira. Dok se njegov otac morao zadovoljavati djelomičnim uspjesima, Ivan je izvojevao presudnu pobjedu nad županom Raške te se povukao s bogatim plijenom i brojnim zarobljenicima koje je dao naseliti u Maloj Aziji. Srbi su morali priznati Bizantu pravo prevlasti. Ali njihova se težnja za slobodom i dalje izražavala u čestim ustancima koji su Carstvu zadavali mnogo muke, osobito zato što su Srbi našli podršku u Mađarima. Jačanje Ugarske kao nove balkanske i jadranske sile i čvrsto oslanjanje Srbije na Ugarsku otada su mnoga desetljeća određivali razvoj situacije na Balkanu. Porodične veze cara s ugarskom kraljevskom kućom dale su mu izgovor za miješanje u česta ugarska previranja oko prijestolja i za potporu pretendenata. Međutim, ta je politika, koja je Bizantu omogućila da utječe na situaciju u Ugarskoj, dovela i do zaoštavanja ugarsko-bizantskih napetosti. Stjepan II. (1114.-31.), čiji je oslijepljeni brat Almoš našao utočište u Carigradu, pokrenuo je 1128. godine rat protiv Bizanta. Mađari su razorili Beograd i Braničevo. Ipak, nadmoćna ih je vojska bizantskoga cara natjerala na povlačenje i sklapanje mira.

Oko 1130. godine Ivan se konačno uspio okrenuti prema istoku i nastaviti borbu koju je započeo odmah nakon dolaska na prijestolje, ali ju je morao prekinuti zbog razvoja situacije na Balkanskom poluotoku. Njegov glavni protivnik u Maloj Aziji u ono doba nije bio sultanat Ikonij, oslabljen unutarnjim previranjima, već melitenski emirat Danišmanda. Nakon što ga je svladao 1135. godine, caru je ipak preostao još jedan problem koji je morao riješiti prije nego što se posveti svojoj pravoj zadaći, pokoravanju Antiohije. Put prema Siriji bio je odsječen maloarmenijskom kneževinom u Ciliciji, tvorevinom armenskoga kneza Rubena, koji se oko 1071. utvrdio na Tauru. Maloarmenski knez Leon, Rubenov nasljednik, od 1129. je godine prigrabio najvažnije utvrde Cilicije oslanjajući se na križarske države i time je zabijen klin između bizantskog teritorija u Maloj Aziji i kneževine Antiohije. Vojni pohod Ivana II. protiv maloarmenske Cilicije u proljeće 1137. rezultirao je pobjedom: u kratko su vrijeme jedan za drugim pali Tarsos, Adana i Mamistra, dok je knez Male Armenije potražio spas u bijegu, ali je godinu dana kasnije završio u bizantskim rukama te je zajedno sa svojim dvama sinovima doveden kao zarobljenik u Carigrad. Nakon pokoravanja Cilicije, put prema Siriji bio je otvoren, i već je u kolovozu 1137. Ivan II. stajao pod antiohijskim zidinama. Grad se predao nakon kraće opsade, a njegov se knez, Raymund od Poitiersa, zet Bohemunda II., zakleo caru na vjernost i naredio da se sa gradskih zidina zavijori carski stijeg. Godinu dana kasnije Ivan se vratio u Siriju i održao svečanost ulaska u Antiohiju.

Dok je principat Antiohiju pokorio oružjem, Ivan je protiv normanskoga kraljevstva u južnoj Italiji poduzeo diplomatske mjere. Nakon razdoblja propadanja, normansko je kraljevstvo krenulo prema novom procvatu. Ruđer II. ujedinio je pod svojom vlašću Siciliju i Apuliju i na Božić 1130. u Palermu je okrunjen za kralja. Uspon normanske vlasti na Siciliji ugrožavao je i Bizant i Njemačku te su tako ta dva carstva našla zajednički jezik. Protiv nove normanske velesile Ivan II. je sklopio savez s Lotarom, a nakon njegove smrti s Konradom III. I Pisa je uvučena u protunormanski front: godine 1136. Ivan je tomu trgovačkom gradu potvrdio privilegije koje mu je nekoć dodijelio njegov otac. Time je dobio potrebno zaleđe za svoju aktivnu politiku na istoku. Jer antiohijski problem još uvijek nije bio konačno riješen. Odnosi s križarskim državama sve su se više mutili i 1142. antiohijski je knez uz potporu latinskoga klera odstupio od dogovora. Car je odlučio krenuti u novi vojni pohod protiv Antiohije, koji je trebao biti tek predigra većem pothvatu. Čini se da je imao namjeru ponovno uspostaviti bizantsku vlast u Palestini, ali smrt je stavila točku na njegove planove.

Ranjen za vrijeme lova otrovnom strelicom, car Ivan II. izdahnuo je 8. travnja 1143. Rezultati njegove snažne i nepokolebljive politike bili su porast ugleda bizantske države, jačanje njezine vojne sile i ponovna uspostava velikog dijela bizantske vlasti na istoku i na Balkanu.

Dva starija sina Ivana II., Aleksije i Andronik, već su 1142. godine bili umrli. Kruna je prema carevoj posljednjoj želji pripala njegovu četvrtom i najmlađemu sinu Manuelu. Manuel I. (1143.-1180.) pokazao se kao sjajan i višestruko nadaren vladar. Bio je rođeni vojskovođa i hrabar ratnik koji nije izbjegavao opasnost, a prije svega je bio domišljat diplomat i državnik s velikim i odvažnim idejama. Bio je pravi Bizantinac, prožet idejom univerzalne carske vlasti i opsjednut strašću prema teološkim diskusijama. Istodobno je, Međutim, čitavim svojim bićem bio vitez zapadnoga stila i utoliko je u bizantskoj povijesti predstavljao novi tip vladara. Na njemu se može jasno razabrati kako se duboko na bizantski svijet odrazio dodir s križarima. Manuel je obožavao zapadne običaje i njegovao ih je na svom dvoru. I njegova su dva braka sa zapadnim princezama pridonijela tome da je bizantska carska rezidencija dobila novo lice. U komnenskoj palači Blaherna zavladała je atmosfera vedrine i životne radosti. To više nije bila ona veličanstvena raskoš orijentalnog stila koja je nekoć okruživala bizantske careve u velikoj palači na Zlatnom rogu, već laka, viteška elegancija zapadnog stila. Održavali su se viteški turniri u kojima je sudjelovao i sam car - za Bizantince neobičan i stran spektakl. Stranci sa zapada sve su jače ovladavali scenom i zauzimali visoke položaje u Carstvu na trajno nezadovoljstvo Grka.

Naravno, Manuelove osobne sklonosti utjecale su i na njegovu politiku. Njegov ga je vatreni temperament tjerao na rizike koje je njegov otac u svojoj mudroj razboritosti izbjegavao. Ali neopravdano je konstruirati neku temeljnu suprotnost između zapadno orijentirane Manuelove politike i usmjerenosti njegova oca prema Istoku. U to se doba problemi Istoka i Zapada manje nego ikada mogu odvojiti jedni od drugih, i to sasvim jasno pokazuje razvoj situacije pod samim Ivanom II. Manuel se nadovezao na politiku svoga oca, kao što se ovaj nadovezao na politiku Aleksija I. Kao za vrijeme Ivana, i za Manuela je u prvom planu stajalo bizantsko-normansko neprijateljstvo, a to što je Ivan normanskom problemu prišao s antiohijske, a Manuel s talijanske strane, bilo je uvjetovano izmijenjenom političkom situacijom i u potpunosti je odgovaralo najnovijemu rasporedu snaga. Manuelova zapadna orijentacija nije bila njegov hir, već njegova sudbina, koju mu je nametnuo razvoj situacije na Zapadu. Počela je epoha općeeuropske politike čiji su se konci susretali na Sredozemlju. Kao sredozemna sila, Bizant nije mogao ostati po strani. Njegovo se aktivno miješanje u tu politiku zasnivalo na njegovu položaju velesile na Sredozemlju, a to što je svoje zahtjeve izvodio iz ideje carske vlasti, bilo je uvjetovano čitavom njegovom poviješću. Manuelova je težnja za univerzalnošću bila prastara težnja bizantske carske vlasti, koja nije bila strana ni Ivanu. Manuelov je program u svemu bitnome već unaprijed zacrtao odmjereni i razboriti Ivan. Politički ciljevi obojice vladara bili su isti. Ali, naravno, upravo je u tome bila i Manuelova kobna pogreška, jer on je prenamagljivao i sa želje prelazio na djelo bez obzira na nedostatna sredstva.

Savez s Njemačkom, za koji je kamen temeljac položio njegov otac, Manuel je nastojao očvrnuti. Kao što je bilo dogovoreno već za Ivanova života, novi je car oženio šurjakinju Konrada III., Bertu od Sulzbacha. Ali suradnja dvojice vladara protiv normanskoga kralja, a time i glavna svrha saveza, narušena je izbijanjem Drugoga križarskog rata u kojemu nije sudjelovao samo francuski kralj već, pod dojmom zapaljivih propovijedi Bernarda iz Clairvauxa, i njemački. Zapadno nastrojenom Manuelu križarski je pohod pao jednako nezgodno kao i nekoć njegovu djedu. Uspjeh križara pomogao bi latinskim državama na Istoku, i to ponajprije kneževini Antiohiji, starom neprijatelju Bizantskoga Carstva. U svakom slučaju, Konradov je pohod u Svetu zemlju izolirao bizantskoga cara na Zapadu, dok su mu prepirke s križarima u potpunosti osujetile slobodu djelovanja prema normanskom kralju.

Prolazak križara preko teritorija Carstva, popraćen uobičajenim izgredima, najozbiljnije je pomutio odnose Nijemaca i Bizantinaca. Izgleda da uopće nije ni došlo do osobnog susreta između Manuela i njegova šurjaka. Još se zlosretnije razvijao odnos s francuskim kraljem Ljudevitom VII., prijateljem Ruđera II. Njegovi su se krugovi već tada poigravali mišlju o zauzimanju Carigrada uz pomoć križarske vojske. Kao nekoć Aleksije, tako je sada Manuel poduzeo sve da pridobije što prije prebaci u Malu Aziju i, poput Aleksija, sada je i Manuel zahtijevao od vođa križara da polože lensku zakletvu i da mu predaju osvojene zemlje. Konrad III. odlučio se na prijelaz više zbog približavanja Francuza nego zbog Manuelovih ustrajnih zahtjeva. Ali u Maloj Aziji njegovu je vojsku zadesila tužna sudbina: pri prvom susretu sa sultanovim trupama teško je poražena. Nakon dužih je neplodnih pregovora i Ljudevit VII. prešao u Malu Aziju. Njegova se vojska ondje pridružila ostacima njemačkih snaga, ali se odustalo od plana pohoda na Ikonij i krenulo prema Ataleji. Prodor kroz teško prohodna područja pratili su nasilje nad domaćim stanovništvom, svade između Francuza i Nijemaca i sukobi Latina i Grka te su križarske snage naposljetku bile iscrpljene. Razboljevši se na putu, Konrad III. napustio je križarsku vojsku u Efezu. Iz Ataleje su se i Ljudevit VII. i njegovi baruni brodovima prebacili u Siriju i pustili svoje ljude da bijedno скончају.

Jedini osim Turaka kome je ovaj neslavni križarski pohod donio korist bio je normanski kralj Ruđer II. Dok je Manuel bio zadržan pregovaranjem s križarima na istoku, on je u jesen 1147. godine izveo direktan napad na Bizantsko Carstvo, prigrabio Krf i zaposjeo Korint i Tebu, najbogatije gradove tadašnje Grčke i važna središta bizantske proizvodnje svile. Oba su grada opljačkana, a poznati tkalci svile odvedeni su u Palermo, gdje su zaposleni u mladoj normanskoj proizvodnji svile. Doduše, propast križarskoga pohoda omogućila je ponovno približavanje Bizanta i Njemačke. Na putu kući iz Azije Konrad je u Carigradu primljen uz počasti te se obvezao da će krenuti u pohod protiv Ruđera II. Venecija se također priključila antinormanskoj koaliciji i pomogla bizantskom caru pri ponovnom osvajanju Krfa (1149.). Ali posljedice nesretnoga križarskog pohoda osjećale su se i dalje, u korist normanskoga kralja i na trajnu štetu bizantskoga cara i njegova njemačkog saveznika.

Plan bizantsko-njemačkoga vojnog pohoda u Italiji propao je zbog uspješne diplomatske protuakcije Ruđera II. On je sklopio savez s knezom Welfom i podržao ga u borbi protiv vladavine Hohenstaufena, tako da se Konrad hitno morao vratiti u Njemačku, gdje je u idućem razdoblju bio zadržan unutarnjim previranjima. Protiv bizantskoga je cara Ruđer II. podržao Mađare i Srbe: već 1149. godine Manuel je morao poduzeti mjere protiv ustanka župana Raške, a na to je buknuo rat protiv Ugarske kojim je otpočeo dugi niz bizantsko-ugarskih borbi. Među prirodnim saveznicima Ruđera II. bio je i francuski kralj Ljudevit VII. koji je, ispunjen mržnjom prema bizantskom caru, planirao novi križarski pohod. Taj je plan naišao na odjek kako kod Bernarda iz Clairvauxa, tako i kod pape Eugena III. koji je pokušao odgovoriti njemačkoga kralja od saveza sa shizmatičnim Bizantom. Tako je pod vodstvom Ruđera II. nastala snažna protubizantska koalicija. Međutim, plan križarskog pohoda, koji ovaj put ne bi značio ništa drugo do francusko-normanski napad na Bizant, propao je zbog otpora francuskih vitezova i zato što je Konrad III. ostao lojalan svome savezniku. Europske države podijelile su se u dva velika tabora: na jednoj su strani bili Bizant, Njemačka i Venecija, a na drugoj Normani, Welfi, Francuska, Ugarska i Srbija te u pozadini papinstvo. Otpočela je izgradnja vrlo razgranatog sustava europskih država koji će, Međutim, u daljnjem tijeku događaja doživjeti znatna prestrojavanja i uvući druge sile u svoj krug. Neprijateljstvo između Bizanta i Ugarske odrazilo se čak i na daleku Rusiju: dvije su se sile umiješale u sukob između njezinih konkurentskih vladara i dok je Ugarska ušla u savez s Izjaslavom Kijevskim, Bizant je podržao kneza Jurija Dolgorukog od Suzdala i Vladimirka od Galiča. Na drugu je stranu Manuel pružio svoja ticala sve do Engleske i sedamdesetih je godina održavao žive kontakte s kraljem Henrikom II.

Nakon što je porazio Welfe, Konrad III. je otpočeo s pripremama za pohod na Italiju. Ali u trenutku kada je bizantsko-njemački rat protiv Normana konačno trebao započeti, car je umro (1152.). Unatoč višestrukim pregovorima, Manuel nikada nije dospio do pravoga sporazuma s njegovim nasljednikom, Fridrikom I. Barbarosom. Kao za Manuela I., ideja carstva je i za Fridrika I. bila kamen temeljac svih političkih stremljenja. U to se vrijeme Zapad upravo upoznao s Justinijanovim rimskim pravom te se i ondje uvriježio stav o univerzalnosti carstva. Fridrik je nijekao pravo Bizanta na Italiju i sa skepsom gledao na Manuelove univerzalističke težnje, budući da ga je držao samo grčkim kraljem. Savezništvo između Njemačke i Bizanta pretvorilo se u suparništvo dvaju carstava. Oba su polagala isključivo pravo na carsku vlast i rimsko nasljeđe. Umjesto da surađuju protiv Normana, svaka je strana sve više nastojala preduhitriti partnera u Italiji.

Manuel je privremeno ponovno uspostavio svoj položaj na Balkanu, a slegao se i rat s Ugarskom, dok je na kijevske prijestolje posjednut bizantski saveznik Jurij Dolgoruki. Osim toga, godine 1154. umro je bizantski neprijatelj Ruđer II. Sada je valjalo otpočeti s ofenzivom na Italiju, s njemačkim carom ili bez njega, a ako je potrebno i protiv njega. Godine 1155. Manuel je poslao flotu prema Anconi i odande je krenuo ovaj veliki pothvat. Uz pomoć otpalih normanskih vazala opunomoćenici bizantskoga cara uspjeli su u najkraćem roku i s vrlo ograničenim vojnim snagama pokoriti najvažnije gradove Apulije i tako ponovno uspostaviti vladavinu na talijanskom tlu: cijelo je područje od Ancone do Taranta priznavalo vrhovnu vlast bizantskoga cara.

Ovaj je uspjeh nadmašio i najsmjelija očekivanja i usmjerio Manuelovu politiku u novom pravcu. Ponovna uspostava Rimskoga Carstva, krajnji i najveći cilj bizantske carske vlasti, ponovno se činila mogućom. Već je 1141. godine Ivan II. pisao papi Inocentu II. kako su mača dva i kako svjetovni mač želi posjedovati on sam, dok duhovni prepušta papi da bi se ponovno uspostavilo jedinstvo kršćanske Crkve i utemeljila svjetska vladavina jednoga Rimskog Carstva. Taj je program sada valjalo provesti. Valjalo je ostvariti drevnu neizbrisivu čežnju Bizanta i uz papinu pomoć, pod cijenu crkvene unije, obnoviti svjetsko carstvo Justinijana i Konstantina.

Ali ako čak ni Justinijanovo restauratorsko djelo nije bilo dugog vijeka, ovo Manuelovo propalo je tek što je učinjen prvi korak. Jaz između ciljeva koje je car postavio i stvarnih sredstava koja su mu stajala na raspolaganju bio je još veći nego u doba Justinijana, a otpor okoline još snažniji. Komplicirana konstelacija europskih država nije ostavljala mjesta za uspostavu svjetskoga carstva. Protiv bizantskog su se cara udružile sve sile s interesima u Italiji. Pristanak flote u Anconi i početni uspjeh bizantske ofenzive nije samo Fridrika I. učinio otvorenim neprijateljem bizantskoga cara, također se i Venecija, stari saveznik Bizantskoga Carstva u borbi protiv Normana i Mađara, osjetila ugroženom trajnom bizantskom prisutnošću u Italiji te je Manuelu okrenula leđa. Normanski kralj Vilim I. odmah je krenuo u protunapad: godine 1156. Bizantincima je nanio težak poraz kod Brindisija i uskoro je cijeli osvojeni teritorij ponovno pao u njegove ruke. Do izražaja je došla slabost bizantskoga položaja u Italiji, koji je bio utemeljen više na novcu i diplomaciji nego na oružanoj sili. Manuel, koji u svomu univerzalističkom stremljenju, neprijatelja više nije vidio u Normanima, već u Fridriku Barbarossi, godine 1158. je uz papino posredništvo sklopio mirovni sporazum s Vilimom I. Ideja svjetske vladavine i dalje ga je opsjedala i određivala njegovu politiku. Ali mirovni sporazum s Normanima i povlačenje bizantskih trupa iz Italije stvarno su značili kraj bizantskoga sna o svjetskoj vladavini.

Prema oslabljenim latinskim državama Orijenta Manuel je, Međutim, uspio ostvariti značajne uspjehe nastavljajući politiku svojega oca. Armenski knez Thoros, koji se utaborio u Ciliciji i povezao s Rainaldom od Antiohije, pokoren je 1158. godine i car ga je "uvrstio među romejske slugu". Još je veće značenje imalo konačno pokoravanje antiohijske kneževine. Njegov je vladar morao priznati vrhovnu vlast Bizantskoga Carstva i obvezati se da će mu na

raspolaganje staviti pomoćne trupe. Osim toga je bizantski car zadržao pravo imenovanja antiohijskoga patrijarha. U znak pokorenosti Rainald se pojavio u carevu taboru nepokrivena glave i bosonog, ruku ogoljelih sve do lakata, s konopcem oko vrata i mačem u lijevoj ruci. također je i jeruzalemski kralj Balduin III. posjetio cara i stavio se pod njegovo pokroviteljstvo. Kao što piše jedan bizantski suvremenik, "pohitao je k nama iz Jeruzalema, nadvladan carevom slavom i pothvatima, i priznao njegovu vrhovnu vlast". Nadmoćni se položaj bizantskoga cara na latinskom Orijentu dojmljivo izrazio Manuelovim svečanim ulaskom u Antiohiju 1159. godine. Urešen svim carskim insignijama, car je ujahao na svome pastuhu, dok ga je kralj Jeruzalema slijedio na velikom odstojanju, na konju ali bez ikakvih obilježja časti; antiohijski je knez pak koračao uz careva konja i "bavio se remenima carskog sedla". Bio je to jedinstven prizor koji je na dojmljiv način prikazivao hijerarhiju moći. Katastrofa koju je Manuel doživio pri kraju svoje vladavine, u turskom ratu, ne smije dopustiti da se zaboravi na velike uspjehe njegove politike na latinskom Istoku. Činilo se da su riješeni teški problemi pred koje je Bizant bio postavljen osnivanjem križarskih država, a s kojima su se desetljećima mučili Aleksije I. i Ivan II., i da je uspostavljena hegemonija Bizanta. Bizantski je car vladao cijelim Orijentom, a latinske su države, koje su ugrožavali Turci, u njemu gledale svoga zaštitnika.

I u odnosu prema Ugarskoj Manuel je nastavio putem koji je zacrtao njegov otac te se poslužio istim metodama tako što se, kao i Ivan, umiješao u ugarska previranja oko prijestolja. Ali njegova je politika i u tom pogledu bila mnogo agresivnija, a njegovi ciljevi mnogo dalekosežniji: kao o krajnjem rezultatu sanjao je o pokoravanju cijele zemlje i njezinu pripajanju Bizantskom Carstvu. Smrt Geze II. godine 1161. pružila je priliku za novo upletanje u ugarske unutarnje poslove. Protiv Stjepana III., Gezina sina i nasljednika, Manuel je novcem i oružjem podržao njegovu braću Stjepana IV i Ladislava. To je bio povod za dugotrajan sukob pun obrata. Manuel je uspio steći brojne pristalice u Ugarskoj, osobito kod dijela ugarskoga klera. Protivnička stranka nastojala je naći oslonac u njemačkom caru i dobila je podršku češkoga kralja Vladislava. Ipak, češki se kralj od vremena Drugoga križarskog rata, u kojemu je sudjelovao uz Konrada, smatrao vazalom bizantskoga cara. Tako se dao nagovoriti u korist prekida neprijateljstva te je čak poslužio kao posrednik između Stjepana III. i cara Manuela. Godine 1164. došlo je do sporazuma koji je bizantskom caru donio brojne pogodnosti: brat Stjepana III., Bela, priznat je kao ugarski prijestolonasljednik, dodijeljena su mu područja Hrvatske i Dalmacije te je poslan u Carigrad. Ali bile su potrebne nove borbe da bi se ostvarile pogodnosti sporazuma. Velike vojne i diplomatske pripreme prethodile su ratnim sukobima. Posebni carev poslanik uputio se u Rusiju i ondje osigurao podršku kneževa Kijeva i Galiča. Trud je nagrađen jednako velikim uspjehom: Dalmacija, Hrvatska, Bosna i područje Sirmija 1167. su godine dospjeli pod žezlo bizantskoga cara.

Koliko je značenje Manuel pridavao ugarskom pitanju pokazuje i njegova odluka da svoju kćer uda za ugarskoga krunskog princa Belu, koji je u Carigradu dobio ime Aleksije, i da ga učini svojim prijestolonasljednikom kako bi na taj način ujedinio Ugarsku i Carstvo. Kao pretpostavljeni je prijestolonasljednik Bela-Aleksije dobio i titulu despota, koja je do tada obilježavala jedino cara, ali je od tog trenutka stekla značenje posebne počasti koja je u hijerarhiji titula slijedila neposredno nakon titule basileosa i prethodila onima sebastokratora i cezara. Rođenje sina navelo je cara da napusti svoj plan, koji je u Carigradu izazvao veliko nezadovoljstvo. Uspjelo mu je, Međutim, da nakon smrti Stjepana III. postavi na ugarsko prijestolje svog miljenika Belu-Aleksija i time osigura svoj utjecaj na Ugarsku.

Uz ratove u Ugarskoj nastavile su se i borbe protiv Srba. U oslobodilačkoj borbi protiv bizantske vladavine Srbi su našli podršku u Ugarskoj. U Raškoj je izbijao jedan ustanak za drugim. Unatoč tome što je Manuel svaki put uspijevaio ugušiti te ustanke, nije mu pošlo za rukom da im konačno stane na kraj, koliko god je smjenjivao župane koji bi ga izdali. Godine 1166. Stefan Nemanja je uzdignut za velikog župana Raške. Ali i on se ubrzo okrenuo protiv

bizantskoga cara i nanio Bizantincima težak poraz. U međuvremenu su Manuelovi uspjesi u Ugarskoj i ondje doveli do obrata, budući da su Srbima oduzeli ugarsku podršku. Savez s Venecijom pokazao se nedjelotvornim i kada je car godine 1172. prodro u Srbiju na čelu velike vojske, Nemanja je odustao od otpora koji je postao bespredmetan. Svoju je podložnost bio prinuđen objaviti na isti onaj teatralan način kao i Rainald od Antiohije i kao pobijedeni ustanik sudjelovati u trijumfalnom ulasku cara u Carigrad. Pokoravanje te nemirne slavenske zemlje dvorski su retori slavili u poletnim govorima, a zidne su slike u carskoj palači veličale pobjedu bizantskoga cara nad buntovnim srpskim velikim županom. Izoliran od svih, začetnik slavne dinastije Nemanjića i kasniji utemeljitelj srpske državne neovisnosti neko se vrijeme klonio svakog neprijateljstva prema Carstvu te je caru Manuelu do kraja njegova života ostao vjeran vazal.

Kao što je napad Bizantinaca na Anconu okončao savezništvo s Venecijom protiv Normana, tako je aneksija Dalmacije također označila kraj venecijansko-bizantskoga interesnog zajedništva protiv Ugarske. S druge je strane povlašteni položaj venecijanskih trgovaca u Carstvu bio nepodnošljivo opterećenje za bizantsku trgovinu. Manuel je nastojao učvrstiti veze s drugim talijanskim pomorskim gradovima te je 1169. godine sklopio sporazum s Genovom, a 1170. s Pisom. Tako su se odnosi s Venecijom sve više zaoštravali i godine 1171. izbio je težak sukob. U jednom jedinom danu, 12. ožujka - što je dokaz za temeljite pripreme tih mjera i pouzdanost bizantskoga državnog aparata - u cijelome su Carstvu Venecijanci uhićeni, a njihova imovina, brodovi i roba zaplijenjeni. Na protuudar Venecije nije trebalo dugo čekati. Jaka je flota napala bizantsku obalu i poharala otoke Hios i Lesbos. Na to su otpočeli dugotrajni pregovori koji, Međutim, nisu doveli do cilja. Odnosi između Bizanta i Venecije ostali su prekinuti čitavo desetljeće.

Unatoč blistavim uspjesima na latinskom Istoku i u Ugarskoj, izolacija Bizantskoga Carstva postajala je sve uočljivija i krajem sedamdesetih godina Manuelov je položaj posvuda poljuljan. Nade u suradnju s Rimom pokazale su se varljivima: na objema su stranama nedostajali preduvjeti za crkvenu uniju, a kurijalna je stranka posvuda - u Veneciji, Dalmaciji i Ugarskoj - djelovala protiv cara. Na Zapadu je ogorčenost prema shizmatičnim Grcima bila neiskorjenjiva, baš kao i odbojnost prema Latinima u Bizantu. Niketa Honijat odražava opće raspoloženje Bizantinaca kada kaže: "Prokletim Latinima... sline cure za našom imovinom i žele istrijebiti naš rod... između nas i njih postoji jaz mržnje, mi s njima ne možemo pronaći zajednički jezik i naši putovi u potpunosti se razdvajaju." Neiscrpan u pronalaženju novih načina i sredstava, Manuel je bogatom potporom pritekao u pomoć langobardskim gradovima u borbi protiv Fridrika Barbarosse. Ali i to mu je oružje oduzeo venecijanski sporazum 1177. godine, koji je okončao rat protiv langobardskog saveza i doveo do pomirenja pape s carem Fridrikom I. Završetkom zapadnoga raskola, koji je Manuel znao vrlo spretno iskorištavati, nestali su i posljednji preduvjeti za suradnju pape i Bizanta.

Kao što je Manuel u svakom Barbarossinu neprijatelju vidio svoga prijatelja, tako je i Fridrik I. uspostavio vezu s protivnicima bizantskoga cara. Od 1173. godine održavao je odnose sa sultanom Kilidžem Arslanom od Ikonija. Nadmoćni položaj koji je Manuel uspostavio na latinskom Orijentu Bizantu je na duže vrijeme osigurao i snažnu poziciju protiv sultanata Ikonija. Spretnim iskorištavanjem razmirica između seldžučkih vlastodržaca i stanovitim vojnim uspjesima u Maloj Aziji car je uspio osnažiti svoju prevlast. Godine 1162. sultan Kilidž Arslan proveo je tri mjeseca u Carigradu i obvezao se sporazumom na vojnu pomoć i na izručenje nekoliko gradova Bizantu. Te su obveze, Međutim, ostale neispunjene, i dok je Manuel bio zauzet u Ugarskoj i na Zapadu, Kilidž Arslan je uspio učvrstiti svoju vlast u Maloj Aziji. Podrška njemačkog cara ohrabrila ga je na otpor i godine 1175. došlo je do raskida između Bizanta i Ikonija. Iduće je godine bizantski car krenuo na Ikonij s golemom vojskom. No u frigijskim mu se planinskim prijevojima kod Miriokefala 17. rujna 1176.

dogodila strašna katastrofa: bizantsku su armiju opkolili i uništili Turci. Sam je Manuel taj poraz usporedio s katastrofom koja je zadesila Bizant kod Mancikerta 105 godina prije.

Neuspjeh je bio utoliko teži stoga što se podudarao sa slabljenjem carske politike na Zapadu. Ugled je Bizantskoga Carstva bio ozbiljno poljuljan. Koliko ozbiljno, to pokazuje pismo koje je Manuel u to vrijeme primio od Fridrika I.: u svojstvu rimskoga cara Fridrik je njega, grčkoga kralja, pozivao da mu iskaže dužnu pokornost. Bila je javna tajna da je Manuelova politika doživjela konačan brodolom. Nebrojani problemi u koje se dao uvući i koje je u svojoj ambicioznosti rado preuzeo naposljetku su mu došli glave. Bez obzira na to što je slavio pobjede nad latinskim državama Istoka, postizao blistave uspjehe u Ugarskoj i privremeno zaposjeo čak i veće područje u Italiji, car nije bio u stanju sačuvati položaje u svim tim krajevima i provoditi aktivnu, ili čak agresivnu, politiku na cijelom području Europe i prednje Azije. Posvuda su nastajali teški gubitci. Pozicija moći na Istoku je potkopana, Bizant je konačno potisnut iz Italije i sada se našao iscrpljen i potpuno izoliran protiv neprijateljske koalicije zapadnih sila.

Još teže od vanjskopolitičkih bile su unutarnje posljedice neumjerenih ambicija. Žrtve koje su zahtijevali veličanstveni pothvati i neprestano ratovanje nadilazili su snage i sredstva tadašnjega Bizantskog Carstva. U ekonomskom i vojnom pogledu Carstvo je bilo potpuno istrošeno. Ivan II. je, doduše, pokušao na novim osnovama uspostaviti stara vojnička dobra, nekadašnje stupove-nosače vojne moći Bizantskoga Carstva. Nakon što je svladao Pečenege, dao je da se zarobljenici nasele u Carstvu i prime u vojni kontingent, a nakon pobjede nad Srbijom i zarobljeni su Srbi naseljeni na području Nikomedije: neki kao stratioti, a drugi kao porezni obveznici. Manuel je slijedio njegov primjer i također dao da se srpski vojnici nastane na području Carstva, kod Serdike i drugdje. Nakon sklapanja mirovnog sporazuma s ugarskim kraljem Gezom II., zadržao je deset tisuća ugarskih zarobljenika, nedvojbeno također s namjerom da ih učini bizantskim stratiotima. Stvaranje novih vojničkih dobara i priljev novih - iako stranih - vojnika-seljaka značili su povratak snažnoj vojnoj organizaciji srednjobizantske epohe. Ali ni ta prinova nije bila dovoljna za porasle vojne potrebe novoga vremena. Davanje pronoia dobara u zakup uz pronojarevu obvezu vojne službe upravo je u Manuelovo doba doživjelo velik zamah. Često su pronoia dobra davana i zapadnjacima, a domaći su im seljaci dodjeljivani kao paroikoi.

Vladavina vojnoga plemstva promicala je i poticala veleposjed, a osobito svjetovni. Zlatnom bulom od ožujka 1158. Manuel je samostanima u Carigradu i široj okolici zabranio svako povećavanje zemaljskog posjeda. Istodobno je odredio da se veleposjed koji je dan u zakup smije prenositi jedino na osobe senatorskoga ranga i na pripadnike stratiotiskog staleža, to jest na pronojare. Ta znakovita odredba ponovljena je i u kasnijem ukazu. Dakako da se tu nije radilo o carevu neprijateljstvu prema samostanima. Postojeći samostanski posjed nije bio samo svečano zajamčen, već i opskrbljen vrlo povoljnim povlasticama i pravom na imunitet. Ali u utrci između crkvenoga i svjetovnog veleposjeda Manuel je podržavao ovaj drugi i na sasvim nedvosmislen način potpomagao zemljišne posjede svjetovnih magnata i službenička dobra pronojara - ova posljednja svakako ponajprije.

Osim pronojara, u bizantskoj su vojsci sada kao i prije služili brojni plaćenici i stanovništvo je, više nego ikada prije, bilo prinuđeno izdržavati ih raznoraznim prisilnim davanjima i radnom obvezom. Budući da državna sredstva nisu bila dostatna, trupe su ovlaštene da ono što im je potrebno naprosto uzmu od stanovništva. "Stanovnici provincija trpjeli su vrlo teške štete zbog nezasićne pohlepe vojnika, koji im nisu oduzimali samo novac, već bi svlačili s njih i posljednju košulju."

Vojska je unutar države činila vodeći sloj koji se prehranjivao na račun ostatka stanovništva. Situacija se iz temelja promijenila u usporedbi s pretkomnenskim razdobljem. U ono vrijeme - u doba vladavine činovništva pod Dukom - vojničku se službu nastojalo izbjeći. "Vojnici su odlagali oružje i postajali advokati i pravnici." Sada su svi hrlili u vojsku: "Svatko

je želio postati vojnik: jedni su odbacili iglu i konac, budući da su uz najveći trud mogli doći tek do najnužnijih sredstava za život; drugi su napustili staju, treći su otrli sa sebe ciglenu prašinu, a četvrti kovačku hrđu, i svi su pojurili k službenicima za novačenje, poklonili bi im po perzijskoga konja ili nekoliko zlatnika i odmah bi bez daljnega bili uvršteni u vojne redove." Vojna je služba u to doba bila jedino unosno zanimanje.

Vojska je gutala snage Carstva. Stanovništvo je zapalo u bijedu pod pretjeranim bremenom. Porasli su porezni zahtjevi države, a uvriježene zloupotrebe ubirača poreza, među kojima je sada na krajnje ogorčenje obveznika bilo i stranaca, ispunili su mjeru jada. U gradovima su mnogi prodavali svoju slobodu kako bi stupili u službu i stekli zaštitu kakva velikoga gospodara: pojava koja u Bizantu ni inače nije bila rijetkost. Tom je običaju Manuel pokušao stati na kraj zakonom koji je ponovno dao slobodu onima koji su rođeni slobodni, a prodali su se u ropstvo, i čini se da ih je car - barem u glavnom gradu - kupio iz državnih sredstava. Ali cjelokupan je razvoj, porast zemljišnih posjeda s jedne strane i osiromašenje i zaduženje nižih staleža s druge, uzrokovao da su sve širi slojevi stanovništva gubili slobodu i postajali barem podložnici, ako ne i robovi. Proces feudalizacije, koji je pobjednički napredovao, naposljetku je doveo do slabljenja bizantskoga državnog organizma i potkopao obrambenu snagu zemlje. Bizant je još uvijek bio sposoban za to da povremeno upregne sve sile i izbori prividne pobjede. Ali nedostajalo mu je snage da podnese gubitke i poraze. Nakon epohe prividnog sjaja u Manuelovo doba, ubrzo je uslijedio unutarnji slom bizantske države.

3. Obnoviteljski pokušaj Andronika Komnena

Slabosti bizantske države došle su do izražaja osobito kada je nakon Manuelove smrti na prijestolje sjeo njegov dvanaestogodišnji sin Aleksije II., a regentstvo preuzela carska udovica Marija od Antiohije. Caričina je naklonost na položaj voditelja državnih poslova dovela protosebasta Aleksija Komnena, nećaka pokojnog cara. Izbor nije baš bio najsretniji, a kod ostalih je članova porodice Komnena činjenica da im je pretpostavljen taj uobražen i beznačajan čovjek izazvala veliko ogorčenje. Narod je gajio jednaku mržnju prema zapadnjakinji Mariji i njezinu miljeniku. Moglo se i očekivati da pod njezinim regentstvom dođe do još jačeg latinofilskog usmjerenja i toj je okolnosti bizantski građanin pripisao naglo pogoršanje vanjskopolitičkoga i unutarnjopolitičkoga položaja. Odbojnost prema Latinima je rasla: prema talijanskim trgovcima koji su se obogatili u Bizantu, kao i prema zapadnim plaćenicima koji su činili glavni oslonac regentstva. Pripadnici kuće Komnena nekoliko su puta pokušali srušiti vladu državnim udarom, ali sva su nastojanja ostala bez uspjeha. Opoziciji u Carigradu nedostajao je vođa. Odlučan je potez imao povući Andronik Komnen, Manuelov bratić, koji je u ono doba boravio na crnomorskom području kao namjesnik.

Andronik Komnen je jedna od najzanimljivijih ličnosti bizantske povijesti. U ono vrijeme imao je šezdeset godina i vrlo buran život iza sebe. Njegovi su smjeli pothvati i ljubavne avanture oduvijek bili na dnevnom redu bizantske javnosti. Bio je vrlo šarmantan i sjajno obrazovan, duhovit i okretan govornik, hrabar na bojnopolju i neprijetvoran na dvoru; bio je jedini koji se usuđivao otvoreno suprotstaviti caru Manuelu. Andronik i Manuel oduvijek su bili suparnici i Manuel je vjerojatno s razlogom sumnjičio svoga ambicioznog bratića da cilja na carsku krunu. Andronik je bio sposoban za sve, a njegova su žudnja za vladanjem i ovisnost o slavi bile nezasitne te nije prezao ni od kakvih sredstava i nije znao za obzire. Nakon višestrukih pokušaja pomirenja, uvijek bi došlo do novih sukoba. Bježeći od careve srdžbe, Andronik je godinama živio avanturističkim lutalačkim životom i bio je dobrodošao gost na dvoru ruskoga kneza od Galiča, kao i na dvorovima muslimanskih vladara prednje Azije. Dvojicu velikih Komnena nije razdvajalo samo osobno suparništvo već i političko neslaganje. Andronik je bio neprijatelj feudalne aristokracije i ogorčeni protivnik zapadnog

usmjerenja. Stoga su se svi pogledi usmjerili prema njemu kada je trebalo svrgnuti latinofilsko regentstvo u Carigradu.

Na prolazu kroz Malu Aziju Andronik praktički nije naišao ni na kakav otpor. Njegova isprva skromna vojna sila usput je rasla priljevom nezadovoljnika. U proljeće 1182. stigao je do Kalcedona i ondje se utaborio. Protosebast Aleksije pokušao je zatvoriti Bospor, oslanjajući se na flotu čija se posada većim dijelom sastojala od zapadnjaka. Ali zapovjednik mornarice, megas dux Andronik Kontostefan, prešao je na stranu uzurpatora i time je regentstvo propalo. U glavnom je gradu izbio ustanak, a protosebast Aleksije bačen je u tamnicu i oslijepljen. Mržnja Bizantinaca prema Latinima izbila je na površinu u užasnom masakru u svibnju 1182. U slijepom bijesu masa se sručila na kuće zapadnjaka koji su živjeli u Carigradu. Njihova je imovina opljačkana, a tko nije pravodobno pobjegao, ubijen je na najokrutniji način. Bio je to znak da je otpočela vladavina Andronika Komnena. Uz klicanje stanovništva proslavio je svoj ulazak u Carigrad.

Andronik se isprva izdavao za spasitelja i zaštitnika mladoga cara Aleksija II. Optuženi za spletkarenje protiv države i legitimnog cara, njegovi su protivnici završili na gubilištu, među mnogim drugima i carica majka Marija, čiju je smrtnu presudu morao potpisati mladi Aleksije osobno. Tek nakon što je na taj način pripremljen teren, Andronik je odlučio odjenuti purpur, navodno samo ugađajući molbama dvora i klera, te se u rujnu 1183. dao okruniti za sucara svojega štićenika. Dva mjeseca nakon toga, nesretnog su mladića zadavili Andronikovi pomagači, a njegovo je tijelo bačeno u more. Da bi zadovoljio princip legitimnosti, postariji se Andronik oženio trinaestogodišnjom udovicom svoga ubijenog nećaka, kćeri Ljudevita VII., Agnezom-Anom.

Poput Andronikove ličnosti, i njegovo je državničko djelo bilo puno snažnih proturječnosti. Stremio je obnovi Carstva i nastojao stati na kraj zlima kojima su njegovi prethodnici dopustili da izmaknu kontroli. Nastojao je potpuno iskorijeniti prevlast plemstva. Ali budući da nije priznavao nikakve metode vladanja osim bezobzirne primjene sile, njegova se vladavina pretvorila u niz postupaka strahovlade, zavjera i okrutnosti. Nema nikakve dvojbe, a to su priznali i njegovi protivnici, da su njegove mjere u provincijama Carstva dovele do brzog i posve osjetnog poboljšanja. Svojom je strogošću odstranio više nedostataka ostarjele države koji su se suvremenicima činili neizlječivima. Kupnja službe je prestala. Izabirani su najsposobniji, a činovnicima su isplaćivane odgovarajuće plaće da bi ih se učinilo manje sklonima mitu. Postupalo se bez milosti protiv svih vrsta korupcije. Svojim je službenicima car jasno dao do znanja da moraju "prestati činiti nepravdu ili će prestati živjeti". S takvim mu je načelima uspjelo izaći na kraj i s najvećim od svih zala, zloupotrebom ubiranja poreza. Ta okolnost objašnjava prije svega poboljšanje životnih uvjeta koje je uočljivo u carskim provincijama u Andronikovo doba. Jer ono što je terete stanovništva činilo neizdrživima, nisu bili samo prohtjevi države već također i prije svega ucjenjivanje od strane činovnika. Energična borba protiv zloupotreba koje su vrijedile kao neiskorjenjive bila je dovoljna da položaj stanovništva postane podnošljiviji: ona je napaćenomu bizantskom seljaštvu pružila do tada potpuno nepoznat osjećaj pravne sigurnosti. "Od onoga tko je caru dao što je carevo više se ništa nije tražilo; nitko s njega nije svlačio i posljednju košulju, što se prije događalo, nitko ga nije mučio do smrti. Jer Andronikovo bi ime otjeralo pohlepne ubirače poreza poput čarobnih riječi." Na suvremenike je velik dojam ostavilo i ukidanje široko rasprostranjene prakse pljačkanja unesrećenih brodova. Tom ružnom običaju, protiv kojega su se Andronikovi prethodnici uzalud borili, on je stao na kraj odredbom da se krivci imaju objesiti na jarbole opljačkanih brodova. Zavladao je nepokolebljivo uvjerenje da "ne postoji ništa što carevi ne bi mogli ispraviti ni bilo kakva nepravda koju svojom vlašću ne bi mogli uništiti".

Međutim, u toj prenabujaloj svijesti o moći skrivala se i velika opasnost. Andronikova se vladavina pretvorila u strahovladu, a borba protiv plemstva izopačila se u užasan teror.

Bezobzirna, redovito nasilna, a često i sramotno podla sredstva kojima se služio u borbi, oduzela su legitimiteti njegovoj težnji za pravednošću. Na silu se odgovaralo silom. Pobune i zavjere nisu prestajale. Kako je bio razdražen otporom, careva naprasitost i sumnjičavost su s vremenom poprimile upravo bolesne razmjere te je postupao sa sve većom oštrinom i time stjecao sve više neprijatelja. Carstvo se nalazilo u stanju latentnoga građanskog rata. Pokazalo se da ipak postoje stvari protiv kojih je car nemoćan. Andronik je uzalud pokušavao okrenuti unatrag kotač povijesti. Velepasjedničko plemstvo već je odavno postalo stvarni nosilac države i njezine vojne sile. Nije se više dalo isključiti, a pokušaj njegova uništenja masovnim pogubljenjima uzdrmao je temelje tadašnjih bizantskih obrambenih snaga.

Nemilosrdna strogost kojom se Andronik borio protiv korupcije bila je spasonosna. Međutim, njegov je program radikalne reakcije bio promašaj. Protulatinsko usmjerenje povećalo je neprijateljstvo zapadnih sila protiv Bizanta, a protuaristokratsko usmjerenje oslabilo je već i tako onemoćalu bizantsku državu: kada je došlo do neminovnog obračuna, Carstvo je u vojnom pogledu u potpunosti zakazalo i time je Andronikovo politici izrečena smrtna presuda.

Blistavi sjaj velesile koju je izgradio Manuel ubrzo je izblijedio, a prvi olujni oblaci počeli su navirati odande gdje se njegova politika činila posebno uspješnom: s ugarsko-srpskog područja. Osobni je Manuelov autoritet bio jedan od glavnih razloga zbog kojih je ugarski kralj Bela III. bio sklon miru, a srpski veliki župan Nemanja ostajao lojalan. Nakon Manuelove smrti te su se osobne veze prekinule, a očigledna slabost Carstva, koje se pod mlitavim regentstvom carske udovice Marije i Andronikovom surovom silničkom vladavinom nije moglo riješiti unutarnjih nemira, obećavala je lak uspjeh. Već 1181. godine Bela III. je osvojio Dalmaciju, Hrvatsku i područje Sirmija i time su uništeni svi plodovi Manuelovih velikih i nadasve skupih ratova protiv Ugarske. Jednako su tako brzo izgubljeni i plodovi dugotrajnih i iscrpljujućih borbi protiv Srba, jer sada je Stefanu Nemanji bez teškoća pošlo za rukom da se oslobodi Bizanta. Ubojstvom carice Marije Andronik je sam stavio oružje u ruke ugarskoga kralja, budući da je sada Bela III. nastupio kao osvetnik Manuelove udovice. Godine 1183. Mađari i Srbi napali su Carstvo kao saveznici. Beograd, Braničevo, Niš i Sofija su opustošeni: šest godina kasnije križari su te gradove zatekli nenastanjene i djelomično razrušene. U borbi protiv Bizanta Nemanja je uspio osigurati neovisnost za svoju zemlju i znatno povećati svoj teritorij na istoku i jugu na račun Bizantskoga Carstva. Istodobno je svoju vlast proširio i na Zetu, koja se pod njegovim vodstvom ubrzo sjedinila s Raškom u jednu državu.

U Aziji su se unutarnje napetosti očitovale u čestim ustancima. Magnatske porodice, s Komnenima na čelu, pružale su očajnički otpor Andronikovo vladavini. Naposljetku je došlo do toga da je Izak Komnen uspostavio vlastitu vladavinu na Cipru i odvojio taj otok od Carstva. Iako je uzeo carsku titulu i dao kovati vlastiti novac, njegova je drskost ostala nekažnjena. Andronik se zadovoljio svirepim pogubljenjem njegovih prijatelja kojih se dočepao u Carigradu. Bizant je izgubio strateški vrlo važan otok. Započelo je mrvljenje Bizantskoga Carstva.

Najteži su udarac Carstvu zadali Normani. Sicilijanski su Normani još jednom poduzeli veliki osvajački pohod protiv Bizanta. Andronik je uzalud stupio u vezu s moćnim Saladinom, koji je od 1171. godine, nakon ukidanja kalifata Fatimida, zavladao Egiptom, a nakon smrti svoga nekadašnjega gospodara, velikoga sirijskog vladara Nuredina (1174.), i Siriju podvrgnuo svojoj vlasti.

Zaboravljajući na svoju odbojnost prema Latinima, Andronik je uzaludno pokušavao ojačati bizantsku poziciju na Zapadu time što je ponovno uspostavio odnose s Venecijom, koji su od 1171. godine bili prekinuti. Kao nekoć pod Robertom Guiscardom, Normani su najprije napali Drač (lipnja 1185.). Grad je na brzinu osvojen i normanska je vojska krenula prema Solunu. Flota je plovila prema istome cilju i usput zaposjela otoke Krf, Kefaloniju i Zakint.

Pokazalo se da je Bizant sada, tek nekoliko godina nakon završetka slavne Manuelove vladavine, slabiji nego što je bio u slavnim danima kada je Aleksije I. Komnen nakon razdoblja beznadnih poraza krenuo u rat protiv Roberta Guiscarda. Aleksije Komnen tada se ipak uspio ogorčeno suprotstaviti neprijatelju kod Drača, a nakon pada te utvrde i u unutrašnjosti zemlje: do Soluna Normani tada nisu stigli. Sada, Međutim, na svom maršu nisu naišli ni na kakav otpor i već su 6. kolovoza došli do svoga cilja. Petnaesti je kolovoza i normanska flota uplovila u solunsku luku. Otpočela je opsada s kopna i s mora. Obrana grada bila je slaba, a njegova opskrba nedostatna; zapovjednik David Komnen pokazao se nesposobnim, a pomoćne trupe odaslane iz Carigrada nisu stigle pravodobno; 24. kolovoza drugi je grad Carstva pao u ruke Normanima. Pohlepa i mržnja pobjednika nisu poznavale granica. U osvojenom su se gradu odigrali prizori najužasnije strave. Baš kao što su se tri godine prije toga Grci obračunali s Latinima u Carigradu, tako su sada Normani ponižavali, maltretirali i ubijali stanovnike Soluna na najsvirepiji način.

Iz Soluna je dio normanske vojske krenuo prema Seresu, a veći je dio otpočeo marš na Carigrad. U bizantskomu glavnom gradu postajalo je sve zagušljivije. Strahovlada je haračila beskrupuloznije nego ikada i sve je više rastao strah od neprijateljskog osvajanja, koje se nakon pada Soluna činilo sasvim blizu. Oluja se sručila 12. rujna 1185. Posljednji komnenski vladar umro je užasnom smrću: cara koji je još prije nekoliko godina slavljen kao spasitelj Carstva pobunjene su mase na bestijalan način rastrgale na ulicama Carigrada.

4. Slom

Tragična Andronikova propast zapečatila je neuspjeh pokušaja obnove. Feudalno je plemstvo pobijedilo i uspjelo ne samo potvrditi već i povećati svoju vlast pod dinastijom Angela. Nakon višegodišnje očajničke borbe protiv neumoljivog apsolutizma posljednjih Komnena, sada su još nesmetanije djelovale sile koje su stremile u suprotnim pravcima.

Angeli nisu pripadali starim aristokratskim porodicama Carstva. Taj je nepoznat filadelfijski rod zahvaljivao svoj uspon okolnosti što je najmlađa kćer Aleksija I., Teodora, slijedeći svoje srce, postala suprugom naočitoga Konstantina Angela. Od tada su Angeli kao rođaci carske kuće zauzimali visoke položaje; posebno su se istaknuli za vrijeme Manuela I., a protiv Andronika I. su se borili u prvim redovima bizantske aristokracije. Slučaj je htio da pobjeda plemstva uzdigne na štitu pripadnika njihova roda.

Izak II. (1185.-1195.), unuk Konstantina Angela i porfirogenete Teodore, bio je potpuna suprotnost samovoljnom Androniku. Dopustio je da se slobodno odvijaju procesi protiv kojih se Andronik energično i nasilnički borio. Stari prijestupi, koji su pod velikim Komnenima bili skriveni ispod blistavog obilja izvanjske moći, sada su neuljepšani izašli na vidjelo i s užasnom se jasnoćom pokazala trulež bizantskoga državnog organizma. Nitko više nije pokušavao zauzdati zloupotrebe u središnjoj i provincijalnoj upravi: kupnja službe, podmitljivost činovništva, ucjenjivanje od strane ubirača poreza, sve je to poprimilo krajnje napadne oblike. O caru Izaku II. govorilo se da prodaje činovničke položaje kao povrće na tržnici. U provincijama je ubrao poseban porez za svoju svadbu, koja je proslavljena u velikoj raskoši. Na carstvo, koje mu je poklonila sudbina, gledao je kao na privatni posjed i u njemu je vladao kao patrijarhalni gospodar na svojem zemljoposjedu. Za vrijeme vladavine njegova brata Aleksija III. (1195.-1203.) prilike su postale još sumornije. Stanovništvo provincija gladovalo je pod poreznim teretom budući da su se zloupotrebe poreznih činovnika množile, a rasli su i financijski prohtjevi države. Goleme su sume progutali raskošni život na bezbrižnom dvoru i isplate stranim narodima kojima se slaba vlada nastojala obraniti protiv nadmoćnog neprijatelja. Unatoč tome, provincije su bile neprestane žrtve neprijateljskih prepada, a obalna područja trpjela su zbog pljačkaških pohoda gusara. Država u stanju raspada bila je nemoćna

suprotstaviti se pošasti pomorskih razbojnika. Nije pomagalo ni to što su u međuvremenu na pojedinim područjima tri puta unutar jedne godine ubirani porezi za izgradnju i opremu brodova. Ali dok je porezno breme stanovništva postajalo sve teže, utjecajni su veleposjednici i dalje čuvali i povećavali svoje povlastice. Sav trud državnih organa da nametne granice stalnom rastu povlastica ostao je bez uspjeha, budući da se slaba carska vlast nije znala suprotstaviti ustrajnim zahtjevima velikaša te bi ovi svaki put pobijedili. Od tematskog sustava, nekadašnje kičme bizantske uprave i vojske, ostao je tek privid. Unatoč tome što se carski teritorij znatno smanjio, Bizant je posljednjih godina 12. stoljeća imao dvostruko više tema nego u doba makedonske dinastije. Bizantska je provincijska uprava bila razmrvljena u sitne djeliće koji su tek imenom podsjećali na nekadašnje teme. Zbog stalnog porasta privatnih zemaljskih gospodarstava upravni su organi tih patuljastih provincija neizbježno zapali u ovisnost o lokalnim veleposjednicima. Uzevši u obzir slabost središnje vlasti, nedostajao je samo još korak do zamjene namjesničke vlasti veleposjedničkom i do nastanka samostalnih pokrajinskih kneževina.

Na sreću se strah od normanske opasnosti, koji je Andronika zbacio s prijestolja, pokazao neosnovanim. Normanska je vojska bila demoralizirana pohlepom za pljačkanjem i užicima, a epidemije su desetkovale njihove redove. Tako je sposobnom generalu Aleksiju Brani uspjelo presudno poraziti neprijatelja kod Mozinopola i zatim 7. studenog 1185. kod Dimitrike. Normani su se povukli i napustili Solun, a poslije i Drač i Krk. Jedino su Kefalonija i Zakint ostali u posjedu zapadnih gospodara i naposljetku se odvojili od Bizanta. S drugim je neprijateljem koji je za vrijeme Andronika ugrožavao Carstvo, ugarskim kraljem Belom III., Izak Angel sklopio prijateljski sporazum i uzeo za ženu njegovu desetogodišnju kćer Margaretu.

Sigurnost s obzirom na normansku i ugarsku opasnost imala je utoliko veću važnost što je već krajem 1185. godine u Bugarskoj izbio ustanak. Pojava braće Petra-Teodora i Asena isprva nije značila ništa drugo nego da su i na bugarskom području oslabile neposredne veze s Bizantom. Kao i u drugim dijelovima Carstva, i ovdje se to očitovalo u teritorijalnoj pohlepi lokalnih velikaša. Najprije su Petar i Asen zatražili da im određeni posjedi budu dodijeljeni kao pronoia. Oholost bizantske vlade, koja je osorno odbila taj zahtjev - koji, valja reći, nije baš bio iznesen s poštovanjem - pokrenula je događaje. Odbijena su braća u porezima preopterećenoj i ogorčenoj zemlji podjarila ustanak koji je naposljetku doveo do potpunog odvajanja Bugarske od Bizanta i do osnivanja drugoga bugarskog carstva.

Dva stoljeća bizantske vladavine u Bugarskoj su, kao i u Makedoniji, utjecala na slabljenje slavenskog elementa, što je dovelo ne samo do grecizacije tih zemalja već i do jačanja drugih naroda na račun Slavena. U okolici Soluna sada je bilo mnogo Židova i Armenaca. Područje Dunava nastanjivao je velik broj Kumana. Vlasi, preci današnjih Rumunja, živjeli su u okolici Dunava kao i u Makedoniji i Tesaliji, koja je u ono doba bila poznata kao Velika Vlaška. U pokretu koji su povelili Petar i Asen u znatnom su broju sudjelovali Kumani i osobito Vlasi.

Unutarnji su zapleti još više otežavali položaj Carstva. Pobjednik nad Normanima Aleksije Brana, koji je poslan protiv ustanika, u Drinopolju je odjenuo purpur i okrenuo se protiv vlade Izaka II. Međutim, poginuo je u borbama ispred Carigrada i u ljeto 1186. car je osobno ušao u Bugarsku na čelu svoje vojske. Izaku II. ne može se predbaciti nedostatak energije u borbi protiv bugarskih ustanika. Dakako, Izak nije bio dobar državnik, ali nije bio ni strašljivi slabić kakvim ga se obično prikazuje. Njegova vladavina svakako nije bila sretna, ali koliko god su prilike bile beznadne, tijek normanskoga i bugarskog rata pokazuje da pod njegovom vlašću Carstvo u vojnom pogledu i nije bilo tako bespomoćno kao u vrijeme Andronikove strahovlade.

Ustanici su bili razbijeni, a Petar i Asen pobjegli su preko Dunava. Ubrzo su se, Međutim, vratili sa snažnim kumanskim pojačanjem i rat se iznova rasplamsao. Izak se već u listopadu 1186. požurio suprotstaviti neprijatelju, ali sada je bio u teškom položaju i tek mu je uz velike

gubitke pošlo za rukom da potisne bugarsko-kumanske horde. U proljeće 1187. poduzeo je novi vojni pohod i pokušao ustanicima, koji su se skrivali u brdima, prići okolnim putem preko Serdike. Odlučujući je uspjeh ipak ponovno izostao, a Bizant nije bio sposoban za dugotrajno ratovanje. Teškoće su se množile na svim stranama. Srpski veliki župan Stefan Nemanja podržao je bugarske ustanike i iskoristio okolnost bizantsko-bugarskog rata da još više proširi područje svoje vlasti na račun Bizantskoga Carstva. U Maloj Aziji također izbio ustanak. Stoga je Izak II. prekinuo ratovanje u Bugarskoj i odlučio se za dogovor s ustanicima koji su mu kao taoca predali Kalojana, mlađeg Petrova i Asenova brata.

Zaključenje mira bilo je prešutno priznanje novostvorenog stanja. Bizant je odustao od područja između Balkanskoga gorja i Dunava. Ponovno je nastalo samostalno bugarsko carstvo. U to je vrijeme vjerojatno osnovana i nadbiskupija u Trnovu, a iz ruku novoga bugarskog nadbiskupa Asen je u crkvi sv. Dimitrija u Trnovu primio carsku krunu. Govorilo se da je sveti Dimitrije napustio Solun nakon što su ga osvojili Normani i da je preselio u Trnovo, glavni grad drugoga bugarskog carstva. Epoha bizantske prevlasti na Balkanu zauvijek je završena. Jer nakon Srba, sada su se i Bugari konačno oslobodili vrhovne vlasti Carstva koje je bilo u raspadu. Kakvu je užasnu opasnost sadržavao taj razvoj, to se i te kako jasno pokazalo kada je Bizant zadesila nesreća novoga križarskog rata.

Sveti je grob bio ponovno pao u ruke nevjernicima. Saladin, koji je svoju vlast s Egipta proširio na Siriju, 1187. je godine prodro u Palestinu, a 4. srpnja je kod Hatina zadao težak poraz latinskim vojnim trupama, zarobio kralja Guya od Lusignana i 2. listopada ušao u Jeruzalem. Najodličniji vladari Zapada, Fridrik I. Barbarossa, Filip II. August i Rikard Lavljeg Srca, uzeli su križ. U ljeto 1189. godine na Balkan je pristigao Fridrik I. koji je izabrao kopneni put preko Ugarske. On je, doduše, nastojao postići dogovor s bizantskim carem: već u jesen 1188. godine u Nürnbergu je sklopljen sporazum o prolazu njemačke križarske vojske. Nepovjerenje Bizantinaca time uopće nije umireno. Činjenica je da Barbarossa nije vodio pregovore samo s Bizantom već i s neprijateljima Bizantskoga Carstva kroz čije je

zemlje vodio put prema Svetoj zemlji: sa Srbima i sultanom Ikonija. Koliko god je bio nepoželjan Bizantincima, toliko je bio dobrodošao južnim Slavenima. Neizbježna napetost između Bizanta i njemačkoga cara slavenskim je državama mogla biti samo od koristi. Oslonac na Ugarsku, koji je već desetljećima činio temelje srpske politike, više nije bio moguć, budući da je Ugarska odnedavno surađivala s Bizantom, čije se moći više nije morala bojati. Oprezni Stefan Nemanja sada je potražio potporu kod moćnoga njemačkog cara, a njegov su primjer slijedili Bugari. U Nišu je Stefan primio Barbarossu uz velike počasti i njemački je car vodio pregovore kako sa srpskim velikim županom, tako i s bugarskim izaslanicima. Srbija i Bugarska ponudile su mu lensku zakletvu i savez protiv Bizanta.

U Carigradu su ovi pregovori, razumljivo, probudili veliko nezadovoljstvo. Bizantska se vlada bacila u naručje Saladinu, najgorčenijskom neprijatelju križara, i obnovila savezništvo zaključeno pod Andronikom I. u namjeri da spriječi prolaz njemačke križarske vojske. Time su se odnosi između Bizanta i njemačkoga cara zaoštrili do krajnosti. Fridrik je zauzeo Filipopol kao grad u neprijateljskoj zemlji. Na to je uslijedila burna prepiska u kojoj se nije štedjelo na predbacivanjima i teškim optužbama. Stvari su došle tako daleko da je Barbarossa donio odluku da u nuždi pokori Bizant oružanom silom i da zaposjedne Carigrad. Nakon pada Drinopolja, gdje se također susreo sa srpskim i bugarskim izaslanicima, njegova je vojska krenula u marš na Carigrad. Svoga je sina Henrika s flotom poslao pod zidine bizantske metropole. Tada je Izak II. popustio: u veljači 1190. u Drinopolju je sklopljen sporazum kojim je njemački car dobio brodove za prijelaz u Malu Aziju, izručeni su mu ugledni taoci i osigurane namirnice po niskim cijenama. Svi su Barbarossini uvjeti ispunjeni i Bizant je bio prisiljen popustiti pred nadmoći njemačkoga cara. U proljeće se Fridrik I. prebacio sa svojom

vojskom u Malu Aziju i žurno krenuo prema Svetoj zemlji koju mu, Međutim, nije bilo suđeno doseći.

Ekspedicija kraljeva Engleske i Francuske, koji su izabrali pomorski put do Palestine, nije se mnogo ticala Bizanta, budući da njegova interesna sfera više nije dopirala tako daleko. Osim toga, njihov je pothvat ostao bez uspjeha: primirjem iz 1192. Saladin je zadržao Jeruzalem, dok se latinski posjed ograničio na uski pojas između Jaffe i Tira. Samo je jedna popratna pojava ovoga križarskog rata izravno pogodila Bizant: Rikard Lavljeg Srca osvojio je Cipar, zarobio njegova vladara Izaka Komnena i izručio otok najprije redu templara, a zatim (1192.) nekadašnjemu kralju Jeruzalema, Guyu od Lusignana. Od tada je Cipar ostao u zapadnom posjedu.

Nakon Barbarossina povlačenja i tragične smrti, Bizant je ponovno stekao slobodu kretanja na Balkanu. Izak II. je bez odugovlačenja krenuo na Bugare, koji su prodrli u Trakiju, kao i na Srbe, koji su iskoristili svađu između dvaju carstava, te je iznova osvojio značajna područja i razorio najvažnije gradove od Prizrena i Skopja do Sofije. Stefan Nemanja poražen je na Moravi u jesen 1190. i bio je mirovnim sporazumom prinuđen vratiti područja osvojena posljednjih godina, dok su mu prije osvojena ostala. Izgleda da careva pobjeda nije baš bila tako potpuna kao što uvjeravaju bizantski izvori. K tome je zaključenje formalnoga mirovnog sporazuma značilo izričito priznanje srpske samostalne državnosti i taj je čin zapečaćen bračnom vezom između dviju vladarskih kuća: Stefan, Nemanjin drugi sin, oženio je carevu nećakinju Eudokiju i primio visoku titulu sebastokratora. Brak s carskom princezom i dodjela ove titule bili su visoko odlikovanje, a istodobno je uvrštavanje srpskoga prijestolonasljednika u bizantsku hijerarhiju počasti izražavalo nominalnu nadređenost bizantskoga cara - bazileja i autokratora.

Manje je sreće Bizant imao u nastavku rata s Bugarima. Veliki vojni pohod 1190. godine završio je teškim porazom. Bizantinci su se, doduše, probili sve do zidina Trnova, ali opsada bugarskoga glavnoga grada nije uspjela, dok je na povratnom maršu bizantska vojska poražena u balkanskim planinskim prijevojima i sam je car jedva izbjegao smrt. Daljnji pokušaji oslobođenja od bugarskog pritiska bili su jednako neuspješni i godine 1194. Bizantinci su kod Arkadiopola doživjeli novi poraz. Ipak, car nije odustajao od borbe. Obnovio je prijateljske odnose s ugarskim kraljevskim dvorom, koji su bili ponovno pomućeni jednim ugarskim upadom u Srbiju, s namjerom da u savezu s Ugarskom poduzme novi vojni pohod protiv Bugarske. Ali tek što je izašao na bojno polje, njegov mu je stariji brat Aleksije 8. travnja 1195. oteo carsku krunu i dao ga oslijepiti.

Aleksije III. (1195.-1203.), slabić ispunjen vlastohlepnošću, bio je tipičan proizvod razdoblja propadanja. Kao da je želio karikirati velike vladare Komnene, i sam se nazvao Komnenom, budući da mu se ime Angel nije činilo dovoljno uglednim. Ako se Carstvo, koliko god trulo i razmrvljeno, još i uspijevalo održati pod Izakom II., sada je izgubilo i svu preostalu snagu za otpor. Iz godine u godinu unutarjni je raspad postajao sve očitiji, a i vanjskopolitički je prevrat 1195. godine imao raznovrsne i dalekosežne posljedice.

Osobite su vrste bile one posljedice koje je smjena na prijestolju imala na odnos Carstva prema Srbiji. Otac princeze Eudokije, koja se udala u Srbiju, postao je car, i to je nedvojbeno utjecalo na tamošnju smjenu vlasti jer ondje je ubrzo nakon toga krunu preuzeo sebastokrator Stefan, carev zet. Naime, 25. ožujka 1196. stari se Nemanja odrekao vlasti u Stefanovu korist i postao monahom najprije u srpskom manastiru Studenici, a zatim na Atosu, gdje je njegov mlađi sin Sava već godinama živio asketskim životom. Možda je izgledalo da će Stefanovim nastupanjem na vlast u Srbiji otpočeti novo razdoblje bizantskog utjecaja. Međutim, ništa se slično nije dogodilo budući da nemoćna bizantska vlada nije bila u stanju iskoristiti situaciju koju je sama priželjkivala. Tijekom sljedećih godina značajan utjecaj u Raškoj i Bosni nije stekao bizantski tast srpskoga vladara, već moćna Rimska crkva i njezin eksponent Ugarska. Nemanjin najstariji sin Vukan, koji se morao zadovoljiti područjem Zete te se osjećao

potisnutim u drugi plan, objavio je rat svome bratu u uvjerenju da će ga podržati Ugarska i rimska kurija. Budući da ga je Bizant ostavio na cjedilu, i Stefan je potražio spas u osloncu na Rim. Tako je čvrsto vjerovao da ne mora više računati s Bizantom da je odbacio svoju bizantsku suprugu. Međutim, Vukan ga je preduhitrio. Uz ugarsku je pomoć istjerao brata iz zemlje i preuzeo vlast nakon priznanja papinske vrhovne vlasti i suverenih prava Ugarske (1202.). Slično se razvila situacija i u susjednoj Bosni, gdje je ban Kulin uspio spasiti svoje prijestolje jedino time što se odrekao bogumilskog nauka, prihvatio rimokatoličku vjeru i stavio se pod pokroviteljstvo Ugarske (1203.). Ipak, Stefan je ubrzo ponovno došao u posjed svog prijestolja, iako ne uz bizantsku, već uz bugarsku pomoć. Iz držanja bizantske vlade u srpskom pitanju može se jasno razabrati kojom je brzinom propadala moć Carstva: dok je godine 1196. Bizant još mogao sudjelovati u odluci o srpskom prijestolju, već nekoliko godina poslije bio je potpuno izbačen iz igre i morao je Srbiju prepustiti rimsko-ugarskom utjecaju.

Aleksije III. isprva je mirovnim pregovorima nastojao izbjeći rat s Bugarima. Ali bugarski su zahtjevi bili tako dalekosežni da su pregovori prekinuti. Rat je ponovno izbio i krenuo za Bizant nesretnim tijekom. Bugari su opustošili područje Seresa (1195. i 1196.), bizantska je vojska potučena, a njezin je zapovjednik, sebastokrator Izak Komnen, zarobljen. Bizant je bio preponosan za popuštanje, a preslab za ratovanje. Preostalo mu je još jedno sredstvo: podrška opoziciji u neprijateljskoj zemlji. Asen je 1196. godine pao žrtvom bojarske zavjere. Ipak, njegov se ubojica, bojar Ivanko, nije uspio dugo održati u Trnovu, budući da pomoć koju je očekivao iz Bizanta nije prispjela zbog pobune u bizantskoj vojsci. Svoju je poziciju morao prepustiti Petru i pobjeći u Carigrad. Ali i Petar, koji je umjesto Asena uzeo carsku krunu, 1197. je godine pao žrtvom ubojstva.

Ivanko je u Carigradu primljen uz počasti i imenovan namjesnikom Filipopola, a zatim čak i zapovjednikom carskih trupa koje su se borile protiv Bugara. Ali ubrzo se taj prijetvorni bugarski bojar, u čije je ruke Aleksije III. stavio sudbinu bizantsko-bugarskoga rata, odmetnuo od Carstva i ustanovio vlastitu kneževinu u okolini Rodopa. Još je značajnija kneževina nastala u Makedoniji, gdje se vojvoda Dobromir Hris najprije osamostalio na području Strimona, a zatim i znatno povećao područje svoje vlasti i učvrstio se u teško pristupnom Proseku na Vardaru. Zatražio je priznanje bizantske vlade i dobio jednu carevu rođakinju za ženu. Međutim, Bizant je ubrzo i protiv njega morao krenuti oružjem. Oslanjajući se na trnovsko carstvo, on je ušao u sukob s Bizantom, zaposjeo veći dio zapadne Makedonije s Prilepom i Bitolom i probio se čak do srednje Grčke. Bizantinci su se napokon lukavstvom dočepali svoga nekadašnjeg prijatelja Ivanka, čime je njegovo područje ponovno pripalo Bizantu. Promjenjivi ishodi borbi protiv Dobromira Hrisa, na čiju su stranu prešli i neki visoki bizantski zapovjednici, završili su tako da je područje njegove vlasti pripalo caru Kalojanu te je time velik dio Makedonije pripojen bugarskom carstvu.

U Kalojanu (1197.-1207.), bratu Petra i Asena koji je nekoć došao u Carigrad kao talac, Bizantsko je Carstvo našlo opasnog protivnika. Pod njegovom čvrstom vladavinom novo je bugarsko carstvo doživjelo svoj prvi siloviti uspon. Postalo je jedan od najznačajnijih faktora moći na Balkanu te se više puta presudno miješalo u sudbinu jugoistočne Europe.

Kalojan je za svoje carstvo, koje se dokazalo u borbi protiv Bizanta, uspio osigurati priznanje Rima. Asenova krunidba od strane vlastoručno postavljenoga trnovskog biskupa nije činila dostatnu pravnu osnovu za novo carstvo. Pravo krunidbe imala su samo dva svjetska središta, Rim i Carigrad, i pravovaljana je bila jedino kruna poslana iz Rima ili iz Bizanta. Stoga nije nikakvo čudo što se Kalojan obratio Rimu, a ne Bizantskom Carstvu, koje se nalazilo u stanju raspada i k tome bilo njegov neprijatelj. Tako je Rim u suton propasti Carigrada u duhovnom pogledu sebi podredio ne samo Srbiju već i Bugarsku, te tako proširio svoj utjecaj na velik dio Balkanskog poluotoka. Nakon dužih pregovora, Kalojan je objavio priznanje papinske vrhovne vlasti. Zaključni je čin uslijedio nakon pada Carigrada: 7.

studenog 1204. kardinal kojega je Inocent III. poslao u Trnovo posvetio je bugarskog nadbiskupa Bazilija kao bugarskog primata, a dan potom na Kalojanovu je glavu stavio kraljevsku krunu.

Upadljiva i sve jačnija bespomoćnost bizantske politike na Balkanu u velikoj je mjeri bila uvjetovana time što je Carstvu prijetila sve veća opasnost sa Zapada. Njegova je najteža briga već godinama bila odnos s carem Henrikom VI. Oženjen normanskom prijestolonasljednicom Konstancom, Henrik je nakon Barbarossine smrti naslijedio ne samo svoga oca već i Vilima II., koji je preminuo 1189. Otpor na Siciliji koji se formirao oko nećaka Vilima II., Tankreda, i koji je imao podršku kako kurije, tako i Bizanta, nakon Tankredove je smrti izgubio svaku podlogu: na Božić 1194. Henrik je u Palermu primio sicilijansku kraljevsku krunu. Za Bizant je ujedinjenje dviju neprijateljskih sila značilo smrtnu opasnost. Pripajanje Sicilije Njemačkom carstvu dalo je čvrstu osnovu Henrikovu planu svjetske vladavine, a prva i osnovna točka tog plana bilo je osvajanje Bizantskoga Carstva. Henrik je najprije u svojstvu nasljednika Vilima II. zatražio izručenje područja između Drača i Soluna koje su Normani zaposjeli 1185., a zatim ponovno izgubili, a uz to je zahtijevao i visoka davanja i sudjelovanje Bizantskoga Carstva u planiranu novom križarskom ratu stavljanjem na raspolaganje ratne mornarice. Nakon smjene na bizantskom prijestolju 1195. godine situacija se još više zaoštrila. Ženidbom svog brata Filipa Irenom, kćeri Izaka II., Henrik je osigurao dinastičko pravo na carigradsko prijestolje, a time što je nastupio kao Izakov osvjetnik i zaštitnik obitelji razvlaštenoga i oslijepljenog cara protiv uzurpatora Aleksija, svojim je osvajачkim planovima dao aureolu borbe za pravdu. Prestrašena vlada Aleksija III. na sve je načine nastojala umilostiviti cara podmirenjem davanja. Obvezala se na plaćanje golema godišnjeg danka od osamsto kilograma zlata. U svim je provincijama ubiran poseban, takozvani "alemanski" porez. Ali iako je upregnuta sva porezna moć ionako preopterećene i iscrpljene zemlje, ugovorena se svota nije uspjela utjerati. Bizant je propao do te mjere da se moralo pribjeći pljačkanju carskih grobnica u crkvi sv. Apostola da bi se skupio novac za danak i njime kupila milost nadmoćnog protivnika. Činjenica da se Henrik uopće upustio u pregovore s Bizantom i da se isprva zadovoljio ucjenjivanjem i ponižavanjem protivnika bila je rezultat papine intervencije, jer on je ustrajao na tome da njemački car krene u križarski pohod na Jeruzalem, a ne na Carigrad. Jer ako je ostvarenje njemačkoga plana svjetske vladavine Bizantu prijetilo uništenjem, papinstvu je prijetilo trajnom nemoći, i to je papu natjeralo da se zauzme za održanje shizmatičnoga carigradskog carstva. Međutim, riječ nije bila o odustajanju od osvajачkog plana već samo o njegovoj odgodi. Bizant je već dospio u kliješta: kralj Cipra Amalrik i kralj Male Armenije Leon ušli su u lenski odnos s njemačkim carem. Ali prije nego što je uslijedio presudni udarac, Henrik VI. je u rujnu 1197. umro.

Ukidanje njemačkog poreza u Bizantu je izazvalo veliko oduševljenje i bijedni je car Aleksije Angel Komnen, koji je još do malo prije toga plaćao danak Njemačkom carstvu i u smrtnome strahu grabio nakit iz grobnica svojih prethodnika, smatrao da je došao trenutak da on sam zatraži pravo na univerzalnu vlast i u stilu velikoga Komnena ponudi papi savez između jedne Crkve i jedne carske vlasti. Međutim, smrt Henrika VI. dala je tek kratku odgodu sada neizbježnom napadu Zapada na oslabljeni Bizant, koji je svojom slabošću upravo pozivao na napadačke planove: smrtni je udarac uslijedio nekoliko godina poslije iz jednoga drugog središta.

Zapadni se imperij raspao, Italija se oslobodila njemačke vlasti, a u Njemačkoj se Henrikovu bratu Filipu Švapskom suprotstavio protukralj Oton od Braunschweiga. Prevlast njemačkog cara smijenila je prevlast velikog pape Inocenta III., a to je značilo da je u prvi plan zapadne politike prema Istoku ponovno došla ideja križarskog pohoda. Bizant prema papinu planu nije trebalo pokoriti oružjem, već ga podrediti Stolici svetog Petra crkvenom unijom te bi on uz bok zapadnoga kršćanstva sudjelovao u križarskom ratu.

Međutim, uz Inocenta III., duhovnoga pokretača križarskog rata, u središtu novoga križarskog pokreta stajala je, dominirajući cijelim pothvatom, moćna figura staroga dužda Enrica Dandola, čiji je cilj bio usmjeriti zapadne sile protiv Bizanta. Taj veliki državnik, sposoban za dalekosežne odluke, kojemu je ideja križarstva u emotivnom pogledu bila potpuno strana, u uništenju Bizantskog Carstva vidio je preduvjet za trajno učvršćenje venecijanske prevlasti na istoku. Venecija je, doduše, od vremena Aleksija I. posjedovala vrlo opsežne privilegije na bizantskim područjima i u njegovim vodama; ni Ivan II. ni Manuel I. nisu se uspjeli osloboditi tih mučnih obveza, a i dvojica careva iz kuće Angela izričito su potvrdili venecijanske povlastice. Ali učestali pokušaji otpora od strane Carstva, koje se tek uz krajnju nevoljkost pokoravalo pritisku Venecije, kao i spontane provale neraspoloženja kao što su bile one 1171. i 1182. godine, stvorili su trajni osjećaj nesigurnosti. Pomorska je republika neprestano morala biti na oprezu, a pri svakoj smjeni vlade u Carigradu morala je iznova izboriti potvrdu svojih povlastica i suprotstaviti se oružjem mogućim pokušajima otpora. K tome su se Genova i Pisa pretvorile u opasnu konkurenciju, budući da je Bizant u stisci i tim pomorskim silama u usponu dodijelio dalekosežne privilegije da bi tako barem uspostavio ravnotežu s obzirom na venecijansku prevlast. Sve dok je u Carigradu vladao bizantski car, Venecija nikada nije mogla biti sasvim sigurna u svoj monopol. Jedinim se rješenjem činilo pokoriti Bizantsko Carstvo. Najbolja se prilika za to ponudila sudjelovanjem u križarskom ratu koji je trebalo pretvoriti u osvajački pohod protiv Bizanta. Bizantinci su dopustili da im Venecija otme prevlast na moru. Sada su trebali izgubiti i svoje carstvo.

Tok Četvrtoga križarskog rata protiv Carigrada nije nimalo zagonetan. On proizlazi s gotovo neizbježnom nužnošću iz prethodnog razvoja situacije. Od razdvajanja dviju Crkava i osobito nakon početka križarskih ratova, na Zapadu je neprestano rasla nesklonost prema Bizantu. Manuelova agresivna politika i Andronikovo provokativno neprijateljstvo prema Latinima pridonijeli su tome da se nesklonost pretvori u otvoreno neprijateljstvo. S obzirom na očiglednu slabost i bespomoćnost Bizantskoga Carstva pod vladavinom Angela, neprijateljstvo Zapada prema Bizantu poprimilo je oblik osvajačkih planova. Kao staro nasljeđe Normana, ideja osvajanja Carigrada lebdjela je u zraku već za vrijeme Drugoga križarskog rata u krugovima Ljudevita VII., a za vrijeme križarskog pohoda Fridrika Barbarosse činilo se da se njezino ostvarenje neposredno približilo. Nasljednik Barbarosse i normanskih kraljeva, Henrik VI., tu je ideju smjestio u središte svojih političkih planova. Nakon što je i Venecija stavila na vagu svoje trgovačke i političke interese, ta je ideja postala stvarnost. Poodmakla sekularizacija križarske ideje došla je do svojega logičnog cilja: križarski je rat postao oruđem osvajanja i okrenuo se protiv kršćanskoga istočnog carstva. Koincidencija određenih okolnosti olakšala je taj obrat i pridonijela tome da su se križari stavili na raspolaganje venecijanskim interesima.

Križari su se okupili u Veneciji da bi na venecijanskim brodovima krenuli prema Egiptu. Ali budući da nisu mogli podmiriti prijevozne troškove, pristali su na duždev prijedlog da svotu koja im nedostaje nadoknade oružanom potporom i pomognu pomorskoj republici u pokoravanju Zadra, koji je prešao na stranu Ugarske. Tako je došlo do prvoga skretanja od križarskog cilja. U službi Venecije križari su krenuli u vojni pohod protiv kršćanske Ugarske unatoč tome što je i sam ugarski kralj uzeo križ, i u studenom 1202. Zadar je osvojen iako je stanovništvo grada na zidinama izložilo raspela. Bila je to upravo simbolična predigra ovomu križarskom ratu.

Nakon prvoga, slijedilo je drugo skretanje, vezano uz princa Aleksija Angela, sina Izaka II. Mladom je Aleksiju pošlo za rukom da pobjegne iz tamnice u kojoj je bio zatvoren zajedno sa svojim oslijepljenim ocem. U potrazi za pomoći pohitao je na Zapad i nakon bezuspješnog susreta s Inocentom III. stigao na dvor Filipa Švapskog. Filip, koji je svim silama nastojao slijediti politiku Henrika VI., podržao je sasvim spremno zahtjeve svoga šurjaka u pogledu prava na bizantsku carsku krunu. Budući da su ga unutarnja previranja sprečavala u direktnoj

intervenciji, stupio je u pregovore s križarima i Venecijancima i pokušao ih pridobiti za plan da se Izak II. i njegov sin vrate na bizantsko prijestolje.

Duždu ništa nije moglo biti dobrodošlije od ove ponude, a i vođa križarskog pohoda, Bonifacije od Montferrata, čija je porodica održavala bliske odnose s Istokom, rado je prihvatio priliku da se umiješa u bizantske poslove. Dok su križari prezimljivali u osvojenom Zadru, pojavili su se glasnici njemačkoga kralja i njegova štićenika i došlo je do obostrano željenog sporazuma. Širokogrudnošću tipičnom za pretendenta na prijestolje Aleksije je križarima i Venecijancima obećao goleme svote novca, natuknuo mogućnost crkvene unije da bi ušutkao papu i obvezao se da će, nakon što bude vraćen na carsko prijestolje, djelotvorno potpomagati daljnji križarski rat. Velika većina križara pristala je na nagovaranje Dandola i Bonifacija: iskušenje je bilo veliko, a savjest umirena time što će se križarski rat nakon ekspedicije protiv Carigrada nastaviti s povećanim sredstvima koja je obećao bizantski pretendent na prijestolje. Aleksije se već u Zadru priključio križarima, a u svibnju 1203. na Krfu je potpisan sporazum o dogovorenom skretanju križarskog pohoda i već se 24. lipnja križarska flota pojavila pred bizantskim glavnim gradom, "kraljicom svih gradova".

Nakon što je zauzeta Galata, razbijen je pojas koji je zatvarao pristup Zlatnom rogu i križarski su brodovi prodrli u luku, a istodobno je s kopna otpočeo juriš na gradske zidine. Iako su bizantska obrana i osobito vareška garda očajnički pružale otpor, Carigrad je 17. srpnja 1203. pao u ruke križarima. Jadni car Aleksije III. pobjegao je s krunskim blagom i draguljima. Slijepi Izak II. vraćen je na prijestolje, a njegov sin Aleksije IV, križarski štićenik, okrunjen je za sucara.

U Carigradu je još uvijek postojala bizantska vlada, ali ona je živjela od milosti križara koji su se utaborili ispred gradskih zidina. Ta milost pak nije dugo trajala, jer se vrlo brzo ustanovilo da Aleksije IV uopće nije u stanju održati obećanja koja je dao u Zadru i na Krfu. Sada se našao između dvije vatre: križari i Venecijanci zahtijevali su trenutnu isplatu i bez milosti su odbili molbe za odgodu, a bizantsko se stanovništvo podiglo protiv cara koji je pozvao križare u zemlju i učinio sebe i svoj narod slugama Latina. Krajem siječnja 1204. godine u Carigradu je izbio ustanak u kojemu je Aleksije IV izgubio ne samo krunu koju je stekao tolikim žrtvama već i život, a njegov je otac ubrzo nakon toga umro u zatvoru. Na carsko je prijestolje sjeo Aleksije V Duka Murcuflos, zet Aleksija III. i suprug Eudokije, nekadašnje žene srpskoga vladara Stefana.

Tako je u Bizantu još jednom pobijedilo protulatinsko usmjerenje, ali njegov je trijumf samo ubrzao završni čin tragedije. Križari su se pripremili za novi napad na bizantski glavni grad. Naumili su ponovno osvojiti Carigrad, ali ovaj put ne s namjerom da uspostave bizantsku vladu već da na ruševinama Bizantskoga Carstva izgrade vlastito. U ožujku su križari i Venecijanci pod zidinama bizantskoga glavnoga grada sklopili sporazum koji je do pojedinosti određivao podjelu osvojenog carstva i osnivanje Latinskog carstva u Carigradu. Zatim je otpočeo napad i došlo je do onoga do čega je moralo doći: 13. travnja 1204. bizantski je glavni grad podlegao premoći napadača. Osvajači su ušli u Carigrad. Tako je grad koji se održao kao neosvojiv od vremena Konstantina Velikog i koji je prkosio silovitim napadima Perzijanaca i Arapa, Avara i Bugara, pao plijenom križara i Venecijanaca. Tri je dana trajalo pljačkanje i ubijanje. Najdragocjenija blaga najvećega kulturnog središta tadašnjega svijeta osvajači su podijelili među sobom, a djelomično i barbarski uništili. "Od stvaranja svijeta ni u jednom gradu nije nađen tako velik plijen", kaže povjesničar križara. Čak su i Ismaeliti bili "ljudskiji i blaži" u usporedbi s ovim "ljudima koji su na leđima nosili Kristov križ", primjećuje jedan bizantski izvjestitelj. Podjelu ratnoga plijena slijedila je podjela Bizantskoga Carstva, koja je zapečatila njegov slom i na duže od pola stoljeća potisnula obnoviteljske snage Bizanta iz središta na periferiju.

VII. LATINSKA VLADAVINA I OBNOVA BIZANTSKOGA CARSTVA (1204.-1282.)

1. Izgradnja novoga državnog sustava

Rijetko se u povijesti postupalo tako planski kao pri podjeli pokorenoga Bizantskoga Carstva. Novi se državni sustav na grčkom Istoku nastojalo skrojiti u skladu sa sporazumom koji su križari i Venecijanci sklopili u ožujku 1204. pod zidinama Carigrada. Veliki dužd Enrico Dandolo, čija je volja odlučivala o događajima prethodnih godina i koji je nadahnuo također i sporazum o diobi, pri provedbi je dogovora zadržao pravo na konačnu odluku. Prije svega je valjalo izabrati cara i u tu se svrhu prema odredbama iz sporazuma formiralo vijeće od šest Franaka i šest Venecijanaca. Sve je ukazivalo na izbor markgrofa Bonifacija od Montferrata: njegova dotadašnja vodeća uloga u križarskoj vojsci, njegove bizantske veze i osobne sposobnosti. Ali duždu je više odgovarala manje markantna osoba te je, budući da su se u franačkom taboru stvorile frakcije, dok su Venecijanci nastupili složno, uspio izboriti imenovanje grofa Balduina Flandrijskog. On je 16. svibnja u Hagiji Sofiji okrunjen za cara carigradskoga Latinskog Carstva. Gospodar Hagije Sofije i prvi latinski patrijarh Carigrada postao je Venecijanac Toma Morosini, jer budući da je car izabran iz redova vitezova, novoga je carigradskog patrijarha po odredbama ožujskog sporazuma trebala postaviti venecijanska strana.

Kao car Latinskoga Carstva Balduin je trebao dobiti četvrtinu cjelokupnoga carskog teritorija, dok je od preostale tri četvrtine polovina pripala Veneciji, a druga je polovina imala biti podijeljena među vitezovima kao carski lenski posjed. Balduinu su dodijeljeni Trakija i sjeverozapadni dio Male Azije, tako da je njegovo područje obuhvaćalo obje strane Bospora i Helespont. Car je mogao svojim vlasništvom smatrati i više egejskih otoka, među njima Lesbos, Hios i Samos. Bonifacije od Montferrata morao se zadovoljiti područjem Male Azije, ali je priželjkivao posjed u europskom dijelu. Tako je nakon žestokih prepirki i borbi zaposjeo Solun i ondje za sebe osnovao kraljevstvo koje je obuhvaćalo i susjedna područja Makedoniju i Tesaliju.

Najveću su dobit iz ovog pothvata izvukli Venecijanci, a nova se moć Venecije utemeljila upravo na posjedovanju najvažnijih luka i otoka. Pomorska se republika odrekla neposrednog vlasništva nad dodijeljenim teritorijima u Epiru, Akarnaniji, Etoliji i na Peloponezu i zadovoljila se time da u posjed uzme lučke gradove Koron i Modon na Peloponezu, a nešto kasnije i Drač i Dubrovnik na jadranskoj obali (1205.). Veneciji su pripali i Jonski otoci, zatim Kreta, koja je isprva trebala pripasti Bonifaciju od Montferrata, te većina otoka u arhipelagu uključujući Eubeju, Andros i Naxos, kao i najvažniji lučki gradovi na Helespontu i Mramornom moru: Galipolje, Redest i Herakleja, i također Drinopolje u unutrašnjosti carske Trakije. Osim toga, i sam je Carigrad podijeljen poput carskog teritorija: Venecija je i ovdje dobila tri osmine, dok je pet osmina pripalo caru. Tako se dužd s pravom nazivao "gospodarom četvrtine i još polovine (druge četvrtine) Rimskoga Carstva" i, dok su franački pokrajinski kneževi morali položiti lensku zakletvu carigradskom caru, Dandolo je izuzet iz lenske obveze, kao što je bilo izričito utanačeno u ugovoru. Na istoku je nastalo venecijansko kolonijalno carstvo. Venecijanci su ovladali cjelokupnim pomorskim putem od svoga grada do Carigrada, držali su u rukama sve tjesnace i kontrolirali ulaz u Carigrad, a i u samom Carigradu pripadale su im tri osmine gradskog teritorija s Hagijom Sofijom.

Pokraj ovolike je moći još jasnije djelovala nemoć labavo skrpane franačke vladavine. Kao tipično feudalna formacija, Latinsko se Carstvo raspalo između mnogobrojnih većih i manjih vladara. Na ruševinama Bizantskoga Carstva razvio se kompliciran i raščlanjen lenski sustav.

U srednjoj i južnoj Grčkoj nastale su velike kneževine koje su s Balduinovim carstvom bile u sasvim labavoj vezi, budući da njihovi gospodari nisu bili obvezani neposredno caru, već kralju Soluna. Bonifacije se, naime, iz Soluna probio do Atene i svoju vlast nad Atikom i Beocijom prenio na Otona de le Rochea. Peloponez su pak uz podršku kralja Bonifacija pokorili Vilim Champlitte i Gottfried Villehardouin: ondje je nastala francuska kneževina Aheja ili Moreja, najosebujnija od svih kneževina koje su nastale na ruševinama Bizantskoga Carstva, sasvim zapadnjačka po načinu života i najjače diferencirana u feudalnom smislu. Bio je to djelić Francuske na grčkom tlu, koji je ondje pod Vilimom Champlitteom i zatim pod kućom Villehardouin živio svojim zasebnim životom.

Iako mu je feudalistički državni poredak u zapadnom smislu bio stran, Bizant je ipak izgubio mnogo od svoga nekadašnjeg centralizma, a osobito je cjelokupan privredni i vojni sustav Bizantskoga Carstva odavna imao feudalističku podlogu. Već je stoljećima proces feudalizacije u Bizantu napredovao velikim koracima: privredna struktura i društveni odnosi Bizantskoga Carstva sada se uopće više nisu toliko razlikovali od zapadnih, i to je znatno olakšalo uspostavu latinske vladavine.

Neke su se stvari mogle preuzeti bez izmjena. Činjenica je da između bizantskog pronioa posjeda i zapadnoga feuda zapravo nije postojala nikakva razlika. Ali pronojari su bili mjerodavan sloj stanovništva i faktično činili jedinu silu s kojom je osvajač trebao ozbiljno računati. Pri osvajanju Moreje, o čijemu smo toku najbolje obaviješteni, otpor je po pravilu trajao onoliko dugo koliko su ga pružali pronojari. Bez borbe su se predavali tek kada im je obećano da će ostati u posjedu svoga pronioa zakupa. Pod tim bi se uvjetom, Međutim, uglavnom pokorili bez otpora. Time se u osnovi mijenjao samo lenski gospodar. Položaj narodnih masa u bitnome je ostajao isti, bez obzira na to izrabljivali ih latinski ili grčki gospodari.

Ipak, bizantsko je stanovništvo podnosilo latinsku osvajačku vlast tek uz krajnji otpor, i to u velikoj mjeri zbog oholosti osvajača i vjerskog jaza koji ih je od njih dijelio. Crkvena podređenost Grka rimskom autoritetu bila je formalno postignuta, iako ne u smislu crkvene unije kakvu je priželjkivao papa, već prisilno, osvajanjem. Ali unutarne je jedinstvo bilo udaljenije nego ikada. Stranom vladavinom samo je produbljena svijest o kulturnoj i vjerskoj osobitosti. Iako su se brojni bizantski feudanci uklopili u sustav vlasti osvajača i iako su narodne mase, u sebi se ne mireći, ostale u svojoj domovini, nemali je dio bizantskih velikaša napustio područja koja su osvojili Latini i pobjegao u krajeve koji su još bili pošteđeni te sudbine. Uz podršku lokalnoga stanovništva ti su izbjeglice stvorili novu državnu formaciju koja je Bizant spasila od propasti. U Maloj Aziji je pod Teodorom Laskarisom, zetom Aleksija III. Angela, nastalo Nicejsko Carstvo, a u Epiru se utvrdio Mihajlo Angel, bratić careva Izaka II. i Aleksija III.

Nedugo prije toga, iako ne kao posljedica pada Carigrada, pod velikim je Komnenima Aleksijem i Davidom, unucima Andronika I., na jugoistočnoj obali Crnoga mora nastalo carstvo Trapezunt. Čini se da su već nakon pada Andronika I. Aleksije i David u dječjačkoj dobi dovedeni na dvor gruzijske kraljevske kuće s kojom su bili rodbinski povezani. Uz djelotvornu podršku slavne kraljice Tamare (1184.-1212.) osvojili su Trapezunt u travnju 1204. Odande se mlađi brat, drski i borbeni David, probio uzduž obale prema zapadu, osvojio Sinope i naposljetku doveo i Paflagoniju i pontsku Herakleju pod svoju vlast. Njegovo je daljnje napredovanje, Međutim, zaustavio Teodor Laskaris.

Pogrešna procjena važnosti Male Azije pokazala se sudbonosnom za Latinsko Carstvo. Budući da se Bonifacije od Montferrata uputio prema Solunu i odrekao Male Azije, ondje su se oko Teodora Laskarisa okupile snage koje su održavale bizantsku državu. Prvi su koraci bili beskrajno teški. Stara se državna struktura raspala i nastanak novih državnica bio je u punom jeku. U Filadelfiji se Teodor Mankafa utvrdio kao samostalni vladar, u Meandarskoj dolini bio je to Manuel Maurozom, a u Sampsonu kod Mileta Saba Asiden. S istoka se duž

obale probijao David Komnen. Latini su sada prije svega pokušali nadoknaditi propušteno. Balduinov brat Henrik Flandrijski i lenski vitezovi grofa Ljudevita od Bloisa, koji je nakon ponovne raspodjele imao dobiti Niceju, krajem 1204. bacili su se na osvajanje maloazijskoga područja. Prije nego što su Bizantinci uspjeli učvrstiti svoj položaj i uspostaviti političku i vojnu organizaciju, bili su prinuđeni krenuti u borbu protiv nadmoćnih latinskih trupa. Teodor Laskaris pretrpio je poraz kod Poimanena; nakon toga je većina gradova u Bitiniji pala u ruke Latina. Činilo se da je bizantska stvar u Maloj Aziji izgubljena. Ali u kritičnom je trenutku neočekivani spas donijela katastrofa koja je stigla Latinsko Carstvo na Balkanu.

Bizantsko zemljoposjedničko plemstvo u Trakiji isprva se pokazalo sasvim spremnim priznati latinsku prevlast i stupiti u službu novih vlastodržaca, dakako, pod uvjetom da zadrži svoje dotadašnje posjede i pronoie. Latini su, Međutim, u svojoj kratkovidnoj oholosti odbili molbu grčkoga plemstva koje je bilo spremno na pogodbu, a jednako su tako vjerovali i da mogu prezreti spremnost moćnoga bugarskog cara na pregovore. Tračka aristokracija, kojoj je bačena rukavica u lice, ustala je protiv latinske vladavine i pozvala u zemlju cara Kalojana, stavljajući mu ubuduće na raspolaganje svoje usluge i carsku krunu. Ustanak se širio velikom brzinom. U carskom Didimotihu, a zatim i u venecijanskom Drinopolju i u više drugih tračkih gradova, latinska je posada poubijana ili prisiljena na povlačenje. Kalojan se probio u Trakiju i sukobio se s Latinitima nedaleko od Drinopolja. Ondje je 14. travnja 1205. došlo do čuvene bitke u kojoj su latinsku konjicu potukle Kalojanove bugarsko-kumanske trupe. I sam je car Balduin pao u zarobljeništvo iz kojega se više nikada neće vratiti, a poginuli su i brojni franački vitezovi, među ostalima i pretendent na Niceju, Ljudevit od Bloisa. Latinska je vlast uzdrmana do temelja točno godinu dana nakon osvajanja Carigrada. Teodoru Laskarisu bio je otvoren put. Latini su se povukli iz Male Azije i samo je grad Pegaj ostao pod njihovom vlašću.

U borbi protiv suparničke sile velikih Komnena i protiv maloazijskih pokrajinskih kneževa Teodor Laskaris je učvrstio svoju vladavinu u zapadnoj Maloj Aziji i prihvatio se organizacije nove bizantske države sa središtem u Niceji. Izvana se do u pojedinosti pridržavao uzora starog Bizanta. Uprava, činovnički aparat i dvor izgrađeni su na starim bizantskim načelima. U Niceji su ponovno oživjele državne i crkvene tradicije Bizantskoga Carstva, koje su našle svoj simbolični izraz u carskoj vlasti i patrijarhatu. Umjesto titule despota, koju je do tada nosio, Teodor je uzeo carsku čast. Učeni Mihajlo Autorejan imenovan je patrijarhom te je obavio Teodorovu carsku krunidbu i pomazanje. Zbog zamršene situacije, preliminarni su pregovori oduzeli mnogo vremena pa je do izbora patrijarha došlo tek u trećem tjednu uskršnjega posta, a do pomazanja cara u Velikom tjednu godine 1208. Iako se Teodor već prije osjećao kao car, a tako su na njega gledali i njegovi pristaše, ipak su ga tek svečana krunidba i pomazanje od strane patrijarha posvetili i dali njegovu položaju drevni bizantski značaj. Kao bazilej i autokrator Romeja on je preuzeo nasljeđe carigradskih bizantskih careva. Sada je važio za jedinoga pravovaljanog cara Bizanta, a jednako je tako i patrijarh sa sjedištem u Niceji, koji je obavljao službu ekumenskoga carigradskog patrijarha, smatran jedinim pravovaljanim glavom Grčke crkve. Latinskom caru i patrijarhu u Carigradu suprotstavljeni su bizantski car i pravoslavni patrijarh u Niceji. Niceja je prerasla u državno i crkveno središte bizantinstva koje je bilo protjerano iz Carigrada.

Za Latinsko je Carstvo uništenje toga grčkog središta, čiji nastanak nije bilo u stanju spriječiti, bilo pitanje od životne važnosti. Na mjesto Balduina stupio je njegov sposobni brat Henrik. On je najprije kao carski upravitelj, a zatim kao car (od 20. kolovoza 1206.) vrlo razborito upravljao vladom u Carigradu. U znatnoj je mjeri ponovno uspostavio latinsku vladavinu u Trakiji. Grčko-bugarska suradnja, naime, nije dugo potrajala, a za razliku od Balduina Henrik je prema Grcima zauzeo pomirljiv stav i tako za sebe uspio pridobiti dio grčkoga plemstva.

Već krajem 1206. godine Henrik se na čelu latinske vojske ponovno probio u Malu Aziju. Međutim, zbog novih Kalojanovih upada morao je prekinuti ratovanje i u proljeće 1207. je s Teodorom Laskarisom sklopio primirje na dvije godine. No bugarska opasnost nije dugo vršila pritisak na Latinsko Carstvo, jer u listopadu 1207. Kalojan je poginuo pri opsadi Soluna. Za vrijeme razornih bugarskih upada grčko je stanovništvo Trakije i Makedonije naposljetku trpjelo jednako kao i latinsko. Bizantinci su zadržali mučnu uspomenu na "Grkoubojicu", kako se Kalojan nazvao po uzoru na Bugaroubojicu Bazilija II. Unatoč tome, ostaje činjenica da je baš Kalojan bio taj koji je spasio od propasti novonastalo Bizantsko Carstvo u Maloj Aziji.

Osim protiv latinskoga Carigrada, Nicejsko je Carstvo moralo izdržati i tešku borbu protiv sultanata Ruma. Preseljenje bizantskoga središta u Malu Aziju zaoštrilo je bizantsko-seldžučki sukob, budući da je bilo ozbiljnom preprekom seldžučkom prodoru na morsku obalu. Posredovanjem Venecije sultanat je godine 1209. sklopio tajni savez s Latinskim Carstvom. Sa svoje je strane Teodor Laskaris u Ciliciji stupio u vezu s maloarmenskim kraljem Leonom II. koji se također osjećao ugroženim od sultanata Ikonija. Prilikom za napad na mlado grčko carstvo Seldžucima je pružio nekadašnji car Aleksije III. koji je nakon dužeg boravka na europskom tlu, stigao na ikonijski dvor. Sultan je sada svoje osvajačke planove mogao maskirati zahtjevom koji je djelovao legitimno, naime da Teodor Laskaris prepusti prijestolje svom tastu. Bitke koje su se rasplamsale kod Antiohije na Meandru bile su žestoke i nanijele su teške gubitke krajnje skromnoj vojsci nicejskoga cara, čiju je jezgru tvorila grupica od 800 latinskih plaćenika. Ipak, u proljeće 1211. on je odnio pobjedu. Sultan je poginuo na bojnom polju, a bivši car Aleksije III. pao je u zarobljeništvo i završio život u jednom nicejskom samostanu. Čini se da ta pobjeda nije donijela teritorijalne dobiti, ali njezin je psihološki učinak bio upravo izvanredan. Mlado carstvo krenulo je u tradicionalnu borbu protiv nevjernika i izdržalo kušnju.

Nakon toga je ponovno živnula borba protiv Latina. Čini se da je Teodor Laskaris, koji je već nekoliko godina raspolagao flotom, već tada pomišljao da napadne Carigrad. U stvarnosti je, Međutim, došlo tek do manjih bitaka u zapadnom pojasu Male Azije i pritom se sreća nasmiješila latinskom caru. Henrik je dobio bitku na Rindaku (15. listopada 1211.) i probio se do Pergama i Nimfeona. Ipak, taj usputni rat, koji su i ovdje obje strane vodile s malom vojnom silom, nije uspio donijeti konačnu odluku. Obje su strane bile iscrpljene i tako je krajem 1214. godine u Nimfeonu zaključen mirovni sporazum koji je utvrdio granice između Bizantskoga i Latinskoga Carstva: Latini su zadržali sjeverozapadni kut Male Azije do Adramitija na jugu, a ostatak područja do seldžučke granice pripao je nicejskoj državi. Tako su oba carstva na neko vrijeme priznala jedno drugome pravo na postojanje. Nijedno od njih nije bilo dovoljno snažno da uništi drugo. Uspostavljena je ravnoteža i određena stabilnost odnosa.

Ali dok je za Nicejsko Carstvo stabilizacija ubrzo dovela do novog uspona, za latinski je Carigrad nakon Henrikove smrti 1216. godine uslijedilo razdoblje propadanja. Nicejsko-latinski mir isprva se poštovao. Teodor Laskaris oženio se po treći put, i to Jolandinom kćeri Marijom, nećakinjom prve dvojice latinskih careva. S venecijanskim vlastima u Carigradu u kolovozu je 1219. sklopio ugovor kojim je obećao potpunu slobodu trgovine i poreza Venecijancima u Nicejskom Carstvu, što su uživali i u starom Bizantu. Nije oklijevao nazvati venecijanskoga dužda despotom i gospodarom jedne i pol četvrtine grčkog imperija, ali je zato sam sebi u istoj službenoj ispravi dao sljedeći naslov: *Theodorus in Christo deo fidelis Imperator et moderator Romeorum et semper augustus Comnanus Lascarus*.

Nicejsko su Carstvo već i južni Slaveni držali nasljednikom staroga Bizanta i središtem grčkoga pravoslavlja. Nemanjin sin Sava zaobišao je ohridsku nadbiskupiju, kojoj je dotad bila podložna Srpska crkva, i obratio se Niceji te ga je 1219. godine nicejski patrijarh posvetio za autokefalnoga nadbiskupa Srbije. Dvije godine prije njegov je brat, Stefan Prvovjenčani,

primio kraljevsku krunu iz Rima. Postizanje crkvene neovisnosti za mlado je srpsko kraljevstvo značilo velik dobitak. Jednako je na dobitku bilo i Nicejsko Carstvo. Priznanje prava prevlasti njegova patrijarha, koji je posvetio prvog nadbiskupa Srbije i čije je ime autokefalna Srpska crkva u molitvama imala spominjati na prvome mjestu, bili su pokazatelji rastućeg ugleda Nicejskoga Carstva.

Važna je posljedica nicejsko-latinskog pomirenja bio slom velikokomnenske vlasti na Crnom moru. David Komnen je rat protiv Teodora Laskarisa vodio uz latinsku podršku i kao vazal carigradskoga cara. Prepušten sam sebi, više se nije mogao suprotstaviti nicejskom vladaru. Teodor je 1214. godine pripojio Niceji cijelo Davidovo područje zapadno od Sinope, zajedno s Heraklejom i Amastrisom i time osigurao čvrst položaj na južnoj obali Crnog mora. Sada su, Međutim, navalili Seldžuci. Osvojili su Sinopu i potukli Aleksija Komnena, koji je zarobljen i zatim kao vazal sultana Ikonija ponovno posjednut na trapezuntsko prijestolje. Trapezuntsko je carstvo pokrivalo samo još uzak pojas, a seldžučkom je Sinopom odsječeno od zapadne Male Azije. Politički i privredno-društveni razvitak trapezuntske države po sebi je od velikoga povijesnog interesa. Ali to sitno, udaljeno carstvo više nije znatnije utjecalo na sveopći razvoj Bizanta. Četvrt tisućljeća živjelo je u izolaciji svoj vlastiti život i ostalo nedotaknuto borbom za Carigrad kao i ponovnom uspostavom Bizantskoga Carstva, a propast Bizanta nadživjelo je za više godina.

Utoliko je veći značaj imalo epirsko carstvo. Energični i ratovanju vični Mihajlo Angel pokorio je područje od Drača do Korinskog zaljeva i ondje uspostavio strogu vojnu upravu sa središtem u Arti. Ta se epirska država, koja je obuhvaćala Epir, Akarnaniju i Etoliju, kao samostalno Bizantsko Carstvo suprotstavila latinskomu solunskom kraljevstvu na istoku, Venecijancima na Jadranskom moru i Slavenima na sjeveru i sjeveroistoku. Kao Nicejsko Carstvo u Maloj Aziji, tako je Epir na Balkanskom poluotoku postao središte bizantskoga kulturnog identiteta i zametak političke konsolidacije. Nakon razdoblja državotvornosti i unutarnje konsolidacije uslijedilo je, kao i u Niceji, vrijeme pobjedničke ekspanzije. Oba grčka središta pred očima su kao krajnji cilj imala osvajanje Carigrada i ponovnu uspravu Bizantskoga Carstva.

Osnivača epirske države, Mihajla Angela, na prijestolju je oko 1215. godine naslijedio njegov polubrat Teodor. Nakon pada Carigrada on je duže vrijeme boravio na nicejskom području i tek se na poziv svojega brata pojavio na epirskom dvoru u Arti. Nicejskom se caru zakleo na vjernost, ili tako barem tvrdi nicejska historiografija, i time priznao njegovu prevlast. Ali suparništvo između dvaju bizantskih središta bilo je neizbježno, budući da su oba, opsjednuta istim idealima, stremila i istom cilju. Nadmetanje je započelo svom oštrinom upravo u doba moćnoga i ambicioznog Teodora, koji je ponosno i samouvjereno nosio tri naslova: Angel, Duka i Komnen. Čak je i svoga prethodnika nadmašio u smionosti i poduzetnosti. Za vrijeme njegove vladavine zapadnogrčko je carstvo doživjelo silovit uspon.

Prvi njegov čin koji je odjeknuo izvan granica epirskoga carstva bio je drski napad na novoizabranoga latinskog cara Petra de Courtenaya, supruga Balduinove i Henrikove sestre Jolande. Nakon Henrikove smrti, Petar je pozvan na carigradsko prijestolje te je iz Francuske žurno krenuo za Rim, gdje mu je papa na glavu stavio carsku krunu - iako ne u katedrali sv. Petra, gdje su okrunjavani njemački carevi, već u skromnijoj crkvi sv. Lovre - i zatim sa svojom pratnjom stigao u okolicu Drača, odakle se uputio prema Carigradu. Na albanskom planinskom prijelazu je, Međutim, pao u ruke Teodoru i završio život u epirskom zarobljeništvu. Regentstvo u Carigradu preuzela je njegova žena Jolanda, a kada je umrla 1219. godine, carigradska je carska kruna pripala njezinu slabunjavom sinu Robertu.

U međuvremenu je Teodor Angel Duka Komnen protiv Latina otpočeo rat u velikom stilu. Najprije se okrenuo protiv susjednoga solunskoga kraljevstva. Prilike su za njega bile vrlo povoljne: to je kraljevstvo, čiji je osnivač Bonifacije od Montferrata već 1207. godine pao u borbi protiv Bugara, bilo oslabljeno nakon što su se mnogi njegovi vitezovi vratili na Zapad, a

sada mu je nedostajalo i čvrsto zaleđe koje je za Henrikova života imalo u latinskom Carigradu. Tako je palo plijenom smjeloga epirskog vladara, koji je ušao u Solun 1224. nakon duže opsade. Tako je jedna od križarskih država osnovanih na bizantskom tlu prestala postojati. Vlast Teodora Angela protezala se od Jadranskoga do Egejskog mora, obuhvaćajući staro područje epirskoga carstva, Tesaliju i znatan dio Makedonije.

Ponesen tolikom moći, Teodor je uzeo purpur. Sada se i on nazivao bazilejem i autokраторom Romeja, a to nije značilo ništa drugo nego da je polagao pravo na nasljeđe bizantskih careva i vodstvo u borbi za Carigrad, te je tako ušao u otvoren sukob s Nicejskim Carstvom. Carsku krunidbu i pomazanje proveo je učeni ohridski nadbiskup Dimitrije Homacijan. On nije nikada oprostio nicejskom patrijarhatu imenovanje Save srpskim nadbiskupom i sada mu je želio uzvratiti istom mjerom.

Tako su na nekadašnjem bizantskom tlu nastala tri carstva, jedno latinsko i dva grčka. U pozadini je stajalo i četvrto: bugarsko carstvo. Daljnji razvoj na bizantskom području prvenstveno će biti određen djelovanjem tih četiriju sila.

2. Uspon i pad Epira. Pobjeda Niceje

Propast solunskoga kraljevstva lišila je Latinsko Carstvo najvažnije lanske države. Carigradsko se carstvo, ograničeno na okolicu Carigrada i odsječeno od franačkih kneževina u Grčkoj, a u svojoj unutrašnjosti onemoćalo i bez vodstva, činilo zrelo za slom. Bizantska je moć rasla kako u Maloj Aziji, tako i na Balkanu. I bugarsko je carstvo doživjelo velik uspon. Ali razjedinjenost protivnika - suparništvo dvaju grčkih carstava i upletanje Bugarske - produžilo je život obeskrvljenoj latinskoj vladavini.

Državotvorac Teodor I. Laskaris carsko je prijestolje ostavio u nasljeđe svom zetu Ivanu Duki Vatacu, suprugu pametne i obrazovane Irene. Ivan III. Vatac (1222.-1254.) nedvojbeno je najveći državnik nicejskoga razdoblja i jedan od najznačajnijih vladara bizantske povijesti. Na veličanstven je način razvio djelo svojega prethodnika u vanjskopolitičkom i u unutarnjopolitičkom pogledu; svoje je malo carstvo, svedeno na provinciju, pretvorio u nadmoćnu silu. Dakako, tu su mu zadaću olakšale slabost Latinskoga Carstva i pogreške njegovih grčkih i bugarskih suparnika.

Već u prvim godinama njegove vladavine odnos sila u Maloj Aziji presudno se izmijenio u korist Niceje. Ustanak braće Teodora I., koja su pokušala oduzeti mu krunu uz latinsku podršku, išao je u prilog caru i njegovu carstvu. Kod Poimanena, gdje je dvadeset godina prije Teodor Laskaris podlegao Latinima, Ivan Vatac izborio je pobjedu nad latinskom vojskom dvojice pretendenta na prijestolje i tako zagospodario gotovo cijelim latinskim posjedom u Maloj Aziji. Mirovnim sporazumom iz 1225. godine Latini su od Male Azije zadržali samo obalu nasuprot Carigradu i okolicu Nikomedije. Istodobno je nicejska flota zaposjela Lesbos, Hios, Samos i Ikariju; a poslije je i Rodos morao priznati carevu vrhovnu vlast. Tako je Nicejsko Carstvo učvrstilo svoj položaj na kopnu i na moru, a ubrzo je posegnulo i za europskim područjem. Apel stanovništva Drinopolja Vatacu je pružio povod da pošalje trupe u Trakiju. Nicejska je vojska osvojila više obalnih gradova i ušla u Drinopolje ne naišavši na otpor. Činilo se da neposredno predstoji ponovna uspostava bizantske vladavine u Carigradu. Od strane Latinskoga Carstva jedva se mogao očekivati bilo kakav ozbiljan otpor. Ali tu je nicejskom caru konce pomrsio njegov zapadnogrčki suparnik.

Teodor Angel napredovao je iz pobjede u pobjedu. Osim područja nekadašnjega solunskog kraljevstva, u međuvremenu mu je pripao i dio Trakije i sada je krenuo na Drinopolje natjeravši trupe nicejskoga cara na povlačenje. Siguran u pobjedu, žurno je pošao na Carigrad. Velikom se cilju približio još više od nicejskoga cara. Ali istom je cilju stremio i bugarski car

Ivan Asen II. (1218.-1241.), sin Asena I. Njegova epoha čini vrhunac drugoga bugarskog carstva. Kao svojedobno Simeon, tako je sada Ivan Asen II. težio ni više ni manje nego osnivanju bugarsko-bizantskog imperija sa središtem u Carigradu, a jedno je vrijeme bio čak i neposredno pred realizacijom toga cilja. Godine 1228. umro je latinski car Robert de Courtenay, a kruna je pripala njegovu maloljetnom bratu Balduinu II. U takvoj situaciji, u kojoj je carstvo bilo bez vodstva, a pritisak izvana postajao sve veći, u Carigradu je donijeta odluka da se regentstvo ponudi bugarskom vladaru, budući da se činilo da je jedino on u stanju spasiti carski grad od bizantskoga napada. Veze Asena II. i kuće Courtenay, koje su proizašle iz obostranoga srodstva s ugarskom kraljevskom kućom, trebale su biti ojačane zarukama mladoga latinskog cara i careve kćeri Helene. Činilo se da ovaj bračni projekt osigurava čvrstu osnovu Asenovim planovima. Kao nekada Simeon, tako se sada Ivan Asen kao budući tast maloljetnoga cara vidio u sigurnom posjedu vlasti nad Carigradom.

Ali njegovi su se putovi ukrstili s onima Teodora Angela, koji je također vjerovao da je u sigurnom posjedu Carigrada. Teodor je raskinuo savez s Asenom protiv Ivana Vataca i nenajavljeno objavio rat bugarskom vladaru. No vlastita mu je drskost došla glave. Njegovu su vojsku u proljeće 1230. kod Klokotnice na rijeci Marici do kraja potukli Bugari. Sam je Teodor pao u zarobljeništvo i kasnije je oslijepljen. Tako je preko noći slomljena njegova naglo narasla moć.

Doduše, isprva je vlast u samom Solunu, u Tesaliji i Epiru zadržao njegov brat Manuel, koji ga je naslijedio na solunskom prijestolju. Ali to je bila tek sjena nekadašnje Teodorove moći. Kao pretendent na Carigrad, zapadnogrčko je carstvo ispalo iz igre. Asen II. je bez poteškoća prisvojio područja u Trakiji i Makedoniji koja je Teodor osvojio nedugo prije toga, kao i dio Albanije. također je i Srbija, u kojoj je do tada dominirao utjecaj solunskoga cara, potpala pod utjecaj bugarskoga vladara. Teodorov zet Radoslav je svrgnut, a vlast je preuzeo njegov brat Vladislav, koji se oženio jednom od kćeri Asena II. Na jednom natpisu Asen II. s opravdanim ponosom tvrdi kako je osvojio sve zemlje od Drinopolja do Drača. Jedino su Carigrad i susjedni gradovi ostali u franačkim rukama. "Ali i oni su se", nastavlja bugarski car, aludirajući na maloljetnost latinskoga cara i planirano regentstvo, "pokoravali mojoj vlasti, jer nisu imali drugoga cara osim mene; i živjeli su po mojoj volji, jer Bog je tako odredio."

Bitka kod Klokotnice, koja je stavila točku na uspon zapadnogrčkoga carstva, označila je pojavu zvijezde bugarskoga carstva. Asenova se prevlast na Balkanskom poluotoku činila neograničenom. Ali ako se pažljivije pogleda, glavni zgoditak bitke kod Klokotnice zapravo nije pripao bugarskom caru već nicejskom, koji je cijelo vrijeme bio mudro suzdržan. Asenova pobjeda nad Teodorom oslobodila je Niceju zapadnogrčkoga suparnika. No bugarskoga cara vlastita velika pobjeda nije dovela ništa bliže krajnjemu cilju. Prije se može reći da je ideja Asenova regentstva potpuno izgubila privlačnost za latinski Carigrad, koji više nije morao drhtati pred Teodorom Angelom. Sumnjive strane toga plana su, Međutim, postale očite tek nakon najnovijeg ojačanja Bugarske; stoga je za cara izabran stari Ivan de Brienne, titularni kralj Jeruzalema. Posljedica je bila potpuni obrat u politici Asena II. kojemu se sada nametnula nužnost ratnoga sukoba s latinskim Carigradom. On je stupio u vezu s Ivanom Vatacem i s njim sklopio grčko-bugarski savez usmjeren protiv Latinskoga Carstva. Savezu je pristupio i Manuel od Soluna koji je, Međutim, u njemu mogao igrati tek sporednu ulogu.

Politički obrat Asena II. zahtijevao je i novo crkveno usmjerenje. Doduše, unija s Rimskom crkvom, koju je proveo Kalojan, u Bugarskoj nije ni uspjela pustiti korijena. Ali Asenu II. kao začetniku protulatinskoga saveza pravoslavnih vladara više nije odgovarala čak ni nominalna pripadnost Rimskoj crkvi. Trebalo je uspostaviti vlastiti pravoslavni patrijarhat u Trnovu i za njega dobiti pristanak iz Niceje, od istočnih patrijarha. Nakon dužih pregovora, crkveno i državno vodstvo Niceje odlučilo je odobriti osnivanje bugarskoga patrijarhata. Bugarsko je carstvo tako postiglo crkvenu samostalnost, ali je njegov patrijarhat, kao i srpska

autokefalna nadbiskupija, isprva priznavao prava prevlasti nicejskoga patrijarha te se obvezao da će u crkvenim molitvama spominjati ime bizantskog patrijarha i plaćati mu davanja. U proljeće 1235. potpisan je sporazum o savezu u Galipolju, koje je Vatac osvojio nedugo prije toga, a nakon toga je u Lampsaku uz velike svečanosti proslavljena svadba careva sina Teodora (II.) Laskarisa i kćeri bugarskoga cara koja je nekoć bila namijenjena Balduinu II. Ondje je uz pristanak istočnih patrijarha službeno objavljena i nova počast bugarskoga crkvenog vođe.

Saveznici su se odmah prihvatili posla i započeli opsadu Carigrada s kopna i s mora. Sukobi koji su bili prekinuti zbog nadolazeće zime obnovljeni su 1236. Carski grad pod opsadom odolijevao je uz podršku venecijanske flote. Ipak, položaj Latina bio je tako kritičan da je mladi Balduin II. napustio Carigrad i pojurio na zapad u potrazi za pomoći. Latinski je Carigrad naposljetku spasila razjedinjenost napadača. Bugarski je car ponovo promijenio smjer svoje politike kada je sa zakašnjenjem, ali nedvojbeno točno, spoznao da će propast latinske vladavine prije svega biti od koristi Ni cejskom Carstvu i da bi mu ono moglo postati mnogo opasnijim susjedom od iscrpljenoga Latinskog Carstva. Stoga je prekinuo suradnju s Vatacom i udružio se s Latinima i Kumanima, koji su prodirali na Balkan, te je u savezu s njima objavio rat svojim dotadašnjim saveznicima. Curulon, jedno od glavnih uporišta nicejske vlasti u Trakiji, već je bio pod opsadom Bugara, Latina i Kumana, kada je u promjenjivoj politici Asena II. nastupio novi i posljednji obrat, ovaj put kao posljedica teške duševne potresenosti. U Trnovu je izbila epidemija: neočekivana smrt njegove supruge, jednog od njegovih sinova i bugarskoga patrijarha za cara je bila znak Božje srdžbe zbog prekršene riječi dane Ivanu Vatacu. Car se povukao iz Curulona i krajem 1237. sklopio mir s nicejskim carem. To što su se latinsko-kumanske trupe privremeno domogle Curulona nije više ništa moglo izmijeniti u povoljnom obratu koji je nastupio za Nicejsko Carstvo. Godine 1241. umro je Ivan Asen II., a nešto kasnije je upadom Mongola započeo zalazak bugarske moći.

Ivan Vatac više nije imao nijednoga ozbiljnog takmaca: nasrtljiva, prenapeta žudnja za osvajanjem smionoga solunskog cara bila je skršena, a iscrpilo se i snažno, ali nepostojano vlastohleplje bugarskoga cara; Latinsko Carstvo je pak već odavno spalo na puki objekt politike susjednih sila i preživljavalo je samo zahvaljujući međusobnim razmiricama svojih protivnika. Sada je nicejski car mogao požnjeti plodove svoje mudre izdržljivosti i državničke razboritosti. Već 1242. godine krenuo je u vojni pohod na Solun, gdje je u to vrijeme gospodario sin Teodora Angela Ivan uz podršku svojega oca, kojeg je Asen II. pustio na slobodu. U brzom se pobjedničkom pohodu približio glavnomu gradu zapadne Grčke kada ga je upad Mongola u Malu Aziju prisilio na povlačenje i sklapanje mira. Iako prekinut prije vremena, ovaj je ratni pohod imao prilično značajan učinak. Zapadnogričko carstvo je odustalo od bilo kakvog oblika daljnjeg suparništva protiv nadmoćnoga Nicejskog Carstva: solunski vlastodržac odložio je carske insignije i priznao nicejskom caru pravo na prevlast, u zamjenu za što mu je ovaj priznao titulu despota.

Navala Mongola duboko je uzburkala cijelu istočnu Europu i prednju Aziju. Rusko je carstvo podleglo osvajačima i na više od dva stoljeća dospjelo pod jaram Tatara, koji su na donjem toku Volge i Dona osnovali takozvanu Zlatnu hordu. Poharani su Poljska, Šleska, Češka i Moravska, Ugarska i cijelo Podunavlje, a Mongoli su prodrli sve do obale Jadranskog mora. Na povratku preko Balkanskog poluotoka opustošili su južnoslavenske zemlje i prinudili Bugarsku na plaćanje danka. Istodobno su s jednakom neobuzdanom silinom provalili i u prednju Aziju. Ugrožen je opstanak istočnoga susjeda Nicejskog Carstva, rumaskoga sultanata, a također i maloga trapezuntskog carstva, te je i Niceja drhtala za svoj život. U svrhu obrane od zajedničke pogibelji Ivan Vatac je 1243. godine sklopio savez sa sultanom Ikonija. Međutim, maloazijske se državnice nisu uspjele ozbiljno suprotstaviti neprijatelju čija se vlast protezala od Tihog oceana do srednje Europe. Nakon što su ga

Mongoli do kraja potukli, trapezuntski je car postao njihov tributarni vazal, a i ikonijski se sultan obvezao na plaćanje danka. To je bila cijena po kojoj su smjeli dalje životariti, jer Mongole su veći pothvati odvratili od Male Azije. Nicejsko je Carstvo, Međutim, ostalo netaknuto i čak je iz oslabljenja svojih istočnih susjeda izvuklo znatnu korist.

Ivan Vatac se sada mogao opet okrenuti Balkanu te je 1246. godine uz neznatan napor odnio odlučujuću pobjedu kako nad Bugarima, tako i nad zapadnogrčkim carstvom. Iako je još nedugo prije bilo najjača sila na Balkanu, bugarsko se carstvo sada, kada se obvezalo Tatarima na danak, a zastupali su ga maloljetni sinovi Asena II., našlo u beznadnom položaju. Iznenađujuća smrt dvanaestogodišnjeg Kolomana (1241.-1246.), kojega je na prijestolju zamijenio njegov još mlađi brat Mihajlo (1246.-1256.), samo je još povećala zbrku. Vatac se bez otpora domogao područja koja je Ivan Asen II. nekoć oteo zapadnogrčkom carstvu te je proširio svoju vlast na Trakiju sve do gornjega toka Marice i u Makedoniji do Vardara. Nakon toga se s jednakim uspjehom okrenuo protiv Soluna, gdje su se u prividnoj vladavini na klimavu prijestolju oslijepljenoga Teodora izmjenjivali njegovi slabašni potomci. Oslonjen na snažnu opoziciju koja je nestrpljivo očekivala njegov dolazak, Vatac je u prosincu 1246. bez borbe ušao u Solun. Teodor je otpremljen s posjedom kod Vodena, a njegov sin Dimitrije, posljednji vladar Soluna (1244.-1246.), odveden je u zarobljeništvo u Malu Aziju. U Solunu je otad boravio Andronik Paleolog kao namjesnik europskih posjeda Nicejskoga Carstva; a njegov je sin, poslije car Mihajlo Paleolog, zapovijedao Seresom i Melnikom.

Nekadašnja jezgra zapadnogrčke moći, Epir, odvojio se od Soluna ubrzo nakon poraza kod Klokočnice i zajedno s Tesalijom sačuvao neovisnost pod vlašću despota Mihajla II., nezakonitog sina Mihajla I. Angela. Da bi izbjegao daljnje komplikacije, Vatac je s njime sklopio sporazum o prijateljstvu i 1249. godine zaručio svoju unuku Mariju s epirskim prijestolonasljednikom Nikeforom. Međutim, pod utjecajem Teodora, čiji nemirni duh ništa nije moglo obuzdati, Mihajlo je prekršio dogovor i osvojio nekoliko gradova u Makedoniji koji su pripadali nicejskom caru. U ratnim sukobima koje je time izazvao, izvukao je kraći kraj te je morao dopustiti da mu carski izaslanici u Larisi diktiraju mirovne uvjete, ustupivši nicejskom caru ne samo netom osvojene gradove već i zapadnomakedonsko područje koje je izvojevao od Bugara, zajedno s albanskom Krijom, i izručivši mu svoga sina Nikefora (1252.). U zamjenu za priznanje prevlasti car je ocu i sinu dodijelio titule despota, dok je Teodor Angel izručen i svoj je buran život skončao u jednomu nicejskom zatvoru.

Ivan Vatac održavao je žive veze s objema mjerodavnim silama na Zapadu: s papom i njemačkim carem. Osobito je prislan bio njegov odnos s Fridrikom II. Hohenstaufenom. Činjenica da je jedan od njih vodio borbu protiv papinstva, a drugi protiv Latinskoga Carstva, dovela je do zbližavanja dvojice vladara i učinila ih saveznicima. Savez je naposljetku zapečaćen time što je Ivan Vatac nakon smrti svoje druge supruge, Irene Laskaris, oženio Fridrikovu mlađu kćer Konstancu. Iz Fridrikovih pisama Ivanu Vatacu izbija iskrena simpatija i divljenje prema Grcima, koje se "taj takozvani vrhovni svećenik (tj. papa) usuđuje na besraman način klevetati kao heretike, a od kojih je zapravo proistekla kršćanska vjera i dosegla krajnje granice svijeta". Ovaj savez nije imao opipljivih posljedica, ali je nedvojbeno povećao ugled Nicejskoga Carstva.

Kao gotovo svi bizantski carevi posljednjih stoljeća, i Ivan Vatac je vodio pregovore o uniji s Rimskom crkvom. Kao preduvjet za uniju zahtijevao je od papinstva da mu prepusti Latinsko Carstvo. Isprva su pregovori tekli jednako neuspješno kao i svi prijašnji dogovori o uniji, a otežavajuća okolnost bila je i zbližavanje grčkoga cara i Fridrika II. Međutim, za vrijeme pontifikata Inocenta IV, a osobito nakon Fridrikove smrti, pregovori su doživjeli sudbonosan obrat. Kao oštrouman političar, Inocent IV nije mogao previdjeti činjenicu da bi pridobivanje perspektivnoga nicejskog Bizantskoga Carstva bilo od veće koristi za rimsku stvar od održavanja Latinskoga carstva na umoru. Kao što je grčki car bio spreman žrtvovati samostalnost svoje Crkve da bi vratio Carigrad, tako je i papa bio spreman za volju unije s

Grcima odustati od Latinskoga Carstva. Činilo se da su se dvije strane približile više nego ikada prije. Ali i ovaj je put izostao odlučujući korak. Podrška Rima, koja je bila vezana uz dalekosežne ustupke, postala je nebitna: latinskom su Carigradu dani ionako bili odbrojeni, a zahvaljujući velikim Vatacovim pobjedama ponovna je uspostava Bizantskoga Carstva na Bosporu bila još samo pitanje vremena.

Vatac je udvostručio opseg Nicejskoga Carstva. Njegov je posjed u Maloj Aziji bio čvrsto osiguran, a i veći je dio Balkanskoga poluotoka bio pod njegovim žezlom. Nekadašnji suparnici Nicejskoga carstva bili su izbačeni iz igre ili bez snaga. Latinsko je pak carstvo bilo ograničeno na područje oko Carigrada i okruženo posjedima nicejskoga cara. Njegova je bijeda bila tako užasna da je Balduin II. vlastitog sina dao u zalog venecijanskim trgovcima da bi od njih dobio zajam. Bilo je potrebno još samo malo truda da se završi obnoviteljsko djelo, naime zauzeće Carigrada. Ali taj je konačni trijumf bio namijenjen drugome. Ipak, Ivan Vatac je stvorio sve preduvjete i zasluga za ponovnu uspostavu Bizantskoga Carstva pripada ponajprije njemu.

Njegova je unutarnjopolitička aktivnost bila jednako značajna kao njegovo vanjskopolitičko djelo. Nastojao je unaprijediti zakonodavstvo i borio se protiv zloupotreba u upravi. Uz podršku svoje supruge Irene Laskaris pokušao je ublažiti bijedu najsiriromašnijih slojeva stanovništva te je osnovao brojne bolnice i dobrotvorne ustanove. Bizantskoj je pobožnosti udovoljio raskošnim crkvenim građevinama, a vojne su potrebe uzete u obzir pri izgradnji utvrda u pograničnim područjima. U skladu s najboljim stečevinama bizantske države, Ivan Vatac je uspostavio vojnička dobra i ojačao vojni kontingent naseljavanjem Kumana koje su protjerali Mongoli, a koje je dao nastaniti kao stratiote u pograničnim područjima: s jedne strane u Trakiji i Makedoniji, a s druge u Meandarskoj dolini i u Frigiji. Tako je osobito na istoku ponovno uspostavljen sustav obrane granica i u tome jedan bizantski povjesničar iduće generacije vidi jedno od najznačajnijih dostignuća nicejske države. Istodobno su u Nicejskom Carstvu u većem broju dijeljeni i pronosivi posjedi i čini se da je Ivan Vatac osobito poticao dodjelu dobara skromnije površine sitnomu vojnom plemstvu.

Posebno su vrijedne poštovanja Vatacove ekonomske mjere, koje su dovele do blagostanja kakvo Bizantsko Carstvo već dugo nije poznavalo. Car se prije svega pobrinuo za unapređenje zemljoradnje i stočarstva i u tome je i sam prednjačio primjerom. Carska su dobra trebala biti uzor i pokazati podanicima što sve može donijeti brižljivo i razborito vođenje privrede u poljodjelstvu i vinogradarstvu, kao i u uzgoju stoke. Svojoj je supruzi poklonio krunu optočenu biserima i dragim kamenjem koju je zaradio prodajom jaja sa svoga privrednog dobra. Ta je kruna od jaja, kako ju je sam car nazvao, za njega predstavljala čitav program. Naime, prvo je načelo njegove ekonomske politike bilo težnja privrednoj samodostatnosti zemlje. Nastojao je osloboditi Carstvo uvoza strane robe i time dokinuti ekonomsku prevlast talijanskih gradova. Vrlo je strogo zabranjivao svojim podanicima da kupuju inozemnu luksuznu robu. Svatko se trebao zadovoljiti onime što su "proizveli rimsko tlo i rimske ruke". Premda etički utemeljen, taj je protekcionizam nedvojbeno bio usmjeren i protiv Venecije. Carinske mjere protiv venecijanskog uvoza dovele bi do teških razmirica kao kršenje trgovačkih ugovora koji su nosili potpise svih bizantskih careva od Aleksija I. Komnena do Teodora I. Laskarisa; nasuprot tome, nitko caru nije mogao osporiti pravo da zabrani svojim podanicima pretjeran luksuz. Ipak, iz susjednog su se sultanata Ikonija u Carstvo u velikim količinama slijevale plemenite kovine i dragocjene tkanine. Mongolska invazija, koja je protutnjala mimo Nicejskoga Carstva, ali je u znatnoj mjeri opustošila susjedne zemlje, u privrednom je pogledu išla sasvim na ruku Bizantincima. Turci su u Nicejskom Carstvu kupovali namirnice i za njih plaćali visoke cijene u zlatu i robi. Tako se u Niceji unatoč čestim ratovima nije osjećao nikakav manjak novca. Njezine financijske i ekonomske prilike za vrijeme vladavine Ivana Vataca bile su mnogo zdravije od prilika u

Bizantskom Carstvu kasnijih Komnena i Angela. I sama je država bila mnogo zdravija, i to pokazuje da životna snaga Bizantinaca nije bila iscrpljena i da je obnova Bizantskoga Carstva još uvijek bila moguća.

Ivan Vatac, koji je posljednjih godina života patio od teških napadaja epilepsije, umro je 3. studenoga 1254. Njegove jedinstvene zasluge dobile su i izvanredno priznanje: pola stoljeća nakon smrti proglašen je svecem i otada se sve do najnovijega doba u crkvi u Magneziji, koju je sam izgradio i u kojoj je našao posljednji počinak, kao i u Nimfeonu, njegovoj omiljenoj rezidenciji, svake godine slavila uspomena na svetoga cara Ivana Milosrdnog.

3. Prije obnove

Dok je Ivan Vatac u pobjedonosnim bitkama ponovno ujedinio velik dio bizantskih zemalja i stvorio iznutra solidnu državu kakvu Bizantsko Carstvo već dugo nije poznavalo, vladavina Teodora II. Laskarisa (1254.-1258.) pokazala je da Nicejsko Carstvo ni u kulturnom pogledu ne zaostaje za starim Bizantom. Ivan Vatac aktivno je poticao obrazovanje u Carstvu i uvijek je pokazivao živo zanimanje za znanost. Njegov je sin bio učen čovjek i plodan pisac. Prije nego što je sjeo na prijestolje, njegov je život bio ispunjen znanstvenim istraživanjem, filozofskim studijima i teološkom meditacijom. Stupivši na vlast, Teodor II., koji je po majci nosio carsko ime Laskaris, nicejski je dvor učinio znanstvenim središtem. Niceja je čak uspoređivana s drevnom Atenom. Velik se broj učenjaka okupljao oko vladara žednog znanja, a Nicejsko je Carstvo doživjelo kulturni procvat koji podsjeća na razdoblje Konstantina VII. Porfirogeneta.

Međutim, za razliku od Konstantina Porfirogeneta, Teodor II. nije bio samo učenjak već i čovjek od djela, i to usprkos užasnoj bolesti koja mu je crpila životnu snagu: kao i njegov otac, bolovao je od epilepsije, ali u mnogo težem obliku. O vladarskoj službi Teodor II. je imao vrlo visoku predodžbu, a državom je rukovodio sam, po vlastitoj procjeni i nahođenju. Bio je osoran i samovoljan te je i najmoćnije u Carstvu odgurnuo od sebe i učinio ih svojim neprijateljima. Za plemićke povlastice nije htio ni čuti, a prvi mu je savjetnik bio njegov prijatelj Georgije Muzalon, čovjek niskoga podrijetla. Kao što je upravljao državom, tako je nastojao vladati i Crkvom. Na patrijarško je prijestolje posjeo monaha Arsenija, ograničenog asketa. Prema Rimu je bio vrlo suzdržan i vrlo je hladno gledao na planove svoga oca o uniji. Pokoravanje Grčke crkve Rimu za njega nije dolazilo u obzir. Ako je trebalo doći do ujedinjenja, onda jedino na osnovi potpune ravnopravnosti, pri čemu bi on, car, imao suditi o eventualnim razlikama u stavovima kao nepristran sudac. Ipak, to je uznosito držanje na kraju krajeva bilo tek odjek velikih vanjskopolitičkih uspjeha Ivana Vataca, koji su ostavili dojam kako Carstvu u borbi za Carigrad nije potrebna papina pomoć.

Kratkotrajna vladavina Teodora II. u vanjskopolitičkom pogledu nije donijela bitnih promjena niti je Bizantince približila njihovu krajnjem cilju, ponovnom osvajanju Carigrada. Ali barem je uspjela očuvati postignutu poziciju u odnosu prema svim onim neprijateljima koje je, kako se čini, smrt Ivana Vataca ohrabrila da napadnu Carstvo. Teški su sukobi prijetili od strane saveza Mihajla Paleologa sa Seldžucima, jer on je, nakon što je osumnjičen za veleizdajničke namjere, pobjegao k sultanu Ikonija i dobio njegovu podršku u pretenzijama na prijestolje. Ali novi je prodor Mongola potpuno promijenio situaciju, tako da je sultan, umjesto da krene na Grke, radije njih zamolio za pomoć te se Mihajlo Paleolog morao pokajnički vratiti i pomiriti s carem. Ovaj su put Bizantinci dospjeli u bliži kontakt s Mongolima te su čak i primili njihovo izaslanstvo uz teatralnu raskoš koja je gospodare prednje Azije trebala uvjeriti u nesavladivu moć i neiscrpno bogatstvo Nicejskoga Carstva.

Na Balkanskom se poluotoku Carstvo moralo boriti protiv Bugarske i Epira. Mladi bugarski car Mihajlo Asen zaposjeo je veća područja u Trakiji i Makedoniji. Međutim, poslije

dva pohoda s velikim brojem žrtava, zaustavljen je 1256. godine i sklopljen je mirovni sporazum koji je za Nicejsko Carstvo bio povoljniji. Daljnje je popuštanje napetosti donio pad Mihajla Asena i unutarnja previranja u Bugarskoj koja su nakon toga izbila, a naposljetku i uzdizanje na prijestolje potomka Nemanjića Konstantina Tiha (1257.-1277.), koji je za ženu uzeo kćer Teodora II. Irenu. također je i s Epirom sklopljena bračna veza koja je u izgledu bila već za vrijeme Ivana Vataca: sin Mihajla II. Nikefor oženio je carsku kćer Mariju i tom je prilikom Teodor II. uspio dovesti Drač i makedonsku utvrdu Serviju pod svoje žezlo. Taj ga je dobitak, Međutim, stajao epirskog prijateljstva i od 1257. godine između tih dviju grčkih država ponovno plamti težak rat promjenjivog ishoda.

Opasnost koja je izašla na vidjelo u bugarskom te osobito u epirskom ratu bila je sve žešći sukob između cara i plemićkih porodica Carstva koje su u vojsci držale visoke zapovjedničke položaje. Njima je Teodor II. pripisivao krivicu za povremene poraze, a uistinu se i može sumnjati u vjernost vojnih vođa vladaru koji je prema plemstvu bio tako neprijateljski raspoložen. Ali brojni sudski procesi protiv predstavnika aristokracije i surove kazne koje im je dosuđivao naprasiti i bolesno razdražljiv car dovele su do daljnjega zaoštavanja. U borbi protiv samovolje aristokracije Teodor II. je prevršio mjeru i time izazvao sukob koji će za posljedicu imati propast dinastije Laskarisa.

Kada je car u kolovozu 1258. u dobi od 36 godina podlegao svojoj teškoj bolesti, kruna je pripala njegovu sedmogodišnjem sinu Ivanu IV Za maloljetnikova regenta Teodor II. je odredio svog prijatelja Georgija Muzalona, ne mareći za gorljivu mržnju koju je prema njemu gajila aristokracija Carstva zbog njegova niskog podrijetla. Tu mržnju nije mogla ublažiti ni zakletva koju su velikaši Carstva s Mihajlom Paleologom na čelu položili umirućem caru, a zatim i samom Georgiju Muzalonu. Već devetog dana nakon smrti Teodora II., za vrijeme posmrtno mise za preminulog cara, Georgije Muzalon i njegova braća napadnuti su u crkvi i zatučeni ispred oltara. Regentstvo je prenjeto na Mihajla Paleologa, najsposobnijega i najuglednijega zastupnika aristokracije. On je potjecao iz stare aristokratske porodice, bio je oženjen pranećakinjom Ivana Vataca, a među njegovim su se precima nalazili i predstavnici starih carskih obitelji; bio je sjajan vojskovođa kojega su vojnici voljeli, i to osobito latinske plaćeničke trupe, bio je šarmantan i imao je pristalice u svim društvenim krugovima, pa i među moćnim klerom. Tako je uzdignut na položaj megas duxa i zatim despota, ali te su počasti za njega bile tek početak puta prema vrhovnoj vlasti: početkom 1259. primio je carsku krunu kao suregent maloga Ivana Laskarisa.

Munjevit uspon Paleologa ne može se objasniti samo njegovom jedinstvenom spretnošću, već i zaoštavanjem vanjskopolitičke situacije koja je zahtijevala čvrsto državno vodstvo. Za razliku od Fridrika II., njegov je sin, kralj Manfred od Sicilije, bio neprijatelj Nicejskoga Carstva. Sve veća moć Bizantskoga Carstva, koja je od sredine stoljeća divovskim koracima napredovala prema obnovi i ograničila Latinsko Carstvo na okolicu Carigrada, priklonila je Manfreda protubizantskoj politici Henrika VI. i normanskih vladara Sicilije. Već 1258. godine on je zaposjeo Krf i uz njega najvažnije gradove epirske obale: Drač, koji je nedugo prije toga prisvojio Teodor II. Laskaris, te Avlonu i Butrinto, koji su pripadali despotu Mihajlu II. Mihajlo je vjerovao da je prijateljstvo sicilijanskog kralja vrijedno te žrtve: dajući mu ruku svoje kćeri, priznao je Manfredu osvojene gradove kao miraz i sklopio s njime savez protiv Nicejskoga Carstva. Treći član saveza bio je Vilim Villehardouin od Aheje, koji je također oženio jednu od kćeri Mihajla II. Zvijezda ahejskog kneza u to je vrijeme bila u usponu: susjedna latinska kneževina Atena i tri gospodara Eubeje priznavali su njegovu vrhovnu vlast. Tako je nastala moćna koalicija koja je prijetila da u posljednjem trenutku pokvari nicejsko restauratorsko djelo. Separatističke snage konkurentske zapadnogričke države i sve latinske snage Grčke povezale su se sa sicilijanskim kraljem u ratu za uništenje Nicejskoga Carstva. Tročlani je savez našao potporu u novoj sili u usponu: srpskom kralju Urošu I. Njegove su trupe 1258. godine zauzele Skopje, Prilep i Kičevo.

Rat protiv saveza triju država bio je prva velika kušnja Mihajla VIII. i on je tu kušnju, u kojoj je na kocki stajala sudbina Carstva, sjajno izdržao. Njegov brat, sebastokrator Ivan Paleolog, poveo je protiv koalicijskih trupa silnu vojsku sa znatnim kumanskim i seldžučkim udjelom. U jesen 1259. saveznici su u dolini Pelagonije pretrpjeli fatalni poraz. Četiri stotine konjanika koje je poslao kralj Manfred pokošene su na bojnopolju, a Vilim Villehardouin je pao u zarobljeništvo. Činilo se da je epirska država izgubljena: carska je vojska ušla u Artu i ako se Epir i oporavio od tog udarca, učinio je to jedino zahvaljujući pomoći koja je pristigla sa Sicilije. I Srbi su morali napustiti makedonske gradove koje su osvojili kratko prije toga.

Sada više nadaleko nije bilo nijedne kopnene sile koja se Bizantskom Carstvu mogla ispriječiti na putu. Intervencija se mogla očekivati jedino od venecijanske pomorske republike koja je, zapravo, i prizvala u život Latinsko Carstvo u Carigradu i bila glavni dobitnik u situaciji stvorenoj 1204. godine. Da bi izbjegao tu opasnost, Mihajlo VIII. je otpočeo pregovore s Genovom, suparnikom Venecije. Trinaesti ožujka 1261. u Nimfeonu je potpisan važan ugovor koji je stvorio osnovu za položaj Genove na Istoku kao što je to ugovor iz 1082. učinio za Veneciju. Genovežani su se obvezali Carstvu na vojnu pomoć protiv Venecije, u zamjenu za što su im dodijeljene dalekosežne povlastice, porezne i platežne slobode u svim dijelovima Carstva, dok su im u svim najvažnijim lučkim gradovima (a nakon provedene obnove tako je trebalo biti i u Carigradu) osigurana prodajna mjesta. Ukratko, Genova je imala dobiti ono prvenstvo u trgovini na Istoku koje je od kraja 11. stoljeća bilo isključivo pravo Venecije. U stvarnosti je, Međutim, Bizant bio zarobljenikom obiju pomorskih republika, koje su sve više gurale u pozadinu njegovu vlastitu pomorsku silu i trgovinu.

Veliki događaj kojim su se Bizantinci bavili već dvije generacije i za koji su se obavljale najbrižljivije pripreme u vojnom i diplomatskom pogledu naposljetku se zbio s iznenađujućom lakoćom. Gotovo bi se moglo reći da je slučaj bio taj koji je presjekao konce života truloga Latinskog Carstva i Bizantince ponovno doveo u posjed Carigrada. Poslan s malenom vojskom u Trakiju da bi nagledao bugarsku granicu, carski je vojskovođa Aleksije Strategopul prošao pokraj Carigrada i na svoje iznenađenje zatekao metropolu praktički nezaštićenu: još je uvijek trajalo primirje sklopljeno na godinu dana u kolovozu 1260. i venecijanska je flota s većim dijelom franačke posade otišla zauzeti utvrdu Dafnuzij na jednom otoku u južnom Crnom moru. Odlučivši se na brzinu, Strategopul je napao bespomoćan grad i osvojio ga u zoru 25. srpnja 1261. gotovo bez otpora. Bijeg Balduina II. i njegovih ljudi okončao je latinsku vladavinu u Carigradu.

Car Mihajlo VIII. je 15. kolovoza proslavio svoj ulazak u grad Konstantina Velikog. U godinama latinske vladavine Carigrad je mnogo izgubio na sjaju i bogatstvu. Nakon barbarskog pljačkanja 1204. godine uslijedilo je sustavno izrabljivanje bizantskih dragocjenosti, koje su odvlačene na Zapad, budući da je Latinsko Carstvo, mučeno strahom i nedostatkom novca, u tome vidjelo način da pridobije naklonost zapadnih sila. Crkve su stajale prazne, lišene ukrasa i svojih najsvetijih relikvija, a i palača Blaherna bila je u ruševinama. Tim je veće bilo oduševljenje bizantskoga stanovništva. Doček cara u oslobođenu gradu pretvorio se u vjersku svečanost. Pred njega je iznijeta ikona Hodegetrije, koja je vrijedila za djelo apostola Luke. Mihajlo VIII. se pješice, "prije kao Krist nego kao car", u svečanoj procesiji uputio u manastir Studion i zatim u Hagiju Sofiju. Ondje, u crkvi Božje mudrosti u kojoj su okrunjivani drevni bizantski carevi i koja je sada vraćena pravoslavnoj vjeri, patrijarh je u rujnu iste godine po drugi put okrunio Mihajla i njegovu suprugu Teodoru. Taj svečani čin simbolizira obnovu bizantske carske vlasti u carskome gradu koji je uskrsnuo u novi život. Istodobno je carev sin Andronik, u ono vrijeme trogodišnji dječčić, proglašen bazilejem kao pretpostavljeni prijestolonasljednik i time je učinjen odlučujući korak k utemeljenju nove dinastije.

Legitimni car Ivan IV Laskaris nije sudjelovao ni u jednoj svečanosti, a tek nekoliko mjeseci poslije Mihajlo VIII. dao je iskopati oči nesretnom mladiću. Kao što se Andronik

Komnen riješio Manuelova sina, tako je Mihajlo Paleolog odstranio posljednjeg Laskarisa, čija se prava zakleo štititi. Ali dok je Andronik i sam skončao na strašan način, okretni je Paleolog uspio uspostaviti trajnu vladavinu i utemeljiti najdugovječniju dinastiju bizantske povijesti: dinastiju koja će vladati Carstvom do njegova posljednjeg dana.

4. Ponovna uspostava Bizanta kao velesile: Mihajlo VIII.

Bizantsko je Carstvo već za vrijeme Ivana Vataca ponovno steklo prevlast na jugoistoku, ali tek je nakon zauzeća Carigrada Bizant opet bio velesila. Naravno, ponovno je osvajanje nekadašnjega glavnog grada bilo tek rezultat političkih i vojnih uspjeha prethodnih desetljeća: on je pao Bizantincima u naručje kao zrelo voće. Ipak, otkad je carski grad na Bosporu ponovno bio u rukama Bizanta, njegov se položaj u svijetu naglo promijenio. Carstvo je sada ponovno steklo presudan utjecaj na političko oblikovanje europskih država i ponovno postalo jednim od središta oko kojega je kružila politika sredozemnih sila.

Ali ta je ponovno stečena pozicija velesile sa sobom donosila i mnoge opasnosti. Njezino je održavanje zahtijevalo više sredstava i snage nego što je Carstvo u to doba posjedovalo. Nagomilale su se nove zadaće i novi tereti. Izdaci su porasli budući da se pojavila potreba za većom vojskom i većom flotom. Opustošeni glavni grad, koji se morao iznova izgraditi, progutao je goleme količine novca, i to je provinciji nametnulo teško breme. Već se krajem 12. stoljeća ispostavilo da Bizantinci više nisu u stanju održati staru poziciju moći. Potisnuti u Malu Aziju, stvorili su državu koja je iznutra bila čvršća i zdravija od staroga carstva. Ali ta provincijska država za njih nikada nije bila sama sebi svrhom, već samo most prema vraćanju sjaja nekadašnje moći - i tako je u herojskoj borbi ponovno uspostavljeno stanje koje se već jednom pokazalo neodrživim.

Vrijeme latinske prevlasti je pak ostavilo duboke tragove i nanijelo tijelu bizantske države rane koje obnova nije mogla zacijeliti. Carigrad se kao velika glava oslanjao na oslabljeno tijelo napadano sa svih strana. Talijanski pomorski gradovi vladali su bizantskim vodama, njihove su kolonije bile raštrkane po cijelome Carstvu, a pod njihovom je vlašću bila i većina otoka istočnoga Sredozemlja. Grčka se i dalje nalazila pod Francima, a i Epir, koji je bio pod grčkom upravom, odupirao se zajedno s Tesalijom pokušajima ujedinjenja i ustrajao je u svojem neprijateljstvu prema Bizantskom Carstvu. Sjever Balkanskoga poluotoka zauzimale su dvije slavenske države, bugarska i srpska, koje su se razvile na štetu Bizanta. Unatoč tome što nijedna od tih sila nije bila u stanju krenuti u pohod protiv Carstva u velikom stilu, sve su bile spremne podržati pothvat koji bi bio predvođen sa zapada. A ondje nije nedostajalo neprijatelja obnovljenoga Bizantskog Carstva: među njih su se ubrajale sve one sile koje su bile zainteresirane za održanje Latinskoga Carstva. Stoga se napad mogao očekivati u svakom trenutku. Udruživanje zapadnih i balkanskih protubizantskih sila za obnovljeno je Carstvo značilo smrtnu opasnost. Ta se opasnost mogla prepriječiti jedino spretnim manevriranjem. Na sreću je diplomatski manevar bio posebno jaka strana Mihajla VIII.

Dvostruka zadaća Paleologa bila je diplomatska obrana od zapadnih napadačkih planova i ponovna uspostava bizantske vladavine u nekadašnjim bizantskim pokrajinama uništenjem epirske države i latinskih ostataka u Grčkoj. Ovo drugo moglo mu je poći za rukom jedino nakon uspjeha onoga prvog. Središte planiranog napada na Bizant bila je Sicilija, kako za vrijeme Manfreda, tako i pod Karlom Anžuvinskim, i stoga je odnos prema sicilijanskom kraljevstvu činio osovinu oko koje se okretala politika Mihajla VIII. tijekom cijele njegove vladavine. Istinsku pokretačku snagu sicilijanski su osvajački planovi mogli steći samo u slučaju da ih podrži papa - stoga je glavni cilj Paleologa bio spriječiti udruživanje sicilijanskoga kraljevstva s Rimom. Sve dok je Manfred zapovijedao Sicelijom, to je bilo lako. Doduše, u Rimu je isprva vladala atmosfera odbojnosti prema obnovljenu Bizantskom

Carstvu, a papinstvo se nije moglo bez daljnjega pomiriti s činjenicom da je Carigrad za Rimsku crkvu izgubljen i da je na mjesto latinskoga stupilo shizmatično grčko carstvo. Urban IV (11261.-1264.) najprije je moralno podržao Franke u Grčkoj u borbi protiv Bizanta i izopćio Genovežane, koji nisu htjeli odustati od saveza s Bizantom. Ali drevni rimski otpor prema hohenstaufenskoj dinastiji prepričao je udruživanje papinstva s kraljem Manfredom. Daleko od toga da podrži Manfredove osvajačke planove, Urban IV je štoviše nastojao okončati vladavinu Hohenstaufena u Italiji pa je kraljevstvo Sicilije ponudio Karlu Anžuvinskom, bratu francuskoga kralja. Iskoristivši sukob Rima i Hohenstaufena, Mihajlo VIII. je pronašao način da se približi Rimu te je obećanjima crkvene unije, koja su bila dokazani mamac bizantske politike prema Rimu, uspio kod pape izazvati obrat.

To je bilo tim važnije stoga što pokušaji obnove vlasti na Balkanu, koji su Carstvo tjerali na borbu na više frontova i razmrvili njegove snage, nisu imali trajan uspjeh. Na početku se činilo da se car u odnosu na franačku Grčku nalazi u vrlo povoljnom položaju, budući da je Vilim II. Villehardouin bio njegov zatočenik još od pelagonijske bitke. Tako mu je Mihajlo VIII. mogao diktirati uvjete prije nego što ga je krajem 1261. godine pustio da se vrati u Aheju i ondje ponovno stupi na vlast. Vilim II. je bizantskom caru položio lensku zakletvu, dobio titulu megas domestikosa i bio prisiljen ustupiti Bizantu utvrde Monemvaziju, Mistru, Majnu i Hierakion. Ali njegova lojalnost nije dugo potrajala. Villehardouin je od pape dobio otpust od zakletve položene u Carigradu, budući da u to vrijeme led između Rima i Carigrada još nije bio probijen. Uz to je dobio i aktivnu podršku Venecijanske republike, moćne protivnice obnovljenoga Bizantskog Carstva, čiji su se interesi činili ozbiljno ugroženi propašću Latinskoga Carstva, kojemu je ona sama udahnula život, kao i bizantsko-genoveškim savezom. Izbio je rat. Mihajlo VIII. je na Peloponez poslao moćnu vojsku pod zapovjedništvom svoga brata, sebastokratora Konstantina, u kojoj je bilo i oko 5.000 seldžučkih plaćenika, te je otpočela brza i pobjednička bizantska ofenziva. Istodobno su bizantsko-genoveške pomorske snage napale latinske otoke.

Rat je istodobno vođen i na Epiru i u Bugarskoj. Intervenirajući u unutarnja bugarska previranja, Mihajlo VIII. je 1262. godine osvojio najvažnije lučke gradove Anhijal i Mezembriju na zapadnoj obali Crnog mora i uspio znatno proširiti područje vlasti na kopnu na račun Bugarske. Na Epiru, doduše, osvajač Carigrada Aleksije Strategopul, koji je bio sasvim prosječan vojskovođa, ni pri nastavku borbe 1262. godine nije imao sreće kao ni 1260. Ali carev je brat, despot Ivan Paleolog, u ljeto 1264. izborio značajnu pobjedu i prinudio epirskoga despota Mihajla II. da sklopi mir i prizna carsku prevlast. Despot Nikefor I., sin Mihajla II. koji je nekada bio oženjen kćeri Teodora II. Laskarisa, sada je sklopio brak s nećakinjom Mihajla VIII.

Nasuprot tome, u južnoj je Grčkoj nakon početnih uspjeha došlo do nepovoljnog obrata. Rat se otegnuo, novca je ponestajalo i tako se dogodilo da su turske pomoćne trupe, koje nisu redovito primale plaću, prešle na stranu Franaka. Pobjedničko se napredovanje Bizantinaca skončalo 1264. godine teškim porazom kod Makri-Plagija i oni su morali započeti s povlačenjem. K tome su i saveznici Carstva na moru pretrpjeli poraz: u proljeće 1263. genovešku su flotu potukli Venecijanci kod mjesta Settepozzi u Nauplijskom zaljevu. To je cara navelo da promijeni politiku prema talijanskim pomorskim republikama: raskinuo je savez s Genovežanima koji je Carstvo stajao velikih žrtava, a da nije donio očekivane prednosti, otpustio je genoveške brodove i stupio u pregovore s nadmoćnom Venecijanskom republikom. Osamnaesti lipnja 1265. sklopljen je ugovor po kojemu su Venecijancima ponovno dodijeljene vrlo dalekosežne privilegije. Međutim, i raskid s Genovežanima bio je tek privremen. Budući da su se na obzoru skupljali crni oblaci, a Venecijanci su odugovlačili ratifikaciju ugovora, Mihajlo VIII. je opet pružio ruku Genovi. Budući da su u borbi s Venecijom pretrpjeli novi poraz (1266.), Genovežani su objeručke prihvatili carevu ponudu. Sada su ponovno mogli uživati pravo na slobodnu trgovinu u Carstvu, a pripala im je i četvrt

u carigradskom predgrađu Galati na Zlatnom rogu (1267.). Ondje su ostali sve do turskih osvajanja i ubrzo se Galata razvila u cvatuće genoveško trgovište. Povratak Genovežana u Bizant okončao je venecijansko oklijevanje: 4. travnja 1268. ratificiran je bizantsko-venecijanski ugovor iako je sada otpala klauzula o protjerivanju Genovežana. Značajno je, Međutim, da je ugovor najprije sklopljen na razdoblje od pet godina: Venecija je uvela novi sustav kratkoročnih i raskidivih sporazuma. S obzirom na politiku koja je vođena do tada, a koja je Bizant jednostrano vezivala uz jednu od pomorskih republika dok je drugu činila njegovim neprijateljem, ovo je istodobno povezivanje s Genovom i Venecijom značilo dobitak utoliko što je umanjivalo opasnost da bilo genoveška, bilo venecijanska flota sklopi savez s protubizantskim zapadnim silama, a Bizantu je pružalo mogućnost da iskorištava suparništvo talijanskih pomorskih gradova i služi se jednim protiv drugoga.

Na Zapadu su se u međuvremenu zbili važni događaji. Provansalski grof Karlo Anžuvinski odazvao se papinu pozivu i osvanuo je u Italiji, stupivši na mjesto Manfreda koji je 26. veljače 1266. u bitki kod Beneventa izgubio i kraljevstvo i život. Za Bizantsko je Carstvo novi kralj Sicilije i Napulja bio kudikamo opasniji protivnik nego što je ikada bio Manfred. Dok je Hohenstaufen bio neprijatelj papinstva, Anžuvinc je bio njegov miljenik i tako je iskrnula akutna opasnost da planovi za napad na Bizant budu podržani od Rima. Doista je Karlo Anžuvinski u dogovoru s papom i u njegovoj prisutnosti 27. svibnja 1267. u Viterbu sklopio prijateljski savez s latinskim carem Balduinom II. koji je bio protjeran iz Carigrada, kao i sporazum o podjeli Bizantskoga Carstva nakon osvajanja. Savez je imao biti zapečaćen brakom između Karlove kćeri Beatrice i Balduinova sina Filipa. Tako je Karlo Anžuvinski, tek što je postao gospodar Sicilije, izrazio svoje osvajačke namjere. Ubrzo je krenuo i na Grčku te zauzeo Manfredov epirski posjed i stekao podršku Vilima II. Villehardouina. Ahejski se knez, čije su snage bile iscrpljene borbama protiv bizantskih trupa i koji se osjećao ugroženim mržnjom grčkoga stanovništva, bacio Anžuvincu u zagrljaj i svoju zemlju stavio pod njegovu vrhovnu vlast; njegova se kćer i nasljednica Izabela zaručila s jednim od sinova Karla Anžuvinskog. Sicilijanski je kralj pronašao još više saveznika, jer bizantski je car imao i druge neprijatelje. Srbija i Bugarska spremno su mu pružile ruku budući da su ih na uključenje u protubizantsku frontu navodili i državopolitički i dinastički razlozi: bugarski car Konstantin Tih bio je šurjak Ivana Laskarisa, kojega je Mihajlo VIII. svrgnuo s prijestolja i oslijepio, a srpski kralj Uroš I. bio je oženjen francuskom princezom te je od saveza s Karlom Anžuvinskim mogao očekivati proširenje svoga područja na račun Bizantskoga Carstva. U međuvremenu je Karlo Anžuvinski konačno učvrstio svoj položaj u Italiji i već je počeo slati novac i trupe u Aheju.

Položaj Bizantskoga Carstva bio je krajnje težak. Ipak, Mihajlo VIII. nije se predavao. Čak ni sada nije izgubio nadu da će za sebe pridobiti papu i Klement IV doista je pristao na njegove prijedloge da ponovno pregovaraju o uniji. Rim je ponajprije težio okončanju grčke shizme i nakon toga oslobađanju Svete zemlje, ali ne i osvajanju Bizantskoga Carstva, o čemu je sanjario kralj Sicilije. događaji od 1204. godine nadalje pokazali su da se pukom okupacijom Bizantskoga Carstva ne može riješiti crkveno pitanje. Dalekovidna rimska politika prema Istoku nije se mogla poistovjetiti s osvajačkim planovima Karla Anžuvinskog; čak i ako se činilo da Klement IV podržava te planove, činio je to u namjeri da izvrši pritisak na bizantskoga cara i prinudi ga na podložnost u crkvenom pogledu, dakle u namjeri da pridonese pobjedi rimske, a ne anžuvinske politike. Nakon smrti Klementa IV (1268.) u Rimu je nastupilo razdoblje duže upražnjenosti papinske stolice, a okretni je Paleolog našao podršku u francuskom kralju. Ljudevit Sveti je, naime, kao i pape njegova vremena, namjeravao osloboditi Svetu zemlju od nevjernika i uspostaviti katolički crkveni mir. Podržan poslanstvima bizantskoga cara, on je svoga ratobornog brata uspio odvratiti od rata protiv grčkih kršćana. Karlo Anžuvinski morao ga je u ljeto 1270. slijediti u križarski rat u Tunis i time je planirani pothvat protiv Bizanta zaustavljen u odlučujućem trenutku. U rujnu 1271. u

Rimu je konačno popunjena papinska stolica i na nju unatoč protivljenju Karla Anžuvinskog nije ponovno sjeo Francuz, već Talijan, Grgur X. On je bio vatreni pobornik ideja križarskoga rata i unije i nije bio sklon osvajačkim planovima Anžuvina. Grčka je unija više nego ikada stupila u središte papinske politike prema Istoku.

Za vrijeme odsutnosti Karla Anžuvinskog iz Europe situacija se u franačkoj Grčkoj okrenula u korist Bizantinaca, koji su ponovno uspjeli učvrstiti svoj položaj na Peloponezu. Ipak, tuniski je križarski rat bio tek kratka epizoda: ubrzo nakon dolaska u Afriku Ljudevita IX. je pokosila epidemija, a Karlo Anžuvinski se nakon kratke pobjedničke borbe vratio na Siciliju. Nove trupe koje su poslane na Moreju u godinama 1271./72. zaustavile su napredovanje Bizantinaca.

Mihajlo VIII. je pokušao potkopati utjecaj Kralja Anžuvinskog u grčkim i slavenskim zemljama na Balkanu uspostavljanjem dinastičkih veza. Zapadnogrčko se carstvo raspalo nakon smrti despota Mihajla II. (1271.): na Epiru

je vlast preuzeo legitimni nasljednik, despot Nikefor, koji je bio oženjen nećakinjom bizantskoga cara, a Tesalijom je zavladao nezakoniti sin Mihajla II. Ivan. Njemu je car dodijelio titulu sebastokratora, a svoga je nećaka Andronika Tarhanejota oženio Ivanovom kćeri. To se osiguranje, Međutim, pokazalo nedovoljnim: energični i borbeni tesalski vlastodržac ubrzo se pretvorio u ogorčenog neprijatelja Carstva, a Tarhanejot je našao zajednički jezik sa svojim tastom. Caru je bilo krajnje teško izaći na kraj sa separatističkim grčkim državama jer njegova je glavna zadaća bila njihovo ponovno pripojenje.

Zbližavanju sa slavenskim državama stajali su na putu i carevi planovi obnove Carstva. Prema njegovu shvaćanju, u obnovljenom su se Carstvu imale utopiti ne samo grčke i latinske države na Balkanu već i južnoslavenske zemlje, i na to sasvim jasno upućuje značajna (iako neučinkovita) crkvenopolitička odredba iz 1272. godine kojom Mihajlo VIII. oduzima autokefaliju Srpskoj i Bugarskoj crkvi s namjerom da podredi južnoslavenske Crkve grčkoj nadbiskupiji u Ohridu po uzoru na Baziliju II. Unatoč tome što su bračni pregovori znatno napredovali, do veze sa Srbijom nije došlo. Međutim, Mihajlo VIII. uspio se povezati s Ugarskom i tako uspostaviti ravnotežu u odnosu prema Srbiji, koja je bila u savezu s Anžuvincima. Njegov je prijestolonasljednik Andronik oženio kćer ugarskoga kralja Stjepana V, a nedugo nakon toga, u studenome 1272., okrunjen je za sucara i tom su mu prilikom pripala mnogo dalekosežnija prava nego što su ih ikada prije posjedovali sucarevi u Bizantu (vidi str. 254). Činilo se da je napetost u Bugarskoj popustila nakon smrti carice Irene Laskaris oko 1270. godine i nakon vjenčanja bugarskog cara Konstantina i careve nećakinje Marije, koja je bila sestra supruge epirskog despota. Ali budući da je Mihajlo VIII. zadržao za sebe lučke gradove Anhijal i Mezembriju, koji su od 1262. bili u bizantskom posjedu unatoč tome što su bili obećani bugarskom caru kao miraz, oko godine 1272. izbio je rat i Bugari su upali na područje Carstva. Ipak, bili su prinuđeni povući se pod navalom Tatara, koji su bili u savezu s Mihajlom VIII., i odustati od spornih gradova.

Najvažniji su faktori moći na istoku u ono vrijeme bili Tataci Zlatne horde u južnoj Rusiji, Mongoli pod vodstvom kana Hulagua u prednjoj Aziji i Mameluci u Egiptu. Ruski i prednjoazijski Mongoli u to doba više nisu bili jedinstveni, budući da je već oko 1259. godine došlo do njihova razdvajanja. Nedugo su nakon toga (1260.) Mongoli kana Hulagua - koji su 1258. godine osvojili Bagdad i proširili područje svoje vlasti na cijelu prednju Aziju od Indije do Sredozemlja - pretrpjeli težak poraz od strane egipatskih Mameluka. Oni su izvorno bili garda egipatskih Ejubida, koja se prvenstveno sastojala od Kumana i drugih stepskih naroda južne Rusije, a 1250. su godine postali gospodari Egipta i osnovali vlastitu dinastiju, koja je smijenila Ejubide i koja će sve do 16. stoljeća gospodariti Egiptom. Od toga su se doba u povećanom broju k njima stjecali sunarodnjaci iz južne Rusije i to je Mameluke dovelo u užu vezu sa Zlatnom hordom. S obzirom na neprijateljstvo obiju sila s Mongolima prednje Azije, veza između njih bila je moguća jedino pomorskim putem. Ali ključ za taj put bio je u rukama

Bizanta i zbog toga je za Mameluke i južnoruske Mongole sporazum s bizantskim carom postao neophodan: a to je dodatni dokaz koliko je Bizantsko Carstvo dobilo na težini u svjetskoj politici otkad je ponovno osvojilo Carigrad. Sporazumu su isprva stajale na putu prijateljske veze koje je Mihajlo VIII. održavao s Mongolima prednje Azije, budući da je Hulaguovo prijateljstvo za njega bilo sredstvo pritiska na susjedni sultanat Ikonij. Tako su južnoruski Tataři već 1264. godine u savezu s Bugarima poduzeli strahovit napad na Carstvo: bizantska je vojska pretrpjela težak poraz, pri čemu je i sam Mihajlo VIII. dospio u ozbiljnu životnu opasnost, a tračka je pokrajina do te mjere opustošena da se nadaleko nije moglo vidjeti "nijednog vola za vuču i nijednog ratara". Novo su razaranje Tataři poduzeli godine 1271. kada su ih pozvali Ivan Tesalski i Andronik Tarhanejot. Ti su napadi, kao i razvoj situacije u Bugarskoj, Mihajla VIII. naveli na to da uredi odnose s južnoruskim Tatarima. Godine 1272. sklopio je prijateljski sporazum s velikim tatarskim vojskovođom Nogajem, koji je u Zlatnoj hordi imao dominantan položaj i koji je, kao što se ubrzo i dokazalo, bio u poziciji da osujeti svaku akciju Bugara protiv Bizanta. Njemu je car dao za ženu svoju izvanbračnu kćer Eufrozinu i poslao bogate darove. Odat su odnosi bizantskoga cara sa Zlatnom hordom i s Mamelucima ostali nepomućeni, a izmjena poslanstava između Bizanta i Egipta bivala je sve življa. Oko prstena protubizantskih sila, koji je okruživao Carstvo, Mihajlo VIII. stvorio je nov prsten, koji je trebao držati u šahu neprijatelje Carstva: kao što su Hulaguovi Mongoli vršili pritisak na sultanat Rum, tako su ga sada Nogajevi Tataři vršili na Bugarsku; Srbima su iza leđa stajali Mađari, saveznici Carstva, dok je Karla Anžuvinskoga, glavnog neprijatelja Bizantinaca, u napadu na Carstvo sprećavalo papinstvo uljuljkano u nade o crkvenoj uniji.

Ali Grgur X. nije se više namjeravao zadovoljavati pukim obećanjima unije kojima je Mihajlo VIII. držao Rim na ledu već duže od desetljeća. Postavio je cara pred ultimatum tako što mu je za crkvenu podložnost obećao potpunu sigurnost od katolićkih sila te istodobno zaprijetio da u slučaju otpora više neće moći zadržavati navaljivanje Karla Anžuvinskog. Istjecanje bizantsko-venecijanskog ugovora papa je uzeo za povod da i s te strane izvrši na Mihajla snažan pritisak tako što je upozorio Venecijance da moraju odustati od obnove ugovora dok ne dođe do unije. Karlo Anžuvinski je pak dao sve od sebe da namami Veneciju na protubizantsku stranu. Istodobno je otpočeo s velikom akcijom na Balkanu. Sklopio je prijateljski savez s carevim okorjelim neprijateljem, tesalskim vlastodršcem, a u Moreju je 1273. godine poslao vojnu silu veću nego ikada prije. Već se učvrstio u Albaniji, vratima za upad u Bizant, a katolićki ga je dio zemlje priznao za gospodara. Ojaćao je i savez sa Srbijom i Bugarskom i na njegovu su se dvoru 1273. godine sastali poslanici bugarskoga cara i srpskoga kralja. Svi neprijatelji Carstva - Latini i Grci, Slaveni i Albanci - udružili su se pod vodstvom Karla Anžuvinskog, koji je bio u saveznićkom i rodbinskom odnosu s titularnim carem Carigrada kao i s vladarom franaćke Grćke te je sada posegnuo za bizantskom krunom.

Pod tim se okolnostima više jednostavno nije moglo suprotstavljati prijetnjama Grgura X.: caru je kao jedini izlaz preostalo da se pokori papinoj volji. Unatoć žestokom otporu bizantskoga svećenstva, Mihajlo VIII. je postigao dogovor s rimskim legatima koji su 1273. boravili u Carigradu i uspio naposljetku privoljeti i jedan dio klera na prihvaćanje unije. Na Lyonskom koncilu 6. srpnja 1274. taj je povijesni čin i proveden. Veliki logotet Georgije Akropolit zakleo se u ime cara ne samo na priznanje papina prvenstva već i na prihvaćanje rimske vjeroispovijedi te su i svećenici koji su bili prisutni u bizantskom poslanstvu - nekadašnji patrijarh German i nicejski metropolit Teofan - potpisali carsku deklaraciju. Crkvena unija, koja je tijekom više od dva stoljeća bila jedan od glavnih ciljeva rimske politike i predmet brojnih pregovora koji su redovito ostajali bez rezultata, postala je stvarnost.

Politićke pogodnosti koje je Mihajlo VIII. očekivao od pokoravanja Rimskoj crkvi uistinu nisu izostale. Pod papinim je pritiskom Karlo Anžuvinski morao odustati od planirana

osvajackog pohoda protiv Bizanta i obvezati se na primirje do 1. svibnja 1276. I Venecija je u ožujku 1275. obnovila ugovor s bizantskim carem, iako samo na dvije godine. Mada se nedugo prije toga nalazio u teškom defenzivnom položaju, Bizant je sada ponovno preuzeo inicijativu i prešao u napad na svim frontama. Još su za vrijeme zasjedanja Lyonskoga koncila teško poražene anžuvinske trupe u Albaniji. Bizantinci su zauzeli važne gradove Berat i Butrinto i započeli opsadu Drača i Avlone. Godine 1275. car je poslao svoga brata Ivana sa silnom vojskom na Tesaliju, koja je pod sebastokratorom Ivanom Angelom postala protucarsko središte. Međutim, taj je pobjednički započet pohod, koji je doveo carske trupe pod zidine tesalskoga glavnoga grada Neopatrassa, propao zbog osobne hrabrosti i spretnosti sebastokratora Ivana koji je u odlučujućem trenutku pribavio pomoćne trupe iz susjedne franačke kneževine Atene; negativan je ishod imao i drugi vojni pohod protiv Tesalije godine 1277. Za razliku od toga, Carstvo je na moru bilježilo velike uspjehe. Osobito su sretan ishod imale pomorske operacije od 1276. godine nadalje pod vodstvom Talijana Licarija, kojemu je dodijeljena titula megas duxa: Eubeja i veći broj egejskih otoka pali su u njegove ruke te je bizantska flota ponovno zavládala Egejskim morem.

Na Peloponezu je došlo do važnog obrata: godine 1278. umro je Vilim II. Villehardouin i nakon toga je kneževina Moreja dospjela pod neposrednu vlast Karla Anžuvinskog. Na prvi se pogled činilo da taj obrat ugrožava Bizant, ali u stvarnosti je značio slabljenje franačkoga vladarskog sustava i Carstvu je bio od koristi. Teškoće s kojima se morao suočiti već Vilim II. upraviteljima Karla Anžuvinskog došle su do grla: zemlja je bila iscrpljena neprestanim ratovanjem, a grčko se stanovništvo bunilo protiv latinske vladavine. Pod tim su okolnostima Bizantinci uspjeli proširiti svoj posjed sve do Arkadije i to je, zajedno s nedavnim uspjesima u Arhipelagu, značilo bitno učvršćenje carske pozicije.

Ipak, to se poboljšanje vanjskopolitičkoga položaja moralo platiti teškim unutarnjim potresima. Bizantski narod, velika većina bizantskoga klera i osobito monaštvo, koje je bilo odano pravoslavlju do fanatizma, nisu željeli ni čuti za crkvenu uniju i ogorčeno su se suprotstavili caru. Odnos između Mihajla VIII. i Grčke crkve već je prije bio ozbiljno pomućen. Nakon osljepljenja mladoga Ivana Laskarisa, patrijarh Arsenije je izopćio Paleologa. Uz veliki napor Mihajlu VIII. je 1266. godine konačno uspjelo odstraniti toga strogog asketa i izboriti oprost od njegova drugog nasljednika Josipa, ali je jedan dio Crkve i naroda ostao vjeran prognanome Arseniju. Formirala se stranka takozvanih arsenita, koji su se tvrdokorno borili protiv cara i novoga crkvenog vodstva. Kada se Mihajlo VIII. pokorio papi i od svoje Crkve zatražio priznanje rimske prevlasti, izbila je oluja koja je zahvatila cjelokupno stanovništvo. Teškoće su pojačane time što se patrijarh Josip nije dao nagovoriti na prihvaćanje unije te je postala nužna nova nasilna zamjena crkvenoga vodstva. Na patrijaršku je stolicu sjeo chartophylax Ivan Bekkos, sposoban i višestruko obdaren čovjek, koji je nakon prvotnoga suprotstavljanja pristao uz uniju. Sada su se stvorila dva protivnička tabora: ukidanje grčko-rmskoga raskola naloženo odozgo proizvelo je dubok rascjep unutar Bizantskoga Carstva. Bizantski narod, za koji je pravoslavlje oduvijek bilo najveća svetinja i kojemu je mržnja prema Latinima ušla u kosti, okrenuo se protiv cara koji je izdao vjeru otaca. Ali car je sve to ignorirao, čvrsto ustrajući na uniji u kojoj je vidio spas za svoje Carstvo. Započeli su stravični progoni koji su pogađali i visoke i niske slojeve. U pretrpanim zatvorima sjedili su klerici i laici, mali ljudi i prinčevi carske loze, jer pukotina se širila kroz sve slojeve stanovništva te je i sama carska porodica bila podijeljena.

Čak je i izvan bizantskih granica careva unionistička politika izazivala teške zaplete. Mihajlova sestra miljenica, Eulogija (Irena), oštra protivnica unije, pridružila se svojoj kćeri, bugarskoj carici Mariji, te je bugarski dvor pod utjecajem dviju žena postao žarištem protucarskoga djelovanja. Ipak, na toj je strani ubrzo došlo do obrata, barem kratkotrajnog. U klonulomu trnovskom carstvu, teško pogođenom neprestanim mongolskim pustošenjima i rastrganom socijalnim sukobima, došlo je do velikog narodnog ustanka i žestokih unutarnjih

borbi. Oružanom intervencijom u bugarske nemire bizantskoj je vladi pošlo za rukom da pobjedničkom narodnom vođi Ivajlu suprotstavi greciziranog potomka Asenida, oženjenoga bizantskom princezom, koji je 1279. godine uzdignut na klimavo carsko prijestolje kao Ivan Asen III.

Mržnja prema unionističkom caru sudbonosno se odrazila na grčke države. Čak je i miroljubivi Nikefor Epirski istupio protiv Paleologa. Zaposjeo je lučki grad Butrinto, koji su nedugo prije toga osvojili Bizantinci, i kasnije ga izručio Karlu Anžuvinskom (1279.). Ivan Tesalski, stari neprijatelj Mihajla VIII. koji se godinama borio protiv Bizantskoga Carstva uz podršku zapadnih sila, sada se nametnuo za vođu pravoslavnih Grka te je okupio oko sebe bizantske neprijatelje unije koji su hrlili k njemu u velikom broju. Godine 1278. dao je čak održati i koncil koji je osudio cara kao heretika.

Ali nije se samo car morao teško boriti za održanje rimsko-bizantskog jedinstva, već i papinstvo. Nakon smrti Grgura X. (1276.), u Rimu je ojačao utjecaj sicilijanskoga kralja i začas je rimsko-bizantska suradnja zapela. Nikola III. (1277.-1280.) ponovno je dao snažan poticaj rimskoj univerzalističkoj težnji i s njome unionističkoj politici. On je pokušao uspostaviti ravnotežu između Anžuvinaca i bizantskoga cara na istoku kao što je bila ona između Rudolfa Habsburškog i Karla Anžuvinskog na zapadu, s ciljem da univerzalnu vlast Rimske crkve nametne svim svjetovnim vlastima. Za vrijeme njegova pontifikata Mihajlo VIII. se osjećao sigurnim od Zapada. U tom je razdoblju Bizant poženio najznačajnije uspjehe u Moreji i Arhipelagu (vidi str. 250). Ali pri sljedećem je izboru pape prevladao utjecaj Karla Anžuvinskog i nastupio je potpun obrat situacije. Na stolicu sv. Petra je 22. veljače 1281. sjeo Francuz Martin IV, slijepo oruđe moćnoga sicilijanskoga kralja. Kurija se odrekla svoje suverene funkcije arbitra i u potpunosti se stavila u službu anžuvinske osvajačke politike. Pod papinim su patronatom Karlo Anžuvinski i latinski titularni car Filip, sin Balduina II., 3. srpnja 1281. u Orvietu potpisali s Venecijanskom republikom ugovor "o ponovnoj uspostavi rimskog imperija koje je prigrabio Paleolog". Štoviše, Martin IV je do te mjere odstupio od politike svojih prethodnika, slijepo slijedeći naputke Karla Anžuvinskog, da je bizantskoga cara, koji je pristao na uniju i zbog toga morao podnositi težak sukob s vlastitim narodom, osudio kao heretika, proglasio svrgnutim i kršćanskim vladarima svih zemalja zabranio bilo kakav kontakt s njime.

Unionistička politika Mihajla VIII. tako je doživjela potpuni brodolom. Od nje se ogradio čak i Rim. Zapadne su se sile udružile u borbi protiv Bizanta: Venecija je Anžuvincima posudila flotu, a papa im je pružio moralnu podršku. Balkanski su se vladari udružili u protubizantski front. U dogovoru s Karlom Anžuvinskim, godine 1282. Ivan Tesalski i novi srpski kralj, energični Milutin (1282.-1321.), upali su u Makedoniju. Srpski je kralj zaposjeo Skopje, grad od velike važnosti koji je sada za Bizantince bio zauvijek izgubljen. U Bugarskoj je bizantski štićenik Ivan Asen III. već 1280. izgubio carsku krunu. Njegov nasljednik, kumanski potomak Georgije I. Terter (1280.-1292.), koji mu je kao vođa bugarskih bojara oteo vlast, okrenuo se, dakako, protiv Bizanta sklopivši savez s Anžuvincima i Ivanom Tesalskim. Još nikada se Karlo Anžuvinski nije toliko približio svome cilju i još nikada položaj Mihajla VIII. nije bio tako kritičan. Bizantsko se Carstvo činilo osuđenim na propast.

U tom je kritičnom trenutku nastupio velik obrat: strašna je katastrofa stigla Anžuvince, koji su bili sigurni u pobjedu, a diplomatsko je umijeće Paleologa proslavilo svoj najveći uspjeh. Već neko se vrijeme pripremala zavjera u velikom stilu protiv anžuvinske vladavine na Siciliji, u kojoj je Ivan od Procide, učeni liječnik koji je emigrirao iz južne Italije i kasnije postao kancelar u Aragonu, igrao posredničku ulogu. Preko svojih je posrednika Mihajlo VIII. još za vrijeme pontifikata Nikole III. stupio u kontakt s kraljem Petrom III. Aragonskim, Manfredovim zetom. Petar je trebao Anžuvinca napasti s leđa i oduzeti mu kraljevstvo koje je on oteo kralju Manfredu 1266. godine. Bizantski mu je car na raspolaganje stavio novčana sredstva za izgradnju flote. Istodobno su bizantski i aragonski agenti, bogato opremljeni

bizantskim novcem, na Siciliji podjarili ustanak protiv anžuvinke vladavine. U zemlji iscrpljenoj i ogorčenoj neprestanim ratnim pripremama Anžuvina i zloupotrebama lokalne uprave, ključalo je nezadovoljstvo. Ali do provale te latentne krize dovela je tek bizantska financijska pomoć, kao što je tek njome omogućeno naoružavanje aragonskoga kralja. "Kada bih rekao", piše Mihajlo VIII. u svojoj autobiografiji, "da im je (Sicilijancima) Bog dao slobodu i da je to učinio mojom rukom, govorio bih istinu." U trenutku u kojemu je Paleologova situacija bila najteža, u Palermu je 31. ožujka 1282. buknuo ustanak, koji se brzinom munje proširio na cijelu zemlju: anžuvinska vladavina na Siciliji krvavo je okončana takozvanom "Sicilijanskom večernjom". U kolovozu je osvanuo Petar Aragonski sa svojom flotom. U Palermu se dao okruniti Manfredovom krunom i tako je postao gospodar Sicilije, a Karlo Anžuvinski je tek uz velike muke uspio spasiti svoj posjed na talijanskom tlu. Sada više nije moglo biti govora o napadu na Bizant: Južnotalijansko kraljevstvo bilo je razbijeno, Karlo Anžuvinski je ispao iz igre nakon te katastrofe bez premca, papa je njome bio također teško pogođen, latinskoga titularnog cara Filipa više nitko nije uzimao ozbiljno, a Venecija se nastojala približiti bizantskom caru i aragonskom kralju. Oluju koja se dvadeset godina nabirala protiv obnovljenoga Bizantskog Carstva raspršio je diplomatski genij Paleologa.

VIII. RASULO I PROPAST BIZANTSKOGA CARSTVA (1282.-1453.)

1. Bizant kao državnica

Iz obrambene je borbe protiv zapadnih osvajačkih težnji Mihajlo VIII. izašao kao pobjednik. Međutim, napadačke su borbe u nekadašnjim bizantskim zemljama unatoč svim nastojanjima imale skroman uspjeh. Sjevernu polovinu Balkanskog poluotoka držali su Slaveni i iako je Mihajlo VIII. uspio uzeti zemlje od oslabljene Bugarske, od srpske su države u usponu prijetili novi gubici. Na moru su i dalje vladale talijanske pomorske republike. Dio Peloponeza je doduše uz izvanredne napore ponovno podređen Bizantskom Carstvu, ali je njegov veći dio i dalje pripadao Francima. Pod franačkom su vlašću ostale i Atika s Beocijom i obližnji otoci. Tesalija i Epir s Etolijom i Akarnanijom bili su pod vlašću Angela i tvrdokorno su se odupirali carskoj vlasti. Nigdje Paleologovi pokušaji ponovnog osvajanja nisu imali tako malo uspjeha kao u tim grčkim separatističkim državama. Kao što je katastrofa iz 1204. godine bila uvjetovana unutarnjim raspadanjem Bizanta, tako su i sada separatističke grčke države bile te koje su najjače djelovale protiv ujedinjenja. Grčka je magnatska država Tesalija pak igrala glavnu ulogu u borbi protiv obnoviteljskih nastojanja bizantskoga cara na Balkanskom poluotoku.

U međuvremenu su neprestani ratovi na Balkanu i zamorni obrambeni rat protiv anžuvinske prijetnje potpuno iscrpili snage Bizantskoga Carstva. Po svojim načelima i metodama, po smjelosti i idejnoj veličini te po svojoj uglavnom zapadnoj orijentaciji, po svojim pozitivnim kao i negativnim posljedicama, politika Mihajla VIII. podsjeća na onu Manuela I. Bila je to carska politika u velikom stilu koja je utjecala na svjetska događanja od Egipta do Španjolske. Ali ona je Bizantskom Carstvu nametnula nepodnošljive terete. Nastojanje Mihajla Paleologa da ostvari poziciju velesile oduzelo je Carstvu i posljednju snagu, baš kao i pokušaj Manuela Komnena da uspostavi univerzalno carstvo stotinu godina prije. Obrambena sposobnost Bizantskoga Carstva u Aziji potkopana je sada kao i onda, ali ovaj je put to imalo dovesti do još kudikamo težih posljedica. Bizant je, kao i tada, bio istrošen u vojnom i financijskom pogledu. Kao i tada, i sada je uslijedio težak udarac. Započelo je propadanje Bizantskoga Carstva bez izgleda na ikakvo poboljšanje. Postojala je

golema razlika između ponosnog carstva Mihajla VIII. i bijedne države njegovih nasljednika. Pod njihovom se vlašću Bizant pretvorio u državicu i naposljetku u puki objekt politike svojih susjeda.

Uobičajeno je da se taj obrat objašnjava vrlo jednostavno: Mihajlo VIII. bio je genijalan državnik, dok je njegov nasljednik Andronik II. bio slab i nesposoban vladar. U stvarnosti je nagla propast bizantske državne sile, koja je otpočela krajem 13. stoljeća, imala dublje uzroke. Unutarnje rane Carstva bile su nezalječive, a sve veći vanjskopolitički pritisak nezadrživo je tjerao Bizant prema katastrofi. Državni je organizam bio potkopan i nakon neumjerenih napora na koje je Carstvo tjerao Mihajlo VIII., sada je došlo do neizbježne reakcije. K tome je započela ekspanzija osmanskih i srpskih sila koje su bile u jakom zamahu, i ona karakterizira razdoblje koje upravo započinje. Bizantska je država, iscrpljena u vojnom i financijskom pogledu, bila bespomoćna protiv dvostrukoga pritiska na istoku i na Balkanu. Ovim se presudnim unutarnjim i vanjskopolitičkim razlozima bolje može objasniti propast bizantske sile nego osobnim značajkama vladara.

Dakako, Andronik II. (1282.-1328.) nije bio baš državnik od formata, ali ipak nije bio tako slab i ograničen kako se to obično tvrdi. Njegova politika nije bila bez teških promašaja, ali valja mu priznati da je i on poduzeo niz mudrih i značajnih mjera i da mu nije nedostajalo razumijevanja za potrebe države. Ne treba ga okrivljavati zato što su u beznadnom položaju svi pokušaji sanacije mogli imati tek ograničen uspjeh i što su ih upropastili daljnji događaji. Osim toga, Andronik je imao neobično visoko obrazovanje i izričito zanimanje za znanost i književnost. Među njegove najbliže suradnike ubrajali su se ljudi velikih umnih sposobnosti, kao što su bili Teodor Metohit i Nikefor Gregora. Ako je razdoblje Paleologa bilo epoha velikoga kulturnog procvata i ako je Carigrad unatoč političkom propadanju i dalje bio intelektualno središte svijeta, to se može pripisati i djelovanju često omalovažavanog Andronika.

Već za vrijeme očeve vladavine Andronik je sudjelovao u poslovima vlade kao suvladar, a još će značajniju ulogu za vrijeme njegove vladavine odigrati njegov sin i sucar Mihajlo IX. (i 1320.). Sve veća važnost položaja suvladara karakteristična je pojava razdoblja Paleologa; ona se i formalno izražava u titularnom izjednačenju glavnoga cara i sucara, budući da sada titulu bazileja i autokratora ne nosi samo vladajući car već uz njegovo dopuštenje i prvi sucar kao pretpostavljeni prijestolonasljednik, i to jedino on, a ne i eventualni drugi sucarevi. Tu se primjećuju prve naznake preobražaja centralističke samovlade u zajedničku vladavinu carske kuće nad razjedinjenim dijelovima Carstva.

U to se doba već javlja pomisao na podjelu Carstva, isprva tek kao izdanak stranih, zapadnjačkih ideja. Druga je careva supruga, Irena (Jolanda) od Montferrata, u interesu svojih sinova zahtijevala podjelu carskog teritorija između svih carskih prinčeva. Za ovaj je stupanj razvoja ipak znakovita odbojnost na koju je caričin plan u ono doba naišao. Andronik II. odbio je prijedlog svoje supruge zbog čega je došlo do ozbiljnog razdora: carica je napustila glavni grad i uputila se u Solun, stupila je u vezu sa srpskim kraljem Milutinom, svojim zetom, i pokušala osigurati jednom od svojih sinova prijestolonasljeđe u Srbiji. Ali ni ondje od njezinih planova nije bilo ništa, budući da razmaženog princa nije privlačio tamošnji jednostavan život.

U Bizantu je bilo vrlo dobro poznato da se u ovom konfliktu odražavaju suprotnosti rimsko-bizantskih i zapadnih poimanja i da je u osnovi caričinih zahtjeva mješavina državnopravnih i privatnopravnih ideja. "Nečuveno!" piše Nikefor Gregora. "Ona je željela da carski sinovi ne vladaju monarhijski po drevnom rimskom običaju, već da podijele grčke gradove i zemlje po uzoru na Latine, tako da svaki od njezinih sinova upravlja jednim zasebnim dijelom, koji bi mu pripao kao privatno vlasništvo, tako da pojedini dijelovi s njihovih roditelja prijeđu njima u nasljeđe, s njih njihovoj djeci i daljnjim potomcima po zakonu o vlasništvu privatnih osoba. Ta je carica", dodaje Nikefor Gregora kao pojašnjenje,

"bila latinskog podrijetla i taj je običaj preuzela od Latina, namjeravajući ga uvesti među Grke."

Bizant je još uvijek ustrajao na jedinstvu Carstva. Ali državna se građevina sve više klimala i veza između središta i provincije bivala je sve labavijom. U načelu su provincije sada bile povezane sa središtem jedino osobom namjesnika i zbog toga su na taj položaj imenovani uglavnom carevi rođaci ili dvorjani iz njegova najužeg kruga. Smjenjivali su se brzo, budući da povjerenje nije dugo držalo; ali ako bi pukla i ta najtanja veza, provincija bi pala u ruke lokalnih veleposjednika. Upravni sustav bizantske države, njezin ponos i njezino najčvršće uporište, gubi svoj centralistički karakter i jasnoću hijerarhijskoga poretka.

Dolazak dinastije Paleologa na carsko prijestolje značio je pobjedu bizantskoga visokog plemstva. Proces feudalizacije dobiva nov zamah i od 14. stoljeća nadalje doseže novi vrhunac. Svjetovni i duhovni zemljoposjednici uvećavaju svoj posjed i broj svojih paroika te stječu sve dalekosežnije privilegije, a često i potpuni imunitet. Usred sveopće bijede oni vode bezbrižan život za sebe i sve se više odvajaju od države. Nasuprot tome, sve više propada ne samo seljački posjed, već i nepovlašteni zemljoposjed sitnoga plemstva, kojemu veleposjed oduzima zemlju i radnu snagu. Tome pridonosi i činjenica da jedino veliki posjedi bogati kapitalom uspijevaju preživjeti užasna pustošenja neprijateljskih upada.

Ovakav razvoj situacije ne šteti državi samo u političkom smislu, već i financijski, a naposljetku također vojno. Budući da se veleposjed sve više izuzima iz porezne obveze i da osim toga usisava i oporezivani seljački posjed i onaj sitnoga plemstva, porezni prihod države znatno opada, čemu pridonosi i sve gore stanje u poreznoj upravi. Kao i drugi zemljoposjednici, tako i pronojari stječu nove privilegije. Iako se pronioia posjedi izvorno nisu mogli naslijediti, budući da su davani u zakup pod određenim uvjetima i na ograničeno vremensko razdoblje, sada se i pronojarima sve češće daje pravo da dodijeljene posjede i prihode prosljeđuju svojim nasljednicima. Već je Mihajlo VIII. pri stupanju na vlast dopustio da se pronioia zakup njegovih pristalica pretvori u nasljedno vlasništvo: slikovitim riječima jednog suvremenika, time je doživotnom pronioia zakupu dao besmrtnost. S vremenom carska vlada postaje sve spremnija udovoljiti takvim molbama pronojara. Međutim, pronioia zakup je i dalje ostao vlasništvo posebne vrste, budući da ni nasljedno pronioia dobro nije bilo prenosivo, a ostalo je opterećeno i radnom obvezom koja se nasljeđivala zajedno s posjedom. Ali unatoč tome što nasljedni pronioia zakup ne prestaje biti neprenosivo dobro s obvezama, ipak sve češće nasljeđivanje tih dobara pokazuje osjetno popuštanje izvornog sustava i jasan je znak sve veće slabosti središnje vlasti, kao i sve veće popustljivosti zahtjevima ojačanoga feudalnog plemstva.

Nedostatna djelotvornost pronioia sustava u vrijeme Paleologa bila je posve očita i u tome što se bizantska vojska sada sastojala ne velikim dijelom, kao u doba Komnena, već posve pretežno od stranih plaćenika. Posljedica toga bilo je teško financijsko opterećenje države. Održavanje brojnih plaćeničkih trupa, neophodnih za Mihajlovu težnju za položajem velesile, i raznolikost vojnih zadaća koja je iz toga proizlazila, financijski su uništili Carstvo. Broj bizantskih vojnika za vrijeme Mihajla VIII. nedvojbeno se popeo na više desetaka tisuća, budući da je godine 1263. na Peloponezu samo za stražu određeno 6.000 konjanika, a u jednom od pohoda na Bugarsku 1279. godine sudjelovalo je najmanje 10.000 vojnika. U usporedbi sa situacijom u srednjobizantskom razdoblju ili u epohi Komnena to su, doduše, prilično skromne brojke. Ali za osiromašenu državu kasnog razdoblja ta je vojska sa svojim velikim brojem plaćenika svakako činila težak teret. Trupe su se morale radikalno smanjiti, i to je Andronik II. i učinio. Pritom je isprva pretjerao, vjerujući da se može sasvim odreći flote, koja je zahtijevala osobito velike troškove, i osloniti se na pomorske snage genoveških saveznika, ali time je samo ekonomskoj ovisnosti o Genovi dodao i vojnu. K tome je i kopnena vojska znatno reducirana i bizantska se vojna sila toliko srozala da je po mišljenju suvremenika bila "upravo smiješna", štoviše, "zapravo nije ni postojala". Ovakva mišljenja

nedvojbeno sadrže dosta pretjerivanja, ali odražavaju kakav je utisak na stanovništvo ostavljalo smanjenje bizantske vojne sile koje je, iako neophodno, izvedeno pre naglo. Razlika između svakako impozantne vojske Mihajla VIII. i više nego skromnih trupa njegova nasljednika bila je odviše upadljiva. Činjenica je da se u Bizantu nakon kraja 13. stoljeća tek vrlo rijetko susreću trupe s više od nekoliko tisuća vojnika. Taj je podatak dovoljan da objasni zbog čega je Bizant izgubio svoj položaj velesile i zbog čega nije bio u stanju oduprijeti se uvelike nadmoćnoj osmanskoj vojnoj sili.

Značajan je simptom financijske krize bio gubitak na vrijednosti bizantskoga zlatnika, koji je oslabljen primjesom manjevrijednih kovina. Bizantska se nomizma u 12. stoljeću donekle oporavila od snažnoga gubitka na vrijednosti koji je trpjela od sredine 11. stoljeća, budući da je poboljšanje situacije dopuštalo kovanje novca sa znatno većim udjelom zlata, te se čini da je bizantski zlatnik još početkom 13. stoljeća imao oko 90 posto nominalne vrijednosti. Nakon toga je hyperpyron, kako se bizantski zlatnik nazivao već od vremena Aleksija I., pretrpio novo pogoršanje, koje je i u inozemstvu sasvim pokopalo njegov ugled. Nekadašnju čvrstu vjeru u bizantsku valutu sada je posvuda zamijenilo sve veće nepovjerenje i već od sredine 13. stoljeća bizantski zlatnik, koji je nekoć bez konkurencije vladao svjetskom trgovinom, sve više potiskuje novi zlatnik, "la buona moneta d'oro" talijanskih pomorskih republika. Postotak plemenite kovine u bizantskom hyperpyronu zapravo je već za vladavine Ivana Vataca iznosio tek dvije trećine nominalne vrijednosti, dakle 16 karata, nakon ponovnog osvajanja Carigrada, za vrijeme Mihajla Paleologa, samo 15, a u prvim godinama vladavine Andronika II. samo još 14 karata; dok se u vrijeme novih teškoća početkom 14. stoljeća naposljetku srozao na polovicu svoje početne kovinske vrijednosti. To je dovelo do velikog porasta cijena, a poskupljenje živežnih namirnica značilo je višestruku glad za široke mase stanovništva i mnoge je otjeralo na prosjački štap.

Zlo se više nije moglo izliječiti. Bizantska je valuta u idućem razdoblju sve više propadala zbog sveopćeg pogoršanja situacije i rastućih privrednih teškoća, a prehrambena je kriza sve jače pritiskala bizantski narod. U namjeri da povisi do kraja srozane državne prihode Andronik II. je posegnuo za poreznim mjerama i poslao mu je za rukom da znatno poveća priljev sredstava. Godišnji prihod od poreza popeo se na 1.000.000 hyperpyrona. Uslijedilo je, dakle, povećanje poreznog tereta, čime je položaj stanovništva još više otežan, utoliko više što su povećani i porezi u naturi, budući da je uvedeno novo davanje, takozvani sitokrithon, po kojemu je svaki zakupitelj njive morao dio žetve in natura ustupiti državi, i to šest modiona pšenice i četiri modiona ječma po zeugarionu. Ali do porasta državnoga prihoda nije došlo samo povećanjem davanja, već i time što je Andronik II. nastojao ograničiti imunitet veleposjeda: određene vrste poreza, ponajprije zemljišni porez, redovito su izdvojeni iz prava na imunitet te su ih morali plaćati i vlasnici isprava o oslobođenju od davanja. Iako se car često našao prinuđenim odstupiti od toga pravila kada se radilo o moćnim feudalcima i utjecajnim manastirima, ova je mjera ipak znatno pridonijela povećanju državnih prihoda.

Činjenica da je suma koju je skupio Andronik II. suvremenicima izgledala vrlo visokom pokazuje kako je strašno Bizant osiromašio. U ranom je srednjem vijeku godišnji priljev sredstava bizantske države iznosio 7 do 8 milijuna punovrijednih nomizmi. Sada su tek uz veliki trud i muku prihodi od poreza podignuti na 1 milijun zlatnika, iako je zlatnik sadržavao tek polovicu svoje nekadašnje vrijednosti. Prije Andronikove porezne reforme prihodi su očito bili još znatno niži. Dakako, prihodi od poreza nisu bili jedini izvor sredstava Bizantskoga Carstva, ali su činili kudikamo najvažniji dio državnoga proračuna, tim više što se carinski prihodi sada većim dijelom nisu slijevali u blagajnu Carstva, već onu pomorskih republika.

Višak prihoda s jedne je strane služio pokrivanju tekućih troškova uprave, ali korišten je također i za plaćanje danka nadmoćnim susjedima i za održavanje flote od 20 trirema i stalne vojske od 3.000 konjanika, od kojih je 2.000 bilo stacionirano u Europi, a 1.000 u Aziji. Car

je, dakle, nastojao nadoknaditi pre nagljeno smanjenje obrambenih snaga na koje se odlučio stupajući na vlast pod pritiskom financijske krize. Ali kako je jedan bio program koji je pritom imao pred očima! Nije čudo da su plaćanja susjednim silama postala jedan od najvažnijih izdataka u bizantskoj državnoj blagajni. Mir se pokušavao kupiti ušteđevinom, budući da se od neprijatelja nije bilo moguće obraniti oružanom silom. Prema drastičnoj usporedbi Nikefora Gregora, Bizant se pritom ponašao "kao netko tko, u nastojanju da kupi prijateljstvo vukova, prereže sebi vene na nekoliko mjesta i dopusti da se vukovi do sita nasišu njegove krvi". Bizant se pretvorio u državicu, i to državicu koja se očajnički drži svoje slavne prošlosti i propada upravo zato što više nije u stanju izlaziti na kraj sa zadaćama koje je naslijedila i što u danoj geografskoj situaciji više ne može braniti svoj opstanak.

Politika Andronika II. u mnogim se stvarima iz temelja razlikovala od one njegova oca, pa tako i u crkvenom pitanju. Jer i tu ga je situacija tjerala na potpunu promjenu usmjerenja. Nastavak unionističke politike izgubio je svaki smisao: ideja unije bila je mrtva, ako već ne od početka pontifikata Martina IV, a ono barem od Sicilijanske večernje. Čim je sjeo na prijestolje, Andronik II. svečano se odrekao unije s namjerom da krene naglašeno pravoslavnim smjerom. Ivan Bekkos morao je napustiti carigradsku biskupsku stolicu, nakon čega je patrijarška služba ponovno pripala Josipu, koji je bio smijenjen nakon Lyonskoga koncila, a kada je ovaj ubrzo umro, povjerena je učenomu Gregoriju Ciparskom. Teška duhovna kriza bila je prebrođena, a Carstvo je oslobođeno noćne more koja ga je pritiskala od dana Lyonskoga koncila. Ali trebalo je još mnogo vremena da bizantski crkveni život vrati izgublenu ravnotežu. Iznova se rasplamsao drevni sukob između radikalne asketske stranke zelota i umjerenog usmjerenja takozvanih političara koji su bili naklonjeni vladi. Zeloti, koji su se još uvijek zaklinjali odavno mrtvom patrijarhu Arseniju, suprotstavljali su se i crkvenom vodstvu i vladi. Ali kako god su grube oblike poprimale te razmirice, one bi uvijek završavale neriješeno, a početkom 14. stoljeća arseniti su, osim nekolicine fanatika, ušli u vjersko zajedništvo s vladajućim crkvenim usmjerenjem.

Značaj Crkve i njezin utjecaj na cjelokupan duhovni život Carstva doseže vrhunac za vrijeme vladavine izrazito pravoslavnoga cara Andronika II. Osobito raste utjecaj monaštva. Nakon dugačke krize za vrijeme latinske vladavine, nakon teških iskušenja u doba crkvene unije, za bizantske manastire nastupa razdoblje duhovnoga i materijalnog procvata. Bizantski manastiri, a posebno manastiri Atosa sa svojom stoljetnom tradicijom, proživljavaju zlatno doba, uvećavajući kako svoj duhovni utjecaj, tako i zemljoposjed. Osim toga, manastiri na Atosu, koji su od vremena Aleksija I. Komnena pripadali izravno caru, zlatnom bulom iz studenoga 1312. potpadaju pod upravu carigradskoga patrijarha. Otada protosa Svete gore, koji predsjedava vijeću opata svih manastira, više ne potvrđuje car, već patrijarh. U to doba provedena je i reorganizacija biskupija i iznova su regulirani odnosi između rangova pojedinih biskupskih stolica u namjeri da se stari crkveni poredak, koji je od doba Leona VI. pretrpio tek manje promjene, prilagodi novom vremenu. Jaz između moćne utjecajne sfere Bizantske crkve i istoplenoga državnog teritorija postaje sve očitiji. Iako je država zakržljala, carigradski je patrijarhat ostao središte pravoslavnoga svijeta te je zadržao i svoje podređene metropolije i nadbiskupije kako u izgubljenim zemljama Male Azije i Balkana, tako i na području Kavkaza, u Rusiji i u Litvi. Crkva se pokazala najpostojanijim elementom u Bizantskom Carstvu.

S obzirom na vojnu i financijsku nemoć Carstva Andronik II. je u vanjskoj politici nastupao vrlo umjereno. Nastojao je sa svih strana osigurati granice mirovnim i prijateljskim ugovorima, pa se tako okrenuo i zainteresiranim zapadnim silama, iako od vremena Sicilijanske večernje sa Zapada neko vrijeme nije prijetila nikakva ozbiljna opasnost. Nakon prerane smrti prve supruge, Ane Ugarske, Andronik se godine 1284. oženio Irenom, kćeri markgrofa od Montferrata. Time su ušutkani zahtjevi kuće Montferrata koja je polagala pravo na solunsku kraljevsku krunu, budući da se markgrof, tadašnji titularni kralj Soluna, odrekao

toga ne baš realnog zahtjeva u korist svoje kćeri, sadašnje carice Bizanta. Na istoj su liniji bila i careva nastojanja da svoga sina i prijestolonasljednika Mihajla IX. oženi Katarinom de Courtenay, Filipovom kćeri i unukom Balduina II., koja se na zapadu smatrala titularnom caricom Carigrada. Ali unatoč tome što se o bračnom projektu od 1288. godine pregovaralo više godina, do vjenčanja nije došlo i 1296. je Mihajlo IX. oženio jednu armensku princezu. Na zapadu su još bili živi stari protubizantski planovi i nije se željelo samo tako ispustiti iz ruku oruđe koje je moglo poslužiti njihovu ostvarenju. Glavnu su podršku ti planovi stekli u Francuskoj i u Napuljskom kraljevstvu, a njihovi su najvatreniji pobornici bili Filip Tarantski, sin napuljskoga kralja Karla II., i Karlo od Valoisa, brat francuskoga kralja Filipa Lijepog. Težnje dvaju prinčeva bile su tek slab odjek velike osvajačke politike Karla Anžuvinskog i jedino im je nemoć Bizantskoga Carstva davala određenu težinu. Filip Tarantski, na koga je Karlo II. godine 1294. prenio prava i posjede kuće Anjou u Rumunjskoj, upravljao je anžuvinskim nasljedem u Epiru i u ime napuljskoga kralja polagao lensko pravo na franačke posjede u Grčkoj i čak na Tesaliju. Posjede u Epiru zaštitio je brakom s Tamarom, kćeri despota Nikefora, a 1295. godine Epirci su mu ustupili i gradove u Etoliji.

Moć separatističkih grčkih država propadala je još brže od one Bizantskoga Carstva. Osim toga je između Epira i Tesalije vladala velika napetost i neprestano je dolazilo do oružanih sukoba. Pod tim je okolnostima Bizant već 1290. godine mogao uspješno intervenirati: bizantska je vojska prošla Tesalijom, prodrla duboko na epirsko područje i otpočela opsadu Joanine. Tom je prilikom Bizantincima pripao i Drač te je tako Carstvo nakratko ponovno izbilo na Jadransko more.

Oslanjanje na Filipa Tarantskog epirsku je državu stajalo dijela njezina teritorija, a svejedno nije moglo ojačati njezin položaj te je samo produbilo jaz u odnosu prema Tesaliji, gdje su Filipove pretenzije na vlast izazvale golemo nezadovoljstvo. Godine 1295. u epirsku su državu upali sinovi sebastokratora Ivana i Epirci su poraženi te su se obratili bizantskom caru tražeći pomoć. Tako je situacija u separatističkim grčkim državama doživjela obrat koji je bio povoljan za Bizant, tim više što su 1296. godine preminuli i despot Nikefor Epirski i sebastokrator Ivan Tesalski, stari neprijatelj Bizanta, nakon čega je bizantska princeza Ana, nećakinja Mihajla VIII., preuzela regentstvo nad svojim maloljetnim sinom Tomom te je tako za epirsko kormilo dospjela stranka sklona Bizantu. Tada je, međutim, Srbija premoćnim snagama napala Epir i osvojila Drač, koji su Bizantinci ponovno zaposjeli netom prije toga.

Srpski je prodor na bizantski jug, koji je započeo već pod Nemanjom, sada ušao u odlučujuću fazu. Otkad je Milutin (1282.-1321.) u prvoj godini svoje vladavine Bizantincima oteo Skopje (vidi str. 251-252), srpski napadi u makedonskom pograničnom području više nisu prestajali. Godine 1297. Bizant je naposljetku krenuo u protunapad pod vodstvom svoga najsposobnijeg vojskovođe, Mihajla Glabe; ali i taj je posljednji pokušaj ostao bez uspjeha, budući da se onemoćalo Carstvo u vojnom pogledu više nije moglo mjeriti sa svježim snagama mlade slavenske države. Stoga je Andronik II. odlučio sklopiti trajni mir sa srpskim kraljem te mu je ponudio ruku svoje sestre Eudokije, udovice trapezuntskoga cara Ivana. Za Milutina je veza s Bizantom bila dobrodošla kao potpora u borbi protiv starijega brata Dragutina. Brak s bizantskom porfirogenetom za njegov je ugled bio dobitak koji ne treba podcijeniti: iako je moć Bizantskoga Carstva bila prošlost, stare su tradicije još uvijek bile žive i carska kuća još nije izgubila prestiž kod susjednih naroda. Tim je veće bilo Milutinovo nezadovoljstvo kada je Eudokija glatko odbila vjenčanje. Ali ni za Bizant više nije bilo povratka i pred prijetućim stavom srpskoga kralja Andronik II. je odlučio dati mu za ženu svoju malenu kćer Simonu, dijete od pet godina. Oglušio se o prigovore bizantskoga svećenstva, koje se usprotivilo vjenčanju male princeze sa srpskim vladarom koji je bio već u trećem braku (s jednom Bugarkom). Ovaj je pak morao svladati otpor vlastitoga plemstva koje se protivilo sklapanju mira s Bizantom. Ono je, naime, u osvajanju novih bizantskih područja vidjelo svoj glavni zgoditak i stoga je činilo stvarnu pokretačku silu ratova

usmjerenih protiv Bizanta. Nakon dužih pregovora koje je sa srpskim dvorom vodio Teodor Metohit kao carski opunomoćenik, u proljeće 1299. potpisan je mirovni sporazum i sklopljen je brak između Milutina i male Simone. Osvojene je zemlje ponad Ohrida, Prilepa i Štipa Milutin zadržao kao miraz.

Prijateljski ugovor s Bizantom uvelike je pridonio jačanju bizantskoga utjecaja u srpskoj državi. Već je u to doba započela intenzivna grecizacija srpskoga dvora i države koja će doseći vrhunac za Dušanove vladavine. Politički su se stavovi još više puta mijenjali, ali se kulturna bizantinizacija srpske države nastavila i postajala je sve intenzivnijom što je više Srbija proširivala svoje granice na račun Bizantskoga Carstva i što je dublje osvajački zadirala u stara bizantska područja.

Slabost bizantske pozicije na Balkanu u unutarnjopolitičkom je pogledu bila uvjetovana vojnom i financijskom iscrpljenošću Carstva, a u vanjskopolitičkom sudbonosnim događajima u Maloj Aziji te ne ponajmanje i zapletima genoveško-venecijanskoga rata. Dok je Mihajlo VIII. nastojao spriječiti i Genovu i Veneciju da steknu prevelik utjecaj, Andronik II. se - i to je bio njegov najveći politički promašaj - jednostrano i bezuvjetno oslanjao na Genovu. Dok je Venecija vladala južnim dijelom Egejskoga mora, Genova je izgradila čvrste položaje u sjevernom Arhipelagu, na Mramornom moru i Pontu te je iz Galate kontrolirala pomorski put iz Sredozemnog u Crno more i prema njegovu zaleđu. S porastom genoveške moći raslo je, međutim, i staro suparništvo između Venecije i Genove; godine 1294. izbio je rat između dviju pomorskih republika u koji je ubrzo bilo uvučeno i Carstvo. Budući da je car Genovežanima iz Galate pružio zaklon unutar zidina svoga glavnoga grada, Venecijanci su pribjegli represalijama u onim predgrađima Carigrada koja su se nalazila izvan gradskih zidina, na što su Bizantinci odgovorili proturepresalijama nad Venecijancima koji su boravili unutar Carigrada. Venecijansko-genoveški rat pretvorio se u rat između Venecije i Bizanta. Genovežani su se, naime, povukli iz igre i 1299. godine sklopili s Venecijom "vječni mir", hladnokrvno ostavivši svoje saveznike na cjedilu. Budući da nije posjedovao flotu, Bizant se našao u krajnje teškom položaju i koliko god se Carstvo zbog prestiža opiralo zahtjevima Venecije za nadoknadu štete, naposljetku je, ugroženo venecijanskim brodovima na Zlatnom rogu, bilo prisiljeno pokoriti se nadmoćnomu protivniku i podmiriti zatražena plaćanja. Zlosretni je rat završio 1302. godine sklapanjem primirja na deset godina. Venecijancima su potvrđene stare trgovačke povlastice i dodijeljen im je niz novih kolonija u Arhipelagu. Genovežani su pak to ratno iskustvo uzeli za povod da opašu Galatu debelim zidinama i tako je pokraj bizantskoga glavnoga grada nastala snažna genoveška utvrda. Ne zadovoljavajući se time, genoveški je vojskovođa Benedetto Zaccaria od Fokeje, koji se istaknuo kao admiral u službi francuskoga kralja Filipa Lijepog i nakupio znatna bogatstva iz rudnika stipse blizu Fokeje, 1304. godine zauzeo bizantski otok Hios. Tako su obje pomorske republike iz rata izišle ojačane, dok je Carstvu taj zlosretni rat, u koji se nepromišljeno dalo uvući, donio samo nove gubitke i poniženja.

No najvažniji događaji u svjetskopovijesnom smislu zbivali su se u Maloj Aziji i ondje je Carstvo najteže pogođeno. Mongolska je invazija, koja je sredinom 13. stoljeća uskomješala cijelu prednju Aziju, potisnula brojne turske narode u Malu Aziju. Nova se masa ljudi slila prema bizantsko-seldžučkoj granici i doseljenici su uskoro započeli s upadima u bizantsku zapadnu Malu Aziju u potrazi za zemljom i plijenom. S vremenom su turski napadi postajali sve silovitiji, dok je otpor s bizantske strane bio krajnje slab. Sustav obrane granica, koji je uspostavljen u doba Niceje, bio je propao, i nezaštićena je zemlja bila prepuštena neprijateljskim napadima.

Nema dvojbe o tome da je obnova iz 1261. godine znatno oslabila bizantske obrambene snage u Maloj Aziji. Ne samo da je otada državno središte pomaknuto dalje od istočne granice, već je i težište carske politike potpuno prebačeno na zapad. Nove zadaće s kojima se Carstvo suočilo na Balkanu, kao i opasnosti koje su mu prijetile sa zapada, zahtijevale su

koncentraciju cjelokupnih snaga u europskom dijelu Carstva. Za obranu Male Azije nedostajala su kako vojna, tako i financijska sredstva. Već se za vrijeme Mihajla VIII. događalo da akritai na seldžučkoj granici ne prime plaću pa odu ili pak da se neke trupe koje su bile određene za zaštitu azijske granice pozovu na europska ratišta. "Na taj je način", kaže jedan suvremenik, "oslabljeno istočno područje te su se Perzijanci (Turci) odvažili i počeli upadati u zemlju koja je ostala bez ikakve obrane". K tome je i sve veća feudalizacija carstva Paleologa pridonijela propasti vojničkih dobara koja su uspostavljena u pograničnim područjima u nicejsko doba. Tako su se financijski, socijalni i općepolitički faktori udružili u potkopavanju obrambenoga sustava u Maloj Aziji.

Turska se osvajačka bujica izlila na cijelo područje Carstva, pa ako su se tu i tamo bizantski gradovi i uspjeli oduprijeti neprijatelju, čini se da na otvorenim prostorima nije uopće bio pružan otpor. Oko 1300. godine već je cjelokupna Mala Azija bila u turskim rukama. Uskoro su samo još pojedinačne utvrde, kao Niceja, Nikomedija, Brusa, Sard, Filadelfija, Magnezija, kao i pojedini lučki gradovi - s jedne strane Herakleja na Pontu, a s druge Fokeja i Smirna - provirivali iz turske poplave. Turski su vođe podijelili osvojena područja među sobom, tako da se zapadna Mala Azija raspala na niz turskih kneževina. Staru je Bitiniju dobio Osman, začetnik osmanske dinastije, koja će ujediniti sva turska plemena pod svojim žezlom i pokoriti kako Bizant, tako i južnoslavenske države.

U svojoj vojnoj slabosti Bizant je bespomoćno dočekao katastrofu. Mala je Azija, njegova nekadašnja jezgra, bila nepovratno izgubljena. Andronik II. je uzalud računao na pomoć Alana, koji su mu se ponudili za borbu protiv Turaka zatraživši zauzvrat područje unutar Carstva na kojemu će se moći naseliti. Pojavili su se prema dogovoru, njih 10.000 sa ženama i djecom, ali rezultat je bio krajnje negativan. Nakon što ih je sucar Mihajlo IX. doveo u Malu Aziju, alanske su trupe pri prvom susretu s Turcima pretrpjele težak poraz i počele se žurno povlačiti izivljavajući svoj pljačkaški gnjev na bizantskom stanovništvu.

Caru se u tom škripcu pružila neočekivana nova šansa. Ruđer de Flor, slavni vođa katalonske družbe, stavio mu je svoje ljude na raspolaganje za borbu protiv Turaka. Ratovanju vična katalonska družba nekoć je pružala potporu kralju Fridriku od Sicilije u borbi protiv pokušaja Anžuvina da ponovno osvoje izgubljena područja. Nakon mirovnog sporazuma u Caltabelloti, koji je okončao anžuvinsko-aragonski sukob i utemeljio samostalnost Sicilije pod aragonskom kraljevskom kućom, katalonski su plaćenici ostali bez kruha te su krenuli u potragu za novim angažmanom. Bizantski je car spremno prihvatio njihovu ponudu i krajem 1303. Ruđer de Flor je sa 6.500 vojnika stigao u Carigrad. Andronik II., koji je sve svoje nade položio u Katalonce, po dogovoru im je unaprijed isplatio plaću za četiri mjeseca, a Ruđeru de Floru dao je za ženu svoju nećakinju Mariju Asen, proglasio ga megas duxom i dodijelio mu poslije čak i titulu cezara.

Početkom 1304. Katalonci su se prebacili u Kizik i zatim krenuli na Filadelfiju, koju su Turci držali pod opsadom. Zadaвши Turcima sudbonosan udarac, Ruđer de Flor je kao pobjednik ušao u oslobođeni grad. Ta pobjeda pokazuje da je bila potrebna tek malena, ali postojana vojska da bi se spasila situacija. Tragedija Bizantskoga Carstva bila je upravo u tome što nije raspolagalo takvom vojskom i moglo ju je pribaviti jedino tako da unajmi plaćenike. Strana je pak vojska bila dvosjekli mač, osobito ako je činila autonomno tijelo i tako mogla svakoga časa izmaknuti kontroli Carstva, koje nije raspolagalo sredstvima moći i prisile.

Nakon pobjede Katalonci su započeli s pljačkaškim pohodima i doveli u stanje nesigurnosti cijelu okolicu, kako na kopnu, tako i na moru, budući da su se bez razlike obarali na Bizantince i na Turke te su, naposljetku, umjesto da ratuju protiv Turaka, napali bizantsku Magneziju. Carigrad je osjetio olakšanje kada mu je uspjelo navesti ih na povratak u Europu. Zimu 1304./5. proveli su u Galipolju, a u proljeće su se trebali vratiti u Malu Aziju. Ali napetost između carske vlade i katalonske družbe postajala je sve veća. U Carigradu je raslo

neprijateljstvo prema tim bahatim plaćenicima, a osobito je neprijateljski prema njima bio raspoložen sucar Mihajlo IX. Katalonci su pak bili nezadovoljni neredovitim plaćanjem i iskorištavali su izostanak plaće kao izgovor za sve svoje ispade. U travnju 1305. Ruđer de Flor je ubijen u palači Mihajla IX. Vjerovalo se da će na taj način biti moguće riješiti se plaćenika koji su postali teretom, ali zapravo je ono najgore tek slijedilo. Razgnjevljeni su Katalonci krenuli u odmazdu protiv Bizantinaca i tako je između Carstva i katalonske družbe izbio otvoren sukob. Heterogena vojska Mihajla IX., ojačana prisutnošću Alana i Turaka, pretrpjela je sudbonosan poraz kod utvrde Apros. I sam je prijestolonasljednik, koji se hrabro borio u prvim redovima, bio ranjen i spasio se bijegom u Didimotih. Sada se morao zadovoljiti obranom najvažnijih gradova u Trakiji, dok je ostatak zemlje bio prepušten neprijateljevu gnjevu. Puno su dvije godine Katalonci, čije su miješane trupe bile pojačane priljevom iz domovine i turskim kontingentima, pljačkali i pustošili trački kraj.

Nevolja je bila tim teža što je istodobno pojačan i bugarski pritisak sa sjevera. Bugarska, koja je bila podijeljena na nekoliko država i za koju se činilo da je posljednjih godina 13. stoljeća potpuno podlegla Tatarima, zbog razvoja situacije u Zlatnoj hordi nakon Nogajeva pada (1299.) uspjela je osloboditi se tatarske vladavine i pod Teodorom Svetoslavom (1300.-1322.) ponovno zakoračiti ususret boljim vremenima. Iskoristivši očajni položaj Bizantskoga Carstva, bugarski je car proširio granice svoje zemlje južno od Balkanskoga gorja i zaposjeo više važnih utvrda i nekoliko lučkih gradova na obali Crnoga mora, među ostalima i svojedobno vrlo sporne strateške točke Mezembriju i Anhijal. Bizantska je vlada morala prihvatiti taj gubitak te je s bugarskim carem sklopila mirovni sporazum kojim mu je prepustila već osvojena područja (1307.). U međuvremenu su Katalonci, nakon što su potpuno opustošili Trakiju, prešli Rodopsko gorje i 1307. godine zaposjeli Kasandriju. Odatle su nastavili sa svojim divljačkim pljačkaškim pohodima. Čak ni manastiri na Svetoj Gori nisu ostali pošteđeni, ali je zato u proljeće 1308. odbijen napad na utvrđeni Solun.

U tom razdoblju najtežih nedaća ponovno su jače došli do izražaja protubizantski planovi Zapada. Filip Tarantski, koji je nastojao proširiti svoje položaje na epirsko-albanskom području, udružio se s katoličkim Albancima i dospio u posjed Drača. Međutim, njegov pohod protiv Ane Despine od Epira, koja je bila sklona Bizantu, nije urodio plodom (1306.). Opasniji od toga "despota Rumunjske i gospodara albanskoga kraljevstva", kako se Filip sada nazivao, za Bizantsko je Carstvo bio okretni Karlo od Valoisa. Naime, taj je knez bez zemlje, koji se 1301. godine oženio titularnom caricom Katarinom de Courtenay, koju je nekada želio Bizant, s velikim žarom radio na ponovnom oživljavanju osvajačkih planova Karla Anžuvinskog te je sada, kada se činilo da Bizant tone u kaos, pružio ruku i za carigradskom carskom krunom. Godine 1306. sklopio je sporazum s Venecijanskom republikom, koja nije mogla odoljeti iskušenju da se još jednom vrati politici Četvrtoga križarskog rata. Godine 1308. uslijedio je ugovor sa srpskim kraljem Milutinom, ali izgleda da ovaj nije sasvim prekinuo s Bizantom; upleten u dugogodišnji rat (1301.-1312.) protiv svoga brata Dragutina, on nije bio u mogućnosti djelotvorno nastupiti protiv Bizanta niti ponovno krenuti u osvajanja u Makedoniji. Papa Klement V pružio je moralnu podršku protubizantskom pothvatu tako što je 1307. ponovno izopćio cara. Ali Karlo od Valoisa našao je podršku i među bizantskim velikašima - okolnost koja jasno svjedoči o stupnju bizantske razjedinjenosti. Namjesnik u Solunu, Ivan Monomah, i zapovjednik u Sardu, Konstantin Duka Limpidar, pokazali su se spremnima priznati francuskoga princa za svojega gospodara. Ali najvažnije je od svega u takvoj situaciji bilo pridobiti katalonsku družbu, koja je praktički vladala situacijom na bizantskom istoku. Karlu od Valoisa je i to pošlo za rukom, unatoč tome što se i kralj Fridrik od Sicilije svesrdno trudio da Kataloncima nametne svoju lensku vlast. Godine 1308. Karlov je opunomoćenik, Teobald od Cepoya, stigao na Eubeju s jedanaest venecijanskih brodova te se odande uputio prema Kasandriji i u ime svoga gospodara primio zakletvu na vjernost katalonske družbe.

Međutim, vrlo je brzo nastupilo razočaranje. Bez i najmanjeg obzira prema namjerama i planovima Valoisa, Katalonci su iz Kasandrije krenuli prema Tesaliji. Ondje je vladao Ivan II. (1303.-1318.), unuk sebastokratora Ivana, teško bolestan mladić koji je ispočetka bio pod tutorstvom atenskoga kneza Guida II. de la Rochea, ali se nakon njegove smrti okrenuo bizantskom caru i zaručio njegovom nezakonitom kćeri Irenom. Cijelom su zemljom vladali feudalni velikaši. Kao država, Tesalija je bila na izdisaju. Od impozantne moći koju je imala pod sebastokratorom Ivanom I. ostala je tek blijeda sjena i nije se moglo ni pomišljati na pružanje otpora Kataloncima. Cijela je družba čitavih godinu dana živjela od bogatih darova te plodne zemlje, a zatim je u proljeće 1310. opskrbljena tesalskim novcem krenula u središnju Grčku i stupila u službu atenskoga kneza Waltera. Ali kao nekoć s Bizantincima, Katalonci su se sada razili i s Francima i krajnji je rezultat i ovaj put bio otvoreni sukob. Kod Kefisa u Beociji izborili su 15. ožujka 1311. uvjerljivu pobjedu nad brojčano nadmoćnim franačkim trupama. I samoga kneza Waltera de Briennea i većinu njegovih vitezova pokosila je smrt u toj krvavoj bici. Franačka je vlast u Ateni i Tebi bila slomljena, a na njezinu je mjestu iznikla katalonska kneževina. Atena, koja je jedno stoljeće bila pod francuskom vlašću, sada je na više od sedamdeset godina pala u ruke Kataloncima.

Bio je to neobičan ishod te osebujne katalonske ekspedicije. Šačica avanturista vičnih ratovanju s dalekog zapada probila je sebi put od Carigrada i Filadelfije do Atene i ondje, u jednom od najdrevnijih i najslavnijih kulturnih središta čovječanstva, osnovala vlastitu kneževinu. Avanturistički pothvati Katalonaca u Maloj Aziji, Trakiji i Makedoniji, u sjevernoj i središnjoj Grčkoj, kao i njihove pobjedničke bitke protiv Turaka, Bizantinaca i Franaka, sasvim zorno pokazuju kako je slabo već onda bilo Bizantsko Carstvo, kao i grčke i latinske disidentske države. Katalonci su došli na istok u trenutku kada je zavládala praznina u konstelaciji moći: bizantska je već bila propala, dok je turska tek bila u nastajanju.

Povlačenje Katalonaca u franačku Grčku Bizantskom je Carstvu donijelo osjetno olakšanje. Napadačkim je planovima Karla od Valoisa nestalo tla pod nogama. Cepoy se već u Tesaliji odvojio od Katalonaca, od kojih ni on ni njegov nalogodavac očigledno više ništa nisu mogli očekivati. Istodobno su ugasnule i Valoisove pretenzije na krunu, budući da je njegova supruga, titularna carica Katarina de Courtenay, umrla već 1308. godine. Titula je prešla na njezinu kćer, Katarinu de Valois, a nju je još kao dijete (1313.) oženio Filip Tarantski, kojemu se veza s titularnom caricom činila od tolike važnosti da je raskinuo brak s Tamarom Epirskom. Ali ni Filipovi osvajački planovi, iako su iza njih stajali i Francuska i Napulj, nisu stigli dalje od pripremne faze. Tako su se planovi Karla od Valoisa i Filipa Tarantskoga - koji su bili tek blijedi odsjaj osvajačke politike Karla Anžuvinskog -- rasplinuli kao dim. Bilo je gotovo sa zapadnjačkim pokušajima obnove. Venecija je 1310. godine s bizantskim carem sklopila primirje na 12 godina. I srpski je kralj ponovno stupio u tješnje odnose s Bizantom. On je caru slao pomoćne trupe koje su znale doseći i snagu od 2.000 konjanika. Kada je 1314. protiv njega ustao njegov sin Stefan, nakon svrgavanja i osljepljenja poslan je na bizantski dvor.

Bizantski se položaj učvrstio i na Peloponezu. Već je 1308. godine Andronik II. unio značajnu promjenu u upravni sustav u Moreji tako što je stavio točku na ne baš sretan princip po kojemu su se bizantski namjesnici mijenjali svake godine. Nakon toga je bizantskim posjedom u Moreji najprije upravljao Mihajlo Kantakuzen, otac kasnijeg cara Ivana VI., sve do svoje prijevremene smrti 1316. godine. Njegova je uprava bila početak preporoda bizantske vlasti na Peloponezu. To je djelo nastavio Andronik Asen (1316.-1323.), sin nekadašnjega bugarskog cara Ivana III. Asena i careve sestre Irene Paleologine, koji je u uspješnom pohodu protiv Franaka uspio učvrstiti i povećati bizantsku vlast u Moreji. Gradu Monemvaziji, najvažnijoj bizantskoj luci u Moreji, Carigrad je dodijelio značajne trgovačke povlastice da bi na taj način na Peloponezu stvorio bizantsko trgovačko središte koje će biti protuteža venecijanskim središtima Koronu i Modonu.

Važan je obrat nastupio i u dvjema separatističkim grčkim državama budući da je 1318. godine izumrla dinastija Angela i u Epiru i u Tesaliji. Despot Toma pao je žrtvom svoga nećaka Nikole Orsinija od Kefalonije. Ovaj neprijatelj Anžuvinaca obratio se na grkopravoslavnu vjeru te je zavladao u Epiru kao nasljednik ubijenoga, oženivši njegovu udovicu Anu, kćer Mihajla IX. Godinu dana kasnije primio je iz Bizanta titulu despota. Kao i mnoge druge epirske utvrde, i Joanina je dospjela pod vlast bizantskoga cara. Još je važniji bio obrat u Tesaliji, budući da je nakon smrti Ivana II. ta država izgubila svoju samostalnost. Bizantski je car na tu provinciju polagao pravo kao na upražnjen carski lenski posjed, ali priznanje svoje vladavine uspio je dobiti jedino u sjevernom dijelu zemlje te mu se čak i taj dio pokorio tek nominalno. Najmoćniji tesalski magnati nastojali su se osamostaliti i osnovati vlastite pokrajinske kneževine, i to prije svih stara plemićka porodica Melisena. K tome su u Tesaliju upale silne mase Albanaca: bio je to početak albanske seobe koja će tijekom idućih stoljeća preplaviti cijelu Grčku. Najznačajniji je dio propale kneževine s glavnim gradom Neopatrasom prigrabila katalonska kneževina Atena, dok je lučki grad Pteleon pripao Venecijancima. Bizant je ponovno ostao praznih ruku. Čak je i skromne naznake poboljšanja, koje su se mogle naslutiti nakon što je prošla katalonska pošast, ubrzo poništio zlosretan sukob koji je izbio između staroga cara i njegova unuka Andronika III.; taj je sukob strmoglavio Carstvo u dugotrajni građanski rat.

2. Epoha građanskih ratova. Srpska prevlast na Balkanu

Unutarnji raspad Bizantskoga Carstva ubrzan je dugim nizom građanskih ratova u koje je sukob između staroga i mladog Andronika bio tek uvertira. Tom je dinastičkom obiteljskom svađom otpočela epoha sve težih unutarnjih kriza koje su Carstvu oduzele posljednje snage i otvorile vrata turskoj i srpskoj ekspanziji. Razmirice između djeda i unuka imale su prije svega osobne razloge. Andronik III., najstariji sin Mihajla IX., lijep i nadaren mladić privlačnog izgleda, nekoć je bio miljenik staroga cara. Rano je primio titulu sucara i držan je pretendentom na carsko prijestolje nakon očeve smrti. S vremenom je, međutim, došlo do razilaženja u stavovima: lakomislen životni stil mladog Andronika, njegova razuzdanost i rastrošnost bili su teška kušnja za strpljenje staroga cara strogog morala, a mladom je princu sve više smetalo tutorstvo oca i djeda. Zlosretan svršetak jedne od njegovih ljubavnih avantura ubrzao je raskid. Vrebajući na nekoga suparnika svoga gospodara, Andronikovi su ljudi tragičnom zabunom ubili njegova brata Manuela. Užasna vijest ubrzala je smrt teško bolesnog Mihajla IX. u Solunu (12. listopada 1320.), a staroga je cara ispunila tolikom srdžbom da je odlučio oduzeti Androniku pravo na prijestolonasljeđe.

Međutim, mladi je Andronik imao brojne pristalice, osobito u mladoj generaciji bizantskoga plemstva, i protiv neomiljenoga starog cara formirala se snažna opozicija. Na njezinu su čelu stajali Ivan Kantakuzen, mladi i bogati magnat, najbolji prijatelj Andronika III., i lukavi avanturist Sirgijan, po ocu kumanskoga podrijetla, a po majci u srodstvu s carskom obitelji. U zavjeri su vodeću ulogu igrali i Teodor Sinaden i ambiciozni Aleksije Apokauk, niskoga podrijetla, koji su bili na važnim zapovjedničkim položajima u Trakiji i Makedoniji. Odgovarajućim novčanim sredstvima i Sirgijanu i Kantakuzenu su pribavljena upraviteljska mjesta u Trakiji. Porok kupoprodaje položaja bio je vrlo rasprostranjen u Carstvu za vrijeme Paleologa: izgleda da ga je odobravao čak i prosvijetljeni veliki logotet Teodor Metohit. Ovaj je put vlada to skupo platila, budući da su Sirgijan i Kantakuzen iskoristili kupljene upravne jedinice kao bazu za organizaciju borbe. Oslanjajući se na nezadovoljstvo provincije preopterećene porezima, bizantska je aristokracija uspjela podjariti snažan pokret protiv carigradske vlade. Na Uskrs 1321. godine Andronik III. je napustio glavni grad i pridružio se vojsci koju su skupili njegovi prijatelji kod Drinopolja. U

psihološkom je pogledu njegov položaj u predstojećoj bitki bio mnogo povoljniji od položaja staroga cara, čija je vladavina Carstvu donijela brojne gubitke i teška odricanja. Pod pritiskom financijskih teškoća Andronik II. je morao pribjeći najstrožim mjerama štednje, što nikada ne pridonosi popularnosti vladara. Za razliku od njega, Andronika III. uopće nije opterećivala odgovornost te je mogao davati najveličanstvenija obećanja i posezati za bilo kakvim demagoškim mjerama. Da bi stekao pristalice, velikodušno je dijelio posjede i povlastice, a kaže se i da je Trakiju potpuno oslobodio porezne obveze. Ti su postupci imali veći utjecaj na ishod građanskoga rata od odnosa vojnih snaga dvojice protivnika. Nije čudo da je tračko stanovništvo pristalo uz širokogrudnoga mladog cara; i kada je njegova vojska pod Sirgijanovim vodstvom krenula u marš na Carigrad, stari je car požurio sklopiti primirje u strahu od pobune u glavnom gradu.

Andronik III. je dobio Trakiju i neke posjede u Makedoniji koje je već prije dodijelio svojim pristalicama, dok je Andronik II. zadržao ostatak zajedno s glavnim gradom. Tako je, naposljetku, ipak došlo do podjele carskog teritorija, za koju se u Bizantu još nedugo prije toga nije htjelo ni čuti (vidi str. 254 i d.). Da bi barem naoko sačuvao jedinstvo Carstva, Andronik II. je zadržao pravo pregovaranja sa stranim silama. Ali taj je princip ubrzo napušten i svaki je car vodio svoju vlastitu politiku, različitu od drugoga ili čak usmjerenu protiv njega. Ni mir nije dugo trajao, jer već je 1322. godine ponovno buknuo građanski rat. U taboru mladoga Andronika došlo je do nesuglasica čiji je osnovni razlog bilo suparništvo između megas duxa Sirgijana i megas domestikosa Kantakuzena. Budući da je Andronik III. stao na stranu svoga prijatelja Kantakuzena, Sirgijan je, iako je do tada bio stvarni vođa cijelog pothvata, prešao na stranu staroga cara i sada je u njegovoj službi preuzeo vodstvo u borbi protiv svoga nekadašnjega gospodara i štićenika. Ipak, raspoloženje u Carstvu bivalo je sve sklonije mlađem Androniku. Nakon što je uz njega pristalo više gradova u neposrednoj blizini Carigrada, stari je car ponovno popustio i mir je uspostavljen pod prijašnjim uvjetima.

Nakon toga je nastupilo duže razdoblje mira i Andronik III. je 2. veljače 1325. okrunjen za sucara svoga djeda. Ali unatoč tome što je taj građanski rat prošao bez većih borbi, njegove su vanjske i unutarnjopolitičke posljedice bile prilično teške. Ratno stanje i neprestano kretanje trupa sprečavali su obradu zemlje, osobito u Trakiji, i posvuda paralizirali normalan privredni život. Autoritet središnje vlasti bio je prilično poljuljan, čak i u onim područjima koja su po ugovoru ostala pod vlašću staroga cara. Namjesnik u Solunu, panhypersebastos Ivan Paleolog, nećak Andronika II. i zet velikoga logoteta Teodora Metohita, donio je odluku da odcijepi svoju provinciju od Carstva. Njegova je nakana naišla na odobravanje dvojice logotetovih sinova, koji su zapovijedali Strumicom i Melnikom, a posebno je opasnu notu stekla time što je panhypersebastos zatražio pomoć od srpskoga kralja Stefana Dečanskog, svoga zeta, uputivši se na njegov dvor u Skopju. Zabrinuta carska vlada žurno mu je ponudila titulu cezara, ali on je preminuo još za vrijeme svoga boravka na srpskom dvoru (1327.). U Maloj Aziji su Turci nastavili svoja osvajanja: 6. travnja 1326. pala je izgladnjela Brusa, koju je potom Orhan, Osmanov sin, učinio svojim glavnim gradom i koja je kao Osmanovo posljednje počivalište postala svetištem Osmanlija.

U međuvremenu je u proljeće 1327. po treći put izbio otvoren rat između dva cara, a sada su se i južnoslavenske države aktivnije umiješale u unutarnja bizantska previranja. Srpsko-bugarsko neprijateljstvo ispreplelo se sa suparništvom koje je rascijepilo bizantsku carsku kuću, a s njome i Carstvo. Budući da su Srbi bili saveznici Andronika II. zahvaljujući njegovim dugogodišnjim vezama sa srpskom vladarskom kućom, Andronik III. je sklopio savez s bugarskim carem Mihajlom Šišmanom, koji je odbacio svoju ženu, sestru srpskoga kralja, i oženio se udovicom svoga prethodnika Teodorom, sestrom mladog Andronika. I ovaj je put sreća bila naklonjena Androniku III. jer je beznađan položaj povećavao nezadovoljstvo u Carstvu, a time i sljedbeništvo mladoga cara. Protunapad koji su u Makedoniji poduzeli pristalice staroga cara propao je još prije nego što mu se pridružio srpski car. Cijela se

bizantska Makedonija pokorila žezlu mladog Andronika, a priznao ga je čak i Solun. Andronik je svoju vojsku, koja je već taborila u blizini Carigrada, ostavio pod Sinadenovim vodstvom i uputio se u pratnji Kantakuzena u Solun, gdje je svečano dočekan kao car (siječnja 1328.). I u glavnom je gradu znatno ojačala opozicija i Andronik II. već je pomišljao na nove mirovne pregovore kada je odjednom bugarski car Mihajlo Šišman promijenio mišljenje i poslao mu bugarsko-tatarske pomoćne trupe. To je starome caru ulilo novu nadu, a mladog je Andronika potaknulo na energično djelovanje. Nagovaranjima i prijetnjama uspio je natjerati bugarskoga cara da povuče odaslane trupe, a istodobno je stupio i u pregovore sa svojim stranačkim pristalicama u Carigradu. Dvadeset i četvrti svibnja 1328. prodro je u glavni grad i osvojio vlast bez borbe. Svoga je djeda prisilio na abdikaciju, ali mu je isprva dopustio da ostane u carskoj palači; tek dvije godine poslije stranački su pristalice mladoga Andronika prisilili cara da se zamonaši i on je 13. veljače 1332. umro kao monah Antonije.

S Andronikom III. (1328.-1341.) na vlast je dospjela nova generacija, čiji je tipičan predstavnik bio Ivan Kantakuzen. On je bio stvarni vođa ustaničkog pokreta posljednjih godina, a sada je postao upraviteljem države. Svojim je političkim darom uvelike nadmašivao sve svoje suvremenike, pa čak i viteški hrabrog, ali nepostojanoga cara. Andronik III. se, doduše, bavio politikom sa žarom i određenim uspjehom kao vojskovođa, ali Kantakuzen je bio taj koji je određivao smjer državnoj politici. Doba demagoških obećanja završilo je s krajem građanskoga rata, a Andronik III. i Kantakuzen, koji su s vlašću natovarili i breme odgovornosti, u više su pogleda nastavili politiku svrgnute vlade. Međutim, posljedice građanskoga rata na mnogim se područjima više nisu mogle izgaditi. Financijska je nužda postala još kritičnija, a vrijednost hyperpyrona je u godinama unutarnjih borbi pretrpjela daljnji pad. Nova je vlada ipak imala nešto više sreće u preuređenju pravosuđa.

Podmitljivost bizantskih sudova, koja je već postala poslovična, ponukala je još Andronika II. da pokrene reformu sudstva. Godine 1296. ustanovio je u Carigradu dvanaestočlani sudački kolegij koji se sastojao od crkvenih premeta i svjetovnih dostojanstvenika senatorskoga ranga te je kao vrhovna sudska instancija imao jamčiti pobjedu pravde. Rezultat je, međutim, bio razočaravajući. Novoosnovani vrhovni sud ubrzo je došao na loš glas i obustavio je svoju djelatnost. Stoga je Andronik III. godine 1329. ustanovio novi sudački kolegij, koji se sastojao od samo četiri člana: dva klerika i dva laika. Opremljena dalekosežnim ovlastima, ta su četiri "vrhovna suca Romeja" trebala nadgledati pravosuđe u cijelome Carstvu. Njihove su presude bile konačne i neopozive. Međutim, i Andronik III. je od svojih vrhovnih sudaca doživio teško razočaranje. Već su 1337. godine trojica optužena zbog potkupljivosti, svrgnuta s položaja i prognana. Ipak, institucija vrhovnih sudaca i dalje je postojala. Dapače, preživjela je sve do propasti Carstva, iako je tijekom vremena, u skladu s praktičnim potrebama, doživjela brojne promjene. Na sudskim procesima u provinciji iz razumljivih razloga nisu uvijek mogla biti prisutna sva četiri suca i ubrzo je postalo dovoljno da jedan od sveopćih sudaca izrekne presudu koju je donio u ime cjelokupnoga sudačkoga kolegija. Struktura sudstva, koja je bila zamišljena krajnje centralistički, morala se poradi slabljenja veza između pojedinih dijelova Carstva, koje je od sredine 14. stoljeća sve više dolazilo do izražaja, olabaviti i ustupiti mjesto elastičnijem poretku. Uz vrhovne se suce Romeja u Carigradu pojavila i neka vrsta lokalnih vrhovnih sudaca: u kasnijem se razdoblju susreće nekoliko zasebnih vrhovnih sudaca u Solunu, Moreji, na Lemnosu i također u Seresu pod srpskom vlašću. Karakteristično je za pravosuđe u razdoblju Paleologa i znatno sudjelovanje klera u državnom sudstvu. Utjecaj Crkve na pravosuđe u Carstvu bio je tim veći što je uz carski sud vrhovnih sudaca, od kojih su dvojica po pravilu pripadala kleru, postojao i crkveni sud pri patrijarhatu, koji je surađivao s carskim te ga podržavao i nadopunjavao, ali mu se ponekad i suprotstavljao i u kriznim ga je razdobljima mogao i zamijeniti.

Vanjskopolitička je situacija bila obilježena stalnim napredovanjem Turaka u Maloj Aziji i Srba u Makedoniji te također daljnjim slabljenjem grčkih i latinskih separatističkih država.

Dok je Bizant u odnosu na Turke i Srbe bio bespomoćan, u sjevernoj je Grčkoj i na Egejskom moru uspio postići određene ciljeve, i to u priličnoj mjeri upravo zahvaljujući podršci Seldžuka. Ono što posebno obilježava politiku nove vlade i daje joj karakterističnu crtu jest Kantakuzenova suradnja sa seldžučkim emirima, koji su se kao i Bizant smatrali ugroženima od Osmanlija. S druge se strane vlada pokušala osloboditi saveza s Genovom da bi ponovno stekla pomorsku i trgovinskopolitičku neovisnost. Preduvjet za to bilo je jačanje vlastitih pomorskih snaga i stoga je za cara Andronika i velikoga domestika Ivana Kantakuzena brodogradnja bila jedna od najvažnijih zadaća. Budući da državna sredstva nisu bila dostatna, pri izgradnji flote sa svojim su sredstvima u pomoć vjerojatno već tada priskočili Kantakuzen i drugi magnati. Posljedica je bila da je država sa svojim obrambenim snagama i u financijskom pogledu postala ovisna o velikašima Carstva.

Jačanje srpskoga kraljevstva ponovno je zbližilo Bizant i Bugarsku. Raskol do kojega je došlo između Andronika III. i njegova bugarskog šurjaka krajem bizantskoga građanskog rata izašao je, doduše, na vidjelo u obliku međusobnih povreda granica i pljačkaških pohoda. Ali mir je ubrzo ponovno uspostavljen i sklopljen je savez usmjeren protiv Srbije. Međutim, nije došlo ni do kakve zajedničke bizantsko-bugarske akcije. Andronik III. je, doduše, prodro na srpsko pogranično područje, ali je, prije no što je krenuo u borbu, između Srbije i Bugarske 28. srpnja 1330. došlo do odlučujuće bitke kod Velbužda i car se na vijest o porazu svojega saveznika ponovno povukao. Bugarska je vojska bila uništena, a i sam je car Mihajlo Šišman u borbi smrtno ranjen. Pobjednički srpski kralj vratio je svoju sestru Anu i njezina sina Ivana Stjepana na trnovsko prijestolje, dok je Andronikova sestra Teodora prognana iz zemlje.

Bitka kod Velbužda je trenutak obrata u sudbinama balkanskih zemalja. Ona je bila presudna u borbi za Makedoniju i stvorila je temelje srpskoj prevlasti, u znaku koje će južnoslavenski razvoj situacije biti idućih desetljeća. Andronik III. je pokušao izvući barem neku korist za svoje carstvo iz poraza bugarskoga saveznika. Pretvarajući se da osvećuje svoju sestru Teodoru, osvojio je veći broj utvrda na bugarsko-bizantskom pograničnom području i zauzeo strateški važne lučke gradove Mezembriju i Anihjal. U međuvremenu je u Bugarskoj, a ubrzo i u Srbiji, došlo do obrata situacije. Bugarski su bojari prognali caricu Anu i njezina sina i doveli na prijestolje Ivana Aleksandra (1331.-1371.), nećaka Mihajla Šišmana. U Srbiji se plemstvo diglo protiv kralja Stefana Dečanskog i dodijelilo vlast njegovu sinu, Stefanu Dušanu (1331.-1355.). Dva slavenska vladara sklopila su trajni mir, a Dušan je oženio carevu sestru Jelenu. Istodobno je Ivan Aleksandar krenuo u rat protiv Bizanta i pošlo mu je za rukom da ponovno osvoji gradove koje je zauzeo Andronik te da nekadašnju granicu osigura ugovorom (1332.). Srpski su pak velikaši sa svojim novim vladarom upali u bizantsku Makedoniju u osvajačkom pohodu.

Od samog početka i tijekom cijele svoje slavom ovjenčane vladavine, Dušan je bio nosilac snažne ekspanzionističke težnje srpskoga plemstva koji je znao otimati zemlju kopnećemu Bizantskom Carstvu. Previranja unutar Carstva uvelike su išla na ruku toj osvajačkoj težnji. U proljeće 1334. jedan je ugledni Bizantinac promijenio stranu: Sirgijan, koji je za vrijeme bizantskoga građanskog rata naizmjenice u oba tabora igrao vodeću ulogu, pobjegao je iz Carigrada te je nakon dužeg boravka u Galati, na Eubeji i u Albaniji naposljetku osvanuo na Dušanovu dvoru. Taj je energični i vješti ratnik bio od velike koristi srpskom kralju u borbi protiv Bizantskoga Carstva. Već tada je palo više bizantskih utvrda u Makedoniji kao što su Ohrid, Prilep, Kastorija i Strumica. Tek su snažne zidine Soluna zaustavile pobjedničko napredovanje srpske vojske. Naposljetku je jednom carevom povjereniku uspjelo ubiti Sirgijana, a Dušan je prihvatio bizantsku ponudu za primirje, budući da mu je sa sjevera prijetio upad Mađara. Pri osobnom susretu Dušana i Andronika III. u kolovozu 1334. sklopljen je mirovni sporazum po kojemu su Srbi zadržali veći dio osvojenih područja u Makedoniji, uključujući Ohrid, Prilep i Strumicu.

Ali ako je europski dio Carstva bio tek na početku katastrofe, u azijskome se odigravao posljednji čin tragedije. Doduše, Andronik III. i Ivan Kantakuzen nisu odustali od pokušaja da se suprotstave sudbini. Već su 1329. godine krenuli s vojskom od 2.000 ratnika u borbu protiv Turaka s namjerom da Niceju oslobode opsade. Međutim, Bizantinci su u bitki kod Filokrene podlegli u neravnopravnoj borbi s nadmoćnim neprijateljem te se početkom 1331. Orhan domogao grada koji je dvije generacije prije toga bio središte bizantinstva. Šest godina poslije i Nikomedija je pala u osmanske ruke. Carstvu je u Maloj Aziji preostalo svega još nekoliko razbacanih gradova kao što su bili Filadelfija i Herakleja na Crnome moru. Zapravo je čudo da su se Bizantinci još nekoliko desetljeća uspjeli održati okruženi turskom bujicom, iako to nije imalo nikakva odraza na daljnje događaje. Osmanlije, koji su tijekom vremena znatno proširili svoju vlast, također i na račun susjednih turskih plemena, započeli su nakon osvajanja bitinijske obale s učestalim pomorskim napadima na europski obalni pojas Carstva; iako je Andronik III. još uvijek uspijevaio odbiti te napade, oni su najavljivali velike opasnosti u budućnosti.

Kao Osmanlije sjevernim, tako su Seldžuci iz maloazijskih obalnih emirata harali južnim dijelom Egejskoga mora. Njihovi su napadi prije svega pogađali Latine, koji su gospodarili ovim dijelom mora; nisu se, međutim, odviše ticali Bizantinaca čiji je posjed bio ograničen na otoke uz tračku i maloazijsku obalu. Ta je situacija rodila zamisao o seldžučko-bizantskoj suradnji. Oslanjajući se na seldžučke emirate, koji su se baš kao i samo Carstvo borili protiv Osmanlija i Latina, Andronik i Kantakuzen su pokušali učvrstiti bizantske položaje na moru pomoću svoje novoizgrađene flote. Godine 1329. carska je flota krenula na otok Hios koji se nalazio pod vlašću genoveške porodice Zaccaria i koji se nakon prvobitnog priznanja carske vrhovne vlasti, potpuno odcijepio od Carstva. Taj je važan otok i osvojen te je do 1346. ostao u posjedu Carstva. Uz djelotvornu podršku susjednih seldžučkih emira, car je na priznanje bizantske vrhovne vlasti uspio prisiliti i Fokeju, koja se također nalazila u rukama Genovežana, i naposljetku je spasio Lesbos od osvajačkog pokušaja zapadnih sila. Tu se zapravo u malome ponovila drama iz 1204. godine: unija kršćanskih sila, koja je stvorena radi borbe protiv turskih gusara, napala je bizantski otok unatoč tome što je sam bizantski car formalno bio član unije. On je sada bio prisiljen da uz seldžučku pomoć brani svoj posjed od kršćanske braće, što mu je nakon dramatične borbe i uspjelo.

Najznačajnije je uspjehe, međutim, Carstvo postiglo u Tesaliji i Epiru. Nakon smrti najmoćnijega među tesalskim pokrajinskim kneževima, Stjepana Gabrielopula Melisena (t 1333.), ta je zemlja zapala u potpuni kaos. Carski namjesnik u Solunu, Ivan Monomah, odmah je ušao u nju; slijedio mu je i sam car te je ubrzo čitava sjeverna polovina Tesalije sve do katalonske granice pripojena Bizantskom Carstvu. Epirski despot Ivan Orsini (1323.-1335.), koji je pokušao prigrabiti zapadni dio Tesalije, bio je poražen i morao je napustiti teritorij. Čak su i albanska plemena koja su se naselila u Tesaliji, a koja su do tada sačuvala svoju neovisnost, priznala carevu vrhovnu vlast.

Nakon pripajanja Tesalije nametnula se potreba rješavanja epirskog pitanja. Zbog beskrajnih stranačkih sukoba, unakrsnog polaganja prava na vlast i neprestanog upletanja susjeda, epirsko je područje opasno proključalo. Slom te oslabljene separatističke državnice bio je samo još pitanje vremena. Pobjeda bizantske stranke u Arti ubrzala je njezinu propast. Despota Ivana otrovala je njegova supruga i despina Ana, koja je preuzela vlast sa svojim sinom Nikeforom II., otpočela je pregovore s carem. Andronik i Kantakuzen su prošli Tesalijom na čelu oveće vojske, čiju su jezgru činile turske trupe, ugušili ustanak koji je izbio na albanskom području i zatim pokorili tu državu (1337.). Epir je bez borbe pripojen Carstvu zajedno s Akarnanijom. Despina se preračunala: nadala se da će nakon priznanja bizantske vrhovne vlasti i dalje moći vladati u ime svoga maloljetnog sina, ali car nije htio ni čuti za vladavinu stare despotske dinastije koja je bila vezana uz tradiciju epirske državne

samostalnosti. Upravljanje Epirom preuzeo je carev namjesnik, protostrator Sinaden. Ana i Nikefor morali su se povući u Solun.

U međuvremenu su zapadne sile, koje su bile zainteresirane za epirsko područje, pokušale oteti Carstvu njegov laki plijen. Kao oruđe im je u tome poslužio izigrani Nikefor, kojega su naumili iskoristiti protiv Paleologa. Po narudžbi latinske titularne carice Katarine de Valois, koja je u to doba zapovijedala kneževinom Ahejom, anžuvinski je namjesnik u Draču potaknuo ustanak u korist razvlaštenoga mladića. U Arti je Nikefor II. proglašen carem, a protostrator Sinaden bačen je u lance. Ali tek se mali broj gradova pridružio pokretu, dok je najveći dio zemlje ostao vjeran grčkom caru. Kada su se Andronik III. i Kantakuzen u proljeće 1340. pojavili s malenom vojskom, ustanički se pokret brzo slomio. Nikefor se vratio u svoj počasni egzil u Solunu te se morao zadovoljiti titulom panhypersebastosa i prihvatiti čast zaruka s jednom od Kantakuzenovih kćeri kao zamjenu za gubitak vladarskih prava. Ivan Angel, koji se istaknuo pri gušenju ustanka, proglašen je namjesnikom u Epiru, dok je Sinaden preuzeo namjesništvo u Solunu. Činilo se da je time konačno prevladana jedna od najtežih posljedica sloma Bizanta 1204. godine. Doduše, u Grčkoj je bilo još latinskih kneževina, ali na Balkanskom poluotoku nije preostala nijedna samostalna grčka država: nekadašnje separatističke države ponovno su pripojene Carstvu kao njegove provincije. Kantakuzen velikim riječima slavi taj uspjeh, koji je prijašnjim vladama ostao uskraćen unatoč svim njihovim naporima.

Taj uspjeh, međutim, nije bio u tolikoj mjeri posljedica bizantske osvajačke sile, već prije svega rezultat unutarnjega raspada separatističkih država koje su nekoć uspijevale prkositi impozantnoj moći Mihajla VIII., a sada su se praktički bez borbe predale oslabljenom Carstvu. Osim toga, Bizantinci se nisu mogli dugo radovati svojem dobitku. Imaodređene tragike u činjenici da se baš u onom trenutku u kojemu su se konačno ponovno sjedinila odcijepljena područja s Carstvom, srpska osvajačka težnja okrenula tim krajevima. Dušan je već idućih godina pokorio albansko područje, a i Epir i Tesalija su ubrzo nakon toga, još prije nego što su se stigli sroditi s Carstvom, pali u ruke velikomu srpskom vladaru (vidi str. 282-283). Kada su okolnosti bile povoljne, Bizant je još uvijek uspijevao postići određene uspjehe uz mudro državno vodstvo i spretnu politiku savezništva, ali više nije bio u stanju trajno zadržati stečeno. Carstvo se upravo oporavilo od građanskih ratova dvadesetih godina do te mjere da je moglo ponovno steći kontrolu nad važnim državnim poslovima i uspješno se odupirati, ako ne baš Osmanlijama i Srbima, a ono barem slabijim protivnicima, i tada se sve srušilo. Vladavina Andronika III. bila je tek predah između dvaju razdoblja unutarnjih borbi. Nakon njegove je smrti buknuo novi građanski rat, koji je bio mnogo strašniji i krvaviji od nemira dvadesetih godina i koji je imao mnogo teže posljedice. Carstvo se od toga rata više nikada nije oporavilo.

Kada je Andronik III. umro 15. lipnja 1341., njegovom je sinu Ivanu V bilo tek devet godina. Veliki domestik Ivan Kantakuzen, koji je već za Andronikova života faktično rukovodio državom, zatražio je regentstvo nad njime kao carev bliski prijatelj. Međutim, protiv njega se formirala snažna opozicija okupljena oko carice majke Ane od Savoye i patrijarha Ivana Kaleke. Velikom je domestik u najljući neprijatelj postao njegov nekadašnji pristalica, lukavi Aleksije Apokauk, koji se tijekom posljednjih godina građanskih ratova istaknuo kao sljedbenik Andronika III. i zatim uz pomoć Kantakuzena dospio do časti i bogatstva.

Dvorske intrige i međustranačka borba prožimale su život bizantskoga glavnoga grada. U međuvremenu nisu izostale ni vanjske opasnosti: Turci su haračili tračkom obalom, Srbi su se ponovno probili do Soluna, a i Bugari su prijetili ratom. Kantakuzen se neprijateljima suprotstavio trupama koje je smogao vlastitim sredstvima i ubrzo mu je poslao za rukom da uspostavi mir. Dapače, ponudila mu se i mogućnost da ojača bizantski položaj u Grčkoj. Ahejski su feudalci putem glasnika poručili velikom domestik u da su spremni priznati

bizantsku vrhovnu vlast. Francuskim je barunima više odgovaralo da se pokore bizantskom caru nego predstavnicima firentinske bankarske porodice Acciajuoli, koja je odnedavno vladala kneževinom u službi namjesnika titularne carice Katarine. Kantakuzen je bio ispunjen najsmjelijim nadama: "Ako nam uz Božju pomoć pode za rukom da podvrgnemo Carstvu Latine koji žive na Peloponezu", izjavio je u ratnom vijeću, "nužno će nam se priključiti i Katalonci koji borave u Atici i Beociji, milom ili silom. Nakon toga će se vlast Romeja, kao u stara vremena, protezati od Peloponeza pa sve do Bizantiona, i očito je da će tada biti lak posao iznuditi od Srba i drugih susjednih barbarskih naroda naknadu za sva poniženja koja su nam tako dugo nanosili".

Ali te su se nade u potpunosti izjalovile. Izbijanje građanskoga rata ne samo da je isključilo mogućnost bilo kakvog širenja vlasti već je uništilo i ono malo što je Bizant još posjedovao. Protivnička je strana iskoristila odsutnost Kantakuzena iz glavnoga grada da izvede državni udar. Veliki je domestik, koji se zanosio velikim domoljubnim planovima, proglašen neprijateljem domovine te je njegova kuća uništena, njegova imovina opljačkana, a oni među njegovim pristalicama koji nisu pravodobno pobjegli iz Carigrada, bačeni su u tamnicu. Uz carica majku je na čelo regentstva stupio patrijarh Ivan, dok je Apokauku, koji je uzdignut na položaj *megas duxa*, povjerena uprava glavnoga grada kao i susjednih gradova i otoka, a svi su njegovi pomagači dobili visoke položaje i titule. Kantakuzen je prihvatio izazov i dao se 26. listopada 1341. u Didimotihu proglasiti *carem*. Ipak je, strogo poštujući princip legitimnosti na kojemu je inzistirao tijekom cijeloga građanskog rata, na prvom mjestu dao navesti imena carice Ane i legitimnog cara Ivana V, a tek nakon njih svoje i ime svoje supruge Irene. Bilo mu je stalo do toga da naglasi kako se ne bori protiv legitimne carske vlasti već protiv uzurpatorstva Apokauka, koji je u Carigradu brzo uspostavio diktatorsku apsolutističku vlast. Kao nekoć Andronik III. u borbi protiv svojega djeda, tako se sada Kantakuzen u borbi protiv carigradskoga regentstva oslonio prije svega na tračko plemstvo i provincija je, kao i tada, trebala pobijediti metropolu.

Bizant se nalazio na pragu jedne od najtežih kriza koje je ikada doživio. građanski rat dvadesetih godina uvelike je oslabio Carstvo, a onaj četrdesetih oduzeo mu je i posljednju životnu snagu. Vanjske su se sile sada u mnogo većoj mjeri upletale u unutarnje sukobe Bizantinaca, a osim toga se borba političkih stranaka posvuda produbljivala socijalnim i vjerskim suprotnostima. Bizant je proživjavao ne samo političku već i tešku socijalnu krizu. U pokretu zelota istaknula se snažna socijalnorevolucionarna struja, a političke i socijalne borbe ispreplele su se s najznačajnijim vjerskim sukobom kasnobizantskoga razdoblja: sporom o hesihazmu.

Hesihastima su se u Bizantu od najstarijeg doba nazivali oni monasi koji su u svetoj tišini (*hesychia*) vodili strogi pustinjački život. U 14. stoljeću hesihazam je stekao značenje posebne mističko-asketske struje. Posredno je preteča toga pokreta bio veliki mistik 11. stoljeća, Simeon Novi Bogoslov, čijem je nauku i praksi hesihazam vrlo srodan. Kasnobizantski pak hesihazam svoj nastanak neposredno zahvaljuje djelovanju Gregorija Sinaita, koji je u tridesetim godinama 14. stoljeća proputovao bizantske zemlje. Mističko-asketski nauk sinaita naišao je na snažan odjek u bizantskim manastirima. Osobito je veliko bilo oduševljenje na Svetoj Gori: najsvetije pribježište bizantskoga pravoslavlja postalo je središtem hesihastičkog pokreta. Za hesihaste je najviši cilj bio gledanje Božjeg svjetla. Put do toga omogućavala im je specijalna asketska praksa. U osamljeničkoj povučenosti hesihast bi izgovarao takozvanu Molitvu Isusu ("Isuse Kriste, sine Božji, smiluj se meni grešniku"), potpuno zaustavivši dah dok je izgovarao molitvenu formulu. Molitelja bi postupno preplavljivao osjećaj neizrecive blaženosti i vidio bi kako ga okružuje sjaj nadzemaljske božanske svjetlosti, one nestvorene svjetlosti koju su ugledali Isusovi učenici na Taboru.

Međutim, vjerovanje u vječnu vidljivost svjetlosti na Taboru naišlo je na suprotstavljanje, a osobito je metoda kojom su se služili hesihasti izazivala podrugljiv otpor. Napad na

hesihazam pokrenuo je monah Barlam, koji je doputovao iz Kalabrije, čovjek velike učenosti, ali tvrdoglav i svadljiv, nemiran duh u kojemu su bili sjedinjeni zapadnjačka oholost i prava grčka ljubav prema dvoboju riječima. On je došao u Carigrad da bi se odmjeravao s prvacima bizantske učenosti, ali ga je u jednoj javnoj diskusiji pobijedio univerzalni učenjak Nikefor Gregora, budući da njegov racionalistički način mišljenja, potkovan Aristotelom, kod bizantske publike nije naišao na dobar prijam. Sada se polemički žar toga Kalabreza, pogođenog u samopouzdanju, okrenuo protiv misticitizma monaha sa Svete Gore, koji mu se učinio pojmom najmračnijega praznovjerja. Ali u ulozi branitelja hesihastičke mistike suprotstavio mu se veliki teolog Gregorije Palama. Rasplamsao se vatreni sukob: pitanje asketskih metoda koje su primjenjivali hesihasti i koje su isprva poslužile kao meta Barlamovu sarkazmu ubrzo je bilo potpuno zasjenjeno pitanjem o filozofsko-teološkoj jezgri hesihastičkoga nauka. Barlam je poricao vidljivost svjetlosti na Taboru koja, budući da nije identična s Bogom, ne može posjedovati vječnu egzistenciju, već je vremenita kao i svaka druga Božja tvorevina. Kada bi se pak pretpostavilo postojanje vječne svjetlosti, ona ne bi bila drugo do sam Bog koji je jedini vječan i neprolazan, i tada bi uistinu bilo nemoguće ugledati tu svjetlost, budući da je Bog nevidljiv. Za razliku od toga, Palama je razlikovao između transcendentne Božje supstancije i božanskih energija koje djeluju u svijetu i otkrivaju se čovječanstvu, ali nisu tvorevina, već vječne emanacije Boga. Kada ne bi bilo emanacija Božje supstancije, ne bi postojala baš nikakva veza između imanentnog svijeta i transcendentnog božanstva. Božanske energije pak nisu ništa drugo do mudrost, ljubav i Božja milost, a božanska je energija i ona svjetlost koju su apostoli ugledali na Taboru i koja je vječno vidljiva mistički prosvijetljenim pojedincima. Dok je Barlam povukao apsolutnu liniju podjele između vječnoga i vremenitoga, u sustav Gregorija Palame između Boga i čovjeka ulazi nešto srednje i posredujuće što proizlazi od Boga i objavljuje se čovjeku. Tako hesihastički sustav postaje izražajnim sredstvom drevne čežnje grčke duhovnosti koja je određivala stav Bizantske crkve već za vrijeme kristoloških sukoba i borbe oko štovanja slika: čežnje za premošćivanjem jaza između ovostranosti i onostranosti. Stoga je i hesihastički nauk, koji je Rim najoštrije odbacio, stekao naklonost Bizantske crkve.

Ipak, hesihazam se i u Bizantu uspio probiti tek nakon duže borbe, budući da je i unutar Bizantske crkve isprva postojao snažan otpor protiv toga naoko novog, ali zapravo drevnoga nauka. Na koncilu koji je održan 10. lipnja 1341., a kojemu je predsjedao Andronik III., Palama je dakako odnio uvjerljivu pobjedu. Nekoliko dana nakon toga car je umro, Barlam je ponovno krenuo u napad, a na koncilu održanom u prisutnosti velikoga domestika Ivana Kantakuzena (kolovoz 1341.) osuđen je i Gregorije Akindin iz slavenskog Prilepa, koji je isprva nastojao posredovati između dvojice protivnika, ali se poslije okrenuo protiv palamitskog nauka. Međutim, politička smjena, koja je nastupila ubrzo nakon toga, dovela je do obrata. Patrijarh Ivan Kaleka, zakleti Palamin protivnik, zauzimao je sve odlučniji antihesihastički stav. Palama je pao u nemilost, a potom je bačen u tamnicu i čak izopćen iz Crkve. Tim je čvršća postala veza između hesihasta i protucara Ivana Kantakuzena, pa ako i nisu svi njegovi pristalice pristajali uz hesihazam niti su se svi njegovi protivnici borili protiv palamizma, ipak se taj vjerski sukob čvrsto isprepleo s političkom borbom koja je Carstvo rascijepila na dva neprijateljska tabora.

Još je mnogo dublji bio socijalni jaz. Dapače, socijalna je rascijepljenost Carstva bila ta koja je razbuktalomu građanskom ratu dala razornu snagu. Sve veće privredne poteškoće pooštrile su socijalne suprotnosti. Kako je Carstvo sve više propadalo i siromašilo, tako je na selu i u gradovima rasla bijeda širokih narodnih slojeva. Kako na selu, tako se i u gradovima vlasništvo koncentriralo u rukama malobrojnog sloja aristokracije, i protiv njega se usmjerilo ogorčenje osiromašenih masa.

U doba svoga procvata bizantski je apsolutizam na temelju stare gradske municipalne uprave izgradio svemoćni birokratski aparat i podvrgnuo gradski život svomu sveobuhvatnom

centralizmu. Slabljenjem centralne moći lokalne su snage ponovno jače došle do izražaja, a činilo se da se i gradski život ponovno budi. Ali zapravo do ponovnog oživljavanja prava gradova na autonomiju u Bizantu nije doveo razvoj novih društvenih snaga, već upravo slabljenje centralne vlasti koju su potkopale feudalne snage; u kasnobizantskom razdoblju gradskim životom nije dominirala klasa trgovaca i obrtnika u usponu, kao na zapadu, već lokalna zemljoposjednička aristokracija. Ta se razlika ne smije izgubiti iz vida, iako se može pronaći niz paralela između događaja koji su potaknuli bizantski gradski život oko sredine 14. stoljeća i istodobne povijesti talijanskih i također flamanskih gradova, i ti se događaji uklapaju u opći okvir socijalnih borbi u europskim gradovima. Ova temeljna razlika pojašnjava zbog čega su talijanski trgovački gradovi tako naglo i tako potpuno bacili u drugi plan nekoć vodeću bizantsku privrednu silu i naposljetku je sasvim potisnuli.

Sukob između regentstva u Carigradu i aristokratskoga vođe Kantakuzena doveo je do vrhunca socijalne suprotnosti, koje su u Carstvu bile sve izraženije. U svojoj se borbi protiv Kantakuzena Aleksije Apokauk oslanjao na narodne mase, raspirujući duh socijalne pobune protiv aristokratskih pristalica svojega protivnika. Lakozapaljiva je materija buknila kada je u Drinopolju izbio ustanak protiv lokalnoga plemstva, a požar je ubrzo zahvatio i druge tračke gradove. Predstavnici aristokratskih i posjedničkih porodica, pristalice magnata Kantakuzena, potpuno su poraženi.

Najveće su razmjere i najveću ogorčenost razvile klasne borbe u Solunu, u toj velikoj luci šarolikog sastava stanovništva, gdje se najraskošnije obilje isprepletalo s najtežom bijedom. Solun, koji je unutar Carstva zauzimao poseban položaj i već dugo bio središte borbe za slobodu, imao je snažnu narodnu stranku koja je bila čvrsto organizirana i imala više-manje jasnu političku ideologiju: stranku zelota. Stoga se protuaristokratski pokret ondje nije izrazio tek u stihijском vrenju narodnih osjećaja, već je od dolaska zelota na vlast 1342. godine na neko vrijeme postao vladajućim sustavom. Nakon izгона Kantakuzenovih pristalica, zeloti su u Solunu uspostavili vlastitu vladavinu.

Namjesnik Teodor Sinaden morao je pobjeći iz grada. I drugi su predstavnici plemstva potražili spas u bijegu, a njihova je imovina zaplijenjena. Zeloti, koji su u konzervativnim crkvenim krugovima smatrani učenicima Barlama i Akindina, oštro su se sukobili i s hesihastima, Kantakuzenovim saveznicima. Politički zeloti bili su neprijatelji crkvenih zelota. No zeloti su sa socijalnom revolucijom sjedinjavali karakterističan oblik legitimizma. Kao Kantakuzenovi protivnici priznavali su legitimnoga cara Ivana Paleologa; dapače, neki su od najpoznatijih vođa ove antiaristokratske stranke pripadali kući Paleologa. U upravnom vodstvu nalazili su se jedan namjesnik koji je poslan iz Carigrada i vođa zelotske stranke. Mjerodavan je utjecaj imao zelotski vođa, tako da je Solun faktično živio po vlastitom zakonu, u skoro potpunoj neovisnosti o bilo kakvoj nadređenoj vlasti. Drugi po važnosti među gradovima Carstva sedam je godina ostao pod vladavinom revolucionarne protuaristokratske stranke, koja je s velikom odlučnošću provodila vlast i nemilosrdno odstranjivala svoje protivnike.

Od Soluna do Carigrada moć je plemstva posvuda bila slomljena. Kantakuzenova se stvar činila izgubljenom. Odrekli su ga se njegovi najbliži suradnici, među njima čak i Sinaden, budući da je to bio jedini način da spase život i imovinu. Kako ga je narodni ustanak lišio svake podrške unutar Carstva, Kantakuzen se s oko 2.000 sljedbenika povukao na srpsku granicu i obratio za pomoć Stefanu Dušanu. Upletanje u bizantski građanski rat u potpunosti je išlo na ruku ekspanzionističkim planovima srpskoga kralja i osvajački raspoloženoga srpskog plemstva. Kralj i kraljica Srbije primili su bizantskoga protucara u Prištini uz velike počasti (srpanj 1342.). Kantakuzen je duže vrijeme ostao u Srbiji. Njegovi pregovori s Dušanom i srpskim velikašima doveli su do sklapanja saveza u kojemu je svaka strana slijedila vlastite ciljeve. Napadi saveznika na utvrđeni Seres 1342. i 1343. godine ostali su, međutim, bez uspjeha. Kantakuzenovo se sljedbeništvo istopilo na jedva petstotinjak ljudi.

No, tada je do njega doprla vijest da ga je Tesalija priznala za cara. Zemlja velikih zemljoposjednika stala je na stranu vođe bizantske aristokracije. Kantakuzen je provinciju prepustio svomu starom prijatelju i rođaku Ivanu Angelu na doživotnu upravu. Ovaj je njome zapovijedao donekle samostalno, ali vjerno priznajući vrhovnu vlast svojega gospodara kako nad Epirom s Akarnanijom i Etolijom, tako i nad Tesalijom, i ubrzo mu je pošlo za rukom da to poprilično područje svoje vlasti još i proširi na račun katalonskih posjeda u Tesaliji. Unatoč tome što je Kantakuzen bio istisnut iz nekadašnjih carskih teritorija, uz njega su bila nedavno ponovno osvojena grčka područja, kojima je on oduvijek poklanjao osobitu pažnju i čije je ponovno sjedinjenje s Carstvom u osnovi bilo njegovo djelo.

Ovi su uspjesi bizantskoga protucara ubrzali njegov raskid sa srpskim vladarom. Dušan nije imao namjeru pomoći nijednoj od bizantskih stranaka do pobjede. Ostavio je Kantakuzena i udružio se s carigradskim regentstvom, koje se s velikim žarom trudilo pridobiti njegovu naklonost. Svoga je sina i prijestolonasljednika Uroša zaručio sestrom mladoga cara Ivana Paleologa (u ljeto 1343.). Umjesto prijatelja po oružju, Kantakuzen je u Dušanu sada imao jakog protivnika. Ali on je imao još jednoga saveznika: Omura, emira Ajdina, s kojim ga je još za vrijeme vladavine Andronika III. vezivala posebno bliska suradnja. Već krajem 1342. Kantakuzen se obratio Omuru za pomoć i otada su mu Turci neprestano priskakali u pomoć - najprije Seldžuci, a zatim Osmanlije - i to mu je osiguravalo premoć nad protivničkom stranom te je, moglo bi se čak reći, naposljetku i odlučilo o ishodu bizantskoga građanskog rata u vojnom pogledu. Doduše, Kantakuzen ni uz Omurovu pomoć nije uspio osvojiti Solun. Grad se ogorčeno suprotstavio protucaru, a opasnost koja mu je prijetila izvana samo je zaoštrila radikalizam zelotske vladavine. Tako je Kantakuzen morao odustati od Soluna i prepustiti Dušanu ostatak Makedonije, ali je zato uz seldžučku pomoć započeo osvajanje Trakije. Već početkom 1343. Omur se probio u Didimotih. Cijena tog uspjeha bila je, međutim, strahovito pljačkanje pokorenih zemalja od strane turskih trupa.

Sa svoje se strane carigradsko regentstvo oslanjalo na podršku južnih Slavena, pridobivši za sebe ne samo Dušana već i bugarskoga cara Ivana Aleksandra. Na njegovu je stranu prešao i smjeli hajduk Momčilo, koji je isprva bio saveznik Omura i Kantakuzena i koji se s vlastitom vojskom utvrdio na bizantsko-bugarskom pograničnom području. Ali prijateljstvo slavenskih vladara legitimnom caru nije bilo od velike koristi, dok je bizantsku državu stajalo golemih žrtava. Situacija je postajala sve gora: dok su Kantakuzenovi saveznici pustošili bizantski teritorij, Apokaukovi su saveznici Carstvu oteali velika područja. Tijekom 1343. godine Dušan je zauzeo Voden, Kastoriju i Lerin i zaključio osvajanje Albanije koja se sada, osim anžuvinskoga Drača, nalazila pod njegovom vlašću. Bugarski je car za svoje prijateljstvo zahtijevao veće područje na gornjem toku Marice, zajedno s Filipopolom i Stanimahom, a da nije pružio ni najmanju pomoć vladi koja je lakomisleno pristala na takav ustupak. Momčilo je, nakon što je nekoliko puta promijenio stranu, uspostavio vlastitu vladavinu u južnim Rodopima. Odatle je taj odvažni avanturist, kojemu je Kantakuzen dodijelio titulu sebastokratora, a carica Ana čak i despota, ugrožavao cijelu okolicu, dok ga Omur nije naposljetku pokorio i smaknuo (1345.).

Do ljeta 1345. Kantakuzen je već pokorio cijelu Trakiju. Čak je i u Carigradu protivnička strana doživjela težak udarac. Njezin najjači predstavnik, megas dux Aleksije Apokauk, skončao je 11. lipnja 1345.: za vrijeme posjeta tamnici u carskoj palači zatvorenici su ga napali i ubili. Tada je i u Solunu došlo do prve reakcije protiv zelotske vladavine koja je, doduše, na početku dovela samo do još jačega vrenja revolucionarnih snaga. Znakovito je da je taj pokret otpora potaknuo carski namjesnik, a to nije bio nitko drugi do megas primikerios Ivan Apokauk, sin carigradskoga diktatora. Iako je njegova zadaća bila da podržava protuaristokratski režim u Solunu, on je ubrzo dospio u sukob sa zelotskom strankom i njezinim vođom Mihajlom Paleologom, koji se proglasio gospodarom grada. Nakon što je dao ubiti zelotskoga vođu, Apokauk je zavladao kao jedini namjesnik te je, nakon što je njegov

otac ubijen u Carigradu, otvoreno stupio na stranu Kantakuzena. Ali na to su zeloti krenuli u protunapad pod vodstvom Andrije Paleologa. Ivan Apokauk je nadvladan i okrutno ubijen zajedno sa stotinjak svojih pristalica: jedan za drugim zatvorenici su bačeni sa zidina gradske tvrđave, a zatim ih je dolje okupljena zelotska svjetina sasjekla na komade. Potom je otpočeo sveopći obračun s predstavnicima viših slojeva: "Gonjeni su ulicama kao robovi, s užetom oko vrata. Tu je sluga gonio gospodara, ondje rob onoga tko ga je kupio. Seljak je tukao stratega, seoski radnik ratnika (tj. pronojara)." Zelotska vladavina ponovno je uspostavljena i održala se još nekoliko godina u gotovo potpunoj neovisnosti. Veza između Soluna i ostatka Carstva još je više oslabila.

Unatoč tim događajima Kantakuzen je mogao biti siguran u pobjedu, pogotovo nakon pada megas duxa Aleksija Apokauka. Podržavan od strane privredno i politički najsnažnijih elemenata, nezaustavljivo je napredovao prema cilju, dok se moć carigradskoga regentstva primjetno topila. Doduše, protucar se više nije mogao osloniti na pomoć svog prijatelja Omura u onolikoj mjeri kao nekada, a ubrzo ju je i posve izgubio. Omura je, naime, zaokupio rat s unijom zapadnih sila koja je ponovno stupila u akciju i 1344. zauzela Smirnu. Borba puna obrata u potpunosti je zaokupila Omurovu pažnju, a naposljetku je u sukobima i poginuo (1348.). U međuvremenu je Kantakuzen pronašao još moćnijega saveznika u osmanskome sultanu Orhanu (1346.). Nije se ustručavao ni dati sultanu ruku svoje kćeri Teodore. To pokazuje koliko su se vremena promijenila: nekoć se ni velike kršćanske vladare nije držalo dostojnima braka s bizantskom princezom, a sada se jedna bizantska princeza našla u haremu turskoga sultana.

Siguran u pobjedu, Kantakuzen se 21. svibnja 1346. u Drinopolju dao okruniti za cara. Krunidbu je proveo patrijarh Jeruzalema i taj je čin trebao legalizirati proglašenje u Didimotihu kojim je otpočeo građanski rat godine 1341. Područje vlasti carice Ane svelo se na glavni grad i njegovu okolicu. Ipak, ta ambiciozna žena nije odustala od borbe. Njezini su pregovori s Turcima naposljetku doveli do rezultata. U ljeto 1346. pojavilo se 6.000 Seldžuka iz emirata Saruhana, ali umjesto da napadnu Kantakuzena, provalili su u Bugarsku, gdje ih je očekivao bogatiji plijen nego u opustošenoj Trakiji, a na povratku su stravično opljačkali okolicu Carigrada. Nije pomoglo ni to što je carica u posljednjem trenutku pružila ruku prijateljstva hesihastima time što je svrgnula patrijarha Ivana Kaleku (2. veljače 1347.), oslobodila Palamu iz zatvora i pozvala njegova pristalicu Izidora na biskupsku stolicu. Kantakuzenu su 3. veljače 1347. otvorena vrata Carigrada. Posada grada prešla je na njegovu stranu i carica je ubrzo morala odustati od otpora. Kantakuzen je priznat za cara: on će vladati Carstvom deset godina i tek nakon toga će mu se na čelu državnih poslova pridružiti i legitimni vladar Ivan V Paleolog. Njemu će Kantakuzen dati svoju kćer Helenu za ženu.

Nova krunidbena ceremonija održana je 13. svibnja: ovaj je put Kantakuzen primio carsku krunu iz ruku carigradskoga patrijarha, budući da je potpunu i neopozivu pravovaljanost imala samo krunidba koju je proveo biskup glavnoga grada. između Kantakuzena i porodice Paleologa uspostavljena je duhovna rodbinska veza sa svrhom legitimacije položaja novoga vladara. Kantakuzen je u određenom smislu stupio na mjesto preminulog Andronika III. proglasivši se njegovim "duhovnim" bratom i "zajedničkim ocem" Ivana Paleologa i njegove vlastite djece, a time i glavom vladarske kuće.

Kantakuzenova je pobjeda na neko vrijeme okončala građanski rat. Zeloti su još uvijek držali Solun, tvrdoglavo odbijajući priznati Kantakuzena ili poštivati bilo kakvu odredbu koja bi stigla iz Carigrada. Ali njihov je pad bio tek pitanje vremena. I sami su toga bili svjesni te su otpočeli pregovore sa Stefanom Dušanom, odlučivši da će grad radije prepustiti srpskom vladaru nego Kantakuzenu. Ali krajem 1349. godine došlo je do sloma njihove vladavine. Zelotski vođa Andrija Paleolog pobjegao je k Srbima, a namjesnik Aleksije Metohit uputio je poziv Kantakuzenu. Godine 1350. ovaj je u pratnji Ivana Paleologa svečano ušao u grad koji mu je najduže i najupornije prkosio. Gregorije Palama, koji je imenovan solunskim

metropolitom, ali su mu zeloti onemogućili da stupi na položaj, sada je uselio u grad svetoga Dimitrija.

Postavljanje Kantakuzena na carigradsko prijestolje potvrdilo je pobjedu hesihastičkoga pokreta. Međutim, vjerski su se sukobi nastavili, a kao vođa protuhesihastičke stranke sada se istaknuo učeni Nikefor Gregora, koji se nekoć suprotstavio Barlamu u retoričkom dvoboju. Na koncilu u palači Blaherna je godine 1351. svečano priznato pravovjerje hesihazata i proglašeno izopćenje Barlama i Akindina. Iako još dugo vremena kontroverzan, hesihazam je sada vrijedio za službeni nauk Grčke crkve. Gregorije Palama ubrzo je nakon smrti (1357./58.) proglašen svetim, a hesihastički je nauk postao osnovom daljnjeg razvoja Grčke crkve. Sljedbenici hesihazma bili su značajni mistik Nikolaj Kabasila, učeni kanonist Simeon Solunski i borac za pravoslavlje protiv rimske crkvene unije u 15. stoljeću Marko Eugenik. Za Bizantsko Carstvo prihvaćanje hesihazma nije bilo samo vjersko već i kulturno opredjeljenje. Nakon snažne latinizacije 12. i 13. stoljeća, u Bizantu je u prvoj polovini 14. stoljeća na vlast dospjelo konzervativno grčko usmjerenje, koje je u potpunosti odbijalo ne samo Rimsku crkvu već i zapadnu kulturu. Ako su Manuel I. Komnen i Mihajlo VIII. Paleolog predstavljali prolatinsko usmjerenje, Andronik II. i Ivan VI. Kantakuzen (koji je, iako nastupivši kao protivnik starog Andronika, umnogome slijedio njegovu politiku) bili su eksponenti konzervativnoga pravoslavnog bizantinstva.

Bizantski građanski rat najveći je dobitak donio srpskom vladaru. Taj je građanski rat, koji je osakatio i uništio Bizantsko Carstvo, Dušana učinio veličinom. Osim Soluna, pod njegovo je žezlo dospjela cijela Makedonija, budući da je nakon učestalih napada 25. rujna 1345. pao čvrsto utvrđeni Seres, na što je u Dušanove ruke dospio i daljnji teritorij sve do Meste (Nestosa). Ubrzo je nakon toga Stefan Dušan uzeo titulu cara i otad se nazivao carem Srba i Grka. Time je otvoreno izrazio nakanu da staro Bizantsko Carstvo zamijeni novim, srpsko-grčkim. Kao nekada za Simeona, tako se i sada za Dušana vrhunac borbe s Bizantom sastojao u polaganju prava na carsku titulu, najviši simbol bizantske političke i duhovne nadmoći. I kao nekada u Bugarskoj, tako je sada u Srbiji uz carsku vlast i vezan uz nju postojao i samostalan patrijarhat. Na uskršnju nedjelju 16. travnja 1346. novi je srpski patrijarh svečano okrunio Stefana Dušana. Činu krunidbe, za koji se iz razumljivih razloga nije uspjelo dobiti odobrenje Carigrada, prisustvovali su patrijarh Trnova, autokefalni nadbiskup Ohrida i predstavnici manastira na Svetoj Gori. Jer i Atos se sada nalazio na području vlasti srpskoga cara, i on je pokušavao sve da pridobije naklonost i priznanje toga najsvetijeg središta grčkoga pravoslavlja. Poduzeo je i duži posjet Svetoj Gori i obasuo njezine najčasnije manastire posjedima i privilegijama. Nikada prije manastiri na Atosu nisu uživali tako dalekosežna prava na imunitet kao pod vlašću Stefana Dušana. Tri godine nakon carske krunidbe, u svibnju 1349., na carskom je saboru u Skopju, a zatim opsežnije i 1354. u Seresu, objavljen Dušanov zakonik, koji je novom carstvu osigurao čvrste pravne temelje.

Predah u unutarnjim borbama Bizantinaca nije zaustavio srpsko napredovanje. Naprotiv, Dušan je u prvim godinama Kantakuzenove vladavine zaključio osvajanje Epira te osvojio i Tesaliju (1348.). Doduše, Kantakuzen je nakon pokoravanja zelotskoga Soluna upao u Makedoniju i uspio osvojiti Beroju i Voden (1350.), ali te su utvrde ubrzo ponovno pale u Dušanove ruke.

Uz malen trud i bez i jedne jedine veće bitke na otvorenom polju, Dušan je Bizantskom Carstvu oteo više od polovine preostalog teritorija i gotovo dvostruko povećao područje svoga carstva. Ratne su se operacije uglavnom svodile na opsadu pojedinih gradova koji više nisu mogli prkositi srpskom vladaru. Njegova se vlast sada protezala od Dunava do Korinskog zaljeva i od jadranske do egejske morske obale. Njegovo je carstvo zapravo bilo napola grčko, budući da se velikim dijelom sastojalo od grčkih zemalja i grčkoga govornog područja, a upravo se u njima i nalazilo težište novoga carstva. Dušan je kao car Srba i Grka neposredno upravljao južnim, pretežno grčkim dijelom svojega carstva, dok je upravljanje srpskom

maticom zemljom na sjeveru prepustio svom sinu, kralju Urošu. U strukturi dvora, upravnog poretka i pravosuđa Dušanovo se carstvo uglavnom ugledalo na Bizant, osobito u južnom, carevu dijelu. Bizantski upravni organi i sudovi ondje su nesmetano nastavili svoje djelovanje i nije bila rijetkost da i grčki arhonti stupe u službu srpskoga vladara. Najvažnije su položaje ipak i na osvojenim grčkim područjima pretežno zauzeli predstavnici srpskoga plemstva, Dušanovi drugovi po oružju i glavni dobitnici u njegovim uspješnim osvajanjima, sada urešeni bizantskim počasnim titulama. U osnovi se živjelo po starom zakonu, promijenio se tek vladajući sloj.

Tako je grčka aristokracija, iako je nakon teškoga građanskog rata uspjela osigurati vladavinu nad ostacima Bizantskoga Carstva, poražena u borbi s vanjskim neprijateljem te je bila prisiljena u velikoj mjeri prepustiti svoj položaj i svoja dobra pobjedničkomu srpskom plemstvu. Ali ugroženi su bili i ostaci bizantskoga posjeda. Činilo se da je srpski vladar, koji je sebe nazivao fere totius Imperii Romani dominus, neposredno pred ostvarenjem svojega cilja. Izgledalo je da je potreban samo još posljednji napor pa da ude u Carigrad i ostvari svoj veliki san zauzećem glavnoga grada. Ali kao nekoć Simeonu, tako je i Dušanu ovaj posljednji uspjeh ostao uskraćen. I njemu je nedostajala flota bez koje je osvajanje Carigrada bilo nezamislivo. Svi njegovi pokušaji da dobije pomoć od Venecije ostali su bez rezultata: Venecijancima nije bilo stalo do toga da na mjesto slaboga Bizantskog Carstva stupi moćni srpski car.

Građanski je rat Carstvu i na moru donio nove gubitke. Genovežani su godine 1346. ponovno osvojili Hios i taj je otok ubrzo postao glavna baza trgovačkog društva porodice Giustiniani, koja je njime gospodarila sve do sredine 16. stoljeća. Bizantska pomorska sila, čija je ponovna izgradnja pod Andronikom III. stajala Carstvo teških žrtava, uništena je posljednjih godina građanskoga rata. Kako na kopnu između Osmanlija i Srba, tako se i na moru Carstvo našlo između Genove i Venecije u potpunoj i ponižavajućoj nemoći. Područje bizantske vlasti svelo se na Trakiju i otoke u sjevernom dijelu Egejskog mora, na ustanički Solun, koji je sada bio odsječen osvajanjima Stefana Dušana, i na dio udaljenoga Peloponeza.

Od teritorijalnog osakaćenja još je gora bila privredna i financijska propast bizantske države. Stanovništvo više nije moglo podmirivati porez budući da je u Trakiji, koja je činila glavni posjed Carstva, poljoprivreda praktički zamrla u godinama građanskoga rata. Ta je provincija nakon užasa socijalnih borbi, a zatim i strašnih pustošenja turske vojske, sličila pustinji. Bizantska je trgovina bila uništena: dok je genoveška carinska služba u Galati ubirala 200.000 hyperpyrona na godinu, prihodi od poreza u Carigradu srozali su se na jedva 30.000 na godinu. K tome ni sam hyperpyron nije imao stalnu vrijednost, budući da je, kako kažu suvremenici, njegova kupovna moć opadala iz dana u dan. Ako su na početku 14. stoljeća bizantski državni prihodi iznosili tek mali dio nekadašnjega bizantskog proračuna (vidi str. 257), sada su prihodi Carstva iznosili tek neznatan djelić skromnoga proračuna iz vremena Andronika II. Dapače, ne može se uopće više ni govoriti o redovitom proračunu, budući da je vlada u slučajevima velikih izdataka bila prisiljena posegnuti za posebnim izvorima financija, bilo apelirajući na požrtvornost bogatijih slojeva, bilo primajući zajmove i darove iz inozemstva. Već je na početku građanskog-a rata carica Ana založila krunske dragulje u Veneciji da bi digla kredit od 30.000 dukata; iako su Venecijanci pri svakoj obnovi trgovinskih ugovora podsjećali na taj dug, nikada nije došlo do isplate i carski su dragulji ostali u crkvenom blagu Sv. Marka. Oko 1350. godine veliki je knez Moskve poslao novac za obnovu Hagije Sofije; ali kao da nije bilo dovoljno jedno što je za takvu svrhu bilo potrebno tražiti novac iz inozemstva, bizantska je vlada istog časa pronevjerila pobožni dar ruskoga velikog kneza i prosljedila ga nevjernicima: poslužio je unajmljivanju turskih pomoćnih trupa. Sve to pokazuje stupanj osiromašenja Bizanta. Čak je i u carskoj palači, nekoć čuvenoj po raskoši i bogatstvu, zavladała tolika bijeda da na svečanosti nakon krunidbe Ivana Kantakuzena uzvanici više nisu pili iz zlatnih i srebrnih pehara, već iz olovnih i keramičkih.

Da bi nesreća bila potpuna, Carstvo je 1348. godine zadesila kuga, koja je strahovito opustošila glavni grad i zatim se proširila po cijeloj Europi.

Neobično je da se potreba za podjelom vrhovne vlasti javlja čak i kada se opseg Carstva sasvim smanji. Koliko god teritorij bio malen, njime se više ne može vladati iz jednoga središta i carska se samovlada pretvara u višečlanu porodičnu upravu vladarske kuće, bilo putem mirnog sporazuma, bilo nasilnom podjelom u građanskom ratu. Za vrijeme Ivana Kantakuzena dinastička je suvladavina postala državnim sustavom. On je bizantski posjed Moreja na Peloponezu prepustio svomu drugom sinu Manuelu, dok je njegov stariji sin Matija dobio vlastito područje vlasti u zapadnoj Trakiji, na tadašnjoj srpskoj granici, koje se protezalo od Didimotih do samog Kristopola. Naravno, Kantakuzen je time izražavao i namjeru da ojača svoju novu dinastiju u odnosu prema legitimnoj vladarskoj kući Paleologa. Ali za donijete je mjere bila odlučujuća činjenica da se separatistički dijelovi Carstva više nisu mogli držati na okupu drukčije nego uspostavom čvrste dinastičke vlasti. Taj su vladarski sustav Kantakuzena, čije se brojne naznake primjećuju već u prethodnom razdoblju, zadržali i dalje izgradili i njegovi nasljednici iz kuće Paleologa. U borbi protiv velikih feudalaca vladar se nastoji osloniti na članove svoje vladarske kuće, budući da je u feudalnoj državi vladajuća dinastija u osnovi tek najjača među brojnim konkurentskim magnatskim porodicama.

Kantakuzenova vanjska politika odlikuje se primjetnim kontinuitetom. Kao veliki domestik pod Andronikom III., protucar u godinama građanskoga rata i naposljetku kao vladar, on je u bitnome slijedio ista načela. To se odražava kako u suradnji s Turcima, koje se držao do posljednjeg trenutka, tako i u neprijateljstvu prema Genovi, koje je unatoč određenim kolebanjima ostalo posebna značajka njegove politike. Međutim, za suprotstavljanje genoveškoj premoći bila je potrebna vlastita flota i tako se njezina izgradnja ponovno nametnula kao prva i najhitnija zadaća. Budući da je državna blagajna bila prazna, Kantakuzen je apelirao na privatni posjed. Ali i privatno se bogatstvo uvelike istopilo u užasnim godinama građanskoga rata i požrtvornost posjedničkih slojeva nije baš bila na visini. Uz trud i muku tim se putem namaklo 50.000 hyperpyrona, koji su uloženi u brodogradnju. Car se nije mogao pomiriti s time da je od carinskih prihoda gotovo 87 posto odlazilo Genovežanima pa je pokušao promijeniti to ponižavajuće stanje. Smanjio je carigradsku carinu za većinu uvozne robe i time postigao da trgovački brodovi sve češće uplovljavaju u carigradsku luku izbjegavajući genovešku Galatu. Kao što se moglo i očekivati, pogođeni Genovežani latili su se oružja i Carstvo je, unatoč poduzetim mjerama, podleglo u neravnopravnoj borbi. Bizantska je flota u proljeće 1349. uništena. Svi naponi i žrtve pokazali su se uzaludnima: Carstvu više nije bilo suđeno da se oslobodi genoveškoga tutorstva.

Tek što je završio rat između Bizanta i Galate, u bizantskim se vodama rasplamsao nov sukob, ovaj put između Genove i Venecije. Povod mu je bilo nastojanje Genove da uspostavi kontrolu nad cjelokupnom trgovinom u Crnom moru. Genovežani su pokušali prepriječiti prolaz stranim brodovima te su otišli tako daleko da su u Kafi konfiscirali više venecijanskih trgovačkih brodova koji su izmakli kontroli (1350.). Venecija se na to udružila s Petrom IV Aragonskim, a naposljetku se savezu priključio i Kantakuzen, koji je u neizvjesnosti o ishodu rata isprva zauzeo kolebljiv stav. Na Bosporu je 13. veljače 1352. došlo do velike pomorske bitke: na jednoj su se strani borili genoveški, a na drugoj venecijanski i aragonski brodovi, kojima je uz bok kao simbolična pratnja plovilo i 14 brodova koje je car opremio uz venecijansku pomoć. Bitka je potrajala do u noć bez konačnog rezultata, tako da su se obje strane mogle držati pobjednikom. Rat je nastavljen u zapadnim vodama sve dok obostrana iscrpljenost nije 1355. godine navela protivnike na sklapanje mira. Povlačenje venecijansko-aragonske flote nakon bitke na Bosporu stavilo je Kantakuzena u neugodan položaj. U svojoj je izolaciji bio prinuđen sklopiti primirje s Genovežanima, osobito budući da su ovi ušli u savez s Orhanom. Međutim, ta prisilna promjena strane imala je za posljedicu sporazum

Venecijanaca s Ivanom V Paleologom, koji je za borbu protiv Kantakuzena od njih dobio posudbu od 20.000 dukata, obećavši im zauzvrat otok Tenedos. Na raskid s Kantakuzenom tjerao ga je i moćni srpski car. Bizant je bio na pragu novoga građanskog rata.

Oko osobe legitimnoga cara od početka su se okupljali svi Kantakuzenovi protivnici, a s godinama se i sam Ivan V sve više protivio svome zapostavljanju. Kantakuzen je pokušao izbjeći konflikt spretnim manevrom: teritorij Matije Kantakuzena u Rodopima prenesen je na Paleologa, a Matija je u zamjenu dobio još važnije namjesništvo sa središtem u Drinopolju. Ipak, sporazum se nije održao i kada je naposljetku uslijedio neizbježan raskid, sukob se izrazio u obliku neobičnog rata između autonomnih vladavina Ivana Paleologa i Matije Kantakuzena. Financijski potpomognut od Venecije, Ivan V je u jesen 1352. na čelu omanje vojske upao na područje svoga šurjaka. Nije naišao ni na kakav otpor te je čak i samo Drinopolje otvorilo vrata legitimnom caru, a Matija se zatvorio u gradsku akropolu. Ipak, Ivan Kantakuzen mu je priskočio u pomoć s turskim trupama i ubrzo je ponovno uspostavljena prijašnja situacija. Drinopolje je, kao i drugi gradovi koji su bili otpali od Kantakuzena, za kaznu moralo podnijeti divljačka turska pljačkanja. Našavši se u škripcu, Paleolog je pozvao u pomoć Bugare i Srbe te je od Stefana Dušana, kojemu je za taoca poslao svoga brata, despota Mihajla, dobio konjicu od 4.000 vojnika. Ali ni Orhan nije iznevjerio svoga prijatelja Kantakuzena te mu je poslao svježe trupe pod vodstvom svoga sina Sulejmana, koje su brojile najmanje 10.000 vojnika. Tako je odluka o ishodu rata između tvrdoglavih bizantskih careva dospjela u ruke Osmanlija i Srba. Pobijedila je turska premoć: Bugari su se povukli pred golemom nadolazećom turskom silom, a srpske su trupe krajem 1352. kod Didimotiha konačno poražene zajedno s grčkom vojskom Ivana V.

Ako je Kantakuzen do tada i nastojao očuvati načelo legitimnosti unatoč tome što je faktično već desetak godina ratovao s Paleologom, sada je povjerovao da je došao trenutak da vladavinu svoje kuće postavi na čvršće temelje i konačno isključi iz igre legitimnog cara. Matija Kantakuzen je 1353. godine postavljen za sucara i prijestolonasljednika svoga oca, a ime Ivana V Paleologa prestalo se spominjati u crkvenim molitvama i aklamacijama za vrijeme javnih svečanosti. Oglušivši se o protest patrijarha Kalista, Ivan Kantakuzen je svrgnuo toga buntovničkog prelata na sinodi i na njegovo mjesto postavio Filoteja. Godine 1354. Matija je u crkvi Blaherna iz ruku cara i novoga patrijarha primio carsku krunu.

Međutim, trijumf kuće Kantakuzena nije dugo trajao. Opozicija je sve više dolazila do izražaja. Već je ishod rata između Ivana Paleologa i Matije Kantakuzena bio jasan dokaz snažnoga nezadovoljstva unutar Carstva. Zahvaljujući Turcima, Ivan Kantakuzen je još jednom nadvladao svoje neprijatelje, ali turska je podrška bila dvosjekli mač. Razdoblje spontanih pljačkaških pohoda Turaka bližilo se kraju, a otpočela je epoha trajnog naseljavanja Osmanlija na europskom tlu. Već su se 1352. godine utaborili u utvrđi Cimpe kod Galipolja, a u ožujku 1354. Orhanov je sin Sulejman sam zauzeo Galipolje nakon užasnog potresa koji je protjerao Bizantinke s tog područja. Kantakuzen je uzalud apelirao na Orhanovo prijateljstvo i nudio mu, unatoč državnoj bijedi, visoke svote da napusti osvojeni grad. Osmanlije nisu ni pomišljali na to da vrate utvrdu, koja je za njih bila izvanredna baza za daljnje osvajačke pohode u Trakiji. U Carigradu je stanovništvo bilo obuzeto paničnim strahom, budući da se vjerovalo kako gradu prijeti neposredna turska opasnost. Kantakuzenov položaj postao je neodrživ, stanje je bilo zrelo za prevrat.

Ivan V se u međuvremenu udružio s Genovežanima, starim Kantakuzenovim neprijateljima, pridobivši bez teškoća njihovu naklonost i podršku. Genoveški gusar Francesco Gattilusio, vlasnik dviju galija kojima je krstario Egejskim morem u potrazi za plijenom i avanturama, pomogao je Paleologu da dođe do prijestolja svojih predaka. Za tu mu je uslugu Ivan V obećao ruku svoje sestre Marije i u miraz otok Lesbos, najveći i najvažniji među otocima koji su preostali Carstvu. U studenome 1354. zavjerenici su prodrli u Carigrad. Ivan Kantakuzen bio je prisiljen abdicirati i zamonahiti se. Kao monah Joasaf živio je još

gotovo trideset godina, iako se nije u potpunosti odrekao svijeta. Ne samo da je napisao svoje čuveno povijesno djelo, kao i niz teoloških spisa u kojima je branio hesihastički nauk, već se često i aktivno upletao i u političke događaje u Carigradu i Moreji. Njegov je utjecaj na kopneće Carstvo i na carsku kuću raskoljenu nepomirljivom svađom prestao tek njegovom smrću. Umro je 15. lipnja 1383. na Peloponezu.

Moć i povijesna uloga kuće Kantakuzena nadživjele su njegov pad. Protucar Matija održao se još neko vrijeme na rodopskom području. Odande je čak i napao susjedno srpsko područje, ali su ga kod Filipija Srbi zarobili i izručili Ivanu V Paleologu. Tako se naposljetku morao odreći prava na vlast (1357.). Za razliku od toga, pokušaj da se Manuelu Kantakuzenu oduzme vlast nad Morejom propao je i završio tako što su Paleolozi priznali sposobnoga despota. Sve do svoje smrti 1380. godine Manuel je upravljao bizantskim posjedima na Peloponezu. Naslijedio ga je stariji brat Matija (do 1382.), koji je nakon svog pada bio otišao u Moreju. Za vrijeme svoje dugačke vladavine Manuel Kantakuzen uredio je odnose u Moreji i potvrdio grčku vlast, uspješno odbijajući turske napade. U tom razdoblju beznadnog propadanja bizantske moći perspektivna se grčka Moreja čini jedinim tračkom svjetlosti. Ali ona je bila pod autonomnom vladavinom kuće Kantakuzena te je duže vrijeme ostala izdvojena iz središnje bizantske vlasti Paleologa.

Bizantsko je Carstvo sada bilo još nemoćnije nego u vrijeme kada je Kantakuzen sjeo na carigradsko prijestolje, carski je teritorij bio još rascjepkaniji, a privredne i financijske nedaće djelovale su još beznadnije. Carstvo je za vrijeme jedne generacije doživjelo tri građanska rata i sada mu više nije bilo spasa. Uporišta nekadašnje moći bizantske države bila su njezino bogatstvo i njezin izvanredni upravni aparat. Sada je u bizantskoj blagajni zijevala praznina, a upravni je sustav bio u potpunom rasulu. Valuta je propala, svi su izvori prihoda bili iscrpljeni, a nekadašnje blago većinom potrošeno. Od tema i logotezija, koje su bile kičma bizantske provincijske i središnje uprave, ostala su samo imena. Najvažnije su se službe pretvorile u puke titule, a ugasnulo je čak i sjećanje na njihove nekadašnje funkcije. Slom financijske moći i raspad upravnog aparata izmaknuo je Bizantskom Carstvu tlo pod nogama. Proces raspadanja još je dugo potrajao jer je Bizant do posljednjeg trenutka sačuvao zapanjujuću žilavost. Ipak, povijest posljednjih stotinu godina Bizanta nije ništa drugo doli povijest nezaustavljivoga propadanja.

3. Osmansko osvajanje Balkanskog poluotoka. Bizant kao turska vazalna država

Već je 6. kolovoza 1354. Bailo, poslanik Venecije u Carigradu, dojavio duždu Andrei Dandolu da su Bizantinci, ugroženi od strane Turaka i Genovežana, spremni pokoriti se bilo kojoj sili: Veneciji, srpskom vladaru ili čak ugarskom kralju. Marino Falier je pak 4. travnja 1355. savjetovao Republici da naprosto pripoji Carstvo, budući da će ono inače, bijedno kakvo jest, pasti u ruke Turcima. Bila je javna tajna da se Bizant nalazi pred slomom i ostalo je otvoreno jedino još pitanje hoće li ostaci Carstva pripasti Turcima ili nekoj od kršćanskih sila.

Jedan od najperspektivnijih pretendenata na bizantsko nasljeđe je, međutim, vrlo brzo ispao iz igre: 20. prosinca 1355. Stefan Dušan je preminuo u najboljim godinama i zajedno s njim je u grob otišlo i njegovo životno djelo. Mladi car Uroš (1355.-1371.), koji nije imao ni autoritet ni energiju svojega oca, nije bio u stanju održati na okupu labavo povezane heterogene dijelove svog carstva te se to carstvo, koje je Dušanova čvrsta ruka skovala u prevelikoj žurbi, sada raspalo. Posvuda su iznikli samostalni ili djelomično samostalni dinasti, a iz ruševina Dušanova grčko-srpskoga carstva nastala je šarena hrpa državnica. Bizantincima, međutim, raspad srpskoga carstva nije donio nikakvo olakšanje. Dušanova smrt ih je, doduše, oslobodila moćnog protivnika, ali Bizant je bio do te mjere oslabljen da više nije bio u stanju

izvući korist iz sloma srpskoga carstva te nije poduzeo nikakav ozbiljan pokušaj da ponovno zauzme svoje nekadašnje teritorije. Veliki stratopedarh Aleksije i veliki primikerij Ivan su, doduše, u službi Ivana V zauzeli priobalni pojas do Krizopola na ušću Strume, ali je ofenziva dvojice braće ubrzo zaustavljena. Uspjeli su zadržati priobalne gradove, dok je unutrašnjost zemlje pala u srpske ruke. Razvlašteni Nikefor II. Epirski poduzeo je veći ratni pohod s namjerom da ponovno osvoji izgubljenu očevinu. Postigao je značajne uspjehe kako na Epiru, tako i u Tesaliji, ali je 1358. godine poginuo u bitki protiv Albanaca. Nakon raspada srpskoga carstva još je jače zaprijetila opasnost od turskih osvajanja, budući da sada na cijelom Balkanskom poluotoku više nije bilo nijedne veće sile koja bi bila u stanju uhvatiti se u koštac s nadirućim Osmanlijama.

Ivanu V mora se priznati da nije podcijenio ozbiljnost položaja. Zavaravanje svakako više nije bilo ni moguće, budući da su Turci stajali na pragu Trakije, jedine provincije koja je Carstvu još preostala. Da bi otklonio pogibeljnu prijetnju, car je posegnuo za prokušanim sredstvom pregovora o uniji, kojom se začetnik dinastije Paleologa nekoć poslužio s velikom spretnošću. Ali između ondašnje i sadašnje situacije postojala je temeljna razlika: za vrijeme Mihajla VIII. Carstvo je ugrožavala zapadna sila, na koju je papinstvo moglo utjecati u duhovnom pogledu, dok je sada Ivan V imao posla s nevjernicima, protiv kojih je mogla pomoći jedino vojna sila; a iskustva koja je Carstvo nedugo prije toga steklo u Egejskom moru s ligom kršćanskih sila pod papinim patronatom, nisu baš bila ohrabrujuća. Obećanje crkvene unije bilo je as u rukavu bizantske politike, koji bi carski dvor uvijek iznova bacio na stol. Nakon propasti Lyonske unije pregovori s Rimom su, doduše, mirovali punih četrdeset godina, ali je čak i Andronik II. u teškim godinama građanskoga rata s vremena na vrijeme posezao za tom mjerom. Kako za vrijeme Andronika III., tako se osobito za carice Ane, a u teškim trenucima čak i za vrijeme Ivana Kantakuzena, ponovno raspravljalo o crkvenoj uniji, ali bez ikakva opipljivog uspjeha. Ivan V se, međutim, ozbiljno prihvatio posla. S velikim se žarom trudio oko crkvene unije kojoj je, budući da je odrastao pod utjecajem svoje katoličke majke, vjerojatno bio istinski naklonjen. Petnaesti prosinca 1355., jedva godinu dana nakon stupanja na vlast, poslao je u Avignon opširno i prilično naivno pismo u kojemu moli papu da mu pošalje pet galija i petnaest transportnih brodova s 1000 vojnika i 500 konjanika. Zauzvrat se obvezao da će u roku od šest mjeseci obratiti svoj narod na rimsku vjeroispovijed, a za ispunjenje tog obećanja papi je dao tako dalekosežna jamstva da ih teško može objasniti čak i krajnja nužda u kojoj se Carstvo nalazilo. Tako je između ostaloga drugi carev sin Manuel, u to doba dijete od pet ili šest godina, trebao biti poslan na papin dvor kao talac i ondje odgojen; nadalje, car bi u slučaju da ne ispuni svoja obećanja imao odstupiti s vlasti, nakon čega bi papin štićenik Manuel vladao Carstvom, a do svoje punoljetnosti njime bi upravljao papa kao njegov adoptivni otac.

Izgleda da Inocent VI. nije sasvim ozbiljno uzeo ta pretjerana obećanja, barem se u svome odgovoru uopće nije osvrnuo na pojedine prijedloge iz pisma Ivana V, već se zadovoljio time da vrlo toplo, ali i sasvim općenitim riječima pohvali carevo raspoloženje i da pošalje svoje legats u Bizant. A ubrzo je i car morao javiti Rimu da barem trenutačno nije u stanju cijeli svoj narod pridobiti za uniju, budući da papino poslanstvo, s obzirom na to da je stiglo bez naoružanih galija, nije imalo priželjkivanu uvjerljivost i mnogi se podanici nisu pokorili njegovim naredbama. Nakon toga je u pregovorima o uniji nastupila višegodišnja stanka.

Uistinu je opozicija koju car spominje u svome pismu bila vrlo jaka. Iako je u Bizantu postojala prilično snažna stranka sklona uniji, čiji je najistaknutiji predstavnik bio učeni Dimitrije Kidon, velika se većina bizantskoga klera i naroda nepokolebljivo držala stare vjerske tradicije, sada kao i za vrijeme ranijih pregovora o uniji. Patrijarh Kalist, osobni Kantakuzenov protivnik koji je nakon Ivanova dolaska na vlast ponovno sjeo na carigradsku biskupsku stolicu, bio je strogo konzervativnog duha i uvijek je na umu imao očuvanje prava prvenstva svoga patrijarhata. Grčka je crkva znala bolje čuvati njegova prava od onemoćale

carske vlasti. Kalist je još za vrijeme svoga prvog pontifikata izopćio samovoljno nastali srpski patrijarhat, a od bugarskoga je dobio priznanje prvenstva carigradske stolice: u Trnovu se otad ime carigradskoga patrijarha u liturgijskim molitvama spominjalo na prvome mjestu. Time je također zacrtan put rješenja konflikta sa Srpskom crkvom. Bizantska je crkva tako ponovno stjecala svoje pozicije dok ih je bizantska država gubila jednu za drugom.

Ubrzo nakon što je Sulejman zauzeo Galipolje, započelo je sustavno osvajanje balkanskih zemalja od strane Turaka. Godine 1359. Carigrad je prvi put ugledao osmanske trupe pod svojim zidinama. Iscrpljeno se Carstvo nije bilo u stanju oduprijeti. Iako snažno utvrđenom gradu još nije prijetila neposredna opasnost, ostatak je Trakije, kojoj su građanski ratovi oduzeli i posljednju životnu snagu, bio prepušten neprijatelju. Jedan je grad padao za drugim: već je 1361. Didimotih konačno pao u ruke Turcima, a vjerojatno je već godinu dana kasnije to zadesilo i Drinopolje.

Pod Muratom I. (1362.-1389.) osvajanje balkanskih zemalja, i to ne samo grčkih već osobito južnoslavenskih, stupilo je u odlučujuću fazu. Kao i Bizant, tako su i južni Slaveni bili bespomoćni pred prodorom nadmoćnog neprijatelja. Srpsko se carstvo od Dušanove smrti nalazilo u stanju raspadanja, a još su mračnije bile okolnosti u Bugarskoj, koja je bila razjedinjena i paralizirana teškom privrednom krizom i vjerskim previranjima. Sposobni je vojskovođa Lala Šahin oko 1363. godine ušao u Filipopol i ondje uspostavio svoje sjedište kao prvi beglerski beg Rumelije. Čak je i sam sultan premjestio svoju rezidenciju na Balkan, te je svoj dvor smjestio najprije u Didimotih, a zatim (otprilike 1365. godine) u Drinopolje. Tako su Osmanlije već tada učvrstili svoj položaj u Europi, tim više što je turski prodor pratila sustavna kolonizacija. Domaće je stanovništvo u velikom broju odvlačeno u Malu Aziju u ropstvo, a na osvojenim su područjima nastanjivani turski kolonisti i turski velikaši, prije svega sultanovi vojskovođe, kojima su se dodjeljivali veliki zemljoposjedi.

Bugarska, koju je preplašila silina turskoga napredovanja, potražila je spas u oslanjanju na moćnog osvajača te se zbog toga zavadila kako s Ugarskom, tako i s Bizantskim Carstvom. Godine 1364. došlo je čak i do oružanog sukoba između Bizanta i Bugarske i pritom je bizantski car uspio osvojiti lučki grad Anhiyal na Crnome moru. Tako je taj rat, iako u nepovoljnom trenutku, Bizantincima pružio bar neku zadovoljštinu: pokazalo se da postoji zemlja koja je još slabija od njihova zlosretnoga Carstva.

Razočaran u svojim nadanjima o podršci iz Rima, bizantski se car ogledavao za drugim saveznicima protiv nadirućih Turaka. I sam se patrijarh Kalist uputio u Seres, gdje se susreo s Dušanovom udovicom, ali je ubrzo nakon toga umro pokošen iznenadnom bolešću. Opipljivog rezultata nisu imali ni pregovori s talijanskim pomorskim republikama. Stoga se car ponovno obratio Avignonu. Sada se činilo da se Zapad ozbiljno naoružava za križarski rat i uistinu je u jesen 1365. godine došlo do ekspedicije pod vodstvom kralja Petra Ciparskog; njezin je cilj, međutim, bio Egipat te su se tako nadanja Ivana V ponovno izjalovila. On se zato u proljeće 1366. osobno - jer energije mu uistinu nije nedostajalo - uputio u Ugarsku da zatraži pomoć moćnoga kralja Ljudevita Velikog. To je bilo prvi put da se jedan bizantski car otisnuo u tuđinu, ne kao vojskovođa na čelu svoje vojske, već kao molitelj koji traži pomoć. Ali sve je bilo uzalud i ostalo je pri onomu rimskom načelu: najprije obraćenje, a potom pomoć. Pritom je ugarski car, nepopustljiviji od samog Rima, zahtijevao ne samo da bizantski car prijeđe na rimsku vjeroispovijed već i da se iznova pokrsti po rimskom obredu.

Ivan V je tako krenuo kući praznih ruku, a na povratku ga je zadesila nova nesreća. Stigavši u Vidin, koji su držali Mađari, morao je prekinuti putovanje budući da su mu Bugari zabranili prolaz kroz svoju zemlju. To se, svakako, nije dogodilo bez znanja njegova sina Andronika koji je bio oženjen bugarskom princezom. On u svakom slučaju nije poduzeo ništa da bi oslobodio oca i tek je intervencija "zelenoga grofa" Amadea od Savoye spasila nesretnoga vladara iz teške situacije. Zeleni grof, carev bratić, pojavio se u bizantskim vodama u ljeto 1366. s križarskom vojskom. U prvom je napadu oteo Turcima Galipolje,

nakon čega se okrenuo protiv Bugarske i iznudio ne samo carevo oslobođanje već i ustupanje Mezembrije i Sozopola, tako da su bizantski položaji na obali Crnoga mora ponovno znatno učvršćeni.

U međuvremenu se i križarska ekspedicija Amadea od Savoye neodvojivo vezala uz unionističke planove. Papinski legat Pavao, koji ga je pratio, na njegovu je inicijativu u lipnju 1367. primljen na razgovor o crkvenoj uniji s članovima bizantske vladarske kuće u prisutnosti visokih crkvenih i državnih predstavnika. Zastupnik grčke strane nije bio nitko drugi do razvlašteni Ivan Kantakuzen, "otac" vladajućega cara, i njegova je snažna ličnost potpuno ovladala skupom. Kantakuzen je zahtijevao sazivanje ekumenskoga koncila u Carigradu te je uspio iscijediti pristanak i od papinskoga legata. U Rimu, međutim, njegov zahtjev nije naišao ni na kakav odjek. Papi je više odgovarao neposredan sporazum s Ivanom Paleologom, koji je bio spreman na obraćenje, i do njega je naposljetku i došlo. U kolovozu 1369. Ivan V je preko Napulja stigao u Rim. U njegovoj je pratnji bilo više visokih državnih dostojanstvenika, ali nijedan pripadnik bizantskoga klera. Nakon odbijanja zahtjeva koji je u njezino ime postavio Kantakuzen, Bizantska je crkva ostala potpuno suzdržana. I dok se car u Rimu odricao vjerovanja otaca, patrijarh se Filotej, Kantakuzenov prijatelj koji je nakon Kalistove smrti bio ponovno pozvan na carigradsku stolicu, trudio da pismima i upozorenjima učvrsti u vjernosti vlastitoj vjeroispovijedi ne samo bizantsko stanovništvo već i pravoslavne kršćane s one strane granica, u Siriji i Egiptu, kao i u južnoslavenskim zemljama i Rusiji. Tako je obraćenje Ivana V na rimsku vjeroispovijed, koje je provedeno u listopadu 1369. uz goleme svečanosti, ostalo individualan čin koji se ticao samo careve osobe. Do crkvene unije nije došlo, a u odnosu dviju Crkava nije se ništa promijenilo. Politički je pak rezultat putovanja bio potpuno negativan, budući da su se sve nade u zapadnu pomoć pokazale neosnovanima.

Tako je stvarni cilj putovanja i obraćenja bio promašen. Unatoč tome, Ivan V se nije odmah vratio u svoju zemlju, već se u proljeće 1370. uputio u Veneciju. Na to ga je natjerala teška financijska nužda. Sada više nije tražio vojnu pomoć za svoje carstvo, već je pokušavao dobiti barem nešto novca. Međutim, dugačak boravak u Veneciji donio mu je jedino daljnja razočaranja i nova teška poniženja. Do dogovora je ipak došlo: Ivan V pokazao se spremnim ustupiti Venecijanskoj republici otok Tenedos za kojim je toliko žudjela, a ona mu je zauzvrat obećala povrat bizantskih krunskih dragulja koje je njegova majka založila trideset godina prije, a uz to i šest transportnih brodova i 25.000 dukata u gotovini. Izgledalo je da je stvar dogovorena, a car je na zahtjev dobio i predujam od 4.000 dukata. No Andronik, koji je za vrijeme njegove odsutnosti bio regent u Carigradu, odbio je Veneciji izručiti Tenedos, budući da su taj otok zbog smještaja na ulazu u Dardanele, željeli i njegovi prijatelji Genovežani. Tako se car Ivan V našao u krajnje neugodnu položaju. Nije imao novaca za povratak u domovinu, a ni mogućnosti da otplati svoje dugove i primljeni predujam. Andronik je hladno odbio njegov poziv u pomoć. Izgovorio se time da narod ne dopušta ni da se dotakne crkveno blago (a drugoga više očigledno nije bilo). Tako je Ivan V mogao zahvaliti nebesima što su njegovi planovi iz 1355. ostali prazno slovo na papiru i što nije poslao Manuela za taoca u Avignon kao što je namjeravao. Jer sada je Manuel, koji je vladao u Solunu, priskočio ocu u pomoć i spasio ga iz nevolje. Tako sa u listopadu 1371. izmrcvareni car nakon dulje nego dvogodišnje odsutnosti konačno vratio u Carigrad, a da ništa nije postigao. Izgleda da nije poduzeo ni beznađni pokušaj da pod takvim okolnostima privoli svoju zemlju na crkvenu uniju. Prema riječima Dimitrija Kidona, koji je jadnog cara pratio na tomu zlosretnom putovanju, "njegov uzaludan trud domovini nije bio baš ni od kakve koristi".

U međuvremenu je nova golema turska pobjeda pokazala koliko je hitno bila potrebna pomoć oko koje se Ivan V uzalud trudio. Nakon što su Osmanlije zauzeli Trakiju, najneposrednije je bila ugrožena srpska Makedonija. Despot Jovan Uglješa, koji je gospodario Seresom, bio je prvi koji je "zgrabio oružje i krenuo na bezbožne Muslimane". On je prvi

pokušao organizirati veći protunapad na osvajače i pozvao je Bizant "na zajedničku borbu protiv zajedničkog neprijatelja". Bizantincima je do te mjere izašao ususret da je najoštrijim riječima osudio uzdizanje Dušana za cara i uspostavu srpskoga patrijarhata, a priznao je i prava carigradskoga patrijarhata na području svoje vlasti. Ali uz njega je pristao jedino njegov brat, kralj Vukašin. Braća su sa svojom vojskom krenula na Drinopolje i sukobila se s neprijateljem kod Černomena na Marici. Ondje su Turci 26. rujna 1371. do temelja potukli njihovu vojsku. Uglješa i Vukašin i sami su poginuli i s njima su nestale dvije najsnažnije ličnosti tadašnjega Balkana. Nakon te su katastrofe makedonske zemlje izgubile samostalnost. Lokalni su vladari, a među njima i Vukašinov sin kraljević Marko, junak srpskih narodnih pjesama, morali priznati vrhovnu vlast sultana i obvezati se na plaćanje danka i vojnu službu. Potpuno pokoravanje njihovih kneževina, kao i drugih balkanskih zemalja, bilo je tek pitanje vremena.

Osmanska je pobjeda na Marici, najveća i najsudbonosnija prije 1453. godine, pogodila i Bizant u samu srž, iako nije sudjelovao u borbi. Činjenica da je Manuel iz Soluna zauzeo područje vlasti poraženog Uglješe, a zatim i Seres (studenj 1371.), bila je slaba utjeha i samo privremeni dobitak. Kako je kritičnom postala situacija u kojoj se nalazilo Bizantsko Carstvo, pokazuje činjenica da je carska vlada, kako kaže sam Manuel u jednoj kasnijoj ispravi, upravo tada, "neposredno nakon smrti srpskoga despota, blaženog Uglješe", donijela odluku da bizantskim manastirima oduzme polovinu svih zemljoposjeda i da ih ponudi u pronioia zakup kako bi ojačala obranu zemlje uoči "krajnje teške i dugotrajne" turske invazije. To nije bilo sve: ubrzo nakon bitke na Marici i Bizant je dospio u nominalnu ovisnost o osmanskome vladaru te se obvezao na plaćanje danka i vojnu službu. U to je doba i Bugarska priznala tursku vrhovnu vlast. Tako su se jedva dvadesetak godina nakon prve pojave Osmanlija na europskom tlu i Bizantsko Carstvo i njegov nekadašnji opasni suparnik, bugarsko carstvo, spustili na razinu turskih vazala.

Već u proljeće 1373. godine car Ivan V ispunjava svoje vazalske obveze prema sultanu prilikom ratnog pohoda u Maloj Aziji. Očevu je odsutnost iz Carigrada pak iskoristio Andronik da bi se otvoreno pobunio protiv njegove vladavine. Udružio se s osmanskim princem Saudžijem Čelebijem i tako je došlo do neobičnog zajedničkog ustanka bizantskoga i osmanskog princa protiv njihovih očeva (svibanj 1373.). Međutim, Murat je ubrzo ugušio pobunu, dao je Saudžiju iskopati oči i zatražio da Ivan V obračuna sa svojim sinom na jednak način. Car se nije usudio suprotstaviti sultanovoj zapovijedi, ali dok je Saudži podlegao svojim stravičnim povredama, na Androniku i njegovu malom sinu Ivanu kazna je provedena u blažoj mjeri, tako da nisu potpuno oslijepili te su i dalje mogli igrati važnu ulogu u političkom životu zemlje. Umjesto pobunjenika, koji je uhićen i lišen prava na prijestolonasljeđe, položaj prijestolonasljednika je preuzeo Manuel, koji je 25. rujna 1373. okrunjen za sucara.

Raskol unutar bizantske vladarske kuće ubrzo se isprepleo s venecijansko-genoveškim sukobom oko Tenedosa. Budući da ga je Ivan V obećao Venecijancima, Genovežani su na brzinu odlučili izazvati smjenu vlasti u Carigradu i tako spriječiti Bizant da izruči Veneciji taj trgovinskopolitički i strateški važan otok. Pomogli su utamničenom Androniku da pobjegne u Galatu i naveli ga da krene protiv Ivana V, a time naposljetku i protiv Venecije. Andronik IV je 12. kolovoza 1376., podržan i od Turaka, nakon tridesetdvodnevne opsade ušao u Carigrad i zarobio oca i brata. Nekoliko dana potom ustupio je Tenedos Genovežanima. Turcima je pak predao Galipolje, koje je deset godina prije ponovno osvojio Amadeo od Savoye. Međutim, Genovežani nisu uspjeli ostvariti pravo na Tenedos. Otok je ostao vjeran Ivanu V i u listopadu 1376. su ga osvojili Venecijanci. Genovežani se s time, dakako, nisu mogli pomiriti te je godinu dana poslije izbio rat oko spornog otoka.

Ivan V i Manuel II. su pak uz venecijansku pomoć uspjeli pobjeći iz tamnice te su zatim uz tursko odobrenje ponovno zauzeli izgubljeno prijestolje. Čini se da je naklonost naroda bila

na njihovoj strani, ali taj je aspekt bio sporedan. Za sudbinu Carstva unutarnji je raspored snaga, naime, bio bez značaja. Sve je ovisilo o djelovanju vanjskih sila, budući da je Bizant sada bio tek puki objekt u političkoj igri velesila koje su se sukobljavale na istoku: dviju talijanskih republika i Osmanskoga Carstva. U sukobu oko carskog prijestolja Ivan V i Andronik su zapravo bili tek puki eksponenti sukobljenih interesa Venecije i Genove. Odlučila je, međutim, sultanova volja: uz tursku podršku Ivan V i Manuel II. su 1. srpnja 1379. ušli u grad. Uvjet je bio da se ponovno obvežu na vojnu službu i plaćanje danka sultanu. Manuel se imao pojaviti svake godine na sultanovu dvoru s određenom svotom i pomoćnim trupama i također pratiti osmanskoga gospodara na njegovim ratnim pohodima kamo god mu bude zapovjedbano.

Venecijansko-genoveški rat oko Tenedosa u međuvremenu je i dalje trajao. Borba se vodila sve žestće s obiju strana, ali je i dalje bila neodlučena. Napokon su iscrpljeni protivnici posredovanjem grofa Amadea od Savoye 8. kolovoza 1381. u Torinu sklopili mir. Došlo je do kompromisa: odlučeno je da Tenedos ne pripadne ni Veneciji ni Genovi, već da njegove utvrde budu sravnjene sa zemljom, stanovništvo preseljeno na Kretu ili Eubeju, a razoružan otok predan opunomoćenom predstavniku grofa od Savoye. Bizant je pritom potpuno isključen iz igre, kao da mu otok nikada nije ni pripadao. Međutim, Venecijanac Bailo od Tenedosa odbio je izručiti otok te su odredbe ugovora provedene tek u zimu 1383./84., a čak su se i nakon toga Venecijanci još duže vrijeme služili otokom kao uporištem za svoju flotu. Nakon povratka na prijestolje Ivan V je, unatoč nedavnim događajima, bio prinuđen priznati Andronika IV i njegova sina Ivana VII. kao pravovaljane nasljednike i ustupiti im Selimbriju, Herakleju, Redestos i Panidos. To je priznanje, koje je Manuela gurnulo u drugi plan i rezultiralo novim razmiricama unutar vladarske kuće, potvrđeno 2. studenog 1382. službenim ugovorom. Tako su se ostaci Bizantskoga Carstva raspali na više manjih jedinica kojima su upravljali članovi carske kuće: u Carigradu je zapovijedao Ivan V; Andronik IV, koji je bio ovisan više o sultanu nego o svome ocu, držao je gradove na Mramornom moru koji su ostali u posjedu Carstva; izigrani Manuel je pak na svoju ruku prisvojio nekadašnje područje svoje vlasti, Solun; a Morejom je od 1382. godine nadalje vladao treći carev sin, Teodor I.

Paleolozima je, naime, pošlo za rukom da ponovno otmu Kantakuzenima bizantski posjed na Peloponezu. Bio je to jedini uspjeh koji je dinastija Paleologa zabilježila u tomu tegobnom razdoblju. Teodor I. (1382.-1406.) morao je priznati vrhovnu vlast sultana i isprva je kao poslušni vazal uživao tursku podršku protiv svojih unutarnjih i vanjskih protivnika. U borbi protiv lokalne aristokracije i susjednih latinskih državnica uspio je u priličnoj mjeri ojačati bizantsku vlast u Moreji. Naseljavanjem većih masa Albanaca koji su se kretali prema jugu doveo je u zemlju svježe snage. U bizantskom je središtu, međutim, situacija postajala sve beznadnija. Pritisak izvana bio je sve jači, a ni prividni mir između cara i njegova najstarijeg sina nije dugo potrajao. Andronik se ponovno latio oružja i pokušao je osvojiti jednu utvrdu na putu iz Selimbrije u Carigrad. Ivan V je tek nakon teške borbe, koja ga je gotovo stajala života, uspio odbiti napad. Ubrzo nakon toga Andronik IV je preminuo (u lipnju 1385.).

U borbi Osmanlija protiv kršćanskih zemalja na Balkanu ponovno se bližio čas velike odluke. Najsnažniji su otpor još uvijek mogli pružiti Srbi. Među vladarima koji su gospodarili ostacima srpskoga carstva u ono se vrijeme kao najjači i najznačajniji isticao knez Lazar. On je nakon smrti cara Uroša (1371.), posljednjega izravnog potomka Nemanjića, preuzeo vodstvo u Raškoj. Lokalne je vlastodršce dijelom uspio pridobiti za sebe, a dijelom dovesti pod svoj utjecaj. Za predstojeći je rat ipak od najvećeg značaja bilo Lazarovo savezništvo s vladarom Bosne Tvrtkom, čija je moć upravo bila u naglom usponu. Tvrtko je kao potomak sporednog ogranka kuće Nemanjića 1377. godine uzeo kraljevsku krunu, a nakon smrti Ljudevita Ugarskog (1382.) počeo je njegov nagli i snažni proboj u Hrvatskoj i Dalmaciji, koji je doveo do nastanka velikog, iako kratkotrajnoga južnoslavenskoga kraljevstva i koji ga

je učinio najmoćnijim među kršćanskim vladarima tadašnjeg Balkana. To što je Tvrtko svome kraljevstvu pripojio i srpske zemlje nije ometalo suradnju između dvaju vladara. Zahvaljujući Lazarovoj diplomatskoj spretnosti, i srpski su odnosi s Bizantom dobili prijateljskiju notu te je 1375. godine kompromisom riješen crkveni raskol koji je prouzročilo uspostavljanje srpskog patrijarhata u Peći, a izopćenje koje je teretilo Srpsku crkvu ukinuto je i njezinu je glavaru priznat rang patrijarha.

Osmanski su napadi postajali sve žešći te su i Grci i Slaveni trpjeli sve veće gubitke. Naravno, Manuel II. je 1382. godine iz Soluna počeo ofenzivu protiv Turaka. Bila je to otvorena pobuna protiv osmanskog lenskoga gospodara i odvažan izazov, posve suprotno politici njegova oca u Carigradu. Ali uspjesi te ofenzive nisu mogli biti ni značajni ni trajni. Turci su i dalje bili nadmoćni i 19. rujna 1383. Seres je konačno pao u njihove ruke. Nedugo nakon toga počela je opsada Soluna. Čvrsto utvrđen lučki grad odolijevao je više od tri godine, ali je naposljetku u travnju 1387. bio prinuđen otvoriti vrata Osmanlijama. Manuel je napustio Solun kratko prije njegova pada i pobjegao na Lesbos.

U međuvremenu su pali i Sofija (oko 1385.) i Niš (1386.). Lazar je, doduše, nakon pada Niša pobijedio Muratove trupe kod Pločnika, a 1388. bosanski vojvoda Vlatko Vuković do temelja je porazio tursku vojsku kod Bileće koja je prodrla u Bosnu. Ali tada je Murat s velikom vojskom krenuo u odlučujuću bitku protiv južnih Slavena. Prvi je udarac pogodio bugarskog cara koji se, ohrabren Lazarovim otporom, usudio prkositi sultanu i odbiti plaćanje danka. Osmanlije su upali u Bugarsku, ugušili carev ustanak i prisilili ga na podložnost (1388.). Zatim se sultan okrenuo protiv Srba.

Knez Lazar suprotstavio mu se sa srpskim i bosanskim trupama na Kosovu polju i ondje je 15. lipnja 1389. došlo do povijesne bitke koja je, nakon katastrofe na Marici, najznačajniji događaj u osmanskom osvajanju Balkanskoga poluotoka, dok u narodnoj svijesti živi kao središnji događaj srednjovjekovne srpske povijesti. U početku je izgledalo da je sreća na srpskoj strani. Sam je sultan poginuo, ali se pod vodstvom prijestolonasljednika Bajazita naposljetku pokazala turska premoć. Knez Lazar je pao u zarobljeništvo i smaknut je zajedno sa svojim velikašima. Njegovi su se nasljednici morali pokloniti pobjedniku i priznati osmansku vrhovnu vlast. Posljednje veliko središte otpora bilo je slomljeno i nakon toga su turski osvajači preplavili Balkan s još većom silinom.

I srpski su se feudalci, kao i bizantski i bugarski car, morali jedan za drugim obvezati sultanu na vojnu službu i plaćanje danka. Turski je porez kako u Bizantu, tako i u južnoslavenskim zemljama teretio cjelokupno stanovništvo. Raspoređen na cijelu zemlju i na sve zemljoposjednike, bez obzira na njihove dotadašnje privilegije, turski je harač u tadašnjim grčkim i slavenskim zemljama činio najvažniju i istodobno najtežu obvezu plaćanja, od koje čak ni sam vladar te zemlje nije nikoga mogao osloboditi, osim ako bi sam podmirio danak umjesto njega.

Od bitke na Kosovu i dolaska na prijestolje Bajazita I. i osmanski je pritisak na Bizant bio veći nego ikada. Položaj Carstva postajao je sve bjedniji, a njegova ovisnost o sultanu sve veća, budući da on nije upravljao samo cijelim okolnim teritorijem, već je i samomu carskom gradu nametnuo svoju volju, gušeći već u zametku svaku težnju za samostalnošću. Kao oruđe mu je poslužio mladi Ivan VII. koji je kao pravi sin Andronika IV i dalje polagao pravo na prijestolje i time sultanu išao na ruku. Bajazit mu je obećao podršku i 14. travnja 1390. Ivan VII. je osvojio glavni grad i carsko prijestolje. Dok su za vrijeme uzurpacije Andronika IV godine 1376. glavne uloge igrale Genova i Venecija, sada je odluka o tome tko će sjesti na carsko prijestolje bila jedino na sultanu. Sve je slabiji bio utjecaj talijanskih republika, koje su bile iscrpljene ratovanjem oko Tenedosa, i to osobito Genove, oslabljene unutarnjim nemirima. Ipak je vrijedno spomena da je Ivan VII. u Carigradu imao i pristalice, što je olakšalo njegov ulazak u grad i preuzimanje vlasti.

Postavljanje Ivana VII. za cara činilo je tek prvi korak u sultanovu osvajanju Carigrada. Venecijanski senat, koji je u to doba pripremao poslanstvo u Carigrad, dao je svome opunomoćeniku posebne upute za slučaj da ondje već zatekne "Muratova sina". Vladavina Ivana VII. nije dugo potrajala. Manuel, koji je pobjegao na Lemnos, sada je krenuo u protunapad. Nakon dva neuspješna napada pošlo mu je za rukom da se 17. rujna 1390. probije u Carigrad, protjera svoga suparnika i ponovno uspostavi vladavinu za sebe i svoga oca. Ali sada se u Carigradu već znalo da carsku krunu može nositi samo onaj tko se bez pogovora pokorava sultanovoj volji i ispunjava sve njegove zahtjeve. Dok je Ivan V u Carigradu provodio svoju fiktivnu vladavinu, Manuel je boravio na sultanovu dvoru kao poslušni vazal, prihvaćajući svako poniženje. On i njegov otac su, doduše, služili i u vojsci Murata I., ali u to su se vrijeme borili na strani sultana protiv Seldžuka. Sada je Manuel bio prisiljen da u Bajazitovoj vojsci krene u pohod protiv bizantske Filadelfije i s bizantskim trupama pomaže sultanu pri osvajanju posljednjega bizantskoga grada u Maloj Aziji. Jednako je teško bilo poniženje koje je snašlo staroga cara u Carigradu: na Bajazitovu je zapovijed morao srušiti novu utvrdu koju je dao podići sluteći opasnost koja je sada prijetila i samome carskom gradu. Ivan V završio je svoj mukotrpan život 16. veljače 1391.

Na vijest o očevoj smrti Manuel je pobjegao iz Bruse i požurio u Carigrad da preduhitri svoga vlastohlepnog nećaka Ivana VII. i sebi osigura posjed prijestolja. Manuel II. (1391.-1425.) bio je prosvijećen i višestruko nadaren vladar. Imao je smisla za umjetnost i znanost, a i pero je koristio rado i spretno. On je po karakteru jedna od najsimpatičnijih ličnosti kasnobizantskoga razdoblja. Unatoč nečasnu položaju na sultanovu dvoru, koji mu je nametnula sudbina, njegovo je držanje čak i Turcima ulijevalo poštovanje. Kažu da je Bajazit za njega rekao: "Ako tko i ne bi znao da je on car, to bi prepoznao već po njegovoj pojavi." On je bio vladar koji je ušao u grad na Bosporu u jednom od najtežobnijih trenutaka bizantske povijesti.

Carski je grad sada bio izjednačen s Carstvom. Naime, osim Moreje, Bizantinci na kopnu nisu posjedovali više ništa osim svoga staroga glavnoga grada koji je jedino debljini svojih zidina mogao zahvaliti što je, okružen turskim osvajačima, produžavao svoje postojanje. Ali i on je osiromašio i opustio, a broj je njegovih stanovnika spao na 40-50 tisuća. Bajazit se nije dugo zadovoljavao iskorištavanjem i ponižavanjem svojih preplašenih vazala u Carigradu i Moreji te je ubrzo ušao u otvoren sukob s tim gradovima. Obrat je nagoviješten dramatičnim skupom u Seresu, na koji je u zimu 1393./94. pozvao i svoje bizantske i svoje slavenske vazale. Nakon toga je Carigradu nametnuo blokadu tako što je potpuno presjekao opskrbu grada s kopna. Bijeda u bizantskomu glavnom gradu i oskudica namirnica, koja ga je već desetljećima sve teže pritiskala, sada su dosegle vrhunac. Moreja je pak izložena turskim pustošilačkim upadima.

Već je 1393. godine veliki vojskovođa Evrenoz-beg osvojio Tesaliju i nakon toga su se Osmanlije potpuno okrenuli Grčkoj. Posao im je olakšala razjedinjenost tamošnjih vlastodržaca. Katalonska vladavina u Grčkoj već je pripadala prošlosti, budući da je još 1379. družba iz Navarre Kataloncima otela Tebu. U Atici je pak kao atenski knez vladao Nerio I. Acciajuoli (1388.-1394.), predstavnik firentinske trgovačke porodice koja je od sredine 14. stoljeća u Grčkoj igrala važnu ulogu i koja je već duže vrijeme upravljala Korintom. Nerio je održavao prijateljske veze s despotom Teodorom Paleologom, svojim zetom. Za razliku od toga, oba su vladara često bila u sukobu s Venecijom, dok je bizantski vladar Mistre bio gotovo neprestano u ratu s Navarcima u Aheji. Kada je Nerio u rujnu 1394. umro te je gotovo cijeli njegov posjed pripao njegovu drugom zetu, grofu Carlu Toccu od Kefalonije, Teodor se osjetio izigranim pa je i s njime ušao u sukob, nastojeći oružjem oteti Korint sretnom nasljedniku. Tada je Carlo Tocco uputio Osmanlijama poziv u pomoć. Trupe Evrenoz-bega nanijele su poraz Paleologu pod zidinama Korinta, upale su u bizantsku Moreju i početkom 1395. osvojile, vatreno podržavane od Navaraca, bizantske utvrde Leontarij i Akovu.

Osmanska su osvajanja s nesmanjenom žestinom nastavljena i na sjeveru Balkanskoga poluotoka. Već je 1393. godine konačno pokoreno bugarsko carstvo. Carski grad Trnovo pao je 17. srpnja nakon teške opsade i postao žrtvom rušilačkoga gnjeva osvajača. Ubrzo je i ostatak zemlje pao u turske ruke. Bugarska je više od pet stoljeća ostala provincija Osmanskoga Carstva.

Tvrđi su orah Turci našli u vlaškom knezu Mirceji Starijem, koji je imao snažno zaleđe u Ugarskoj. U ravnici Rovine došlo je 17. svibnja 1395. do krvave bitke. Na osmanskoj su se strani, ispunjavajući svoju vazalsku dužnost, borili i srpski kneževi Stefan Lazarević, sin i nasljednik kosovskog junaka, zatim Vukašinov sin Marko, koji je vladao manjim područjem oko Prilepa, i tast Manuela II. Konstantin Dragaš, koji je zapovijedao u istočnoj Makedoniji. Kraljević Marko i Konstantin Dragaš u toj su bitki izgubili život. U vojnom se pogledu činilo da je Mircea odnio pobjedu, ali svejedno se morao pokoriti sultanovoj vlasti i obvezati na plaćanje danka. Dobrudža, koja je posljednjih desetljeća bila bugarska pokrajina, a koju je Mircea netom prije bitke pripojio području svoje vlasti, sada je dospjela u posjed Osmanlija, a prijelaze preko Dunava zauzele su turske posade.

Ta su najnovija osmanska dostignuća ostavila snažan dojam i na Zapadu. Nakon što je pala Bugarska, Ugarska se osjetila neposredno ugroženom, a i latinske su kneževine u Grčkoj upoznale silinu turskoga osvajačkog naleta iz neposredne blizine. Ako su dotad i ignorirani bizantski pozivi u pomoć i papina upozorenja, sada se počela uvidati nužnost zajedničke akcije kršćanskih naroda protiv turske opasnosti. Apelu ugarskoga kralja Sigismunda odazvali su se vitezovi iz više europskih zemalja, ponajprije francuski vitezovi, koje je bilo lako zapaliti idejom križarskoga rata. također je i Venecija nakon dužeg oklijevanja pristupila koaliciji i poslala na Dardanele manju flotu koja je trebala nadgledati tjesnace i omogućavati vezu između Bizanta i križarske vojske koja se okupila u Ugarskoj. Međutim, taj je perspektivan pothvat u potpunosti propao. U bitki kod Nikopola 25. rujna 1396. Turci su do temelja porazili tu snažnu, ali odviše šaroliku vojsku, ponajprije zbog nedostatka suradnje između ugarskih i francuskih trupa. Kralj Sigismund je bijegom izbjegao zarobljeništvo te je u pratnji velikog meštra ivanovaca i nekoliko njemačkih vitezova stigao brodom u Carigrad da bi se odande okolnim putem preko Egejskoga i Jadranskog mora uputio kući. Njegov su prolaz kroz Dardanele pratili bolni krici kršćanskih zarobljenika koje je sultan dao poredati na obje obale tjesnaca da bi ponizio poraženoga kralja.

Nakon te nove katastrofe položaj balkanskih zemalja činio se još beznadnijim. U to je doba u osmanske ruke palo i posljednje bugarsko područje, kneževina Vidin. Posljedice su se osjetile čak i u Grčkoj. Godine 1397. Atenu su privremeno zauzeli Turci, a i bizantska je Moreja pretrpjela novu rušilačku invaziju. Turci su prešli Istmos, osvojili venecijanski Argos, potukli vojsku bizantskoga despota te su, paleći i pljačkajući, prošli bizantskim teritorijem sve do južne obale. Teška situacija u kojoj se nalazio Carigrad pod turskom blokadom dosegla je vrhunac i činilo se da se grad nalazi neposredno pred padom.

4. Propast

Događaji proteklih desetljeća do temelja su uzdrмали ne samo politički položaj Bizantskoga Carstva već i njegov prestiž u inozemstvu. Čak je i moskovska država, vjerna tradicijama, odbila u turskom vazalu vidjeti nasljednika Konstantina Velikog i duhovnog vođu pravoslavnog svijeta. Veliki knez Vasilije I., sin pobjednika nad Tatarima Dimitrija Donskoja, zabranio je da se bizantski car spominje u ruskim crkvama te je iskovao izreku: "Mi imamo Crkvu, ali nemamo cara." Pravo prvenstva Grčke crkve je za vladara ruske države u usponu i dalje bilo nedodirljivo, ali je držao da ne može više priznavati idejnu prevlast

bijednoga bizantskog cara. Tu se još jednom pokazalo ono što se posljednjih desetljeća bizantskog razvoja pokazalo već mnogo puta, naime, da je ugled Bizantske crkve u pravoslavnim zemljama bio čvršće utemeljen od ugleda bizantske države. Bizantski protest nije izostao, ali riječ nije uzeo car nego carigradski patrijarh. Kao što se nekada Bizantska crkva u odnosu prema vanjskom svijetu oslanjala na autoritet moćne države, tako se sada srozani međunarodni ugled bizantske carske vlasti morao osloniti na autoritet carigradskoga patrijarha. Uloge su zamijenjene: više nije država štitila Crkvu, već Crkva državu. "Nikako ne valja, sine moj", piše patrijarh Antonije velikom knezu Vasiliju Dimitrijeviču, "kada kažeš: 'Mi imamo Crkvu, ali nemamo cara'. Potpuno je nemoguće da kršćani imaju Crkvu, a da nemaju cara. Jer Crkva i carstvo čine jedinstvenu cjelinu i potpuno ih je nemoguće razdvojiti... poslušaj prvog među apostolima, Petra, koji u prvoj poslanici kaže: 'Boga se bojte, cara častite!' On nije rekao 'careve' da ne bi netko pomislio na takozvane careve raznih naroda, već je rekao 'cara' da bi tako pokazao kako na svijetu postoji samo jedan car... A ako su i neki drugi kršćani prigrabili carsko ime, to se dogodilo protiv prirode i zakona, tiranijom i nasiljem. Jer koji to oci, koji koncili, koje kanonske odredbe spominju te careve? Ali zato uvijek i posvuda odjekuje njihov glas o jednomu prirodnom caru, čiji zakoni, propisi i odredbe imaju pravnu snagu na cijelome svijetu, i samo njega kršćani posvuda spominju i nikoga drugog."

Nikada prije nauk o jednomu ekumenskom caru nije iznesen s većom snagom i vatrenijom retorikom nego u ovome pismu, koje je patrijarh poslao u Moskvu iz Carigrada pod turskom opsadom. Do samoga kraja i usprkos svemu Bizantinci su se čvrsto držali dogme da je njihov vladar jedini pravovaljani car i da je kao takav prirodni glavar kršćanske ekumene. "Pa ako su po Božjoj volji sada bezvjernici i opkolili Carstvo, ipak Crkva sve do današnjega dana daje caru isto ono posvećenje, istu čast i iste molitve i pomazuje ga istim onim uljem i posvećuje za cara i samovladara Rimljana, to jest svih kršćana." Bizant se očajnički držao ideja kojima je nekoć u duhovnom pogledu vladao istočnim svijetom. Ali kruta je zbilja nemilosrdno oduzela osnovu tim idejama. Nakon bitke kod Nikopola, položaj je Bizantskoga Carstva postao još teži i već su 1398. godine vladarima ruskih zemalja, a prije svega onomu istom Vasiliju Moskovskom, poslani pozivi upomoć i molbe da se udijeli milostinja kršćanskoj subraći u Carigradu, koji "umiru od bijede i siromaštva pod turskom opsadom".

Doista, teškoće u kojima se Bizant našao posljednjih godina 14. stoljeća bile su tako velike da caru nije preostalo ništa drugo nego da pošalje u svijet nove pozive za pomoć. Osim u Rusiju, Manuel II. je poslao poziv za pomoć i papi, venecijanskom duždu te kraljevima Francuske, Engleske i Aragona. U međuvremenu je Ivan VII. - što je jednako znakovito za položaj Carstva kao i apeli Manuela II. - pokušao prodati svoje pravo na bizantsko prijestolje francuskom kralju: zauzvrat je zahtijevao dvorac u Francuskoj i godišnju rentu od 25.000 florina. Ali Karlu VI. izgleda nije bilo baš previše stalo do prava na prijestolje na rasprodaji. Uslišao je, međutim, Manuelove molbe za pomoć i poslao u Bizant izabranu vojsku od 1.200 ratnika pod vodstvom maršala Boucicauta. Okretni se maršal uspio probiti do Carigrada hrabro se boreći protiv Turaka. Ali razumljivo je da šačica vojnika, koliko god sretna u svojim pothvatima, nije mogla osloboditi Carstvo od turske opasnosti. Zato je Manuel odlučio uputiti se na Zapad i ondje osobno potražiti pomoć za svoje nesretno carstvo. Boucicaut, koji ga je nagovorio na taj potez, uspio je postići i dogovor između dvojice bizantskih suparničkih careva: za vrijeme Manuelove odsutnosti Ivan VII. je imao vladati kao car u Carigradu. Ipak, Manuelu je već preostalo tako malo iluzija o položaju Carstva i njegovo je povjerenje u regenta kojeg je ostavio da vlada bilo tako ograničeno, unatoč provedenu pomirenju, da je držao razboritim skloniti ženu i djecu kod svoga brata Teodora u Moreju.

Manuel je 10. prosinca 1399. u Boucicautovoj pratnji krenuo na put. Najprije se uputio u Veneciju i brojne druge talijanske gradove, a zatim je otišao u Pariz i odande u London. Posvuda je primljen s počastima, budući da su posjet cara i njegova osoba koja je ulijevala

poštovanje ostavljali snažan dojam. Osjećaje i misli koje je pobudio njegov dolazak možda najbolje izražavaju patetične riječi jednoga engleskog povjesničara i učenjaka onoga doba: "U sebi sam mislio kako je strašno da je prijetnja nevjernika natjerala ovoga velikoga kršćanskog vladara s dalekog istoka da posjeti udaljene otoke zapada kako bi potražio pomoć. Moj Bože! Gdje si sada, stara slavo Rima? Slomljena je danas veličina tvoga Carstva i uistinu se mogu na tebe primijeniti riječi Jeremijine: 'Ona, koja je bila vladarica među poganima i kraljica među narodima, sada je sluškinja.' Tko je mogao vjerovati da ćeš zapasti u tako duboku bijedu, da ti, koja si jednom sa svoga uzvišenog prijestolja vladala cijelim svijetom, sada nemaš snage pomoći kršćanskoj vjeri." Sa stajališta povijesti kulture, boravak cara i njegove pratnje u središtima zapadne Europe bio je od velikog značenja budući da je omogućio bliže upoznavanje bizantskoga i zapadnog svijeta u razdoblju rane renesanse. Ali Manuelova kampanja nije postigla svoj neposredni cilj: car je dobio tek neodređena obećanja koja su ostala neispunjena. Zapanjujuće je dugo ostao daleko od svoga Carstva, kojim je njegov suparnik Ivan VII. upravljao po vlastitu nahođenju i u sve većoj ovisnosti o sultanu. Kao da više ne može skupiti snagu za povratak, Manuel se na povratku ponovno zaustavio u Parizu i ondje proveo skoro dvije godine, unatoč tome što se više nije mogao zavaravati u pogledu jalovosti svoga boravka. Ali tada je stigla olakšavajuća vijest da su Bajazitove snage u bitki kod Angore pokleknule pred Timurovim Mongolima i da je Bizant oslobođen turske opasnosti.

Timur je bio najveći mongolski vladar od vremena Džingis-kana i jedan od najvećih osvajača svjetske povijesti. Bio je potomak sporednog ogranka jedne manje turske plemićke porodice u Turkistanu. Kao svoj je cilj postavio ponovnu uspostavu divovskoga Džingis-kanova carstva i taj je cilj nakon dugotrajnoga krvavog ratovanja u velikoj mjeri i ostvario. Nakon što je podredio svojoj vlasti srednju Aziju i Zlatnu hordu u južnoj Rusiji, poduzeo je 1398. godine veliki ratni pohod na Indiju da bi zatim prošao Perziju, Mezopotamiju i Siriju i naposljetku napao Osmansko Carstvo u Maloj Aziji. Njegovi su pohodi bili praćeni najsurovijim pustošenjima. Mjesta koja bi napustile njegove horde sličila bi beživotnoj pustinji: "Nije se čuo ni pasji lavež ni glas ptice, a ni plač djeteta."

Taj je siloviti osvajački nagon sada skršio i Bajazitovu moć. U presudnoj bitki kod Angore 28. srpnja 1402. Timur je nakon teške i duge borbe razbio osmansku vojsku. Veliki je sultan pao u ruke pobjednika i skončao život u mongolskom zarobljeništvu. Timur se, doduše, već u proljeće 1403. povukao s područja Male Azije, a dvije godine poslije ostarjeli je pokoritelj naroda poginuo za vrijeme pohoda na Kinu. Ali zbog toga njegovo kratko i silovito upletanje u sudbinu prednje Azije nije imalo ništa manje posljedice. On je srušio osmansku vlast i time produžio životni vijek Bizantskom Carstvu za pola stoljeća.

U poraženomu Osmanskom Carstvu izbili su teški nemiri. Bizant, doduše, nije mogao u potpunosti iskoristiti predah koji su mu osigurali sukobi unutar Osmanskoga Carstva, budući da, tako oslabljen iznutra, više nije bio sposoban za regeneraciju. Ali sada je na istočnom području nastala potpuno nova situacija te je i za Bizant nastupilo znatno olakšanje. Bajazitov najstariji sin Sulejman, koji je zavladao europskim dijelom, a bio je zaraćen sa svojom braćom koja su zapovijedala u Maloj Aziji, zaključio je sporazume s Bizantom, srpskim despotom Stefanom Lazarevićem i pomorskim silama Venecijom, Genovom i Rodosom (1403.). Bizant se riješio vazalskih obveza i obustavio plaćanje danka Turcima. Dapače, ponovno je dobio i Solun sa širom okolicom i također Kalkidiku zajedno s Atosom, skupinu otoka Skiatos-Skopelos-Skiros, kao i znatan obalni pojas na Crnom i Mramornom moru.

Naličje toga bila je činjenica da su se Bizantinci prijateljskim sporazumom sa Sulejmanom upleli u unutarnje borbe turskih pretendenta na prijestolje, a ni srpski se vladari nisu uspjeli zadržati podalje od tog rata koji je utjecao na cjelokupni razvoj na jugoistoku. Pad Sulejmana, koji je poražen u promjenjivu ratu sa svojim bratom Musom (1411.), prijetio je Carstvu novom krizom, budući da se Musa strahovito osvetio Sulejmanovim saveznicima te je čak

započeo opsadu Carigrada. Međutim, konačnu je pobjedu u ratu između turske braće odnio Mehmed, koji je godine 1413. uz podršku cara Manuela i despota Stefana Lazarevića svladao Musu i stupio na vlast kao sultan Osmanskoga Carstva. Tako je završio građanski rat i prevladana je najteža kriza u Osmanskom Carstvu te je stvorena osnova za novi procvat osmanske moći. Mehmed I. (1413.-1421.), koji je svoje snage pretežno uložio u unutarnju konsolidaciju svoga carstva i učvršćenje svog položaja u Maloj Aziji, pridržavao se dogovora s bizantskim carem. Sve dok je trajala njegova vladavina, bizantsko-osmanski su odnosi u bitnome ostali nepomućeni.

Bizant je bio toliko uvjeren u miroljubivost novoga sultana da je Manuel II. ubrzo nakon Mehmedova stupanja na vlast napustio glavni grad: duže je vrijeme proveo u Solunu, a zatim se u proljeće 1415. uputio na Peloponez. Dok je bizantsko središte unatoč smanjenju pritiska izvana polagano odumiralo, Mistra je ključala životom. U to je vrijeme ondje nastala utopija humanista Georgija Gemista Plethona, koji se nadao preporodu helenstva u južnoj Grčkoj te je po uzoru na Platonovu republiku skicirao idealnu sliku novoga državnog sustava. U svojim spisima posvećenim caru i despotu Mistre neoplatonički je državni filozof dijelio i praktične savjete za pojednostavnjenje poreznoga sustava i izobrazbu domaće vojske, koja je trebala zamijeniti plaćeničku. Ondje, na bizantskom Peloponezu, u samo se predvečerje propasti Bizantskoga Carstva izrazila želja helenizma za životom i novom državnošću. Moreja se pretvorila u pribježište helenizma, za koji se činilo da će se ondje ne samo održati već i proširiti. Da bi zaštitio taj dragocjeni posjed, car je dao ponovno izgraditi snažne zidine na korintskom Istmosu, takozvani Heksamilion. Manuelov boravak na Peloponezu imao je utjecaja i na oblikovanje unutarnje situacije zemlje, budući da je pridonio jačanju vladina autoriteta u odnosu prema centrifugalnim stremljenjima lokalne aristokracije. Car je u ožujku 1416. napustio Peloponez, a zamijenio ga je njegov najstariji sin Ivan, koji je također preko Soluna došao u Moreju da bi u upravljanju zemljom pomogao mlađemu bratu, despotu Teodoru II. Na Ivanovu zapovijed započeo je pobjednički marš bizantskih trupa protiv latinske Aheje. Knez Centurione Zaccaria izgubio je najveći dio svojih posjeda i samo je intervencija Venecije odgodila konačni slom njegove vladavine.

Predah koji je sudbina poklonila Bizantu završio je smrću Mehmeda I. i dolaskom na vlast njegova sina Murata II. (1421.-1451.). Osmanska je moć bila obnovljena, a novi je sultan nastavio Bajazitovu agresivnu politiku. Ponovno se stiglo do točke na kojoj se stajalo prije bitke kod Angore. Ivan, koji je 19. siječnja 1421. okrunjen za sucara, uzalud je pokušavao protiv Murata II. iskoristiti pretendenta Mustafu, koji je za slučaj pobjede Bizantincima dijelio najzamamnija obećanja. Bizant je izgubio igru i samo je na sebe navukao gnjev osmanskoga vođe. Murat II. je, naime, nadvladao pretendenta i zatim se s mladenačkom nestrpljivošću oborio na Carigrad. Tako je 8. lipnja 1422. otpočela prava opsada grada. Snažne su utvrde još jednom spasile bizantski glavni grad i kada se protiv Murata digao novi pretendent, njegov mlađi brat Mustafa, sultan se povukao neobavljena posla. Odlučujući je udarac imao doći tek trideset godina poslije, ali ipak se može reći da je napadom na Carigrad 1422. godine počela posljednja samrtnička borba Bizantskoga Carstva.

U proljeće 1423. Turci su ponovno provalili u južnu Grčku. Uništen je heksamilionski zid na Istmosu, koji je Manuel podigao uz veliki trud, a cijela je Moreja opustošena. Napokon je carskoj vladi ipak pošlo za rukom da sklopi mir s Muratom II. time što se ponovno obvezala na plaćanje danka (1424.). Tako je Bizant pao natrag u lensku ovisnost iz koje se za neko vrijeme bio oslobodio nakon bitke kod Angore. Iz te ga ovisnosti više ništa nije moglo spasiti i u njoj je ostao do samoga kraja.

Ubrzo je i Solun stigla slična sudbina. U tom je izgladnjelom gradu pod teškim pritiskom Turaka vladao Manuelov treći sin, despot Andronik. Položaj se činio tako beznadnim, a nevolja tako velikom, da je on u ljeto 1423. predao grad Venecijancima. Pomorska se republika obvezala da će poštivati prava i običaje stanovnika te je na sebe preuzela obranu i

opskrbu grada. Međutim, kao što se moglo i očekivati, taj je sporazum izazvao veliko nezadovoljstvo osmanskoga vladara koji je grad držao sigurnim plijenom. Venecijanci su, doduše, nastojali s njim postići dogovor, a njihovi su prijedlozi iz godine u godinu - poradi sve većega turskog pritiska i sve veće gladi u gradu - bivali sve širokogrudniji: iako su isprva tek uz veliko oklijevanje pristali na preuzimanje godišnjih plaćanja od 100.000 aspra, koje je Osmanlijama davao još bizantski despot, pri daljnjim su pokušajima pregovora podigli tu svotu na 150.000 i naposljetku na 300.000 aspra. Ali svo je pregovaranje i cjenkanje bilo uzaludno; nakon kratkotrajne vladavine, od samo sedam godina, Venecijanci su ponovno izgubili Solun. Murat II. osobno se pojavio s velikom vojskom i zauzeo grad 29. ožujka 1430. nakon kraće borbe.

Manuel II. već se od krunidbe svojega sina za sucara povukao iz vladarskih poslova. Duševno i tjelesno slomljen, ostarjeli je vladar umro 21. srpnja 1425. kao monah Matija. Sada je Ivan VIII. (1425.-1448.) trebao vladati Carigradom i njegovom okolicom kao bazilej i autokrator Romeja. Preostalim su krhotinama Bizantskoga Carstva na Mramornom moru i Peloponezu upravljala njegova braća kao samostalni vladari. Raskomadano i oslabljeno Carstvo bilo je privredno i financijski potpuno uništeno. Već su se za vrijeme Manuela II. zlatnici kovali vrlo rijetko, a za vrijeme Ivana VIII. bizantsko kovanje zlatnika potpuno zamire i faktično se prelazi na srebrnu valutu.

Jedina svijetla točka u bizantskom razvoju situacije ostaje Moreja, čiju vladavinu u ono vrijeme dijele tri careva brata: Teodor, Konstantin i Toma. Bizantska je Moreja i tijekom rušilačkoga turskog upada 1423. neprekinuto vodila pobjedničke borbe protiv susjednih latinskih državnica. Grof Carlo Tocco, koji je godine 1427. podlegao Bizantincima u pomorskoj bitki, odlučio se za sporazum: uz ruku jedne od svojih nećakinja, on je despotu Konstantinu u miraz predao i ostatak svojih posjeda na Peloponezu (1428.). Zatim je Konstantin u proljeće 1430. nakon duže opsade ušao u Patras i dvije godine potom latinska je kneževina Aheja skončala svoj život. Uz izuzetak venecijanskih kolonija Korona i Modona na jugozapadu i Nauplije i Argosa na istoku, cijeli je Peloponez bio pod grčkom vlašću. Borba između Grka i Franaka koja je ondje započela u danima Mihajla VIII., i otada trajala gotovo bez prekida, završila je - u predvečerje turskog osvajanja - pobjedom Grka. Glavnu je zaslugu za konačan uspjeh imao mladi Konstantin, koji je dva desetljeća poslije izgubio život u bitki za Carigrad kao posljednji bizantski car. Suprotnost između bizantskoga središta na umoru i ekspanzionističke južnogrčke provincije sada je došla do izražaja još jače nego u Manuelovo vrijeme.

Našavši se pod teškim turskim pritiskom, car Ivan VIII. u očaju je odlučio još jednom krenuti putem pregovora o uniji i osigurati često obećavanu zapadnu pomoć u borbi protiv Turaka po cijenu crkvene podložnosti Rimu. Doduše, dotadašnja iskustva baš nisu ulijevala nadu. Ma koliko da su puta Bizant i Rim vodili pregovore, oni su se uvijek vrtjeli u krugu te bi jedna strana zavaravala drugu i samu sebe: bizantska je vlada od Rima očekivala spas od turske opasnosti, a zauzvrat mu je obećavala crkvenu uniju, koju s obzirom na držanje bizantskoga stanovništva uopće nije bila u stanju provesti. Rim je pak kao prvi uvjet zahtijevao priznanje svojega prvenstva, a zauzvrat je obećavao pomoć protiv Turaka, koju je čak i rimokatoličkim silama na istoku mogao jamčiti tek u vrlo ograničenoj mjeri. Zbog toga je iskusni car Manuel na mogućnost unije gledao s hladnom skepsom. Kaže se da je kratko vrijeme prije smrti izričito upozorio svoga sina da se ne zavarava idejom o uniji: dogovor između Grka i Latina nije moguć, a unionističkim će se nastojanjima samo još produbiti raskol. Ali koliko god bio snažan sveopći bizantski otpor prema uniji, u Carigradu je uvijek bilo utjecajnih krugova koji su joj bili skloni i koji su u teškim trenucima vidjeli spas u zbližavanju s Rimom; na čelo tih strujanja sada je stao car Ivan VIII. Već nakon opsade Carigrada godine 1422., on je kao prijestolonasljednik proputovao zapadne dvorove u potrazi za pomoći, a od 1431. tekli su novi pregovori koji su za cilj imali sklapanje unije. Zbog

neprijateljstva između Eugena IV i Baselskoga koncila, razgovori su se otegnuli, ali je naposljetku dogovoreno da se sazove koncil u Italiji, kojemu je car trebao osobno prisustvovati. Za vrijeme odsutnosti pozvao je u Carigrad svoga brata Konstantina kao regenta, čime je nastupilo zatišje i u jalovu sukobu između dvojice braće koja su vladala Morejom.

Ivan VIII. je 24. studenog 1437. napustio glavni grad i uputio se na zapad kao i njegov otac prije skoro četrdeset, a djed prije skoro sedamdeset godina; ali ne samo s namjerom da potraži pomoć, kao Manuel, već da bi se po uzoru na Ivana V obratio na rimsku vjeroispovijed i k tome pridobio svoj narod i grčki kler za uniju. U pratnji svoga brata Dimitrija, patrijarha Josipa, nekoliko metropolita i brojnih biskupa i opata, stigao je u proljeće 1438. u Ferraru, gdje je 9. travnja otvoren koncil. Iako je odluka s obzirom na kritičnu situaciju u kojoj su se nalazili Grci bila unaprijed poznata, debate su u Ferrari i zatim u Firenzi trajale vrlo dugo i uvijek je iznova dolazilo do žestokih rasprava, prije svega kao rezultat ogorčenog otpora koji je predstavnicima Rimske crkve i bizantskim pristalicama unije pružao metropolit Efeza Marko Eugenik. Tek su 6. srpnja 1439. u firentinskoj katedrali kardinal Julijan Cesarini i nadbiskup Besarion od Niceje na latinskom i grčkom jeziku proglasili uniju. Doduše, rečenica o papinskom prvenstvu bila je formulirana vrlo neodređeno, a Grcima je dopušteno i da zadrže svoj crkveni obred, ali se u svim spornim točkama odlučilo u rimsku korist.

Činilo se da je ideja unije odnijela još veću pobjedu nego u danima Lyonske sinode, budući da se ovaj put car osobno pojavio pred vijećem, a s njime su rimsku vjeroispovijed priznali i najviši predstavnici Bizantske crkve. Ali, zapravo, firentinskim zaključcima još nije bilo ništa postignuto. Obistinila su se predviđanja da će zaključci unije samo pridonijeti produbljenju raskola. Bizantski se narod s fanatičnom strašću suprotstavio dogovorima iz Ferrare i Firence, i dok su sva nagovaranja pristalice unije ostala bez učinka, vatrene su propovijedi Marka Eugenika posvuda nailazile na snažan odjek. Pokazalo se da firentinska unija ima još manje životne snage od lyonske; s jedne strane zato što je začetnik dinastije Paleologa znao mnogo snažnije nametnuti svoju volju opoziciji od Ivana VIII., a s druge zato što je unija iz 1274., čija je zadaća bila zaštita Bizanta pred zapadnim osvajачkim težnjama, rezultirala opipljivim političkim dobitkom, dok unija iz 1439., koja je trebala Bizant spasiti od Turaka, takav rezultat nije ni mogla imati.

Umjesto da dovede pomoć protiv vanjskog neprijatelja, unija je gurnula Bizant u unutarnje borbe, posijala neprijateljstvo i međusobnu mržnju među bizantskim stanovništvom i oduzela Carstvu i posljednji ostatak ugleda koji je imalo s one strane granica, u slavenskom svijetu. Moskovsko je carstvo, koje je bilo daleko od teškoća u kojima se nalazio Bizant, a sami su ga Bizantinci odgojili u mržnji prema Rimu, u obraćenju cara i carigradskog patrijarha vidjelo neshvatljivu izdaju. Veliki knez Vasilije II. svrgnuo je Grka Izidora, koji je imenovan ruskim metropolitom, a koji je bio istaknuti zastupnik unionističke stranke, nakon njegova povratka iz Firenze i bacio ga u tamnicu. Otad je Rusija sama birala svoje metropolite. Okrenula se od otpadničkog Bizanta, koji je izdajom prave vjere proigrao pravo na vodstvo u pravoslavnom svijetu. Tako je Rusija izgubljena, a u samom je Bizantu izazvan ogorčeni razdor, dok se u Rimu nije dobilo takoreći ništa. Očekivana spasilačka akcija sa zapada je izostala, kao što je izostala i provedba unije u Carigradu. I dalje su jedna nasuprot drugoj stajale Rimokatolička i Grkopravoslavna crkva. I dok se bizantski narod nepokolebljivo držao svoje vjere, najznačajniji su borci za uniju konzekventno prešli potpuno na stranu Rima: vođa grčke unionističke stranke, učenik Besarion, i Izidor, koji je pobjegao iz ruskoga zatvora, postali su kardinali Rimske crkve. Iako nije postignut nikakav pozitivan politički učinak, pregovori u Ferrari i Firenzi izazvali su gnjev Murata II. pa je Ivan VIII. sada morao umirivati sultana pokušavajući ga uvjeriti da su ti pregovori bili isključivo religijske prirode.

Stvarne su poteškoće za osmansku vlast nastupile s druge strane. Kao za vrijeme Bajazita, tako je i sada tursko napredovanje na Balkanskom poluotoku dozvalo u borbu Mađare.

Junački vojvoda Transilvanije, Ivan Korvin-Hunyadi (Janko Sibirjanin), odnio je blistave pobjede nad Turcima u Srbiji i Vlaškoj, koje su posvuda izazvale oduševljenje i probudile nove nade. Papa je pozvao kršćanske narode u križarski rat i uskoro se u južnoj Ugarskoj skupila šarolika vojska od otprilike 25.000 boraca pod vodstvom kralja Vladislava III., mladoga Jagelona u čijoj su osobi bile sjedinjene poljska i ugarska kruna, zatim Hunyadija te i srpskoga despota Đurda Brankovića, kojega su Turci otjerali s njegova teritorija. Početkom listopada 1443., dok je Murat II. u Maloj Aziji ratovao protiv emira Karamanije, križarska je vojska kod Smedereva prešla Dunav. Brzo je prošla srpskim zemljama, pri čemu je Hunyadi, koji je išao prvi, ponad Niša izborio novu uvjerljivu pobjedu nad turskim namjesnikom Rumelije. Križarska je vojska neometano ušla u Bugarsku i osvojila Sofiju te se odande probila u Trakiju. Ondje je, međutim, turski otpor postao snažniji, a užasna je zima prisilila kršćanske trupe na povlačenje. Ipak, one su na povratnom maršu u prvim danima 1444. godine nanijele Osmanlijama još jedan težak poraz.

Činilo se da se kolo sreće okrenulo. Osmanlije, koji su još nedugo prije toga odnosili jednu pobjedu za drugom, sada su se našli stjerani u defenzivu, i to s više strana. U Albaniji, gdje je već godinama tinjao ustanak, digao se smjeli Skenderbeg (Juraj Kastriot) i pod njegovim je vodstvom pokret za oslobođenje dosegao prilične razmjere. Dugo je vremena (1443.-1468.) kao "kapetan Albanije" vodio junačku borbu protiv osmanske prevlasti, i to je izazivalo oduševljenje i čuđenje u cijelomu kršćanskom svijetu. Iz južne je Grčke krenuo u napad despot Konstantin. Svoj je teritorij na Mramornom moru zamijenio za Teodorov u Moreji te je od 1443. godine gospodario najvažnijim dijelom Peloponeza sa središtem u Mistri, dok je Toma zadržao svoj stari, manje važni dio. Njegovo je prvo djelo bila ponovna izgradnja heksamilijskog zida na Istmosu, koji su Turci razorili 1423. godine. Zatim se probio u srednju Grčku i zauzeo Atenu i Tebu. Knez Nerio II. Acciajuoli, koji je do tog vremena Turcima plaćao danak, morao je priznati vrhovnu vlast despota Mistre i obvezati se na plaćanja njemu.

U toj se izmijenjenoj situaciji Murat II. pokušao dogovoriti sa svojim protivnicima. U lipnju 1444. u Drinopolju je primio zastupnike kralja Vladislava, Đurda Brankovića i Hunyadija i ugovorio s njima primirje u trajanju od deset godina. Srpskom je despotu trebao biti vraćen njegov teritorij, dok je ovisnost Vlaške o Osmanlijama trebala postati nešto manja. Nakon što se zakleo na poštivanje dogovorenih mjera, sultan se povukao u Malu Aziju te je odande poslao opunomoćenika u Ugarsku radi ratifikacije sporazuma od strane kralja Vladislava. Krajem srpnja ovaj je u Segedinu potpisao i od svoje strane potvrdio ugovor. Taj je sporazum nedvojbeno značio znatno ograničenje turske vlasti na Balkanu i kršćanima je jamčio desetogodišnji predah. Ipak, u kršćanskom je taboru izazvao razočaranje, i to osobito u rimskoj kuriji koja se, impresionirana najnovijim događajima i uzdajući se u obećanu pomoć venecijanske flote, ponadala potpunom protjerivanju Turaka iz Europe te je tjerala na nastavak sretno započetog rata. Kardinal Julijan Cesarini je neodlučnoga mladog kralja oslobodio netom položene zakletve i već je u rujnu kršćanska vojska ponovno krenula u napad. Međutim, njezine su se snage znatno istopile, a prije svega su joj nedostajale srpske trupe, budući da se Đurađ Branković, zadovoljan sporazumom, potpuno ogradio od pothvata. Uzdajući se u podršku venecijanske flote, vojska je krenula prema Crnom moru i nakon iscrpljujućeg marša kroz bugarsko područje stigla na obalu. Međutim, venecijanska flota, kojoj su se pridružile i dvije dubrovačke galije, nije uspjela spriječiti priljev turskih trupa iz Male Azije. Murat II. je dojurio na čelu snažne vojske i 10. studenog 1444. došlo je do žestoke bitke kod Varne, koja je značila bijedni svršetak svih velikih kršćanskih nada. Nakon teške i promjenjive borbe, kršćanska je armija uništena. Kralj Vladislav je poginuo u borbi, a život je izgubio i kardinal Cesarini, stvarni začetnik toga zlosretnoga novog križarskog rata. Ovaj je poraz kršćana imao još teže posljedice od onoga koji su svojedobno pretrpjeli kod Nikopola, budući da je s njime propao posljednji pokušaj zajedničke kršćanske spasilačke

akcije protiv turskog osvajanja. Obeshrabrenje u kršćanskom taboru bilo je još potpunije nego u ono vrijeme. Jadni je carigradski car morao dočekati pobjednika s čestitkama i počasnim darovima.

Konstantin je, međutim, i nakon katastrofe u Varni nastavio sa svojim ratnim pohodima u Grčkoj. Ponovno je osvanuo u Beociji i proširio svoju vlast na Fokis i ostalu Grčku sve do Pinda. Činilo se da u posljednjem trenutku na drevnom helenskom tlu izrasta nova Grčka kao nasljeđe umirućeg Bizanta. Ali smjelog je despota ubrzo stigla osveta pobjednika iz Varne. Murat II. je 1446. godine upao u Grčku s velikom vojskom i brzo pokorio zemlje srednje Grčke. Bizantski mu se despot uspio snažnije suprotstaviti tek na Heksamilionskom zidu, ali turska je topovska vatra razorila i tu prepreku: 10. prosinca 1446. Heksamilion je osvojen, a bitka odlučena. Turci su upali u Moreju, opustošili bizantske gradove i sela te odveli sa sobom 60.000 zarobljenika. Despotu je ipak zajamčen mir u zamjenu za obvezu plaćanja danka, budući da je sultan morao ratovati i protiv Skenderbega i Hunyadija. Kao odjek bitke kod Varne došlo je u listopadu 1448. do sukoba između Murata II. i Hunyadija na Kosovu polju. Ondje, gdje se nekoć odlučilo o sudbini Srbije, Hunyadi je nakon žestoke bitke podlegao nadmoćnoj osmanskoj vojsci. Skenderbeg se pak držao albanskih planina i još ga se dugo godina nije moglo svladati.

U međuvremenu je despot Konstantin ubrzo nakon propasti njegova obnoviteljskog pokušaja u Grčkoj, pozvan na carigradsko prijestolje. Car Ivan VIII. umro je bez potomstva 31. listopada 1448., a budući da je nedugo prije toga umro i Teodor, na carskom ga je prijestolju naslijedio odvažni despot Konstantin Dragases, koji je ime dobio po svojoj majci Jeleni iz srpske kneževske porodice Dragaša u istočnoj Makedoniji. Konstantin je 6. siječnja 1449. okrunjen za cara u Moreji, a dva mjeseca poslije ušao je u glavni grad. Vladavinu nad Morejom dijelili su Toma i Dimitrije, koji se više puta uz tursku podršku pokušao domoći carske krune te je i u Moreji ubrzo došao u oštar sukob sa svojim bratom, oslanjajući se i ovaj put na tursku pomoć.

Ni hrabrost ni državnička energija posljednjega bizantskog cara nisu mogle spasiti Carstvo od sigurne propasti. Kada je nakon smrti Murata II. (veljača 1451.) na prijestolje sjeo njegov sin Mehmed II., Carstvu je odzvonilo. Bizantski je Carigrad ležao u samom srcu osmanskoga teritorija, na granici između njegovih europskih i azijskih posjeda. Prvi je cilj mladoga sultana bio ukloniti to strano tijelo i osmanskim imperiju u usponu osigurati stalno državno središte u Carigradu. S ustrajnom je energijom i velikom pažnjom pripremao osvajanje carskoga grada koje je trebalo biti prirodan zaključak djela njegovih prethodnika. Na bizantskom se dvoru nije moglo dvojiti o namjerama Osmanlija, osobito nakon što je sultan dao podići snažnu utvrdnu (Rumeli Hissar) na Bosporu, u neposrednoj blizini carskoga grada.

Car Konstantin XI. je, kao i njegov brat, polagao sve svoje nade u pomoć Zapada. Te su nade bile slabe, ali drugih uopće nije ni bilo. Tako je u posljednjem trenutku ponovno pokušao obnoviti propalu uniju. U ulozi papinog legata u Carigrad je stigao kardinal Izidor, nekadašnji ruski metropolit: on je 12. prosinca 1452., pet mjeseci prije pada carskoga grada, u Hagiji Sofiji proglasio uniju i odslužio misu po rimskom obredu. Bizantski se narod zbog toga strahovito uzrujao, budući da se u svojoj teškoj situaciji više nego ikada držao svoje vjere i osjetljivije nego ikada reagirao na povrede svojih religioznih osjećaja. Atmosferu očaja i nepomirljive mržnje prema Latinima izrazio je jedan od najviših carskih službenika sljedećim lapidarnim riječima: "Radije bih usred grada vidio turski turban nego latinsku mitru." Što se više bližio trenutak propasti, to je snažnija postajala ona bizantska struja koja je zagovarala pomirenje s Turcima i koja je u osmanskoj vladavini vidjela manje zlo od podložnosti Rimu.

Ipak, pomoć Carigradu sa zapada sasvim sigurno nije izostala samo zbog neprijateljstva bizantskoga stanovništva prema uniji. Suprotstavljeni interesi zapadnih sila od samog su početka isključili mogućnost djelotvorne pomoći Bizantu. Alfonso V od Aragona i Napulja, u ono doba najmoćniji vladar Sredozemlja, u posljednjim je godinama postojanja Bizantskoga

Carstva zastupao politiku koju su prema Bizantu oduvijek zastupali njegovi normanski, njemački i francuski prethodnici u južnoj Italiji. Nastojao je osnovati novo latinsko carstvo u Carigradu, a za sebe je čeznuo za carskom krunom. Tako je osvajačka težnja napuljskoga kralja, čija su nezasitna novčana potraživanja u Rimu ispunjavana bez pogovora, progutala i ona skromna sredstva koja je papa Nikola V (1447.-1455.) namjeravao upotrijebiti za obranu Carigrada od Turaka. Da je i došlo do aktivnog upletanja Zapada u sudbinu Carigrada, ono u svakom slučaju za cilj ne bi imalo spas Bizantskoga Carstva. Ali i za uspostavu novoga latinskog carstva na istoku nedostajala je bilo kakva osnova. Ipak, bilo je jedno razdoblje u kojemu se moglo pitati hoće li Bizant pripasti Turcima ili Latinima. Na to je pitanje odgovorio razvoj situacije posljednjih desetljeća, a Bizantsko je Carstvo toj odluci ponajmanje pridonijelo. Veliki su se događaji, koji su odlučili o njegovoj sudbini, odigrali izvan njegova dohvata i bez njegova sudjelovanja budući da je Bizant već dugo bio puki objekt političkih spletki drugih sila. Iznutra iscrpljeno i paralizirano, srozano na razinu grada-države, Carstvo je sada pripalo Turcima.

U prvim danima travnja 1453. godine Mehmed II. je doveo golemu vojsku pod zidine grada. Nasuprot njemu na bizantskoj je strani stajalo svega 5.000 grčkih i 2.000 stranih branitelja. Glavni se kontingent zapadnih boraca sastojao od 700 Genovežana, koji su na veliku radost Bizantinaca stigli netom prije početka opsade Carigrada dvjema galijama pod zapovjedništvom Giustinianija. Neće se pogriješiti ako se pretpostavi da su snage napadača bile više nego deset puta veće od obrambenih. Ono što je činilo snagu Carigrada nije bila njegova doduše herojska, ali brojčano ipak posve nedostatna obrambena vojska, već njegov jedinstven položaj i čvrstoća njegovih zidina, za koje su se i Ivan VIII. i Konstantin XI. brinuli najbolje što su mogli.

Povoljan strateški položaj i snaga gradskih zidina već su više puta spasili Bizant, doduše u kombinaciji s bizantskom vojnom nadmoći u usporedbi s vanjskim svijetom. Sada je tehnička nadmoć bila na strani Turaka. Mehmed II. pripremio je silno naoružanje, stvorivši prije svega snažnu artiljeriju uz pomoć zapadnih tehničara. Pri osvajanju Carigrada Turci su to novo oružje primijenili u do tada neviđenu opsegu tako da su, prema riječima jednoga grčkog suvremenika, "topovi odlučili o svemu". Mali topovi kojima je raspolagao Carigrad nisu se mogli mjeriti sa snažnom turskom artiljerijom.

Stvarna je opsada započela 7. travnja. Napad je prije svega bio usmjeren na gradske zidine s kopnene strane, osobito na Pemptonška vrata, u kojima su Turci prepoznali najslabiju točku bizantske obrambene linije. Prilaz

Zlatnom rogu bio je blokiran teškim lancem i Turcima uza sav trud nije pošlo za rukom da ga razore. Pri jednom od pokušaja proboja razvila se 20. travnja teška pomorska bitka u kojoj je pobijedila carska flota. Ta je pobjeda u Carigradu izazvala oduševljenje i ulila braniteljima novu hrabrost, ali opkoljenom gradu nije donijela pravo olakšanje. Naprotiv, Mehmed II. je 22. travnja uspio preko kopna dovući u Zlatni rog veći broj brodova i sada je grad i odande bio pod topovskom paljbom jednako kao s kopna. Mala se vojska branitelja s očajničkom hrabrošću borila protiv neizbježne sudbine. Sam je car stajao na čelu svojih boraca kao primjer muževne odlučnosti. Sve do posljednjeg trenutka ustrajao je na svom položaju kao netko tko je odlučio da neće nadživjeti propast svojega cilja. Više je velikih napada ostalo bez rezultata i samopouzdanje neprijatelja bilo je pokolebano, ali su i zidine grada pod opsadom nakon sedmotjednoga napada već bile teško oštećene. Nastupio je trenutak konačne odluke.

Mehmed II. je 29. svibnja prešao u sveopći napad. Navečer prethodnoga dana, dok je sultan pripremao svoje trupe za borbu, kršćani su u Hagiji Sofiji održali zadnju misu, Grci i Latini zajedno. Nakon toga svečanog trenutka borci su se vratili na svoja mjesta i car je sve do kasno u noć obilazio obrambenu liniju. U ranim jutarnjim satima započela je ofenziva i grad je ovaj put napadnut sa svih triju strana istodobno. Ipak, junačka je obrana duže vrijeme odolijevala navalima i uspješno odbijala svaki napad. Tada je sultan uključio u borbu svoju

glavnu rezervu, janjičare, i toj je elitnoj trupi osmanske vojske nakon žestoke borbe pošlo za rukom popeti se na gradske zidine. Giustiniani, koji se borio na strani cara, u odlučujućem je trenutku smrtno ranjen i odnesen s poprišta. Njegova je smrt unijela nemir u redove branitelja i to je ubrzalo turski prodor. Ubrzo je grad bio u njihovim rukama. Konstantin XI. borio se do posljednjeg trenutka i u borbi je našao smrt kakvu je tražio. Tri dana i tri noći trajalo je pljačkanje, koje je sultan odobrio svojim vojnicima prilikom priprema za posljednji napad da bi podjario njihov ugasnuli borbeni žar. Uništena su bogatstva neprocjenjive vrijednosti, umjetnička djela i dragocjeni rukopisi, slike svetaca i oprema crkve. Mehmed II. svečano je ušao u osvojeni grad. Carigrad je postao glavni grad Osmanskoga Carstva. Bizantsko je Carstvo prestalo postojati.

Utemeljenjem carskoga grada na Bosporu za vrijeme Konstantina Velikog počeo je život Bizantskoga Carstva, a s njegovim je padom za posljednjega Konstantina Bizant nestao. Južnogrička Moreja i trapezuntsko carstvo su, doduše, nadživjeli Bizant za nekoliko godina, ali Turcima njihovo pokoravanje više nije činilo problem. Zauzeće Carigrada uspostavilo je most između azijskih i europskih posjeda Osmanlija i dalo nov polet njihovoj osvajačkoj sili. Ubrzo je moćno tursko carstvo prigrabilo i ostatak grčkih, kao i latinskih i slavenskih posjeda na Balkanu. Godine 1456. u osmanske je ruke pala Atena, a Partenon, koji je već čitavo tisućljeće bio crkva posvećena Djevici Mariji, pretvoren je u tursku džamiju. Godine 1460. prestala je postojati i bizantska Moreja; Toma je pobjegao u Italiju, dok se neprijatelj Latina Dimitrije uputio na sultanov dvor. U rujnu 1461. palo je i trapezuntsko carstvo i time je i posljednji komadić grčkoga tla došao pod tursku vlast. Srpsko je despotstvo podleglo već 1459. godine, slijedilo mu je 1463. bosansko kraljevstvo, a prije kraja stoljeća u turskim su rukama završile i druge slavenske i albanske zemlje sve do Jadranskoga mora. Tako se ondje ponovno protezalo carstvo od Mezopotamije do Jadrana, čije je prirodno središte bilo u Carigradu: Tursko Carstvo, koje je izraslo na ruševinama Bizantskoga Carstva i koje će nekadašnje bizantske teritorije ponovno na više stoljeća okupiti u jednu državnu cjelinu.

Bizant je propao 1453. godine, ali njegove su duhovne i političke tradicije preživjele i djelovale kako na starom bizantskom tlu, tako i s druge strane nekadašnjih granica Carstva, oplodjujući državni i kulturni život europskih naroda. Kršćanska je religija specifično grčkoga karaktera - kao pojam bizantskoga duha i istodobno kao suprotnost rimskom katolicizmu - za Grke, kao i za južne i istočne Slavene, i dalje bila svetinja nad svetinjama. Tijekom stoljeća turske vladavine pravoslavna je vjera bila izraz duhovne i narodne osobnosti Grka i južnih Slavena, ona je čuvala balkanske narode od utapanja u turskoj bujici i time omogućila njihov nacionalno-državni preporod. Pravoslavlje je bilo i duhovni stijeg pod kojim je provedeno ujedinjenje ruskih naroda i pod kojim je moskovsko carstvo steklo svoj položaj velesile. Ubrzo nakon raspada Bizanta i južnoslavenskih država, Moskva je konačno odbacila tatarski jaram i kao jedina samostalna država pravoslavne vjeroispovijedi postala prirodno središte pravoslavnoga svijeta. Ivan III., veliki ujedinitelj i osloboditelj ruskih zemalja, oženio je kćer despota Tome Paleologa, nećakinju posljednjega bizantskog cara. Na svoj je grb preuzeo bizantskoga dvoglavog orla, uveo je u Moskvi bizantske običaje i ubrzo je Rusiji pripala ona vodeća uloga na kršćanskom istoku koju je prije imalo Bizantsko Carstvo. Ako je Carigrad bio novi Rim, Moskva je postala "treći Rim". Duhovno nasljeđe Bizanta, njegova vjera, političke ideje i duhovni ideali stoljećima su živjeli dalje u ruskom carstvu.

Još je veći utjecaj imala bizantska kultura, koja je prožela i istok i zapad. Iako njegov utjecaj u romanskim i germanskim zemljama nije bio ni izdaleka tako sveobuhvatan kao u slavenskim, Bizant je ipak kulturno oplodio i Zapad. Bizantska je država bila tijelo u kojemu je stoljećima nastavila živjeti grčko-rimska antika. Zbog toga je Bizant bio davatelj, a Zapad primatelj. Osobito je u vrijeme renesanse, kada je čovječanstvo tako snažno obuzela čežnja za antičkom kulturom, zapadni svijet u Bizantu pronašao izvor iz kojega su prema njemu potekla kulturna blaga antike. Bizant je sačuvao antičko nasljeđe i time ispunio svjetskopovijesnu

misiju. On je sačuvao od propasti rimsko pravo, grčku poeziju, filozofiju i znanost, da bi zatim to veliko nasljeđe proslijedio europskom čovječanstvu kada je ono sazrelo da ga primi.